Toplum ve Bilim

27 GÜZ 1984

Siyasal Rejim ve Toplumsal Değişme **Fernando Cardoso**

Pozitivizmin Aydınlanması ve Habermas **Kemal İnan**

Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer Mi? **Jürgen Habermas**

Türkiye'nin Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi **Hasan Ersel-Adil Temel**

İktisadi 'Liberalizasyon' Politikaları **Roger Owen**

'Liberalizasyon' ve Toplumsal Huzursuzluk **David Seddon**

Osmanlı Aydını ve 'Bilim' **Şükrü Hanioğlu**

İlerleme: Yok Olma Eşiğinde Bir Fikir **Levent Köker**

Yalçın Küçük'ün Aydınlar Komedyası **İskender Savaşır**

Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi **Zafer Toprak**

Toplum ve Bilim

Sahibi
Osman Balcıgil

Genel Yazı Yönetmeni
Huricihan İnan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Huricihan İnan

Yazı Kurulu
A. Savaş Akat
İsen Arıcanlı
Murat Belge
Suraiya Faroqhi
Kemal İnan
Şerif Mardin
Burhan Şenatalar
İlhan Tekeli
Zafer Toprak

Kapak Deseni:
İbrahim Niyazioğlu

Kapak ve Sayfa Düzeni
Ali Artun, Tevfik Balcıoğlu, Bürge İrtel

Yönetim Yeri ve İsteme Adresi
Birikim Yayınları Ankara Cad. Güncer Han
45/18 Cağaloğlu/İSTANBUL
P. Çeki: 9299 1

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
Konur sok. 24/4 Yenişehir/ANKARA

Abone Koşulları
Bir Yıllık: Yurt içi: 2000 TL.
Yurt dışı: ABD: $ 12;
Avrupa: $ 10

İlan Koşulları
Kapak İçleri: 50.000 TL.
İç Sayfalar : Tam Sayfa: 30.000 TL.
Yarım Sayfa: 15.000 TL.
Çeyrek Sayfa: 7.000 TL.

Dizgi ve İç Baskı: Kent Basımevi
Kapak Baskısı: MAS Matbaacılık

FİYATI: 500 TL.

27 GÜZ 1984 - ÜÇ AYLIK DERGİ

LİBERALİZM, POSİTİVİZM ve DEMOKRASİ

Fernando H.Cardoso **Siyasal Rejim ve Toplumsal Değişme** 11
Jürgen Habermas **Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer mi?** 11
Kemal İnan **Positivizmin Aydınlanması ve Jürgen Habermas** 37

YENİ LİBERALİZM

Hasan Ersel ve Adil Temel **Türkiye'nin 1980 Sonrası Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme** 75
Roger Owen **Mısır'da İktisadi 'Liberalizasyon' Politikaları: Sedat'ın Mirası Mübarek'in Açmazı** 135
David Seddon **Tunus ve Fas'ta İktisat Politikası ve Sosyal Huzursuzluk** 157

BİLİM/İLERLEME/AYDINLANMA

M.Şükrü Hanioğlu **Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim'** 183
Levent Köker **Yokolmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme** 193
İskender Savaşır **Yalçın Küçük'ün Aydınlar Komedyası** 213

BELGE

Zafer Toprak **Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessasât-ı Sınaiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması** 229

YABANCI DERGİ TANITMA

Actes de la recherche en science sociales **Sayı 55, Kasım 1984** 239
Economy and Society **Cilt 13, Sayı 1, Şubat 1984** 239
History and Theory **Cilt 13, Sayı 2, 1984** 240
International Social Science Journal **Cilt 36, Sayı 2, 1984** 240
Kursbuch **Mart 1984** 240

Toplum ve Bilim'**in bu sayısının hazırlanmasında katkıları bulunan Tanıl Bora, Evin Doğu, Nevgün Canut, İskender Savaşır'a ve özellikle tipo baskıdan ofsete geçiş sürecinin sorunlarını göğüsleyen Abdullah Onay'a teşekkür ederiz.**

bu sayıda...

1980 yılı Türkiye tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Demokratik ortamın onar yıllık aralarla tadilat geçirmiş olduğu son otuz yılın siyasal mutabakat ilkelerinin maddi temelleri sarsılınca ister istemez bundan kaybeden bütün siyasal görüşler dayandıkları düşünce altyapılarını yeniden gözden geçirmek sorunu ile karşı karşıyalar. Bu sorunun ciddiye alınması bir yandan son yüz elli yıllık tarihin yeniden değerlendirilmesini gerektirirken diğer yandan da 'demokrasi' kavramının geçici stratejileri aşan bir boyutta ele alınmasını kaçınılmaz kılıyor. Toplum ve Bilim**'in bu sayısındaki yazılar 'demokrasi' ve onun vazgeçilmez ebeveyni olarak görülen 'liberalizm' kavramlarına tarihsel içerikler getirerek bu konuda yer alan kemikleşmiş kalıpları ve önyargıları eritebilmek amacına yönelik.**

19. yüzyılda Tanzimat'la başlayan Batılılaşma sürecinin bir ürünü olan ve büyük ölçüde Batı'nın Aydınlanma düşüncesinden kaynaklanan 'ilericilik', 'bilimsellik' ve 'çağdaş uygarlık' gibi kavramları içeren dünya görüşü Cumhuriyet Türkiye'sinin resmî ideolojisini oluşturmuştur. 1960'lar sonrasında yeşeren sol düşünceler bu egemen söylemin 'ileri-geri' kavram ikilisini radikalleştirmiş ve 'ileri'nin çoğunlukla bürokrasi içinden çıkan öncülerini bir sınıf öncüsü olarak görmüştür. Gerek egemen söylem, gerekse bu söylemi bir sınıf tabanına dayanarak radikalleştiren sol bileşenleri için 'demokrasi' sorunlu bir sözcüktür. Resmî ideoloji, elitist **yaklaşımıyla 'demokrasi'yi Batılılaşmanın biçimsel bir gereği olarak algılamış ve bu anlayışı formel hukuk çerçevesi içinde sınırlama eğilimini sürdüregelmiştir. Öte yandan sol adına radikal siyasal dönüşümleri gerçekleştirecek öncülerin bu sözcüğe 'burjuva demokrasisi'ni aşan bir içeriği nasıl ve ne zaman verebilecekleri, Marx'ın pozitivist yorumundan kaynaklanan ve yaşanan sosyalist dünya gerçekliğinde de yanıt bulamayan bir sorundur. 'İlericilik', 'bilimsellik' gibi sözcükleri yüklü bir biçimde ön plana çıkararak bu kavramlar aracılığı ile 'çağdaş uygarlığı' tanımlayan dünya görüşleri ile 'demokrasi' anlayışı arasında yatan temel uyumsuzluğun özüne inersek, çağdaş sanayi toplumlarının** hepsinde **etkinliğini sürdüren yaygın bir düşünce yapısıyla, yani** pozitivizm **ile karşılaşıyoruz. Burada 'demokrasi' sözcüğünü liberalizmin kurumsal yapısına bağlı olan dar anlamında değil, insanların kendi geleceklerine yaygın bir katılım içinde sahip çıkabilecekleri bir toplumsal örgütlenme anlamında kullandığımızı belirtelim.**

Pozitivizm, 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinin 19. yüzyılda belirginleşen bir uzantısıdır. 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesi doğanın ve insanın özünde yatan ortak özelliğin 'akıl' olduğu inancındadır. Bu düşünce insanın doğayı, kendi aklı ve bununla üretebildiği nesnel bilgi aracılığı ile

dönüştürme olanaklarına sınır tanımıyordu. Bu nedenle doğa bilimlerine olan inanç, bu iyimserliği pekiştiren bir güce ve prestije sahipti. 19. yüzyıla gelindiğinde Fransa burjuvazisi Aydınlanmanın devrimci ve iyimser niteliklerine sahip çocukluk çağını aşmış ve kendi mantığı doğrultusunda yeni kurulan düzenin meşruluk temellerini atmakla meşguldü. Böylece Aydınlanmanın devrimci ilkelerini, bir süreklilik içinde ele alarak düzenleyici ilkelere dönüştüren pozitivizmin de Fransa'da doğmuş olmasına şaşmamak gerek. Pozitivizmin babası olarak bilinen August Comte'un tarih metafiziği, tarihin yasalarını tarihin dışında kalan, tarihe dışardan bakabilen bir akıl ile açıklarken, toplumsal olguları aynen doğa bilimlerinde olduğu gibi nesnel, yani bilimsel, yasalarla açıklayabilecek bir bilim dalının, çağdaş sosyolojinin, temellerini atmış oluyordu. Böylece toplumsal yasaların kökenleri tarihin dışına kayıyor ve bu yasalara uymakla yükümlü olan 'bilimselleştirilmiş' bir toplum içinde siyasete fazla yer kalmıyordu.

Şükrü Hanioğlu'nun bu sayıda yer alan yazısı Batı'daki pozitivist ve bilimci anlayışın 19. yüzyıl Osmanlı aydınları üzerindeki etkisine dikkat çekiyor. Hanioğlu'na göre modernleşmeci Osmanlı aydınında bilim anlayışı din anlayışının yerini alırken geçmişe dönük devr-i saadet özlemi de bilimle temellendirilmiş bir geleceğe yöneltilerek ilericilik kavramının içeriğini belirlemekte. İskender Savaşır'ın yazısı Yalçın Küçük'ün Aydın Üzerine Tezler adlı kitabının ilk cildini bu anlayışın günümüze kadar uzanan bir türevi olarak eleştirmekte. Savaşır'a göre Küçük'ün aydınlara bilimsel bilgi ile toplumu dönüştürme işlevini yüklemesi, Aydınlanma düşüncesinin topluma tarih dışından bakabilme inancının bir uzantısı. Savaşır'ın ilginç bir katkısı da içeriği tarih-dışı olan bir yaklaşım ile bu yaklaşımı ifade eden yöntem arasında kurmuş olduğu ilişkide yatıyor. Söz konusu anlatım yönteminde, yani 'komedya'da seyirciler -aynen tarihin dışına çıkabilen ilericiler gibi- sahnede yer alan ve bilinen bir düzen içinde konumları belirli 'tip'lerin ne zaman 'normal'in dışında davrandıklarını ''bilirler'' ve varolan bu ortak 'normal'in bilgisi sayesinde de görülen sapmalara hep beraber gülerler. Savaşır'a göre her ne kadar Küçük, komedya için gereken mutabakat temeli olarak bilimsel bilgiyi esas alıyorsa da, gerçekte mutabakat temeli Aydınlanmanın tarih-dışı aklının 'bilimsel bilgisi' değil, yakın geçmişe kadar sürdürülen ortak eylemlerdir.

Batı dünyası içinde, tarih-dışı algılama kategorileriyle ve toplumsal sorunları teknik sorunlara indirgeme eğilimleriyle çağdaş pozitivist dünya görüşü her alanda etkinliğini sürdüren, yani yaşayan bir olgudur. Oysa Türkiye ve benzer konumda olan toplumlar için pozitivist dünya görüşü bilim ve teknolojinin sağlayacağı nimetlere duyulan bir özlemin ifadesi olmakta ve özellikle bu anlayış içinde yatan tarih-dışı boyut, geleceğe yönelik iyimser beklentiler ve unutulması gereken suçlu bir geçmiş ile pekişmektedir. Bu sayıda yer alan Kemal İnan'ın Jürgen Habermas üzerine yazısı Batı düşüncesi ve tarihi içinde pozitivizme muhalefet eden bir geleneğin çağdaş bir uzantısını tanıtırken Türkiye'deki 'bilim' özleminin Batı'daki yaşanan gerçekliğine ışık tutması açısından önem kazanıyor. Çağdaş Batı'nın gitgide önem kazanmakta olan düşünürlerinden biri Habermas. Yapıtları ise toplumbilim ve felsefe alanlarının hemen hemen bütü-

nünü içermekte olduğu gibi sürekli bir dönüşüm içinde kendini yeniliyor. İnan'ın yazısı Habermas'ı özellikle iki boyutta gündeme getiriyor. İlk boyut Alman düşün geleneğinden kökenlenen ve pozitivist anlayışın odak noktalarını -bilhassa bilim alanında- berhava etmeye yönelik ögelerin Habermas'ın düşünce içeriği ve stratejisinde aldığı yeni biçimleri içermekte. İkinci boyut ise önemli bir uygulama alanı: pozitivist ögelerden arındırılmış bir düşünce sistematiği içinde çağdaş kapitalizmin eleştirisi. Habermas'ın bilgi kuramı, pozitivizmin egemen olduğu bilim ve teknoloji etkinliklerine yeni seçenekler bulmak yerine bu etkinliklerin bir dünya görüşü oluşturan 'ideolojik' boyutlarını eleştirerek teknik bilgi ve etkinliğin alanını sınırlıyor. İnsanlararası iletişim ve etkileşim eylemlerinin, yani pratik bilgi ve eylemin, teknik boyuta indirgenemeyeceği görüşünde olan Habermas, 'demokrasi' kavramına yeni içerikler arıyor. İnan, Habermas'ı değerlendirmeye çalışırken Alman düşünce geleneğinin Aufklärung -yani Alman düşüncesindeki Aydınlanma anlayışı- esprisi içinde yeniden canlandırıldığını anımsatarak Habermas'tan mesafeli durmak çabasında. Bu çabayı, radikal bir yaklaşımla yeni ütopyaları çağrıştıran Batı'nın negatif söylemine abone olunması ile, negatif ve pozitif söylemlerin çatıştığı ölçüde tamamlayıcı da olabildiği gerçeğine duyarsız kalınması eğilimine karşı bir tavır olarak nitelendirebiliriz. Negatif söylem, kurmak ve sürdürmek işlevini gören pozitif söylemin yaygın gücü karşısında eleştirel bir konum alma özelliğini aşamazken, hattâ Batı'nın kültür mirasının çok boyutlu görünümüne katkıda bulunurken, Türkiye gibi pozitif söylemin görece güçsüz olduğu ortamlarda kurmak ve sürdürmek işlevinin bütün pratik sorunları ile kendini hissettirmesi, ister istemez yapısal olarak muhalif olan söylemlerin etkinlik alanını sınırlıyor. Bu nedenle bilgi verici ve düşünceyi zenginleştirici negatif söylemden siyasal iktidara kolay ya da doğal geçiş yolları yok.

1980'lere kadar siyasal sorunların acil olduğu anlayışı içinde dogmalarını donduran ve eyleme yönelik çabalarını düşüncenin önüne alan Türkiye solunun 1980'lerde belirginleşen başarısızlığı er veya geç kapsamlı bir özeleştirinin gündeme gelerek yaygınlaşmasına yol açacaktır. Şimdilik görülen, böyle kapsamlı bir özeleştiriden çok, solun bazı kesimlerinde göze çarpan dar ufuklu bir tepkinin ifadeleri. Bu tepkinin altında yatan paradoks ise yeni arayışların, tarihsel süreçten soyutlanmış bir kalıbın başka bir kalıpla, 'liberalizm' ile, ikame edilmesine dayandırılmasında yatıyor.

Bu gelişmeye yol açan bir neden, hiç kuşkusuz 'demokrasi' ortamının yaşatılabilmesi sorununun aciliyet taşıması ve de kurumsal yapısı bilinen tek demokrasi türünün 19. yüzyıl liberal kapitalizminin içinde biçimlenmiş olması. Diğer önemli bir neden ise Batı'daki yeni-liberalizm akımlarının Türkiye'deki izdüşümlerinde görülebilir. Siyaset ile ekonomiyi ayrık alanlar içinde göstermeye çalışan bu yeni sağ akımlar Türkiye'de zaman zaman birbirleriyle çelişen stratejiler uygulamaktadır: Bir yandan ekonominin kendi ''doğal'' yasaları içinde siyasetten bağımsız ve tek seçenekli bir yola işaret ettiği vurgulanırken, öte yandan ekonomik liberalizmin, siyasal liberalizm ve dolayısı ile demokrasinin ön koşulu olduğu söyleni-

yor. Gerçekte ise daha da merkezileşmiş bir devlet aracılığı ile dar bir siyasi otorite ekonomiyi yönetiyor. Liberalleşmiş solun buna karşı çıkış biçimi de siyasal liberalizmin önceliği olduğu yönünde. Ama asıl önemli olan nokta, benimsenecek görüş hangisi olursa olsun 'liberalizm'in, en azından Batı'da, yaşanan -19. yüzyılın ideolojik kalıpları içinde yaşanan!- bir gerçeklik olduğu inancının paylaşılıyor olması. Böylece 'demokrasi'nin aciliyeti, bu kavramın dondurulmuş bir 'liberalizm' kalıbı dışında algılanabilmesini engelliyor. Olay Bertrand Russel'ın ünlü "Fransa kralı keldir" önermesindeki yanlışın mantıksal özünü anımsatmakta. Yanlış, kralın kel olup olmamasında değil, Fransa'da kral olmamasında yatmaktadır. Bu tarih-dışı liberalizm söyleminde 'sivil toplum', 'serbest piyasa ekonomisi' gibi özlemler dile gelmekte Türkiye'de bunların yokluğunun sorumluluğu, her zamanki gibi, Osmanlı geçmişine yüklenmektedir.

Levent Köker bu sayıda yer alan yazısında 19. yüzyıl liberalizminin zaman ve mekândan bağımsız olarak tanımladığı 'bireysel özgürlük', 'insanların evrensel hakları' gibi kavramların evrenselliğini sorguluyor, bu kavramların 19. yüzyıl burjuvazisinin toplumsal ve siyasal taleplerinin ifadeleri olduklarına işaret ediyor. Köker'in çıkış noktasını Robert Nisbet'in İlerleme Fikri'nin Tarihi adlı yapıtı oluşturmakta. Nisbet, 1950'li yıllarda Batı'da (özellikle ABD'de) toplumbilimlerine egemen olan 'modernleşme' paradigmasının bir temsilcisidir. Bu yaklaşımın belirleyici özelliği Batı dünyasının, dünyadaki egemenliğini tarih-dışı kategorilerle evrenselleştirirken, aynı kategorilerle Batı'nın dışında kalan dünyayı mahkûm etmek. Başka bir deyişle, Batı'nın önüne geçilmez ilerlemesi insanın ve doğanın özünde yatan özelliklerle açıklanırken, Batı dışındaki ülkelerin kendi tarihleri bu evrensel serüvene katılmalarını engelliyor. Böylelikle Nisbet, özgürlük için ilerleme olarak sunduğu düşüncede klasik liberalizmin "insanın her türlü dış baskıdan bağımsız bir biçimde kendini geliştirebilmesi" ilkesini Aydınlanmanın tek yönlü ve doğa yasası niteliğindeki ilerleme fikriyle birleştirerek, 19. yüzyıl burjuvazisinin ideolojik söylemi çerçevesinde bugünkü Batı hegemonyasını meşrulaştırma çabasında. Öte yandan Aydınlanma düşüncesinin 'bilimsellik', 'ilerleme' kavramlarının benimsendiği, ancak 19. yüzyıl liberalizminin ideolojik ögelerini söylem dışı bırakan sosyalist dünyanın ilerleme anlayışını, Nisbet, iktidar için ilerleme olarak tanımlamaktadır. Böylelikle, Batı dünyası için Aydınlanma düşüncesinin gördüğü ideolojik işlev yadsınırken, Batı-dışında aynı fikre ideolojik bir 'iktidar meşrulaştırma' işlevi yüklenmiş oluyor. Nisbet'e getirilecek eleştiri, Köker'in de işaret ettiği gibi, Batı-dışı dünyada yer alan 'pozitivist' söylemin savunuculuğunu yapmak değil, bir bütün olarak pozitivist söylemi eleştirmek. Yukarda Jürgen Habermas'ın böyle bir anlayıştan yola çıkmış olduğuna değinmiştik. Habermas bu sayıdaki yazısında Batı'daki liberal kapitalizmin tarihsel niteliklerini vurgularken ideolojik mutlakları yıkmakta ve liberal kapitalizmden temel farklılıklara sahip olan çağdaş kapitalizmin özgül boyutlarını sergilemektedir.

Bu sayıda yer alan yazılardan da görüldüğü gibi, Jürgen Habermas çağdaş Almanya'ya, Fernando Cardoso ise çağdaş Brezilya'ya ilişkin olarak demokrasi ve siyasal katılım sorunlarını 19. yüzyıl liberalizmini aşan bir

çerçeve içinde değerlendirmek zorunluluğunu duyuyorlar. Habermas ve Cardoso, öncelikle, çağdaş koşullardaki kitle toplumları ve her yerde hazır ve nazır devlet aygıtları karşısında 19. yüzyıl liberal söyleminin siyasal parti, sınıf, devlet-sivil toplum ayrılığı şemalarının yetersizliğine işaret ediyorlar. Ne var ki Almanya ve Brezilya'nın farklı tarihsel gelişim süreçleri, yazarların, farklı siyasal kayguları dile getirmelerine neden oluyor. Habermas'ın çıkış noktasını Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, ileri kapitalist toplumlarda, klasik liberal devletin ana ilkesi olan devlet-toplum ayrılığının ortadan kalkması, devletin ekonomik üretim ve dağıtım süreçlerine müdahalelerinin yanı sıra yaşamın her sahasına nüfuz ediyor olması, buna rağmen de yurttaşların siyaset dışı bırakılabilmeleri olguları oluşturuyor. Bu bağlamda artık sınıf niteliklerini yitirmiş olan siyasal partilerin, temsil etmeleri gereken yurttaşlardan ve parlamentodan bağımsızlaşmalarını ve bir devlet aracı gibi hareket etmeleri sürecini vurguluyor Habermas. Aynı şekilde sendikaların da toplumdaki yürütme erkinin odaklandığı devlet ile karşılıklı bir bağımlılık ilişkisine girmeleri söz konusu. Diğer yandan devlet ve toplum ayrımının somutta ifadesi olan yürütme, yasama ve yargı erklerinin ayrımı ilkesine dayanan liberal hukuk devleti biçimi de korunmakta. Böylelikle, Habermas, ileri kapitalist toplumlardaki çelişkiye işaret ediyor: bir yanda liberal hukuk devletinin kurumları ve bunların ayrılmaz bir parçası olan demokrasi fikri; diğer yanda uygulanan önemli kararların parlamentonun dışında ve farklı çıkar gruplarıyla yakın ilişkiler içinde bulunan yürütme erki, siyasal partiler ve sendikalar düzeyinde alındığı formel demokrasi gerçekliği. Formel demokrasinin belirleyici özelliği ise, yurttaşların isteklerinin kitle iletişim araçları tarafından yaygınlaştırılan propaganda yoluyla biçimlenirken, onların toplumdaki siyasal gücün kendi akılcı belirlemelerinden (seçimlerinden) kaynaklandığı inancında olmaları. Başka bir deyişle, formel demokraside yurttaşlar, bir yandan siyasal olarak etkisizleştirilirken, öte yandan siyaseti etkiledikleri yönünde bir yanılsama içindedirler. Habermas'ın bu sayıda Almancadan çevirip yayınladığımız yazısı 1959 yılında kaleme alınmıştır. Aradan geçen yirmi küsur yıl içinde ileri kapitalizm kadar Habermas'ın da epey yol aldığı bu sayıdaki Kemal İnan'ın yazısından görülüyor. Bu yaşanmışlığın kazandırdığı deneyimlerle, Habermas'ın bu yazısının sonunda öğrencilere ilişkin siyasal değerlendirmelerini, belli bir buruklukla da olsa, safdil bulmamak elden gelmiyor.

Fernando Cardoso ilk kez Toplum ve Bilim'de yayınlanan ve 1981 yılı sonbaharında Kaliforniya Üniversitesi'nde verdiği bir dizi konferansta işlediği temaları içeren yazısında, Brezilya gibi uluslararası sermaye aracılığıyla belli bir sanayileşme düzeyine erişmiş gelişmekte olan toplumların da, ileri sanayi toplumlarının demokrasi ve siyasal katılım sorunlarını paylaştıklarını savunuyor. Bu yazısından da görüleceği gibi 1960'lı yılların başlarında Latin Amerika bağlamında ortaya atılan 'bağımlılık' (dependencia) kuramının mimarlarından olan Cardoso, bu kuramın 'azgelişmişliği' metropol ülkeler ile eşitsiz ticaret ilişkilerinin varlığında açıklayan iktisat ağırlıklı yaklaşımından ayrılmaktadır. Cardoso'nun ana kaygusu Brezilya'nın özgül siyasal yapısını anlamak ve bu yapının dönüştürülmesi doğrul-

tusunda oluşturulabilecek siyasetlerin niteliklerini saptayabilmek. Cardoso'nun yazısı her şeyden önce bir kuramsal ve siyasal arayışın ifadesi; bu arayışın bir başka boyutunu Cardoso'nun son yıllarda kendi yaşamı ile ilgili yaptığı seçimde de gözlemek mümkün: Cardoso son günlerde devlet başkanı seçilen Neves'in Brezilya Demokratik Hareket Partisi (PMDB)nin Sao Paolo bölgesinden milletvekili.

Cardoso, öncelikle, 1974 sonrasında Brezilya'da otoriter rejimden demokrasiye geçiş sürecinde ortaya çıkan devlet yapısını inceliyor. Cardoso'ya göre bu devlet, bürokrasi olarak, uluslararası ve yerel sermaye ile işbirliği içinde üretici ve son çözümlemede askeri bir güç olarak 'yeni hegemonya'nın merkezinde bulunmaktadır. Bu yapının belirleyici özellikleri: Üniversite, kilise, vb. gibi toplum kurumlarının siyasal alandan köktenci bir biçimde uzak tutulması; ekonominin toplumsal denetimden koparılıp devlete bağlanması; gerçek güç mekanizmasının (yönetimin) toplumun siyasal alanını oluşturan siyasi partiler ve parlamentonun dışında yer almasıdır. Böylece Habermas'ın çağdaş Batı toplumlarında devletin toplumdan ayrılığının ortadan kalkması, devlet ve toplumun içiçe girmiş olması savına karşı, Cardoso, Brezilya'da, toplumun devlet tarafından siyaset dışına itilmesi savını getiriyor. Habermas da, Cardoso da toplumun (yurttaşların) siyaset-dışı bırakılmış olmasını vurguluyorlarsa da, Almanya ve Brezilya örneklerinde bu siyaset-dışı kalmışlık farklı anlamlara geliyor. Habermas'ın değindiği gibi Almanya ve benzeri ileri kapitalist toplumlardaki yurttaşlarda, siyasal gücü temsilcileri aracılığı ile etkileyebildikleri doğrultusunda -gerçekle uyuşmasa da- bir inanç var. Bu inanç Batı'da parlamenter demokratik rejimlerin meşruluk tabanını oluştururken -ki yaşanan gerçeklik ile demokrasi fikri arasında çelişki meşruluk bunalımını tanımlıyor- Brezilya'da siyaset dışına itilmiş olan toplumda tarihsel olarak böyle bir inanç yok. Bu nedenle Cardoso en sert eleştirilerini taban hareketlerinin temsili kurumlara -parlamentoya, siyasal partilere- olan güvensizliklerine ve bunun bir uzantısı olarak da devleti, iktidarı dışlayan tavırlarına yöneltiyor. Cardoso'ya göre 19. yüzyıl Ütopyalarının özünde yatan, devletin eriyip kaybolması veya devlet müdahalelerinin gitgide azalması yönünde hiçbir eğilim görülmüyor 20. yüzyılda; bu nedenle de hiçbir toplumsal dönüşüm politikası devlete ve devletin içinde ne yapılması gerektiği konusuna duyarsız kalamaz. Böylece, sınıfların ve onların partilerinin toplumsal dönüşümün öznesi olma vasıflarını yitirdikleri kitle toplumlarında, Cardoso, asıl sorunun sivil toplumun devlete karşı özerkliğinin korunması olmadığını, toplum içinde iktidarın (Foucault anlamında toplumda yaygınlaşmış biçimleri ile, yalnız devlet düzeyinde iktidarın değil) önemini kavramış söylemlerin oluşturulması olduğunu ileri sürüyor. Devlete toplumca sahip çıkılmasını bu denli vurgulayarak, Cardoso, sanki toplumdaki iktidarsızlığı, siyasal katılıma olan inançsızlığı yenmeye çalışıyor. Bu çaba daha önce değinmiş olduğumuz bir noktaya, kurma sorunu ile karşı karşıya olan Üçüncü Dünya aydınının salt eleştirelliği aşan duyarlılığına işaret etmekte.

Batı dünyasında "Brezilya mucizesi" olarak propagandası yapılan Brezilya'nın ekonomik büyüme süreci, dünya ekonomisinin genelde büyüme

eğilimi gösterdiği ve uluslararası sermayenin desteği ile Brezilya'da yoğun yatırımların yer aldığı bir süreç olmuştur. 1960'lı yıllar ile 1970'lerin başında yer alan bu sürecin, Cardoso'nun da belirttiği gibi, Brezilya'da ileri kapitalist ülkelere benzer bir kitle toplumunu ortaya çıkarmış olmasında rolü olduğu yadsınamaz. Gelişmekte olan ülkeler için benzer yapıların 1980 sonrasında da ortaya çıkacağını söylemek, varolan dünya ekonomik bunalımı da gözönüne alınırsa pek gerçekçi olmayacaktır. Nitekim Brezilya'nın yakın geçmişinde dışlayıcı ve baskıcı rejimler ekonomik büyüme ile yan yana yer alırken, bugünkü örnekler siyasal baskı ile ekonomik durgunluğun yan yana gittiğini göstermektedirler.

Bu sayıda Roger Owen'in Mısır üzerine ve David Seddon'un Tunus ve Fas üzerine yer alan incelemelerinden, bu ülkelerde IMF uyarınca dışsatımları artırma ve yabancı sermaye celbetme yoluyla dışarıya açılma politikalarının beraberinde dışlayıcı ve baskıcı devlet yapılarını getirdiklerini görüyoruz. Türkiye'de '24 Ocak Kararları' diye bilinen ödemeler dengesindeki açığın kapatılmasına yönelik IMF reçetesinin özünde kaynak dağılımını ve gelir bölüşümünü dünya fiyatlarına bırakan piyasa mekanizmasına tanınan öncelik yatmaktadır. Ne var ki Türkiye'de 1980'den beri, Mısır, Tunus ve Fas'ta on yıla yaklaşan bir süredir yer alan uygulamalar gösteriyor ki 'istikrar politikaları' kısa dönemli ekonomik hedeflerini -ödemeler dengesi açığının kapanması, enflasyonun geriletilmesi, kamu alanının daraltılması- gerçekleştiremediği gibi en can alıcı iki ekonomik göstergeyi, büyümeyi ve bölüşümü olumsuz yönde etkilemektedir. Öte yandan görülüyor ki, her ne kadar serbest piyasa mantığına uymuyorsa da, gerek 'istikrar politikaları'nın uygulanmasında, gerekse bunların doğurduğu olumsuz sonuçların yapısallaşmasında ve böylece 'toplumsal huzur'un sağlanmasında devletin önemli bir rolü var.

Roger Owen Mısır'da Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek dönemlerinde liberalizasyon politikalarını inceleyen yazısında devletin yeniden yapılanmasına ve devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine değinmektedir. Owen, bu süreci, sömürgecilik sonrası bir sınıfı temsil etmeyen görece özerk bürokratlardan oluşan ve bağımsız bir iktisadi gelişme politikası izleyen (Nasırcı) devletin, korporatizm veya otoriter rejim sonrası devlete dönüşmesi olarak tanımlıyor. Siyasi partilerin üzerinde yer alan 'başkan' bu yeni devletin simgesi: Mayıs 1984 seçimlerinde olduğu gibi seçimler başkanın otoritesini meşrulaştırmak (daha çok dış dünyanın, özellikle de ABD kamuoyunun gözünde) için bir araç olarak görülmekte. Burada altı çizilmesi gereken husus toplumun büyük ölçüde siyaset-dışı bırakılmış olması ve varolan temsilî kurumlara karşı halkın kayıtsızlığı. Öte yandan yerel sermayenin yeterince gelişmemiş olması liberalizasyonun öngördüğü devletin ekonomiye müdahalelerinin kalkmasını önlemekte: Nasır döneminde devletleştirilmiş sanayiler korunurken, kamu sektörü de daralmamakta. Ayrıca devlet harcamaları arasında önemli bir kalem oluşturan ve ödemeler dengesi açığının kapatılmasını öngören IMF reçetesinin ısrarla üzerinde durduğu temel tüketim mallarına uygulanan sübvansiyonlara halkın ayaklanması korkusuyla dokunulmamasını Roger Owen Mısır'da liberalizasyon politikasının çıkmazları arasında sıralıyor.

Ocak 1984'te Tunus ve Fas'ta 'istikrar politikaları' uyarınca temel yiyecek maddeleri sübvansiyonlarının kaldırılması karşısında yer alan kitle ayaklanmaları, işsizliğin artmakta olduğu ve gelir dağılımının giderek eşitsizleştiği ortamlarda sübvansiyonların siyasal önemini bir kez daha kanıtlıyor. David Seddon bu ayaklanmaları incelerken, hem Tunus'ta, hem de Fas'ta ayaklanmalara katılanların her iki ülkenin geri kalmış bölgelerindeki ve taşra şehirlerindeki işsizler veya yarı-işsizler olduklarına işaret ediyor. Daha da önemlisi Seddon bu kitlelerin sendikalar veya siyasi partiler tarafından temsil edilmediklerine, siyaset-dışı bırakılmış bir kesimi oluşturduklarına değinmekte. Böylece Mısır'da olduğu gibi Tunus ve Fas'ta da liberalizasyon politikaları çok dar bir mutabakat tabanına dayanan ve nüfusun büyük kesimlerini siyaset dışına itmiş bir devlet tarafından uygulanmakta. Yalnız Mısır'dan farklı olarak Tunus ve Fas'ta bu taban orta sınıfların yanı sıra 'örgütlenmiş' işçileri de içermekte. Bu kesimlerin temsilcileri olan siyasal partiler ve sendikalar güçlü bir liderin simgelediği devletle farklı biçimlerde ilişkilerini sürdürüp zaman zaman temsil ettikleri kesimler için ödünler almayı başarırken, siyasal alanda temsil edilmeyen kesimlerin devletle olan ilişkilerini baskı mekanizmaları belirlemekte.

Türkiye için 'liberalizasyon' politikasının toplumun farklı kesimlerini nasıl etkilediğini irdeleyen ve 1980 sonrası dönemde devlet yapısında meydana gelen dönüşümleri inceleyen kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır. Kuşkusuz böyle çalışmalar özgül sorunları inceleyen araştırmalar sonucu gerçekleşebilir. Hasan Ersel ve Adil Temel'in bu sayıda yer alan makalesi bu yönde değerli bir katkı niteliğinde. Hasan Ersel ve Adil Temel öncelikle Türkiye'de 'serbest piyasa' politikalarının uygulanmasında devlet müdahalelerinin önemine işaret ediyorlar. Yazarlara göre 1978'den bu yana dışsatımı artırmaya yönelik tüm çabalara rağmen ödemeler dengesi açığı kapatılamamıştır. Diğer taraftan 1980 sonrasında imalat sanayiinin dışsatımdaki payı artmış, fakat bu artış, 'serbest piyasa ekonomisi' sözcülerinin umdukları gibi dünya fiyatları tarafından belirlenmemiş, vergi iadeleri ve ucuz kredi sağlanması biçimindeki devlet teşvikleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Buradan çıkarak yazarlar piyasanın kaynak dağılımı, gelir bölüşümü, istihdam üzerindeki etkilerinin bir planlama süreci içinde yönlendirilip denetlenmesini geleceğe yönelik bir öneri olarak sunmaktalar.

Bu sayıda 'Belge' bölümünde Zafer Toprak kapsamlı bir önsözüyle birlikte, II. Meşrutiyet döneminde, 30 Aralık 1910 tarihli Sivas Mebusu Ömer Şevki Bey'in sanayide öncelikle korunmaları gereken çocuklar ve kadınlarla ilgili önlemleri içeren kanun layihasını sunmaktadır. Bu belge ile, Toprak, Cumhuriyet öncesi dönemde kayda değer sosyal politika önlemlerinin olmadığı doğrultusundaki yaygın kanıya karşı çıkmaktadır.

Yayın Yönetmeni*

**Toplum ve Bilim*'in sayı 18, Yaz 1983'ten bu yana yayınlanan 'bu sayıda...' bölümü yayın yönetmeni tarafından kaleme alınmıştır.*

Liberalizm, Pozitivizm ve Demokrasi

Siyasal Rejim ve Toplumsal Değişme (Brezilya Örneğiyle İlgili Bazı Düşünceler)

*Fernando Henrique Cardoso**

I. GİRİŞ:

Çeşitli düşünce akımlarına mensup sosyal bilimciler, giderek artan bir biçimde ve biraz da nostaljik bir acıyla, politikacı kılığına girmiş aydınların ve aydın cübbeleri içinde ortalıkta salınan politikacıların açıklama ve öngörüde bulunma çabası içinde oldukları o muhteşem ve volontarist dönemin sona erdiğine işaret etmektedir.

''Öngör ki sağlayabilesin'' diye buyuran o eski pozitivist deyiş de, 'Gerçek Bilgi'nin, bilim ve ideolojinin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılması sayesinde, yanlış bilinçliliği tarih-dışına itecek bir sınıfsal pratiğe dönüşeceği görüşüyle birlikte aynı yanılsamalar mezarlığını paylaşmaktadır.

* Fernando H. Cardoso'nun bu yazısı 1981 yılının Sonbahar döneminde Kalifornia Üniversitesi, Berkeley'de verdiği seminerde kullanılmak üzere hazırlanmış olup aynı konuda yapmakta olduğu incelemenin bir ön-çalışmasıdır. 'Bağımlılık' kuramının önde gelen mimarlarından olan Prof. Cardoso halen Brezilya'da ana muhalefet partisinin Sao Paolo bölgesinden seçilmiş milletvekilidir.

İktidarda olan çeşitli gruplar arasındaki etkileşimin boyutlarını ve bunlar arasındaki göreli saygınlık derecesini ölçmeye çalışan safdil ampirizmi bir kenara bırakacak olursak, çağdaş toplumsal düşüncenin özelliği, -açık ya da zımnî olarak- bizim artık, hiçbir biçimde, bütüncü bir kuramsal çerçeve ile karşı karşıya olmadığımızı itiraf etmesidir. 'Büyük sistemler' artık ne yeni konjonktürlerin ortaya çıkışını farkedecek kadar duyarlı, ne de tarihsel süreçlerin dinamiklerini açıklamaya yetecek ölçüde tutarlıdırlar. Savaş-sonrası sosyolojisinin heybetli ürünü yapısal-işlevselcilik çeşitli biçimleriyle, sanayileşmiş kitle toplumunu açıklamaya yönelik bir girişimdi. Hattâ, bir 'sistem' olarak yapısal-işlevselcilik karmaşık toplumların işleyişlerinin anlaşılırlığını sezdirecek bir analoji bile bulmuştu -bilgisayarların mantığı- Lasswell'den bu yana -ve özellikle Easton'da 'daha kaba' ve Deutsch'da daha incelmiş haliyle- siyaset kuramı, iktidar oyununun işleyişine ve hattâ değişime yönelik bir model içermekteydi. Bu yüzden, bir ''siyaset kuram''ından söz etmek mümkün olmuştu. İşlevsel farklılaşma, düzenleyici kurumların ayrıştırılması ve hiyerarşik yapıların varlığı doğrultusundaki varsayım, basit toplumlardan karmaşık toplumlara geçişin soyut bir düzeyde betimlenmesine olanak sağlamıştır. Bütün bunlar, içlerinde en önemlisi modernleşme kuramı olan (ki bu kuram, yalnızca siyasî düzene yönelik bir kuram olmaktan çok genel bir toplum kuramıdır) evrimci kuramların da temellerini oluşturmuştur. Azgelişmiş olup, bir geçiş dönemi yaşayan toplumlarda, karmaşık siyasal biçimlerin ortaya çıkmasıyla, bu tür bir analizin kuramsal ve pratik sonuçlarını muhafazakâr bir açıdan en iyi formüle eden belki de Huntington'dur. Devletin askerîleşmesi -iktidarın 'praetorienleşmesi'- siyasi kurumların özgüllüğü ve giderek artan farklılaşmaları gözönünde bulundurularak çağdaş demokrasiye 'geçiş' kuramına dahil edilebilir. Demokrasiye geçiş bir yandan toplumların genelde çağdaşlaşması için **gerekli görülürken**, diğer yandan da, işlevselleştirilmiş tarihin saklambaç mantığı içinde askerî örgütler tarafından **güncelleştiriliyordu.**

Bugün, ileri düzeyde sanayileşmiş toplumlarda değişme olgusunun, bilgisayar mantığına uygun olarak ortaya çıktığını ve kodların kaydedilme biçiminin, küçük gerilimlerin birikimiyle değiştirildiğini ve bunun da tüm yapısal örüntünün de yeniden tanımlanmasına neden olduğunu kim savunabilir? Bunun yerine içinde, Tourain'inde değindiği gibi, iki mantığın -iktidar ve toplumsal hareket mantıklarının- bulunduğu durumlarla karşı karşıya değil miyiz? Bu oyunun kurallarına göre egemenlerin yapması gereken tek şey, başkaldıranların baskılarını bunalımlar yaratmak yoluyla eritmek olup egemenler ancak ortalık durulduktan sonra, yani başkaldıranların hareketleri çözüldükten sonra, taviz vermektir. Başkaldıranlar ise kendi stratejilerini saptarken, devleti ya da Kurumsal İktidar'ı ele geçirmeyi amaçlamamaktadırlar. Onlar, daha çok kendi alanlarında mücadele vermekte ve bu alanı genişletmenin yollarını ararken egemenlerin alanı ile pek ilgilenmemektedirler.

Bu, Vietnam Savaşı'na karşı mücadelenin ve Amerikalı Siyahlar'ın beyaz toplumla 'bütünleşmek' uğruna verdikleri savaşın mantığı değil midir? Ve, Gdansk tersanelerindeki Polonyalı işçilerin ve Silezya'daki kömür işçileri grevinin mantığı daha farklı olabilir mi? Bu açıdan bakıldığında, devlet ve toplum, yalnızca farklı olmakla kalmayıp üstelik birbirlerini teğet geçen düzlem-

lerde işlev görüyormuş gibi görünmektedirler. İçinde farklılaşmış özgül yapıları (ekonomik, toplumsal, siyasal, kültürel) barındıran ve buna rağmen bütünleştirici bir ögeye sahip bir 'sistem'i bir yana bırakın, ortada herhangi bir 'sistem'i gerektirecek bir şey yok gibi görünüyor.

Ancak, yapısal-işlevselci gelenek, bugünün oluşumlarının ne olduğu ve bu sürecin nasıl ele alınması gerektiği konusunda bir sınamayla karşı karşıya bulunan tek gelenek değildir. Bir zamanlar, Marksist gelenek -ve özellikle de Hegelci Marksizm- iktidar ve hükümetin aynı şey olmadığını, dahası, hükümetin ve yönetimde söz sahibi grup ve insanların fenomenolojilerinin, hükümetin arkasında yatan egemenliğin yapısını açıklamadığını öne sürmüştür. Bunu yaparken de Dahl'ın **Who Governs?**'ı (Kim Yönetmektedir?)'ı türünden analizleri küçümsüyorlardı. Bugün, gene Marksistler, devrimci sınıf dinamikleri ve sınıf, partiler ve devlet arasındaki ilişkiler etrafında oluşan kuşkular yüzünden, her şeyi açıklayabilir türden küstah bilgilerinden yoksun kalmışlardır.

Bu durum toplum kuramı için, sanki 'kara delik'* hipotezlerine başvurma zorunluluğu yaratmaktadır. İktidar, herkesin bildiği gibi, şimşekleri üzerine çeker ve belirlenemeyen bazı durumlarda bu ışınlar piramidin tabanını parçalayabilir. Ancak, kesin olarak bilinemeyen nokta bu ışınların mahiyeti ya da onların nereye yönelecekleri veya etkilerinin başarı şansıdır. Bugün, ulaşılabilecek en iyi nokta, her şey olup bittikten sonra **(ex-post)** uygulanan bir 'kısa devreler' kuramıdır. Bir grev veya temel ürünlerde bir fiyat artışı (Polonya'da olduğu gibi), yahut bir kentsel din hareketi (İran'da olduğu gibi) ya da bir özgürlükçü-öğrenci protesto hareketi (Nanterre'de 1968'de olduğu gibi) veyahut 'orta-sınıf' özgürlükçü düşünceleri olarak adlandırılagelmiş düşünceler tarafından harekete geçirilmiş yaygın bir **gerilla** savaşı sonrasında toplumsal sistemde, belirli bir anda ortaya çıkan şok, tüm toplumu ve hattâ siyasal sistemi kasıp kavurabilir.

Bu arada, bu tepkiler zincirini başlatan bir arıza -yukarıdaki örneklerde de görüleceği gibi- toplumsal ve siyasal egemenlik sisteminin sinir merkezinde olabileceği gibi, bu merkezden uzakta bulunan noktalarda da yer alabilir —öğrenci protestoları örneğinde olduğu gibi. Ve kısa devreyi yaratan hareketin tipi de -kentsel savaşımdan kırsal gerilla savaşına, ekonomik taleplerden kültürel protestolara dek uzanan bir alanda- önemli ölçüde değişkendir.

Kısa devrenin etkilerinin muhtemel yaygınlaşması ve ortaya çıkaracağı alevlenme, elbette açıklanabilir. Ve, sınıf dinamikleri, ekonomik durum, devletin baskıcı rolü vb. bu açıklama içinde yerlerini alırlar. Önceden bilinmesi güç olan, siyasal olarak neyin aslî olduğudur: 'kablo döşemede temel hatalar'ın nerede yattığı ve tepki zincirini ne zaman başlatacağıdır. Dahası, tarihî çatışmalı bir süreç olarak algılayan kuramlar geliştirmek bile mümkündür: toplumsal sürecin, düzenli olarak, kısa devrenin oluşmasına imkân verecek biçimde açık bırakılmış kablolarla döşenmiş bir düzlemde yer aldığını ya da kısa devrenin, aslında belirli anlarda ortaya çıktığını düşünmek mümkündür. Bu-

* 'Kara Delik' hipotezi Einstein kozmolojisinin ortaya atmış olduğu civarındaki ışık dahil tüm enerjiyi yutan, uzaydaki bir odağın varlığını öne sürmektedir. [çev.]

nunla birlikte -artık piyasaya değil, fakat devlete veya egemenliğe ait olan- 'görünmez el' amyant eldivenler giyebilir ve kabloları kıvılcımların oluştuğu anlarda onarma ve kaplama gücüne sahip olabilir. Bu durumda değişme kuramı, baskı altında bulunanların sürekli tepkilerinin oluşturduğu dıştan kuşatma üzerine inşa edilmek yerine, egemenliğe içsel olan kopuş noktaları temelinde oluşturulmak durumunda kalacaktır.

Gene de, şu bir gerçektir ki, egemenliğin değişmezliği hakkında değil -çünkü tersi açık bir biçimde görünmektedir- fakat değişmenin beklenmedik olması hakkındaki kanıtlar giderek artmaktadır. Ve, bir kez oluştuktan sonra ussallaştırılan bütün sürprizleri birbirine ekleyerek bir toplum kuramı yavaş yavaş geliştirilmektedir. Daha gelenekçi veya safdil olanlar, ortaya çıkmış süreçleri çabuk ve kesin tepki veren bir mekanizmaya tâbi tutmaktadır. Onlar dolambaçlı yollara başvurarak tarihe bir biçim vermeye çalışmakta, onu kendi benimsedikleri ideolojik modellerin dar kalıplarına uydurmak için yeniden biçimlendirmektedirler. Bazen de yapısal-işlevselciliğin ulu varsayımlarının evrimsel değişme konusundaki iyimserliğin temelini oluşturduğunu savunmayı sürdürmektedirler. Bu varsayımlar toplumların giderek artan bir şekilde ussallaşması ve sanayi teknolojisinde ilerlemelerin sonucu modernleşme olgularını içermektedir. Kimi zaman da, birbirlerine hiç benzemeyen toplumsal hareketleri ve siyasal süreçleri, birikim mantığına ve işçi sınıfının ilerici rolüne bağlamakla sonuca ulaşmaktadırlar (Hakikat'ın tarihini yazmak için giriştikleri bu uğraşta ne gibi dolambaçlı araçların gerektiğini de Allah bilir). Bu türden çabaların bir diğeri de tarihte iradenin ve insan yaşamında varolan akıl-dışı ögenin rolünü vurgulayarak en keyfî tezlerin toplum kuramına girmesinin yolunu açmakta.

Şimdi yukarıda söylediklerimin bir kışkırtma mahiyetinde olduğunu belirtip, kuramsal tevazuunun bir savunusunu yapmak yerinde olacaktır: Bu sorulara ben de bir cevap bulmuş değilim. Yine de bir hareket noktası olarak, daha özgül bir tartışmaya -otoriter rejimden demokrasiye geçiş tartışmasına- girerken kuramsal eksikliğimi itiraf etmeye kendimi yükümlü sayıyorum. Dahası, söyleyeceklerim Brezilya örneği ile sınırlıdır ve Brezilya'nın gerçekten demokrasiye doğru ilerleyip ilerlemediği konusunda da kuşkularım mevcut.

Ayrıca, bir ön açıklama yapmak istiyorum. Buraya kadar söylediklerimden, 20. yüzyılın bu aşamasında, daha bilge toplumsal düşünürlerin, kapitalizmin ihtişamının hem muhafazakâr hem de devrimci büyük tezleri ortaya çıkardığı geçmiş yüzyılların şanlı yolunu izlemekten vazgeçtikleri sonucu çıkmaktadır. Bu düşünürler 'tarih felsefesi'nden uzaklaşmışlardır. İşte bu nedenle de artık genel açıklayıcı nitelikte sistemler oluşturma yeteneğinden yoksundurlar. Bu saptama o denli doğrudur ki 1950'lerde orta-boy kuramlar döneminden bugüne kadar, bütünsellik konusundaki entelektüel kaygılar tükenmekten başka bir şey yapmamışlardır. Örneğin siyaset kuramında, dünyanın bölük-pörçük algılanması, Marksizmin 'ortalama' bir üniversite öğrencisinin 'ideolojisi' haline gelmesinden sonra açığa çıkmıştır. Bu bölük-pörçüklük Katolik dinbiliminin, dünya hakkındaki açıklamaların göreli çoğulluğuna ve Hakikat'ın bireyselleşmesine izin veren reformist (Protestan?) bir mutasyonu sineye çekmesinden sonra da açığa çıkmıştır. (Bu durum, gerçek davranışlar üzerindeki denetimin terkedilmemiş olmasına rağmen, kilise hiyerarşisi-

nın birleştirici aygıtının gücünü de nisbîleştirmiştir.) Büyük birleştirici ilkeler (bir yanda sınıf savaşımı kuramı ile parti ve proletaryanın tarihteki rolü, diğer yanda kutsal olanın organikliği ve sapkınlar üzerindeki hakimiyeti) sembolik bir öneme sahip olmaya başladı. Eylem için açıklayıcı şemalar veya kılavuzlar arayışından daha çok bir siyasal kimlik arayışı içinde başvurulan bu sembollerin gerçek içeriği izlenecek rüzgârların yönüne göre değiştiriliyor. Eğer bu, büyük çağdaş ideolojiler düzeyinde gerçekleşmiş ise, pozitif açıklamalar adı verilen düzeyde de daha büyük etkiler yaratarak gerçekleşmiştir. Evrimci felsefeye olan inanç bir kez sarsılınca, bilginin bölük-pörçükleşmesi de 'soğukkanlı' bir biçimde kabul edilmiştir. Bilginler 'duruma özgü' **(ad hoc)** varsayımlar üretmeye başlamışlar ve büyük kuramın 'kara delikler' düşüncesi tarafından yutulmasına izin vermişlerdir. Ancak, bilim adamı bütünsellik duygusunun yitişini hissetmemiştir bile: o, bütünleştirici herhangi bir ilke sanki her zaman bilimin dışında varolan birşeymiş ve böyle olduğu için de kendisini ilgilendirmezmişcesine, açıklamaların olası çoğulluğu ile birlikte yaşamaktadır.

II

Zihnimizi saran gündelik gerçekliğimize oldukça uzak olan bu girişten sonra şimdi, böyle bir gösterişli açış sonrasında kaçınılmaz olan sarsıntıyı "picollo finale"mizle bağlayan bir köprü kurarak yumuşatmak gerekmektedir.

Bu köprü çağdaş siyaset kuramının partiler ve iktidar analiziyle ilişkisi açısından düşünerek kurulabilir.

İleri gelen yazarlar arasından gelişigüzel bir seçim yapacak olursak, bugün için elimizde şu alternatiflerin bulunduğu söylenebilir: Bunlardan ilki, liberal-demokratik düşünce geleneği olarak adlandırabileceğimiz geleneğe sadık kalmayı sürdürenlerin düşünce akımıdır. Birleştikleri noktalara bakacak olursak, bu akımın yapısal-işlevselci kuramın başarılarını kendi bünyesi içinde eritmiş olmasının muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Ve çatışma olgusuyla karşılaştığında safdil olmayan bu akım (çünkü sanayileşmiş dünyadaki siyaset bilimcilerinin vazgeçilmez düşünme nesneleri büyük iktidar blokları arasındaki mücadele ve çatışmalardır) tartışma yoluyla erişilen çözümlerin geçerliliğine olan inancını korumuştur. Bunu söylemekle birlikte, bu akımın değişimin analizi karşısında -hem bir değer yargısı, hem de analitik bir tutum olarak- sahip olduğu en uygun bakış açısının, dönüşümü ve belki de buhranı (devrim veya savaşı), bu dönüşümü hızlandıran etken olarak kabul etmesine rağmen, hiçbir biçimde buhran olgusuna güvenmediğini ve de değişim için en iyi yolun buhran olduğunu benimsemediğini belirtelim.

Liberal-demokratik bakış açısı, kendi içinde, hareketsizlikten yana veya muhafazakâr değildir. (tek alternatif olarak devrimin köktenciliğiyle karşı karşıya kalması durumu dışında). Gene de o, bir evrimci tutumdur ve ani değişmenin beklenmedikliğiyle karşılaştığında -bizi hem ilgilendiren hem de rahatsız eden bir beklenti- pek de işe yaramaz. Bu, tarihin en az dramatik olduğu durumlarda bile böyledir: örneğin sanayileşmiş ülkelerde ve kitle toplumlarında siyasi partilerin ne olduğu sorusuyla karşı karşıya geldiğinde bu akım, partilerin temel işlevinin kendi siyasal güçlerini ortaya koyma hakkına sahip olan

ve kimi kez çatışabilen toplumsal öznelerin siyasal güçlerinden kaynaklanan farklı çıkarları biraraya getirmek olduğu görüşüne bağlı kalmayı sürdürecektir; her ne kadar seçimler, bir kural olarak, seçmenin düşük bilgilenme düzeyini ortaya koyuyorsa da, en azından halk kitlesinin genel ağırlığının saptanmasına yaramaktadırlar; modern partilerin katışıksız olmayışları onları, baskıyı hafifletme yoluyla tartışma ortamının oluşmasını sağlamada etkili kılmaktadır; ve nihayet liberal-demokratik düşünce, bütün için çalışmanın partiye düşen bir görev olmadığına -ki böyle bir tavır demokrasinin sonunu hazırlayabilir, çünkü demokrasi, acil sorunlara ve bu sorunların ortaya çıktığı siyasal arenaya bağlı olarak, farklılık içinde biraraya getirilebilen çıkarların çoğulluğuna ve çeşitliliğine dayanmaktadır- inanmayı sürdürecektir. Siyasal durumun bu öncüllere uygun olarak gelişmemesi halinde (örneğin "halk demokrasileri"nde, otoriter ve askerî rejimlerde, kişisel diktatörlüklerde, vb. olduğu gibi) ortaya çıkan gelişmeler bu modelle karşılaştırılmaktadır -sanki modelden her sapma düzeltilmesi gereken bir gariplikmiş gibi. Nasıl? Gerekliliği varsayılan siyasal düzenin meşrulaştırılması olgusu ile demokratik-olmayan rejimlerin halkın taleplerini karşılamakta sahip olabileceği gerçek ve sembolik beceri ve özellikle, her zaman gerçekten varolduğu düşünülen bir "vatandaşlık" arasındaki tutarsızlığı artırarak. Kuşkusuz liberal-demokratik düşünce, siyasetin aynı zamanda bir zor kullanma olduğunun farkındadır. Ancak bu düşünce, şiddet kullanma olasılığını belli bir rıza derecesinin varlığıyla ilişkilendirmektedir. Dar anlamda, zor kullanma tekelini ellerinde bulunduranlar bile bunu kullanmaya rıza göstermek zorundadırlar. Dolayısıyla, özgül koşullarda, bu düzeyde bile bir meşruluk bunalımı olabilir (örneğimizde 'devlet'in genel bir bunalımı).

Liberal-demokratik paradigma, bir açıklama biçimi olarak kolayca yabana atılamaz. Hattâ ben, bu durumda, onu bertaraf etmenin mi, yoksa onu başka paradigmalarla birleştirerek eklektik olmaktan çok tutarlılığı olan bir model oluşturmanın mı daha önemli olup olmadığını bilmiyorum.[1] Batı dünyasında egemen güçlerin liberal-demokratik ideolojisi ile karşı karşıya geldiğinde, Batı Bloku içinde yer alan diktatörlükler ve otoriter rejimler, kendi elitleriyle bir durum değerlendirmesi yapmak için siyasal ve zihinsel bir jimnastiğe girişmek zorundadırlar. Siyaset oyununun tamamlayıcı bir ögesi olarak liberal demokrasinin genel meşrulaştırma modeli halk demokrasilerinde -özellikle de Rus aleyhtarı bir geleneğe sahip olan ve Sovyet varlığı sayesinde içinde bulundukları duruma getirilmiş olan ülkelerde- bile önemlidir.

Gene de, bugün ileri sanayi toplumlarının içinde bulunduğu kriz liberal-demokratik paradigmayı (bu toplumlarda olup bitenleri) açıklamakta çaresiz bırakıyor gibi görülmektedir. Bu durum, bir yandan toplumun kitleleşmesinden, devlet aygıtının büyümesiyle meşruluğunu yitirmesinden kaynaklanmıştır; diğer yandan da yazının girişinde bütüncü dünya görüşlerinin parçalanış süreçleri bağlamında değindiğim eğilimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda da belirttiğim gibi, bu süreçleri tahrik eden unsurlar şunlardır: siyasal şiddetin genelleşmesi; **grassroots** (tabandan gelen) ve kendi haklarını

1 Bu nokta için bkz. C.B. Macpherson, "Necessitanos una teoria do Estado", **Revista de Cultura e Política** (CEDEC-Paz e Perra, Sao Paulo), Ağustos-Ekim 1980.

taleb etmekle birlikte bu talebi devleti ele geçirmek amacı ile birleştirmeyen ve belki de bu nedenle siyasal partilere inanmayan hareketlerin ortaya çıkması. Liberal-demokratik akım, kurumsal oyunun işleyişini açıklayabilir; üzerinde anlaşmaya varılan değişimleri açıklayabilir; fakat aslında partilerden çok daha büyük bir güçle sahneyi işgal eden siyasal süreçlerle karşılaştığında yetersiz kalır.

Liberal-demokratik akımdan sonra gözden geçirilmesi gereken ikinci akım Marksizmdir. Bu yönelim de sonsuz sayıda çağdaş karşı çıkışla hesaplaşmak durumundadır. Kuramsal olarak sınıfsız bir sistemde, bir yanda parti ile devlet ve diğer yanda işçilerle aydınlar arasında süregiden açık ya da örtülü bir çelişkinin eninde sonunda sınıflar diyalektiğini hiç değilse değiştirecek bir kuram gerektiren "varolan sosyalizm" sorunsalını bir kenara bırakırsak, bu hesaplaşma aslında bir çatışma olmak zorundadır. Bugün için, sınıf mücadelelerini ve özel olarak da proletaryayı, sınıf egemenliklerinin tüm biçimlerini ortadan kaldıracak devrimin itici gücü olarak gören tarih felsefesini sürdürmek ne ölçüde olasıdır? Bu, ancak, 'olgun kapitalizm' olarak nitelenen ülkelerde işçi sınıfı siyaseti hakkındaki çözümlemeler yadsınırsa, halen bir anti-kapitalist devrim yaşamış ülkelerdeki işçi sınıfı mücadeleleri hakkında bir şey bilinmiyorsa ve Marksizm yalnızca Üçüncü Dünya'ya uygulanabilir bir kurama indirgenirse mümkündür. Ve, hattâ bundan sonra da, bu sonuncu durumda, proletaryanın öncülüğü yerine bir bütün olarak kitlelerin, özellikle de tarım kesimindeki kitlelerin öncülüğünün geçmesi gerekecektir.

Marksist siyaset makinesinin ana dişli çarkının (proleterya devrimi kuramı) işlerliğini yitirmiş olduğunu anlamak elbette güç değildir. O halde sınıf ve devrimci partinin rolü hakkındaki çözümlemeler gibi devlet hakkındaki klasik Marksist ve Leninist katkılar da zorunlu olarak acil onarımları gerektirmektedir Gramsci'yi yeniden canlandıran veya Althusser ya da Poulantzas gibi, kendi çıkış noktalarından sonradan sapan çağdaş kuramcıların çabaları da bundan ibarettir.[2] Gene de, Althusser'in bizzat farkettiği "Marksizmin bunalımı", yeni konuların eskilerin yerini almasıyla giderilemeyecektir. Bu, toplumun genelde siyasallaşması ve toplumsal hareketlerin siyasal önemleri sorunsalının, devletin sınıfsal niteliğinin yeniden vurgulanması, siyaset ve toplum hakkındaki burjuva ayrımı ve toplumu her yerde hazır ve nâzır bir devlete bağlayan parti kavramının zorunlu totaliter niteliği sorunsalı yerine geçmesiyle Althusser ve Gramsci'nin zarif dönüşlerinin işaret ettiği noktaydı.

Bu sorunların farkına varılması, kesinlikle doğru yönde atılmış bir adımdır. Sosyalist ve komünist partilerin 'militanlık bunalımı'ndan, İspanyolların, geleneksel işçi sınıfı partilerini kullanma çözümünü izleyen hüsrandan,[3] Avrupa komünizmi'nden, vb. sonra, bugün Avrupa'da atılması kolay olan bir adım-

2 Bu konuda bkz. Louis Althusser, "Il marximo come teoria 'finita'", De Donato derl., **Discutire lo Stato** (Bari, 1978) içinde; aynı derlemede Giuseppe Vacca'nın Althusser eleştirisi "Forma-Stato e forma valore". Poulantzas hakkında bkz. **Le Monde Diplomatique,** Eylül 1979, son röportaj.

3 Bu nokta için bkz. Julio Rodriguez Aramberri, "Origon y evolución del sistema de partidos en la Espana democrática: un Ensayo de interpretacion", Fernando Claudin derl., **Crisis de los paridos politicos** (Madrid, 1980) içinde.

dır. Ancak, hem gelişmiş sanayı topıumlarının, sınıfların önemini yeniden belirleyen yapısal dokusu ile, hem de bu toplumların gerektirdiği siyasal katılma ve temsil biçimleriyle hesaplaşmak da hâlâ zorunludur. Görünen şudur: Bir yandan liberalizmin krizi, liberalizmi, meşruluğunu yitiren her yerde hazır ve nâzır bir devlet ve kitle toplumlarında kendiliğinden işleyen bir yurttaş rasyonalitesinin bulunmayışı sorunsallarıyla karşı karşıya bırakmaktadır.[4] Diğer yandan ve buna karşılık olarak, Marksizmin Bunalımı yer almaktadır. Bu bunalım da Marksizmi siyaset ile toplum arasındaki ayrımı daha da keskinleştiren, eski devrimci partiyi devletin bürokratik hakimiyetinin aracılığına dönüştürmekle sonuçlanan, partiyi ''gelecekteki devletin çekirdeği'' olarak gören anlayıştaki risklerin ve genel olarak siyasal temsil sorusunun tartışılması gereği ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Bu boşluk içinde bugün çağdaş düşünce üzerinde önemli etkileri bulunan bir üçüncü akım ortaya çıkmaktadır ki şimdi onunla ilgilenmek istiyorum. Genellikle **grassrootism** (tabandan gelen hareketçilik) ile, yani önderliğin ve siyasal kurumların temsil edici niteliğinin gözden düşürülmesi ile, birlikte düşünülen **pan-politicism**'den (tüm siyasetçilik) ve ''başkaldırmacılık'' (**movementism**)'dan söz ediyorum. Benim yaptığım kadar bulanık bir biçimde formüle edildiği takdirde bu akımın melez bir nitelik taşıyacağı kaçınılmaz. Özellikle 'başkaldırmacılık'a ve tabanın karar-alma merkezlerinden uzaklaşmasına neden olmasına yol açan siyasal örgütlerin gözden düşürülme eğilimine gelindiğinde bu akımların büyük ölçüde, cemaat anlayışına yeniden değer veren, ve devlet ile devrimci ve hattâ halkçı-demokratik siyaset arasındaki bağı kesin olarak koparan bir tür dinsel popülizmden esinlendiği görülmektedir. Bu tutumun bir sonucu olarak, kurunun yanında yaş da yanmaktadır: partiler, cemaatı devlete bağladıklarından ötürü son çözümde egemenlik zincirleri içinde yer alan halkalar olarak görülmektedir. Kitlelerin -yani tabandan gelen hareketin- gündelik deneyimlerinin şimdi ve burada varoluşları içinde, çıkarları tehlikede olan ve çıkarları için kendileri savaşan insanların dile getirdikleri her özgül istemin dikkate alınması, son çözümde devletin içinde yer alan partilerin ve temsilî kurumların binbir türlü labirent ve komitelerinde insanların dolaysız iradelerinin zaten azalmış şevklerini yitirmesinden daha iyidir.

'Popüler tabandan gelen hareket yanlılığı'nın bu türü, böyle bir yaklaşımın siyasal eleştiriye yol açan tek biçimi değildir. Devletin ötesinde yürütülen **pan-polltlcism**'in çok daha incelmiş bir biçimi de vardır. Foucault'dan söz ediyorum. Foucault'nun zengin içerikli araştırmasının iki yönünü vurgulamak istiyorum. Bir tanesi bilgi sosyolojisi alanında yer almaktadır. Bu, onun yapıtlarının klasik çizgisini oluşturan ''hakikatin düzenlemelerini'' keşfetme, yani, bilimsel önermeler aracılığı ile yayılan iktidarın etkilerinin ne olduğunu, saptamaya çalışmasıdır. Bu anlamda onun vardığı sonuç, Mannheim'in sunduğu bilgi sosyolojisinin eski yandaşlarını aslında ürkütmemektedir:

4 Habermas bir süre önce 'olgun kapitalizm'i yaşayan ülkelerde devletin meşrulaştırma kapasitesinin bir eleştirisini yazmıştı: Bkz. Jürgen Habermas, **Legitimation Crisis** (Boston, 1975). Bölüm 6.

> *Her toplum kendi hakikat düzenlemesine, hakikat hakkında kendi 'genel siyaseti'ne sahiptir: diğer bir deyişle, toplumun kabul ettiği ve doğru olarak işlev görmesini sağladığı söylem biçimlerine sahiptir: birbirlerini destekleyen bir doğru önermeler dizisinin yanlışlardan ayrılmasını sağlayan mekanizmalara, hakikatı elde etmek için değer verilen teknik ve işlemlere, neyin hakikat olarak işlev göreceğini söylemekle yükümlü olanların koyduğu yasalara sahip bulunmaktadır.*[5]

Fakat, Foucault'nun çalışmasının diğer yönü siyasal düşuncedeki en klasik gelenekle çatışmaktadır. Foucault'nun, iktidarın uygulanışının moleküler düzeyi -iktidarın mikrofiziği- hakkındaki analizlerinden ve deliliğin, cinselliğin vb. bilgisi ile ilişkili olan iktidar mekanizma ve tekniklerini ortaya çıkarmak için karşılaşılan her sorunun kendi özgüllüğünden hareket ederek, bu sorunun ortaya çıkış sürecinin bir tür soyağacının (**genealogy**) yeniden kurulması gerektiği iddiasından söz ediyorum. Bunlar, aynı zamanda devlet iktidarının anlaşılmasıyla da yakından ilgilidir.

Althusser'in yaptığı gibi ideolojinin ve devlet aygıtlarının -merkezî egemenliğin- üretim ve yeniden üretimi yerine, Foucault, 'olayları' merkez alan, fakat gene de "ölçümlenmiş olmakla birlikte aynı yaygınlığa ve aynı kronolojik sıralamaya ve hattâ aynı etkililiğe sahip olmayan farklı olay türlerinin bilimsel bir düzenlemesi"nin[6] varlığını da dikkate almak durumunda olan bir siyaset bilimi önermektedir. Bu bilim, devlete ayrıcalık tanımaksızın[7] olayları, iktidar ilişkilerinin, taraf olan kişiler tarafından kullanılan taktiklerin ve stratejik gelişmelerin soyağacını yeniden kurarak irdeleyecektir.

Foucault'nun yaklaşımının bizi burada ilgilendiren yönleri, onun iktidarın yayılmış olduğuna -ancak bu yayılmanın zorunlu olarak "merkez"den (devletten) çevreye doğru olmadığına- iktidarın, çevrede (toplumsal mikro ilişkiler düzeyinde) uygulanabileceğine dair inancıdır. Ve, ayrıca, Foucault'nun, iktidar ilişkisini anlamak için 'güç ilişkileri' dağarcığını ciddiye almanın zorunlu olduğuna dair inancı da bizi ilgilendirmektedir:

> *Mücadele fikri, yalnızca onun somut bir biçimde kurulabilmesi ölçüsünde ve her özgül durumda gelişen mücadelede kimlerin yer aldığının, mücadelenin nerede gerçekleştirildiğinin, ne gibi araçlarla ve hangi rasyonaliteye göre oluştuğunun belirlenebilmesiyle işlerlik kazanabilir. Bir diğer deyişle, eğer amaç mücadelenin iktidar ilişkilerinin ta göbeğinde yer aldığı savını ciddiye almaksa, şu bildik ve yiğit çelişkiler 'mantık'ının gerçek süreçleri açıklamakta yeterli bir yöntem olmadığını farketmek de zorunlu olacaktır.*[7a]

5 Michel Foucault, "Verite et Pouvoir", M.Fontana ile söyleşi, **L'ARC: la crise dans la tête,** sayı 70.

6 Michel Foucault, **Microfısica do Poder** (Rio de Janeiro, 1979), s.5.

7 "İktidar bir yasalar dizisinden veya bir devlet aygıtından çok daha karmaşık, yoğun ve yaygındır. Kapitalizme içkin üretici güçlerin gelişimi ve hattâ bu güçlerin teknolojik ilerlemeleri dahi, aynı zamanda iktidar aygıtlarının varlıkları da olmaksızın tasarlanmaz. Örneğin 18. yüzyılın büyük işletmelerindeki işbölümünü ele alalım: eğer iktidarın, üretici güçlerin örgütlenmesi düzeyinde yeni bir dağılımı gerçekleşmemiş olsaydı, bu görevler bölüşümüne nasıl ulaşılırdı?" **A.g.e.**

7a **A.g.e.**, s.226.

Foucault'nun düşüncesinin diğer yönlerini tekrarlamak, onun çağdaş eleştiriyi radikalleştirdiğini görmek için gerekli değildir: diyalektik, eğer varlığını koruyacaksa, Hirschman'ın deyişiyle bir 'mikro-diyalektik' olacak ve ''olumsuzlanmanın olumsuzlanması''ndan, işçi sınıfının devrimci partisinin yiğitliğinden oluşan bütünselleştirme amacından yoksun kalacaktır. Yine devrimler olabilir. Fakat, Foucault'nun yaklaşımını izleyecek olursak hangi savaşların kimler tarafından, nasıl ve niçin sürdürüldüğünü de belirleyerek devrimlerin de soyağaçlarını her özgül durum için saptamamız gerekir.

Bir diğer söyleyişle, Foucault beklenmedik sürprizleri sakin bir biçimde kabul etmekte ve onu açıklayabilecek örgünün liflerini bir bir yeniden dokuyarak anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Bir ve aynı anda kendisini, bütünselleştirme misyonundan ve olayların yalnızca büyük yapısal belirlenimler temelinde açıklanabileceği inancından kurtarmaktadır.

III

Bunları belirttikten sonra, Brezilya'da otoriteryenizmden demokrasiye 'geçiş'i kuşatan sorunlardan bazılarına değinmeye çalışalım. Böyle bir geçişin sonuca ulaşabilirliği konusundaki tüm kuşkular bir yana, Brezilya'nın siyasal rejiminde bir değişmenin olduğu kuşkusuzdur. Şu ana kadar bu değişme, farklı toplumsal grupların değişik desteğiyle de olsa hep otoriter devleti yönetegelmiş olan iktidar seçkinlerince denetim altında tutulan bir süreç biçiminde ortaya çıkmıştır.

Yalnızca bu süreç bile, yanıtları tartışmalı bir dizi soruyu gündeme getirmektedir.

Neden böyle bir değişme oldu? Eğer 'siyasal üstyapı' toplumsal ve ekonomik ittifakları yeniden kurmaya çalışan aynı kilit adamlar tarafından denetlenmeyi sürdürecek idiyse, üstyapıdaki bir değişim gerçekte varolan açıklama modellerine ne ölçüde uymaktadır? Böyle bir sürecin sınırları nelerdir?

Siyaset bilimcileri bu soruların yanıtları üzerinde çalışmakta, fakat birbirleriyle anlaşamamaktadırlar. Ve yukarıda andığım açıklayıcı paradigmaların kimi yönleri onların bu çalışmalarında yansımaya başladı.

Aslında değişmeyi açıklama amacında olan en azından dört farklı açıklama biçimi bulunmaktadır: stratejik-muhafazakâr, eleştirel-yapısal, liberal-demokratik ve hegemonya bunalımı. Son üçünün birbirleriyle örtüşen alanları geniştir. Kısaca gözden geçirelim:

En açık ifadesini General Golberi'nin Harb Akademisi'nde verdiği konferansın **Veja** tarafından yayımlanmış belgesinde (no. 627) bulan stratejik-muhafazakâr görüş, değişimin gerekliliğini manevralar düzeyinde tartışmaktadır. Bu anlamda değişme, iktidarın sürekli olarak yalnızca bir grup tarafından kullanılmasının yol açtığı 'iktidar erozyonu'nu önlemek için gereklidir. Aynı zamanda değişim bu, 'iktidar sahipleri' arasında devam eden iç mücadelenin muhtemel sonucu olarak aşırı-sağ fraksiyonun, devlet aygıtının zirvesini denetleyebilme olanaklarını da azaltacak; iktidar çevresinin dışında kalanlar ve toplumun 'daha aşağı kesimlerinin' baskılarını önleyecek; rejimin

her şeye rağmen koruduğu 'sınırlı demokrasi'nin temel ilkelerini sürdürmesiyle devlet ile toplum arasındaki iletişim kanallarını oluşturacaktır. Son olarak, Silahlı Kuvvetler bir kez senaryonun ön planından çekildikten sonra, hükümetin veto ve hakemlik hakları da el değmemiş bir halde korunacaktır. Bu sürecin karmaşık ayrıntılarını burada yeniden ortaya koymak gerekli değil.[8] Bu makalenin amaçları bakımından bu görüş çerçevesinde önerilen açıklamanın niteliğine dikkati çekmek yeterlidir: Siyaset, nihaî amacı iktidarı elde tutmak olan taktik-stratejik bir oyundur; meşruluk, 'yükselen bir dünya gücü'nü ayakta tutabilecek bir ulusal gelişme gibi büyük ideallere ulaşma yoluyla sağlanır; bunların başarılması için vazgeçilmez araç da devletin denetimidir; iktidarda bulunan grubun temel taktiği muhalefeti bölmek ve bu amaçla girişilen manevraları gizlemektir; ve son olarak, eğer Prens aklı başında biriyse, devlet, [satrancı andıran bu oyunda] siyahları her zaman denetim altında tutarak, onların her hareketini önceden sezerek, sürekli beyazları oynayacaktır.

General Golberi tanık olduğu olaylar karşısında şaşırmamaktadır (Foucault gibi - gene de bazıları bu benzetmeyi kuşkuyla karşılayabilir). Bu olaylar devletin iyi korunan mevkilerindeki siyasal irade tarafından 'üretilmektedirler' gerisiyse arızîdir: ekonomi, toplumsal mücadele, muhalefetin iddiası, her şey. Galiplerin bakış açısından tarihin, her zaman kendi iradelerini gerçekleştiriyormuş gibi göründüğü açıktır. Dahası, gerçekten uygulanan manevraların bir betimlemesi olarak, stratejik-muhafazakâr görüş rakipsizdir... tâ ki sistemde bir çatlama oluncaya dek. Başkan Castello döneminde, sertlik yanlısı askerî güçler General Golberi'nin grubunu devirip, General Costa e Silva'yı iktidara getirdiğinde General Golberi'nin kendisi de bu görüşü benimseyebilirdi. Ne var ki siyahlarla oynamaya zorlanmıştı. Ama o zamanlar şaşırtıcı olmuş olan (ve belki de hâlâ şaşırtabilecek olan) şey, beklenilenin aksine General'in oyunu iktidar çevresi içindeki hasımlarına değil, bu çevrenin dışındaki hasımlara, yani muhalefete kaybetmiş olmasıydı. İşte böylesi durumlarda 'kuram'ın yerini açıklamaların boşluğu alır: bu şunu yapsaydı ya da diğeri şöyle yapsaydı iktidar yitirilmezdi türünden akıl yürütmeler.

Karşıt uçta, olayları genel belirlenimlerine indirgeyen eleştirel-yapısal görüş yer almaktadır. Geisel Hükümeti neden basını özgürleştirdi ve, birbirini izleyen bunalımlar sonucunda, baskıyı denetim altına aldı ve yalnızca pratikte sağcı olmakla kalmayıp ayrıca ideolojisinin evrensel bir değeri olduğuna inanan bir rejim için önemli sayılabilecek siyasal kişilikleri ortadan kaldırdı? Çünkü, 1973 petrol bunalımı ve dışa bağımlı, tamamlanmamış bir sanayileşme sürecinin güçlükleri 'birikmiş fonlar'ı yetersiz bir duruma getirdi, iş çevrelerinin göbeğinde çatışmalar yarattı ve ulusal özerklik sorunu hakkında Silahlı Kuvvetler içinde yankılanan bir tartışmayı yeniden başlattı. Otoriter hükümetin manevra alanı, benimsenmiş olan büyüme modelinin içine düştüğü bunalımın bir sonucu olarak daralmış, yukarı orta sınıf ile kırsal ve kentsel

8 Bu konu için bkz. José Âlvaro Moisés, "Crise Politica e Democracia, altransiçao difícil" Kasım 1979, yayınlanmamış tebliğ: F.H. Cardoso, "Os impasses do autoritarismo, Estudos CEBRAP no. 26 (Sao Paulo, 1980).

girişimcilerin doyumsuzluklarına yol açmıştı.[9] Bu analitik bakış açısından hükümet, taktik birtakım ''siyasi yumuşama'' manevralarıyla rejimi, kendi kaynak kullanımı ve değerlendirmesi doğrultusunda ve planlı bir biçimde yeniden yönlendirebilmek yerine, kendisini **köşeye sıkıştırılmış** bir durumda bulmuştur. Toplumsal düzeyde yankılanan ve siyasal düzeye sıçrayan ekonomik baskıların zorlamasıyla da siyahlara oynamıştır.

Liberal-demokratik açıklama biçimi ise değişimi farklı bir biçimde betimlemektedir. Bu açıklama biçimi meşruluk ve meşruluğun 1967 sonrasında uygulamaya konulmuş olan ekonomik büyüme modelinin 'başarısı' nedeniyle aşınması sorununu vurgulamaktadır. Bu açıklama biçimi, ekonomik başarıya dayanan bir meşruluk arayışının (büyük amaçların bulunduğu Medici döneminde olduğu gibi) safdil olduğunu, çünkü, Hirschmann'ın deyimiyle 'tünel etkisi'nin[10] durabileceğini göstermektedir. Bir diğer deyişle, büyüyen bir zenginlik olsa bile, eşitsizlik arttığı sürece, göreli olarak yoksunluk içinde bulunan kesimler, varolan eşitsizliği hoşgördükten sonra kendilerini iyi halli olanlarla karşılaştırırlarsa, o zaman bu karşılaştırmalar önemli ölçüde 'meşruluğu ortadan kaldırıcı' bir etkide bulunurlar. Halkın, hiç değilse 1974 seçimlerinden bu yana otoriter rejime karşı bir cephe alma niteliği taşıyan davranışları pekâlâ böyle bir etkinin sonucu olabilir. Varolan otoriteryenizmin türüne ve 'devlet ideolojisi'nin seferber edemezlik niteliğine bağlı olarak sistem kendini, özellikle de siyasal düzeyde, meşrulaştıramayınca kitlelerin rejime olan inancı azaldı ve seçkinlerin önemli bir kesimi rejimle içinde bulundukları dayanışmayı terketti. Bu sonuncu süreç [yani rejimin seçkinlerin önemli bir kesiminin desteğini yitirmesi] büyük bir olasılıkla, hem ekonomiden doğan 'göreli yoksunluk'un yarattığı bir siyasal bunalmanın, hem de devletin 'silahlı mücadele'yi yıldırmak için sık sık iletişim araçlarını sansür edip baskıyı artırmasının sonucu olarak ortaya çıktı. Bu önlemler, başında seçkinlerden belli bir destek görmüş olsa bile uzun vadede, malûmat edinme ve karar alma sürecine katılmada sahip oldukları sınırlı olanakların daha da sınırlanmasına ve duymuş olabilecekleri demokrasi heveslerinin kursaklarında kalmasına yol açtı.[11]

Bir 'meşruluk bunalımı' bir kez başladı mı artık rejimi yeniden düzenlemek zorunlu olur. Bu sürecin nasıl olduğu özellikle siyasal oyunun nasıl oynandığına bağlıdır: hükümetin ya da muhalefetin siyasal özneleri harekete geçirerek konuları (ki en önemlisi yeniden kurumsallaşma sorunudur) gündeme getirerek saf askerî güç dışında birtakım iktidar odakları yaratmak suretiyle (toplumun rejime olan) rıza düzeyini yükseltme becerilerine bağlı bulunmaktadır.

'Hegemonya bunalımı' sorunu çevresinde örgütlenmiş olan açıklamalar da, aynı konuyu, meşruluk konusunu. bir başka açıdan ele almaktadır. Bu açık-

9 Bu bakış açısının bir eleştirisi için bkz. Bolivar Lamounier, ''O Discurso e o Processo'', 1979, yayınlanmamış tebliğ.

10 Bkz. A. Hirschmann, Mudanças na tolerância com a desigualdade de rendas no curso do desenvolvimento economico'', Estudos CEBRAP, no. 13 (Sao Paulo, 1975).

11 Bu tezin bir savunması için bkz. Lamounier, ''O Discurso e o Processo'', Eleştirel-yapısal çözümlemelerde olduğu gibi bu yaklaşım da (farklı biçimlerde) ben dahil birçok yazar tarafından kullanılmıştır.

lamaları benimseyenler, eleştirel-yapısal çözümlemelerin mekanık (çoğunlukla da ekonomik determinist) biçimlerini yetersiz bulmakla birlikte, sınıf hakimiyetinin yapısal koşullandırmasından söz etmeyi sürdürmektedirler. Ayrıca, 'hegemonya bunalımı' kavramından hareket eden açıklamalar konuyu daha çok siyaset düzeyinde (kurumlar, hükümet, özgül olarak siyasal olan arenalar) ele alınan meşrulukla sınırlayarak fazla ağırlık tanımayan liberal-demokrat açıklamaların bu özelliklerini de paylaşmamaktadırlar. Aksine hegemonyacı açıklamalar rızanın varlığını gözardı etmedikleri gibi, basit bir zor kullanmanın ötesine uzanarak toplum içersinde yer aldığını vurgularlar.

Brezilya örneğinde 'hegemonya bunalımı' ile temellendirilen varsayımlara başvurmak dengeli olmamıştır. Bu bunalımın alanını, bunalımın başlangıçlarını oligarşik hakimiyetin kırıldığı döneme yerleştirip genişleterek o günden bu yana kurulan yeni bir 'hegemonik iktidar'dan söz etmenin temelsiz olacağını iddia edenler bulunuyorlar. Francisco Weffort örneğinde olduğu gibi. Diğer yandan Brezilya'da yalnızca burjuvazinin bir hegemonya tasarısının bulunmadığına, proletarya ya da halk sınıflarının da bir 'hegemonya alternatifi'ni -halen erişemediyseler de- en azından ufukta görebildiklerine inananlar var.[12]

'Hegemonya bunalımı' sorununun merkezinde, bir toplumsal sınıfın tarihsel olarak sahip olabileceği 'önderlik' kapasitesi hakkındaki Gramscici tartışma yer almaktadır. Diğer bir deyişle, bu, söz konusu sınıfın iradesini zor kullanma ve devlet aracılığıyla uygulaması sorunundan çok dayanışmanın sıvasını oluşturabilecek bir kültürel-ideolojik alternatifi önerebilme sorunudur. Bu bakış açısına göre, tipik olarak devlete hegemonik olabilme imkânı kendi dışından verilir. Hegemoninin dile getirilebilmesinin temel aracı kitlelerin çıkar ve özlemlerini, bu çıkar ve özlemleri gerçekleştirilebilir, genellenebilir ve istenir kılan bir bilgi ve dünya görüşüne yerleştirecek bir partinin varlığıdır. Böylelikle, daha kendileri yeni bir devlet oluşturmadan ve kurumları ve yapıları yenilemeden, siyaset, kültür ve sivil toplum kendi aralarında başgöz olurlar.

Tam olarak Gramscici bir anlamda, belki de Brezilya örneğinde ancak bir 'hegemonya bunalımı'ndan sözetmek mümkündür. Ancak gene de, bu genişlikteki bir yaklaşımın, yalnızca karşılaştırma ve mevcut bir alternatifin bulunmadığını pekiştirmeye yarayan bir araç olarak iş görmesinden daha yararlı bir duruma getirilmesinin nasıl olabileceği sorunu varlığını sürdürmektedir. Belki de, Brezilya'daki bugünkü geçişi açıklamak için hegemonya kavramına başvuranların, aslında Gramsci'den çok Foucault'nun anlayışı çerçevesinde yer alan bir tavır takınmalarının nedeni budur: devletin dışında yer alan siyasete sarılıp siyasetin 'mikrofiziği'ne değer veriyorlar. Onlar, Brezilya otoriteryenizminin tarzının neden değiştiği sorusuna verdikleri yanıtta değişimi hızlandırıcı ögeler olarak ağırlığı, toplumsal hareketlere, siyasal eylemin ve 1978-sonrası işçi sınıfı taleplerinin yeniden ortaya çıkışına, cemaat düzeyinde oluşmuş bulunan dinsel halk topluluklarının kamçılayıcı etkilerine, öğrenci hareketine, sendikalara, özgül talepler için mücadele eden ke-

12 Bu son nokta için bkz. "A Democracia é possível?: um debate", **Revista de Cultura e Politica,** CEDEC- Paz e Terra, sayı 2 (Ağustos-Ekim, 1980).

nar mahalle sakinlerinin örgütlerine, vb., değer veriyorlar. İşçi sınıfı ve halk, kendilerini devlet düzeyinde bir 'iktidar alternatifi' olarak oluşturamıyorlarsa da, en azından kendi kendilerini halen özerk bir toplumsal -ve hattâ belki de siyasal- bir pratiğin yaratıcıları durumuna getirmektedirler. Hükümet, değiştirmekle rejimi, son çözümde meydan okuyan bir halk hareketinin zorladığı, yeni bir hakimiyet ortamına uyarlamaya çalışmaktadır. Burjuva olmayı sürdürmek için devlet, kurumsal işleyişini -rejimi- yeniden düzenlemeye zorlanmıştır ve partilerin örgütlenmesini kabul ederek dolaysız iktidar çevresi dışında yer alan kesimlerin eylem alanlarının oluşmasına izin vererek gündelik siyasal yaşamı daha az boğucu bir duruma getiriyorsa, bunu 'mazlumlar'ın baskısı altında yapmaktadır.[13]

Şimdi, daha önceki bölümde değindiğim son iki açıklama biçimini daha ayrıntılı olarak tartışmak istiyorum. Bu yüzden tanımı gereği, üzerinde durduğum değişim türüyle pek az ilgisi olan stratejik-muhafazakâr açıklama biçimini ve değişimin **nasıl** oluştuğuna ve en önemlisi, aldığı siyasal biçim ve yöne yeni bir şey eklemekten çok, değişimin kapsamını belirleyici, değişimi gerçekleştiren siyasal öznelerin davranışlarını etkileyici ve ortaya çıkan durumları koşullandırıcı kategoriler öneren eleştirel-yapısal açıklama biçimini bir kenara bırakıyorum.[14]

Burada dikkate alacağım açıklama biçimlerinin her ikisi de ortak ve üstü kapalı bir ön kabul taşımaktadırlar: her ikisi de sanayi toplumlarının işleyişi hakkında, değişimin muhtemel yönlerinin anahatlarıyla kestirilebilmesini sağlayacak yeterli bilginin varolduğunu düşünmektedirler. Liberal-demokratik bakış açısı yalnızca bu nedenle **(ipso-facto)** meşruluk bunalımının, bir 'siyasal piyasa' biçiminde oluşacak bir siyasal denge arayışına yol açacağını veya hiç değilse, bu aykırı durumu gidermek üzere katılımın artacağını ve diğer demokratik kurumların yanısıra siyasal partilerin de kurumsallaşacağını düşünmektedir. Öte yandan hegemonya bunalımı yaklaşımı için, sosyo-politik (ve elbette ekonomik) düzenin, tarihin öncü-sınıfının kamçılayıcı gücüyle yeniden kurulması, kuramsal görüş alanlarını tanımlar ve çözümleme için başvurulacak hareket noktalarını sağlar.

Şimdi, bu makalenin Giriş'inde ve ikinci bölümünde göstermeye çalıştığım gibi, **asıl hayati olan nokta da budur.** İleri toplumlardaki meşruluk bunalımı[15] -ki birçok hızlandırıcı etkeni bulunmaktadır- geleneksel liberal inançları sorgulamaktadır. Devletin genişlemesi, ekonominin oligopolleşme-

13 Kullanılmakta olan yaklaşımların çok genel bir sentezini sunmaktayım. Diğer iki yaklaşımın olduğu gibi; bu bakış açısı da birçok yazar tarafından benimsenmiştir. Bir örnek için bkz. Moisés, "Crise Politica e Democracia".

14 Hiçbir şekilde ekonominin yapısal ve hatta konjonktürel bir belirleyici öge olarak önemini küçümsemediğini vurgulamak istiyorum. Özellikle bağımlı bir ülkede, dış borçların, enflasyonun ve enerji kaynakları açığının, kurumsal sürecin içinden geçtiği dolambaçlı yolları epeyce daralttığı bir zamanda ekonomiye başvurmak gerekli. Ancak kurumsal değişim **siyasetinin** çözümlenmesi açısından [iktisadi açıklamalar] kendi içlerinde yetersiz kalmakta. Örneğin 1929 Dünya Bunalımı'na benzeyen bugünkü bunalım, siyasi rejimin daha da katı bir biçim olarak çözülmesine yol açabilir. Sürecin alacağı yön bunalımın özgül siyasal gelişimine bağlı olacaktır ki bizi burada ilgilendiren de budur.

15 Bkz. Habermas, **Legitimation Crisis;** Claus Offe, **Le Stato nel Capitalismo Maturo** (Milano, 1977).

si, kitle iletişim araçlarının ekonomik gruplarla iktıdar grupları tarafından denetlenmesi, karmaşık toplumlarda partilerin oynadığı rolün ve yurttaşlığın temellerinin yeniden düşünülmesini zorlamaktadır. Aynı zamanda bu, devletin -yani özel birikim de içinde olmak üzere birikimin temel kaldıracı nın- toplumdan veya daha doğrusu toplum içindeki hükmedilen kesimden 'kopması'na neden olmuştur.

Bu olgunun yalnızca, Brezilya'nın içinde bulunmadığı 'gelişmiş toplumlar' grubuna özgü olduğu düşünülebilir. Ancak, bu iddia kabul edilse bile, neden daha az gelişmiş toplumların daha çok gelişmiş olanların geçtiği 'aşamalar'dan geçmesi gerektiği düşünülsün? Ve neden 'kentsel-kitle toplumları' niteliği taşıyan bağımlı fakat sanayileşmiş toplumların, çelişkili bir biçimde, hem gelişmişlik ve hem de azgelişmişlik sorunsalı içinde yer aldıkları, böylelikle de eski 'eşitsiz ve bütünleşmiş gelişme' teriminin içeriğinin yeniden formüle edilmesini sağladıkları kabul edilmesin? -Ki kanımca durum budur.

Eğer durum buysa, Liberal-demokratik açıklama biçimi ve özellikle de meşruluğun özünde yatan bunalım kuramı **gerçek** olsa bile, sorunu çözmemektedir. Bu anlayış, tek bir soruyu oldukça vurgulayarak gündeme getirmektedir: bir toplumu demokratik kılmanın ve onun siyasal yaşamını demokratik bir biçimde kurumsallaştırmanın koşulları nelerdir?

'Hegemonya bunalımı' kuramının sözcüleri dikkatlerinin büyük bir bölümünü bu soruyu yanıtlamaya yöneltiyorlar. İlk yanıt kolay fakat pratik yararı az: siyasal demokrasinin bir koşulu toplumsal yaşamın esaslı bir biçimde demokratikleşmesidir (ki bu benim son beş yıl içinde birçok kez vurguladığım bir konudur). Toplumsal-ekonomik eşitsizliklerin sosyalist eleştirisi, otoriter rejimlerdeki meşruluk sorunu hakkındaki liberal eleştirinin gerekliliği kadar yerindedir. Ancak bunun siyasal anlamı nedir? Çağdaş tartışmalarda (özellikle İtalya'da) eleştirilmiş olan toplum, siyaset ve ekonomi ayrımını kuramsal düzeyde sürdürüyor olmuyor muyuz?

Betimleme düzeyinde, Brezilya'daki 'siyasal yumuşama' döneminin, siyasal alanda ortaya çıkan değişimlerin (gönlü kazda olanı tavukla atlatma stratejisinden kaynaklanıyor olsalar bile) sosyal alanda da güçlü yankılarının olduğunu, açıkca gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu değişimler, 'üst-yapısal' kesimler tarafından (Kilise, aydınlar, avukatlar, vb.) harekete geçirilmiş sivil toplumun baskısı, egemen gruplar arasında (Fifueredo hükümeti içerisinde benim Muhafazakâr Cephe **Fronda Conservadora**[16] dediğim cephenin kurulmasına rağmen) süren çatışmalar ve 1978-1979 ve 1980 grevleri olmasaydı, **bu biçim altında ve taşıdıkları siyasal yankılarla** ortaya çıkmayacaklardı. Siyasal demokratikleşmenin esaslı veya toplumsal demokratikleşme olmaksızın, çekici olduğunu düşünmek -doğruluğu yanlışlığı bir yana- güçtür. Gerçi elbette bu, sosyalizm sorununun gündeme geldiği durumlarda doğrudur. Fakat bu sorunun gündeme gelebilmesi için (veya basit olarak, toplumsal demokrasinin gelişmesi için) 'saf' liberal demokrasi (ya da, daha doğrusu, otoriter olma özelliklerini sürdüren yasalar tarafından tanınmamış olduklarında bile fiilen uygulanan demokratik özgürlükler) bazen elverişli bir koşul

16 Fernando H. Cardoso, "A Fronda Conservadora", **Folha de Sao Paulo,** 2 Ocak 1979.

oluşturmaktadır. (Zorunlu demiyeceğim, çünkü bu tasarıyı gündeme getirecek başka yollar da tasarlamak mümkün olduğu ölçüde 'zorunlu' demek yanlış olur.)

Eğer bu doğruysa, yeni bir hegemonik blokun muhtemel ortaya çıkışı hakkındaki tartışma da siyasal temsil sorununu görmezlikten gelemez ve bu bağlamda, 'meşruluk bunalımı' kuramının sözcülerinin de paylaştığı sorunlarla uğraşmak durumundadır. Gene de, verilecek karşılık aynı olamaz. Önceki (yani liberal demokratik) kuram kurumsal düzeye daha fazla sarılacak ve klasik, güçler ayrılığı teorisi üzerinde daha çok ısrar edecek, ancak bunlardan sonra sivil toplumun bağımsızlığına, devletle olan bağını partilerle ve (Yürütme'nin zararına olarak) Yasama ve Yargı işlevleriyle güçlendirmeye değer vermeyi akledecektir. 'Hegemonya bunalımı' yaklaşımının taraftarları neden liberalizmin çözümleri paketini bütünüyle almak zorunda olsunlar?

Kanımca, gelişmiş demokrasilerdeki ve Refah Devleti ülkelerindeki meşruluk bunalımı üzerine düşünmek, hegemonya bunalımı kuramını savunanların bir-iki adım olsun ilerlemelerini sağlayacaktır. Aslında, devletle sivil toplum arasındaki ayırım hakkındaki liberal anlayış eleştirilmeli ve yeniden düşünülmelidir. Şu andaki sorun, yalnızca sivil toplumun kendi özerkliğini güvence altına almak değil, aynı zamanda devletin demokratik denetimi sorununu, devletin kapitalist ya da sosyalist dünyalarda bir yok olma süreci içinde olduğunu varsaymaksızın, yeniden gündeme getirmektir. Ayrıca, tabancı (grassrootist) tutumlarda ve sanki halk, taban ('grassroots' - sanayileşmiş karmaşık toplumlarda 'grassroots' ne ola ki?) iktidara uzak çevreler, yalnızca 'saf ve iyi' olmakla kalmayıp 'bütünü algılamak'tan yoksun oldukları halde toplumsal ekonomik siyasal çözümlere kendi başına varabilirmişcesine, siyasal partilerin karşısında toplumsal hareketlere mutlak bir değer yüklemek gibi eğilimlerde örtük olarak görünen devleti düşünmeyi reddetme eğilimi de eleştirilmeli. Şimdi, devletten tiksinme, bu tür bir düşünceyi soylulaştırmakta, fakat aynı zamanda karmaşık toplumları denetleme sorunu karşısında güçsüz kalmaktadır.

Toplumsal hareketlerin siyasal açıdan değerli görülmesi ve tabandan gelen hareket (grassroots) ile dayanışmada ahlâkî bir tavrın varolması gerçeği, Brezilya gibi seçkincilik ve devlet ekseni çevresinde örgütlenmiş muhafazakâr bir siyasal düşünce geleneğinin varolduğu ülkelerde sağlıklı ve anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, devlet **ile** ve **devlet içinde,** onu çoğunluğun yararına yöneltmek için ne yapılması gerektiğini söylemeyen bir toplumsal dönüştürme politikasına inanmak kuramsal açıdan doyurucu olmadığı gibi siyasal olarak da pek etkili değildir.

Bir yandan da yalnızca tabancı ve dolayısıyla da bu sorunlara duyarsız olmakla kalmayıp, sınıflı toplumlarda egemen sınıfın ideolojisinin (söylem düzeyini aşarak) hükmedilenlerin öznelliğinde ve dünya görüşlerinde izlerini bıraktığını ve onların özgürlük için zorunlu olan bilgi edinme olanaklarını iğdiş ettiğini unutan bir akım da bulunmaktadır. Bu anlamda 'iyi bilinç' 'safdil bilinç' olmadığı gibi, kendiliğinden de değildir; aksine daha çok toplumu etkileyen genel sorunlarla hesaplaşacak eleştirel bilinçtir -özellikle de Giriş'te anlatılan ve devleti denetleme görevini hükmedenlere bırakarak hükmedilenler adı-

na, yalnızca -sırtlarını toplumsal bütüne dönerek- kendilerine birtakım özgürlük alanlarını oluşturma hakkını talep eden ikilem benimsenmek istenmiyorsa. Bütünsel bir siyasal tavır olarak bu ikilemin yetersizliği açıktır.

Bu safdilâne mazlumlar siyasetinin eleştirisi, hegemonya bunalımından **kurtulmak** amacıyla bir kuram oluşturmak isteyenler için acil bir görev olmaktadır.

Ancak, bu konulardaki öncelikli alanlar burada sona ermemektedir. Siyasal temsil kuramının derinlemesine bir yeniden gözden geçirilmesi zorunludur. Onu yeniden gözden geçirmek, temsil kuramını, yalnız cemaatin genel irâdesini meşru sayan zayıf bir Rousseaucu anlayışla ikame etmek anlamına gelmiyor. Ama bugünkü yönelim tam da bu doğrultuda gibi. O kadar ki yalnızca (yasama meclisi ve üyeleri gibi) siyasal temsilciler değil, toplumsal hareketler düzeyinde de önderlik ve temsilcilik de güvensizlik uyandırıyor. Grevler sırasında (örneğin 1979'da kamu görevlileri ve üniversite personeli grevleri) temsile olan inançsızlık, bir çözüm yolu olarak sayıları her geçen gün büyüyen 'komiteler'e sürekli başvurmayı gerektirecek noktalara ulaşmıştı. Üstelik bunlar da kendi içlerinde çatışmaları uzlaştırıcı mekanizmalar barındırmıyorlardı. Birleşmiş bir blok oluşturan devletin karşısına, mümkün herhangi bir pazarlığı baltalayacak tam bir teknik ve örgütsel hazırlıksızlık içersinde çıkıp durdular. Bu, her ne kadar uç bir örnek gibi görünse de, grevler sırasında genellikle temsil mekanizması bir sarkaç gibi, güçlü karizmatik bir önderlikle (ki doğal olarak sıradan insanların temsil edilmesini ve denetimde bulunmasını sağlayan herhangi bir mekanizmayı yok etmektedir), kitle toplantılarının doğrudan demokrasisi ve **ad hoc** çoğulculuğu ve komitelerin çarpışmaları arasında sallandı.

Ancak bu durum şu soruyu gündeme getirmektedir: Antik Yunan'da yaşamadığımıza ve bir kitle demokrasisi içerisinde karar alma sürecinin salt cemaat çerçevesi içerisinde gerçekleşmesi pek de mümkün görünmediğine göre, böylesi (temsilcilik kurumlarını horgören) bir tutumu desteklemek, pratikte tam tersi kutbu, yani devlet ve fabrika düzeylerinde yeralan teknik ve bürokratik karar alma mekanizmalarını, güçlendirmiş olmuyor mu ?

Konuyu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir: gerçek sorun tabandan gelen hareketin ('grassroots'un) önemini ortadan kaldırmak olmadığı gibi hareketliliği ve kitle-toplantıcılığını (ki tekrar ediyorum -özellikle seçkinci toplumların koşullarında- önemlidir) sınırlandırmak da değildir. Aksine sorun, bir yandan karar-alma ve iktidar merkezini baskı ve **denetim** altında tutacak etkili eylem araçlarını yaygınlaştırırken, tabandan gelen hareketi ('grassroots'u) yenilemek için gerekli olan mekanizmaları da yaratmaktır. Bu düşünce bizi partiler ve toplumsal hareketler sorununa götürebilirse de ben bununla daha sonra ilgilenmeyi ve bunun yerine yaratıcı bir çözümden yoksun gibi görünen bir başka soruna değinmeyi tercih ediyorum.

Siyasal dönüştürmeyi gerçekleştirecek toplumsal öznelerden söz ediyorum. Daha önce de söylediğim gibi -ve halen Avrupa'daki az sayıda Marksist'in yapmakta olduğu gibi- toplumsal dönüştürmede proletaryanın tarihsel rolüyle hesaplaşılmadıkça ve işçi sınıfının 'öncü partisi' sorunu yeniden ele alınmadıkça, 'hegemonya bunalımı' kuramı sallantılı temeller üzerinde yer

almaya veya daha doğrusu **belirsiz** olmaya devam edecektir. Bugün Brezilya'da, bu soru hakkındaki sürekli çalkantılara tanık olmaktayız: bir yanda hâlâ, nüfuslarının büyük bir bölümü kırsal alanlarda yaşayan iktisadî bakımdan azgelişmiş ülkelerde tarım sorununun ve köylü mücadelelerinin devrimin ilerletici gücünü oluşturduğu düşüncesini savunanlar bulunmaktadır. Diğer yanda ise, üretimde ve sınıf yapısındaki değişimleri kaydederek, toplumsal dönüştürmenin tarihsel sorumluluğunu sanayi proletaryasının omuzlarına yükleyen ortodokslar bulunmaktadır. Yeni popülizmin (ki artık, devlet kandırmacası olarak görülen önceki aşağılayıcı anlamı taşımamaktadır) savunucuları bu iki kutup arasında gidip gelmektedirler: onlara göre geleceğin tohumlarını üretim ilişkileri içindeki dar sınıfsal konumlarından bağımsız olarak taşıyanlar 'halk kitlesi'dir, kentte veya kırsal kesimlerde yaşayan, mazlumlardır, 'hor görülenler'dir. Hâlâ karanlıkta el yordamıyla yürüyor olsalar da, kendi gündelik mücadeleri içinde kendi toplumsal ve siyasal özerkliklerinin insan haysiyeti üzerine kurulu ve eşitlikle adalete yönelik yolunu döşemektedirler.

(Bu tür) çözümlemelerin zımnen içerdiği kuramda geliştirilen bu tarihsel öznenin 'belirsiz' olduğunu söylemenin nedenini anlamak güç değildir. Klasik Marksist kuramda bu özne belirlenmişti: iktisadî çıkarlar pratiği içinde sanayi proletaryası hakim sınıfın çıkarlarını reddedecek -ona karşı çıkacak- ve -saflarının artması ve çelişkilerin daha keskinleşmesinin bir sonucu olarak- kendi özgürlük hedeflerini tüm topluma bir bütün olarak yaygınlaştırmanın koşullarına sahip olacaktı. Siyasal olarak proletarya, değişim yönündeki genel isteği birleştiriyordu. Dönüştürmenin amacı -parti- bir kez kurulduktan ve devrimci kuram (ki işçi sınıfının kendiliğinden ideolojisi ile karıştırılmamalıdır) özümsendikten sonra, hegemonyanın ele geçirilmesine yönelik uzun yürüyüşün başlamasının koşulları da, 'devletin dışından' ve varolan toplumsal düzene karşı yaratılmış olacaktı. Ve işçi-köylü ittifakı kuramı sayesinde, (bu kuramın gerektirdiği) zorunlu uyarlamaların yapılmasından sonra, aynı bağlantı 'tarımsal toplumlar' için de öne sürülmüştü.

O halde sorun nedir?

Bu tür bir siyasi ileri görüşlülüğün gelişmiş sanayi toplumlarında karşılaşacağı güçlükleri bir kenara bırakırsak, Brezilya ve benzeri diğer toplumlarda baskı altındaki sınıfların 'yapısal çeşitlilik'i ve varolan 'kapitalist gelişme örüntüsü' gözönünde bulundurularak, hegemonya sorunu üzerindeki tartışmada kullanılan savlar, hiç değilse yeniden kurulmalıdır. Bu tür toplumlara **özgü** olan şeyin, bu çalışmanın kapsamı içinde ele alamayacağımız nedenlerden dolayı, toplumun sınaî-kapitalist sisteme tekelci evresinde (aslında oligopolistti) katılma ve aniden standart tüketim mallarındaki sanayileşmeyle birlikte mevcut tarım ürünleri ihracatına dayalı gelişme tipinden uluslararasılaşmış sınaî gelişmeye sıçraması olduğunu söylemeye çalışıyorum. Bu andan itibaren de, otomobil fabrikaları, uçak ve bilgisayar fabrikaları, vb., mevsimlik tarım işçileriyle, vb. büyüyen bir 'tarım ekonomisi'yle birarada varolmaktadırlar. Dahası, görülen, böyle bir bağımlı gelişmenin yarattığı 'büyüyen marjinalleşme'ye dayanarak, kuramcıların öngördükleri türden basit bir marjinal hizmet sektörünün büyümesi olgusu değildir. Tersine sonuç, geniş bir modern hizmet sektörünün oluşumu, hızlanan bir kentsel büyüme, tüketim biçimlerinin modernleşmesi, kitle toplumlarının kültürel modelinin yerleşmesi

olmuştur -ancak bu sonuncusu her zaman bir karikatür niteliğinde olmuş ve tamamlanmamıştır.

Belki, tam da bu neden yüzünden, yeni hegemonyanın 'tarihsel özne'sinin değişik savunucuları tarafından çizilen resimleri hep yarım kalmıştır; bu yüzden de doyurucu olmaktan uzaktırlar. Resmi bütünselliği vardırmak da kolay değildir: bir siyasal birleşme olanağı hipotezini destekleyen gerçek yapı bölük pörçük olmuştur, siyasal düzeyde mümkün olacağı söylenen görülen birlik, klasik sınıfsal çözümlemenin mantığı yerine soylu fakat ikna edici olmaktan uzak bir değişim isteği kullanır. Siyasal iradeciliğin (volontarizm) bu toplumların tarih sahnesinde bir hayalet gibi dolaşması bir rastlantı değildir.

Bunu akılda tutarak, partiler sorununu yeniden gündeme getirmek istiyorum. Bu toplumlar (ve özellikle de Brezilya toplumu) hakkında yukarıda söylediklerim doğruysa, o zaman, siyasal sürecin algılanışının neden 'eskimiş' olduğunu görmek güç olmayabilir. Yukarıda söylediğim gibi yiten bir görüş ufkuna sahip olduklarından, kimi liberal demokratlar, siyasal oyunun merkez ülkelerde bile önerilen yönü izlemeyeceğini söylüyorlar. 19. yüzyılın baskısı bugüne bakışlarını çarpıttığı için, Marksizm'den esinlenmiş kimi diğerleri işçi sınıfının hâlâ aynı işçi sınıfı olduğunu, gelişme modelinin hâlâ rekabetçi (liberal) kapitalizm olduğunu, devletin işlevlerinin hâlâ aynı olduğunu düşünüyorlar ve partilerin devleti aynı yollarla ele geçirmek için sınıflar içerisinde kökleştiklerini düşünüyorlar. Bir benzetmeyle anlatacak olursak: onlar, Brezilya'nın gelecekteki toplumsal ve siyasal gelişmesinin tıpkı Avrupa'nın 1950'lere dek (veya Arjantin'in, ya da daha doğrusu Şili'nin askerî darbelere kadar) gösterdiği gelişmelere benzeyeceğini düşünüyorlar. Brezilya'daki yapının önemli ögelerini oluşturduklarını daha önce belirttiğim tekelci kapitalizm ve kitle toplumunun anavatanı Amerika Birleşik Devletleri'nde, partilerin birer 'seçmenler komitesi'nden ibaret olduğunu, ücretlilerin istemlerinin korporatist doğrultuda olduklarını, protesto dinamiklerininse bambaşka yollar izlediklerini akıllarına bile getirmiyorlar.

Amerika'daki durumu Brezilya'ya aktarmanın kuşkulu tuzağına düşmek istemiyorum. Fakat, dünya-kapitalist sisteminin sanayileşmiş çevre ülkelerinde, Avrupa'ya yerleşmiş olan sınıf, partiler ve devlet şemasını yeniden yaratacağımızı düşündüren basitleştirmeden kurtulmanın önemli olduğunu sanıyorum. Ve diğer yandan, burada geçerli olan toplum modeli, bazı Afrika ve Asya toplumlarındaki gibi tarımsal sömürücülük niteliği göstermediğinden gelişmemiz ulusal-kurtuluş-için-tüm-halkın-büyük-birleşik-partisi yönünde de olmayacaktır. Brezilya toplumunun yapısal özelliklerinin siyasal ifadesini bir bilmece olmaktan kurtarmak gerekmektedir.

V

Kısa bir süre için geriye dönelim ve Brezilya'daki 'geçiş'i günü gününe izleyelim. Bu geçişin temel özelliği nedir? Bana öyle geliyor ki, burjuva egemenliği (hegemonya?) için mümkün olan -daha önceki bölümde belittiğim özellikleri taşıyan ülkelerde uygulanabilir nitelikte- bir reçeteyi, çok dinamik bir toplumun sorunlarına uydurma amacını güden bir siyasal liberalleşme süre-

ciyle karşı karşıya bulunuyoruz. İktidar yapısı düzeyinde demokratikleşmeye yönelik baskılara teslim olmayan bu liberalleşme sürecinin en karakteristik ifadesini, birtakım 'güdümlü eleştiri alanları' yaratma girişimlerinde görüyoruz.

Ancak bu sürecin belirli bir etkilenebilirliği bulunmaktadır. Bu süreç, üstü kapalı 'yeni bir hegemonik kod'[17] içermektedir: bütünselleştiren -girişim sahiplerinin bağımsız partisi değil- devlettir. PDS de, tıpkı Arena gibi, burjuvazi içinde kökleşmemiştir; (bankacıların partisi olarak görülmekle birlikte) PP, üretici sınıfları siyasal olarak birleştirmemekte ve kendişini yeni 'hegemonya'ya karşı çıkmaya mahkûm eden eskimiş bir liberal söyleme sahip bulunmaktadır. Oligopolist kapitalizmin 'hegemonik parti'si, özellikle bağımlılık durumlarında, bürokrasi olarak, çok-uluslu veya yerel şirketlerle birleşmiş bir üretici olarak ve son çözümlemede askerî bir temele dayanan hükümet olarak devlettir. Brezilya'nın bugün geldiği noktada şaşırtıcı olan şey, Silahlı Kuvvetler ile Yürütme arasında biçimsel ayrılma ve toplumda iktidarı ellerinde bulunduranların ileriye sürdükleri 'mütareke' önerisidir. Bu 'mütareke' neyi içermektedir?

Siyasal alanı toplumsal alandan **radikal bir biçimde ayıran** (sendikalar 'siyaset yapmak' için varolmazlar; parlamento gündelik yaşamın sürdürülmesi hakkında yasa yapmak için değildir: fakat bütçe, toplumsal harcamalar vb. için varolur; kilise dua etmek içindir; üniversite ise öğrenim için vardır, vb.) bir düzenin toplumca meşru görülerek benimsenmesini içermektedir. Bu, ekonomiyi toplumsal denetimden kurtaran, fakat onu devlete bağlayan ve -hepsinden öteye- gerçek iktidarı (hükümet ve yönetimi) topluma, yani partilere ve parlamentoya terkedilmiş siyaset alanından ayırma amacını güden bir düzendir.

Ve bu mütareke, karşılık olarak, devletin 'halkın genel yaygarası'na karşı duyarlı olmasını da içermektedir. Nasıl? Daha geniş bir sosyal politika önerisi[18] (sosyal güvenlik, ücret yasaları vb.) ve halk kesimleri ile orta sınıfların gelecek talepleri **önceden sezen** ve böylelikle bu talepleri zayıflatan ve niteliklerini dönüştüren bir siyasal gözetleme sisteminin kurulması yoluyla.

Bu mütareke önerisi, çatışmaları, talepleri, toplumun karşı çıkışlarını kaydederek, sanki bu bir Tanrı'nın gözetimiymişçesine, herkesi gözleyen ve her

17 Bunu tırnak içinde belirttim, çünkü ifade edilen şeyin 'ikna etme ve yönlendirme' sorunlarına duyarlı Gramscivari hegemonya tipi olmadığı açıktır. Ancak, şu soruyu da kendime sormaktayım: liberal-demokratik parlamentarizm, gelişmiş ülkelerde bile, meşrulaştırıcı bir ilke olmaktan çıkarsa Gramsci'nin anladığı anlamda bir hegemonya fikri varlığını sürdürebilir mi? Gramsci'nin anlayışı, bir yandan karşı çıktığı liberalizmin ufkunu aynı zamanda paylaşmakta da değil midir? Bu 'hegemonik kod' yönlendirici ve özgürleştiricidir. Fakat klasik burjuva hegemonyası özgürleştirici bile değildir. Burada, teknik-sınai toplum ile kitle iletişim araçlarının birlikte çözümlenmesini gerektiren ve benim yaptığım gibi sathî bir biçimde incelenemeyecek koskoca bir problemle karşı karşıyayız.

18 Regis de Costro Andrade, "Política Social e Normalizaçao Institucional no Brasil", **Revista de Cultura e Política,** CEDEC, Paz e Terra'da yayınlanacak makalesi bu konu açısından önemlidir.

şeyi önceden bilmenin yollarını arayan Panopticon* türü devlete yönelik bir öneridir. Karşı çıkışlar için meşru alanların yaratılması, kurumsal parti oyunu, göreli ifade özgürlüğü, 'tehlikesiz ancak etkisiz' eleştiri, kısaca 'yumuşama' bu önerinin anahtar ögeleridir.

Kurumsal ve yasal alanların ötesinde (baskıyı da hiç akıldan çıkarmaksızın) bir ideolojinin yaygınlaşmasına gerek duyulmaktadır. Bu ideoloji, artık tek başına bir 'devlet' ideolojisi olamayacağı gibi, liberal-demokratik ideoloji de olamaz iktidarı denetleme yolları üzerinde rahatsız edici bir tartışma başlatabilecek liberal-demokratik ideoloji ayrıca, toplumu seferber etme gücünden de yoksundur. Bu ideoloji, bir tür 'vitrin toplum'u 'fantastik televizyon-gösterilerinin katılım sembolü haline gelmesi, bilginin parçalanması', 'köşeyi dönmek' için eğitimin yaygınlaşması, siyasetin günden güne değersizleşmesi türünden olguların ideolojisi olmalıdır. Kısacası, tetikte olan gözetmen yalnızca cezalandırmakla kalmamakta, refah vaad etmekte ve hükmedilenlerin, iktidar çevrelerine bağımlı olanların kalbindeki başkaldırıyı da manipüle etmektedir.

Bu her yerde (televizyonda, sendikalarda, fabrikada, maliyede, şirketlerin ödeme-emri fişlerinde) varolan 'soyut' devlet karşısında parlamentonun, partilerin ve diğerlerinin geleneksel konumları gerçekliğini sürdürmekle birlikte sınırlandırılmıştır. Bugünkü geçiş evresinde, [sınırlı gerçeklikleriyle] rejim için pek önemli olmayan bazı tehlikeler yaratabilir. Sorun bu siyasal alanları, halkın sesini (rejime) yansıtacak sahnelere dönüştürecek formülleri bulmaktır.

Siyasallaştıkça, sivil toplum, gözyaşlarını bu sahnelerde akıtacaktır. Ancak, **gerçek karar-alma** düzeyi onlara bağlı olmamalıdır. Dolayısıyla, rejimin büyük sorunu parlamento seçimleri değil, valilik ve başkanlık seçimleridir; çünkü bazı eyaletlerin iktidar mevkilerinde muhalefetin güçlenmesini önlemek için aldatıcı yöntemlerin izlenmesi çokça gerekecek, aksi halde yerel yöneticilerin işlevleri zorunlu olarak anlamsızlaşacaktır.

Bu tehlikeye karşı ne yapmalı?

Bu konuda 'sivil toplum' yavaş yavaş önemli olmaktadır. Parti ya da toplumsal hareket, tabandan gelen hareketten yana olma, kitle toptancılığı ya da siyasal temsil, karar-almada genelleşen bir katılma ya da teknik verimlilik (ve bunun çeşitli bileşimleri) arasındaki ikilem henüz yeni yeni ortaya çıkmaktadır. Oyunun bu aşamasında, 19. yüzyıl üslûbundaki bir 'parti-biçimi' gibisinden birçok yanılsamanın terkedildiği kanısındayım. Benzer bir biçimde, bir 'toplumsal hareket'in tipik 'iniş-çıkış'ları, bu tip bir siyasal eylem temelinde ortaya konulacak bir 'iktidar alternatifi'ne izin vermemektedir.[19]

* Panopticon İngiliz düşünürü Jeremy Bentham tarafından 18. yüzyılın sonunda tasarımlanan, cam çatılı, silindir şeklindeki hapishane yapısı. Silindirin ortasında yeralan yine silindir şeklindeki kulede oturan gözcüler hapishanenin tümünü gözaltında bulundurma olanağına sahiptiler. [çev.].

19 Her toplumsal hareket, tanımı gereği insanları bir konu etrafında seferber eden değişken bir süreçtir. Ya da zaten örtük bir biçimde de olsa bir örgüt niteliğine haiz değilse kurumsallaşarak bir örgüte dönüşecektir. Aksi takdirde hareket amacına ulaşmak için çabalayacak ve hedefe ulaştığında da yok olacaktır. Son olarak, hedefin erişilmezliği kanıtlandığında da hareket sona ermekten kurtulamayacaktır.

Birbirleriyle yarışan toplumsal güçler, bu konjonktürde iki seçenekle karşı karşıyadırlar: Ya egemenlerin karşı-önerilerini kabul edecekler ve sırtlarını devlete dönerek kendi dünyalarını ayrıca kuracaklar -ki bu durumda, yoksul kitleleri dertlendiren yerel şikâyetler ancak, rejimin izin verdiği sahnelere yansıyacaktır; ya da devleti ele geçirmek ve onu hareket noktası alarak toplumu yeniden oluşturmak... için kendi siyasal örgütlenme biçimlerini yeniden düşüneceklerdir.

Gene de, bu koşullar altında, öneri kabul edilemez: bu öneri, riskler taşımaktan çok beraberinde, demokrasi yerine bürokratik yönetimin, sosyalizm yerine de devletçiliğin kesinliğini getirmektedir. **Foucault vari** bir görüşün güç kazanması da bu noktadadır; ya radikal tabandan gelen hareket yanlısı bir demokrasi yandaşlığının savunusu ya da bir yoksullar Gramsci'sinin yeniden doğuşu. Toplumsal doku eklemlerinde -siyasetin 'mikro-fiziki'nde- sürekli bir eleştiri bulunmuyorsa ve toplum ile devlet arasında, devletin 'toplumsallaşmasına' ve demokratik denetimini sağlayacak bir devlet-toplum içiçeliği ve iktidarın değerini tanıyan ve devlet iktidarının (-yalnızca merkezî iktidar düzeyinde değil- tüm düzeylerde) ele geçirilecek bir hedef olduğunun farkedilmesini öneren yeni bir reçete olmadıkça, muhalefet bir ikilemin riskini sırtlanmak durumunda kalmaktadır: ya iktidara geldiklerinde her şeyi gözetim altında tutan devlet tavrını, 'Panopticon' öneriyi tekrarlayacak ya da sırtlarını tümüyle devlete dönerek bonkörce işlemselliklerini yitireceklerdir.

Üzerinde düşünülmesi gereken ve gelecekteki bir makalede tartışılacak olan bir diğer (ama son olmayan) büyük sorun da, şu anda görüş alanına girmiş olan yeni burjuva hegemonik kodu amaçlayan reçeteyi karşılamak için gerek duyulan parti biçimi ve bunun toplumsal hareketlerle ve devletle olan ilişkisidir. (Ucuz eleştirilere mâruz kalabilecek) şu 'açık uçlu' sonuçlar çerçevesinde, yukarıda yazdıklarımın doğal uzantısı olarak, yeni siyasal düzende partilerin işlevinin 'öncü parti' kuramcılarının düşündüklerinden daha mütevazi olacağına inanıyorum. Ve bu işlev aynı zamanda daha da yaygın olacaktır: partiler, ekonomik düzeyden kültürel düzeye, her alanı ve ince noktalarına dek **(tous azimuts)** eleştirmek durumunda kalacaklardır. Dahası, sınıflarla partiler örtüşmeyeceklerdir de: toplumsal yaşamın çeşitliliği ve kapitalist yağmanın bir örnekleşmesi, üretim ilişkilerinin yapısı içindeki katkıları bakımından farklılaşan toplumsal grupları biraraya getirmektedir. Terimin dar anlamında 'sınıf partileri' başka toplumsal yapıların tarihine aittirler. Geniş bir anlamda, ücretlilerin ve ezilen 'sınıf'ın partileri -kendilerini halkın çıkarlarının 'tek' ifadesi olarak görmedikleri ve 'ekmek'in yanında 'yeni bir yaşam tarzı' ve 'özgürlük'ü de birer slogan olarak benimsedikleri ölçüde- varolabilirler.

Son olarak, bu tip bir 'devlet-burjuva' hegemonyasının meydana okumasına verilecek bir karşılık sosyalist bir ütopyayı gerektirmektedir. Ütopya diyorum, çünkü arzu edileni inanılır kılmak için 'varolan sosyalizm'le olan karşıtlığı ortaya koymak gerekmektedir. Ve ütopya diyorum, çünkü imgelem görüneni aşarak öyle bir üretimi denetleme biçimi tasarlayabilmeli ki, devletten feragat etmeksizin, bu canavarın özgürlükleri yutan pençeleri koparılabilsin. Bu bakış açısından konu, sosyalizm sorununun Brezilya'da güncel siyasal gündemde olup olmadığını bilmek değildir: sosyalizm gündemde değildir. Fakat o çağdaş ideolojik tartışmanın merkezine yerleştirilmektedir. Sosyalizmin

henüz çözemediği sorun, modern üretimin nasıl evcilleştirileceği, bilgilenimin nasıl berraklaştırılacağı, halkçı-demokratik bir siyasal denetimin nasıl sağlanacağıdır. Böyle bir denetimi sağlamak için devletin kuramsal olarak proleterya ve halka dayanması yetmez. Daha önemlisi gündelik yaşamdan ve yaşamın (ekonominin, toplumsal örgütlenmenin ve kültürün) üretilmesinden kaynaklanan uygulama ve bilgelik 'siyasal yumuşama'yı herkesin denetimine ve herkesin katılımına açacaktır.

Çeviren: Levent Köker

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

Political Regime ans Social Change: Some Reflections Concerning the Brazilian Case

Fernando H. Cardoso

Summary

This paper studies the theoretical problems surrounding the debate on the transition from authoritarianism to democracy with special reference to the Brazilian case. In doing this, the author evaluates the shortcomings of contemporary social and political theory. First, on a more general level, the author identifies the contemporary theoretical 'mood' as one weary of 'great systems' or unified theoretical conceptions as exemplified by the structuralist-functionalist tradition and Hegelian Marxism. Instead the trend is one towards theories of society that focus on unexpected instances of change (ruptures) that are rationalised once they occur. Such theories lacking a totalizing principle that characterise the 'grand theories' of the 19th century reflect the fragmented perception of the world of the 20th century thinkers.

The second part of the article includes a critigue of contemporary political thought in terms of its relevance to the analysis of political parties and power. In doing this the author focuses on liberal-democratic, Hegelian Marxist, and Panpoliticist (or movementist) paradigms. The latter, associated with grassrootism or the discrediting of political leadership and of representative political institution, is discussed in the context of the thought of Michel Foucault - of his study of power as a diffused instant that can be generated in the periphery out side of the state and at the level of social micro-relations.

Thirdly, against the background of the above critique, the author asks why did the change from authoritarianism to democracy take place in Brazil, given that this change has taken place in the form of a process controlled by the **same** power elites that steered the authoritarian regime, though the social groups upon which they rely for support might be different. Also what are the limits of this process

of change? In seeking an answer to these questions, the author reviews four explanations of change. Of these, he sets aside the strategic-conservative (that sees necessity for change in terms of political manouveurs) and the critical-structural (that reduces political change to mechanistic determinations of world economic developments) explanations and focuses on explanations that see change in terms of a 'crisis of legitimacy' (liberal-democratic) and of 'crisis of hegemony' (Gramscian). The liberal-democratic approach explains the transition from authoritarianism to democracy in term of the legitimacy crisis of the former regime resulting from the relative deprivation of the large segments of the population at a time of economic expansion coupled with political repression. Crisis led to re-institutionalisation and to increasing degree of consent for political power. The 'crisis of hegemony' approach starts from the premise that hegemony is built from outside the state through the instrumentality of the party that is able to fuse diverse interests and aspirations into a generalisable world view. Thus, politics, culture, and civil society merge before they constitute the state and re-form its instituions. The adherents of this view, clinging to the importance of politics outside of the state, value the micro-physics of politics. In evaluating the Brazilian case, they credit the social movements, the demands of the post-1978 working class, the student movement, religious grassroot communities for providing the pressure for change. If these groups are not alternatives to power at the level of the state, they are subjects of autonomous social practice and can be effective as such.

The author's critique of the liberal-democratic view of change points to the contemporary crisis of legitimacy in advanced industrial societies that questions the traditional liberal beliefs (à la Habermas). He also argues that industrialised underdeveloped countries are not entirely outside the purview of the critique liberalism in advanced capitalist societies: these societies are included in the problematique of both the industrial and underdeveloped countries with large agrarian sectors. Most importantly, liberal-democratic paradigm falls short of responding to the question: what are the conditions for making a society more democratic, for democratically institutionalising its political life? On the other hand, the 'crisis of hegemony' approach makes democratisation of social life a condition of political democracy. The author criticises the haziness of this understanding in political terms and argues that for social democratisation to take place liberal democracy sometimes provides the favourable conditions. Yet, in that event the possible emergence of a new hegemonic block cannot overlook the questions of political representation and participation that vex the 'crisis of legitimacy' theory. Why then the adepts of the 'crisis of hegemony' theory buy liberalism's entire package especially at a time when the liberal conception of the separation between state and society is being questioned?

In criticising the liberal posture inherent to social movementism of the 'crisis of hegemony' thesis, the author argues that the problem is not only to guarantee the autonomy of civil society but rather to raise the question of democratic control of the state, leaving aside the illusions of its withering. He criticises the mode of thinking that, couples valuing of social movements with a contempt for the state - a noble posture that renders them politically impotent. While it is healthy to value social movements especially in societies with an elitist and conservative political tradition, a policy of transformation that can not say what should be done

with and within the state in order to redirect it for the benefit of the majority is unsatisfactory theoretically and politically is not very effective. The author then stresses the importance of critical consciousness which will account for the general problems that affect society and points to the flaws in current 'popular' consciosness theses that overlook the fact that dominant class ideology penetrate the world-view of the dominated and mutilate their ability to acquire knowledge essential to freedom. Without critical consciousness we would be forced to withdraw within the walls of our demands for the right to built spaces of freedom, leaving the task of controlling the state to the dominators. Finally, the author argues that given the structurel heterogeneity of the dominated class and under the existing pattern of oligopolistic capitalist development, the 'crisis of hegemony' argument has to re-think its historical subject and settle accounts with the historical role of the proletariat as the agent of social change.

In the final section, the author discusses the nature of contemporary Brazilian state. In doing this he stresses the existence of a 'new hegemonic code' that assigns the role of totalising to the state and not to any party. The hegemonic party of oligopolistic capitalism, particularly in situations of dependency, is the state as bureaucracy, as a producer associated with multinationals or with local companies, and as a government with a military base. At the same time, this state assumes, at least in the Brazilian case, a separation between the Executive and the Armed Forces and offers a 'armistice' proposal to society. According to this proposal, the political sphere is radically separated from the social; the economic is detached from the society and attached to the state and real power is separated from the political arena of the society- from the parties and the parliament. The proposal also consists of the state's anticipation thereby transforming and weakening of the demands made by popular sectors and middle classes. The state creates legitimate spaces for protest, allows the institutional party game etc. The ideology of this Panopticon type of state is one of the 'spectacle society', of the television-show become participation, of the fragmentation of information, of the diffusion of education in order 'to move up in the world'. In the face of the omnipresent state-on television, in trade unions, at the cash register- the role of political parties is restricted; the real decision-making does not lie with them.

What should be the response to this challenge? The author suggests that the solution lies neither in the turning of our backs to the state and withdrawing into the 'spaces of freedom' allowed to us by the state nor in the conquering of the state and repeating the Panopticon proposal. Constant critism needs to be generated at the interstices of society-the micro-physics of politics; new proposals need to be put forth for a symbosis between society and state which could actually lead to the 'socialisation' of the state and to its democratic control; finally, we need to recognise the value of power and of state power as being an objective to be conquered at all levels - not only that of the central power.

Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer mi?

*Jürgen Habermas**

Sonuçlarını burada ortaya koyduğumuz ve içeriğini daha sonraki çalışmalarda da gözönüne aldığımız **Öğrenci ve Siyaset** adlı araştırma, teorik bir çerçeve gerektiriyor. Bu gereklilik yalnızca araştırmanın bir tek üniversitenin - Frankfurt Üniversitesi'nin- dar çerçevesi içinde yapılmasından ve bulguları başka perspektiflere yönelinmediği sürece işe yaramaz olacağından kaynaklanmıyor. Her şeyden önce çalışmanın nesnesi bunu gerektiriyor. Araştırmada, öznel bir eğilim vardı: yani araştırma soru sorulan öğrencilerin görüşlerini, davranış biçimlerini ve dolaysız tavırlarını ortaya çıkarmaya, toparlamaya ve anlamlandırmaya yönelikti, demek istiyorum. Ancak bu bulgular, öğrenci ve siyaset arasındaki ilişki ile bilimsel yönden ilgilenen birini rahatlatacak nihaî veriler değildir; büyük ölçüde nesnel koşullar içinde üretilmişlerdir. Nesnel koşullar, ister akademik kurumlar kılığında, ister toplumun bütününü kapsayan nitelikte olsunlar, öğrenciler üzerinde etkide bulunurlar; ve bunun ötesinde, öğrencilerin kendileri de, tüm kanaatleri, eğilimleri ve içsel tavırları ile, 'kendi zamanlarının çocukları'dırlar. Ancak toplumsal nesnellik ile özneler arasındaki karşılıklı ilişkiyi kavrayan biri, bugün kurumsal sorunların dolaysızca bu kurumlarla ilişki halinde olanların bilgisi ile çözülebileceği yanılsamasından kendini kurtarabilir.

Jürgen Habermas halen Münih Max-Planck Enstitüsü araştırmacılarındandır. Bu makalede Habermas Friedburg, Oehler, Waltz tarafından derlenen **Student und Politik**, Birinci Baskı (Frankfurt: Luchterhandverlag, 1960)'ın içinde yer almaktadır. Burada kitabın 1969 yılında yayınlanan üçüncü baskısı kullanılmıştır.

Habermas bu yazıyı Frankfurt Üniversitesi öğrencilerinin siyasi eğilimleri ve siyasi sistemle ilişkilerini konu alan bir araştırmanın 'Giriş' yazısı olarak kaleme almıştır. Yazı aynı zamanda, Habermas'ın **Struktur Wandel der Öffentlicheit** (Kamuoyunun Yapısal Dönüşümü) (Frankfurt: Luchterhandverlag, 1962) adlı yapıtının ön çalışması niteliğini taşımaktadır. Bu yapıt Fransızca'ya çevrilmiştir. [**L'espace public. Arkeologie de publicitè comme dimension constitutive de societé bourgeoise** (Paris: Payot, 1978)]

Eğer, öğrenci-siyaset ilişkisi yalnızca nesnel belirlenmeleri ile ele alınsa idi, her ilinti, sınırlı bir ampirik araştırma haline gelirdi. Bununla birlikte, en azından bu belirlenmeleri ele alırken, öğrencilerin siyaset ile ilişkisine değinen bir bakış açısı üzerinde yoğunlaşmak mümkün görünüyor. Çalışmanın odak noktasında, öğrencilerin siyasete katılımları sorunu vardı. Fakat bu katılım ancak, kendisi olarak 'katılım'ın geliştiği ve gelişemediği durumlar karşılaştırılarak değerlendirilebilir. 'Katılım', soyut olarak varolan durum ve bu durum içerisindeki "katılım"ın anlamı sorgulanmaksızın ele alınırsa, bir tür 'kendi içinde amaç' haline gelerek donuklaşır. Bu nedenle 1949'da kurumlaştırılan Alman demokrasisinin tarihsel gelişimi ve bugünkü durumu, potansiyel bir siyasal katılımın altyapısını hazırlaması açısından kaba bir taslak çerçevesinde ele alınmaya çalışılacaktır.

Siyasal bilimler, klasik sosyal felsefenin ve daha da eskilerde kamu hukukunun yapageldiği gibi, demokrasiyi birtakım ilkelerden türetmeyi yavaş yavaş terkediyorlar; kurumların nesnel tanımlarının yerine onlar hakkındaki soyut belirlemelerini oturtuyorlar. Demokrasiyi, hukuk devleti ve halk egemenliğinden çıkarsayarak değil, şu anda varolan aygıtı ile tanımlıyorlar. Schumpeter'e göre demokrasi: "politik kararlara varılan bir kurumlar düzenidir; bireyler karar verme hakkını halkın oyları için birbirleriyle yaptıkları mücadele sonucunda alırlar".[1] Devletin, nihayet siyasal bir iktidarın kurulması bakış açısından görülmesi de, hiç kuşkusuz bir ilerleme.[2] Ama, yeni 'demokrasi ilimi' bu gelişmenin fiyatını çeşitli sonuçları olan bir kısıtlama ile ödüyor: demokrasi artık belli bir siyasal **yöntem** sayılıyor; onun oluşumları biçimsel olarak potansiyel bir denge sistemi şeklinde görülüyorlar ve işin sonunda, aygıtı usulünce idare etmek için sadece denge koşullarını gereğince saptamış olmak yeterli sayılıyor. Bu sosyo-teknik kavrayış, demokrasinin toplumsal kökeninden kopartılarak gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra her durumda uygulanabilecek bir model olduğunu varsayıyor.[3]

'İşleyen' bir demokrasinin denge koşulları arasında, yurttaşların siyasete katılmaları da vardır. Demokrasi potansiyel bir denge sistemi olarak ele alındığında, ortalama yurttaşlar katılımdan optimal ölçüde nasiplerini almalıdırlar. Örneğin Morris Janowitz'in vardığı sonuca göre, yaygın ilgisizlik "her ne kadar" demokratik idarenin oluşumunu engelliyor olsa da "ilgisizliğin düşük

1 Joseph A.Schumpeter, **Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie**, 2. baskı (Bern, 1950), s.428. Daha 1923'te, Richard Thoma benzeri biçimde "yasaya uygun olarak, birleşme yoluyla ve oy avcılığı yaparak kamusal işletme yönetiminin ele geçirilmesi"nden söz etmişti. Karşılaştırma için bkz. Richard Thoma, "Der Begriff der modernen Demokratie in seinem Verhaeltnis zum Staatsbegriff" (Devlet Kavramı ile İlişkisi İçinde Çağdaş Demokrasi Kavramı), **Hauptprobleme der Soziologie/Erinnerungsausgabe für Max Weber** (Sosyolojinin temel sorunları/Max Weber'in anısına), derl. M.Palyi (2 cilt, Münih, 1923) içinde, cilt 2, s.58.

2 Hermann Heller devlet öğretisini bu anlamda bir "gerçeklik bilimi"ne dönüştürmek istiyordu. Bkz. **Staatslehre** (Devlet Öğretisi), (Leiden, 1934), s.37.

3 Bu ele alış tarzı prototipik haliyle ABD'de geliştirilmiştir, bibliografya için bkz. S.M.Lipset, "Political Scociology", **Sociology Today**, derl, R.K.Merton, vd. (New York 1959) içinde, s.81.

olması da daha az tehlikeli olmazdı."[4] 'Siyaset piyasasının' esnekliği uzlaşma önerileri ile harekete geçirilebilecek taze yedekler gerektirecektir. "Özgür bir toplumda, eğitim sistemi yaratıcı siyasal ilgisizlik de üretmelidir, çünkü aşırı particiliğin taşkınlıklara yol açması ancak böyle önlenebilir". Bütün yurttaşların -yalnızca verili bir sistemin işleyişi anlamında- siyasal yaşama katılımı nasıl istenen nitelikte belirleniyorsa, tek tek her yurttaşın siyasal katılımının gerçek niteliği de öyle belirlenir. David Riesman, bununla ilgili üç ölçüt sayıyor: aktiflik; bilgilenme ve konuya yakınlık; siyasal sürece duygusal bağlılık.[5] Siyasal katılım, diğerlerinin arasında sıradan bir faktör olarak izole ediliyor, katılınılan ve bu katılımın ancak orada kendini gerçekleştirdiği 'nesne'den ayrıştırılıyor. Demokrasinin bir dizi oyun kuralı olarak biçimselleştirilmesi, yurttaşların siyasal yaşama katılımlarının fetişleştirilmesine tekabül ediyor. Bunun üzerine, halkın egemenliği fikri hemen hemen tamamıyla unutulmuşluğa terkediliyor. Sanki, geniş yüzölçümlü modern devlet koşullarında yönetenlerle yönetilenlerin dolaysız demokrasi içindeki özdeşliğinin ütopik olduğuna işaret etmekle, bu fikir gayrımeşru hale geliyormuş gibi. Fritz Neumann[6]'da ise, demokrasi herhangi bir devlet biçimi değildir; onun özü, insanların özgürlüğünü artıracak ve sonunda belki de tamamıyla gerçekleştirebilecek olan kapsamlı toplumsal dönüşümleri harekete geçirmesinde aranmalıdır. Demokrasi, insanlığın kendi kaderini belirlemesine yöneliktir ve ancak bu olduğunda demokrasi de gerçekleşmiş olur. O zaman, siyasal katılım kendi kaderini belirleme ile özdeş olacaktır. Siyasal katılımın bu kavrayışa ne ölçüde uyduğu, kendi kaderini belirlemenin siyasal katılımda ne ölçüde gerçekleştiği, demokratik eğilimleri mi yoksa otoriter eğilimleri mi harekete geçireceği; siyasal katılımın potansiyeli bunlara bakılarak ölçülmelidir. Siyasal katılımın sonuç olduğu kadar kendisinin de koşullayıcı nitelikte olduğunu görmek; başka faktörlerle birleştiğinde dengeyi garanti eden bir faktör değil, insanların zor ve belirsiz bir süreç olan kendilerini özgürleştirme sürecinde bir işlev olduğunu görmek- yalnız bu bile, demokrasiyi oyun kurallarına, siyasal katılımı da bunların uygulanmasına indirgemeyi önler.[7]

4 Morris Janowitz. "Die soziologischen Voraussetzungen der Theorie der Demokratie" (Demokrasi Teorisinin Sosyolojik Önkoşulları), **Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie**, Yıl 7 (1956), s.357. Bu konu için bkz. Harold D.Laswell **The Political Writings** (Glencoe, 1951); **The Analysis of Political Behavoir** (Londra, 1947). Demokrasinin sağlığı için bir ölçüde siyasal ilgisizliğin kaçınılmaz olduğunu ileri süren yaklaşım için bkz. W.Morris Jones, "In Defense of Political Apathy", **Political Studies** (1954), s.25.

5 David Riesman ve Nathan Glazer, "Criteria for Political Apathy", **Studies in Leadership**, derl. A.W.Goulder (New York 1950) içinde, s.505. Bu ölçütlerden yola çıkan Riesman siyasal katılım için dört dereceli bir eksen çıkarıyor: "Üst düzeyde ve gerçek bir etkinliği beceri ile birleştiren kişiyi 'ilgili' olarak tanımladık, diğerlerinin hepsini **(involved)** (1) 'ilgisiz' **(apathetic)** olarak sınıflandırdık. Böylelikle ilgisiz kategorisi aşağıdaki niteliklere sahip kişileri içermektedir: (2) üst düzeyde etkinliği ve alt düzeyde becerisi siyasete karşı kızgın bir tavıra işaret edenler; (3) üst düzeyde beceri gösterip etkinlikleri olmayan ki biz bunları uyuşuklar **(inside dopesters)** olarak tanımladık (4) "kayıtsızlar" **(indifferent)**" (s.537).

6 Franz L. Neumann, "The Concept of Political Freedom", **The Democratic and the Authoritarian State** (Glencoe, 1957), s.193.

7 Arnold Gehlen ve Helmut Schelsky, derl., **Soziologie/Ein Lehr-und Handbuch zur moder-**

Kuşkusuz, endüstriyel toplumun örgütlenmesinde, yöneten-yönetilen ayrımı kolayca kaldırılamaz. Ama, bunun siyasal egemenliğin özerkleşmesini davet edeceğini, yani daima az sayıda kişinin -ister bazıları, ister tek bir kişi adına- egemen olacağını söylemek, aceleye gelmiş bir sav olurdu. Laswell'in şu formülleştirmesinde[8], tam da demokrasinin hedeflediği şey ihmal ediliyor: reşit yurttaşlar, siyasal olarak işlev gören kamuoyunun varlığında, iradeleri ile saptadıkları temsilcilik ve yürütmenin etkili denetimi yoluyla toplumsal yaşamlarının oluşumunu kendi ellerine aldıkları ölçüde, kişisel otorite rasyonel otoriteye dönüşebilir. Bu, egemenliğin karakterini de değiştirir. Siyasette her zaman az ya da çok körcesine bir egemenlik etmeni olsa da, demokrasi fikri bu haliyle siyasetin geçiciliğine yönelik bir tehdit oluşturur. Siyasetin kendisine ayrılmış bir alana sahip olması, toplumsal egemenliğin rasyonel otorite biçimine dönüşmesi ölçüsünde sona erer.

Demokrasi, ilk olarak, reşit insanların toplumunda gerçekleşti; rastgele toplumsal koşullarda gerçekleşemeyeceği gibi, hiçbir koşula da bağlı değildir -o daha ziyade reşit insanların oluşturduğu özgür toplumun kendisidir. Bugüne kadar göreli özgürlüklerin siyasal olarak denetlenmesini sağlayan otoriter nitelikli kurumlaşmalar bile, bu fikri, yani demokrasinin gerçekleştirilmesine yönelik eğilimi kurumsal çatıları altına almışlardır. Bu, kimin demokratik süreci tamamen geçmişte gerçekleşmiş haliyle sınırladığını ve ancak işleyen bir denge durumundaki normatif "hak"lara yeşil ışık yaktığını gösteriyor. Hangi fiili görünüme sahip olursa olsun, şimdiki demokrasinin burjuva hukuk devletinin tarihsel çıkış noktası ile de bağlantılı olarak, meşruluk temelini oluşturan bir tek demokrasi fikri var: bu demokrasi, devlet otoritesinin bütün yurttaşların serbest ve ifade edilmiş **consensus**'undan kaynaklandığı bilincine bağlıdır. Batı'nın parlamenter demokrasileri, -hatta Portekiz ve Fransa'daki gibi görünürde parlamenter olan başkanlık rejimleri bile- yurttaşların, iktidarı reşit insanların akılcı bir şekilde kendi iradeleri ile belirledikleri doğrultusunda bir bilince sahip olmaları sayesinde yaşarlar. Tüm bu demokrasiler kanaat oluşturucu araçlar da kullanarak, bu bilinci oluşturmaya ve korumaya dikkat etmek zorundadır. Herman Heller, buradaki güçlüğü bir cümle ile formüle ediyor: "Burjuva toplumu, kendi meşruluk temeline göre, eşit güçlerin iktidardışı oyunudur, dolayısıyla ilke olarak hiçbir siyasal iktidarı, hele hele asla sınıfsal bir iktidarı, haklı kılamaz"[9]

nen Gesellschaftskunde (Sosyoloji/Çağdaş Toplumbilim için bir ders -ve elkitabı), (Düsseldorf, 1955), s.256'da Siyasal Sosyoloji ile ilgili yazısında, aynı yaklaşımı sergiliyor:

> *Böylesi denemeler... demokrasinin yalnızca siyasetin bir biçimini, önceden saptanmış kurallara göre yürüyen bir siyasî kanaat oluşturma işlemini veya bir siyasal yöntemi değil, fakat aynı zamanda bir toplumsal hedefi temsil ettiğini ve bu hedefin saptandığı noktada içeriksel olarak belirlendiğini yeterince gözönüne almıyorlar. Demokrasi, siyasal kanaat oluşturma mekanizmasının elinde biçimsel bir talimatnameye dönüşerek, düşünce yönünden donakalma tehlikesiyle karşı karşıya*

(s.262). Bkz. Otto Stammer, "Gesellschaft und Politik" (Toplum ve Siyaset), **Handbuch der Soziologie** (Sosyoloji Elkitabı) (Stutgart 1955) içinde, s.530.

8 Laswell, **"The Political Writings"**, s.444.

9 Heller, **Staatslehre**, s.116.

Gerçi, burjuva hukuk devletinin anayasal gerçekliği, çıkış noktası olan demokrasi fikri ile sürekli çelişki halindedir, fakat daima çelişkiyi kendi çerçevesi içinde tutabilmiştir; ancak, Batı dünyasının ilerlemiş ülkelerinde görülen gelişme düzeyinde, demokrasi fikri uyarınca olması gereken ile gerçekte olan arasındaki çelişkinin yükü giderek daha fazla hissedilmektedir. Kıtamızdaki klasik demokrasinin kısa zaman önce yaşadığı kriz,* bugün elbette geçici bir dengesizlik olarak yorumlanıyor. Demokrasiyi sosyo-teknik biçimde potansiyel bir denge sistemi olarak kavrayan böyle bir anlayış, liberalizmin tarihsel bilince karşı yaptığı kendine özgü savunmanın tekrarıdır. Elbette, tarihdışı düşünüş biçiminin bir zamanlar yükselen burjuvazinin ilk iki sınıfın geleneksel ayrıcalıklarına karşı mücadelesinde silâh olarak** başka bir işlevi vardı. Bu iki sınıfın tarihsel meşruluğu, kendini tarihsiz olarak algılayan ''Akıl'' karşısında yıkıldı. Bugün ise, tarihsel bilinçle birlikte tarihsel bir alternatifin belireceği korkusu da bertaraf ediliyor: burjuva hukuk devletinin ya liberal ya da sosyal bir hukuk devletine evrilmesi ve demokrasiyi toplumsal olarak gerçekleştirmesi -veya işin sonunda otoriter rejim biçimlerine dönüşmesi. Her koşulda, siyasal katılım, ancak demokrasi tarihsel bir süreç olarak kavranıldığında işlev kazanır.

2. LİBERAL HUKUK DEVLETİNDEN TOPLUMSAL VARLIĞIN KAMUSAL GÜVENCESİNE

Kapitalist üretim biçimini kentli zanaatçıların küçük meta üretimi ve feodal tarım yapısına karşı egemen kılmayı başarmış olan burjuva toplumu, bilindiği gibi, Devlet'te kendisiyle uyumlu siyasal biçimi bulur; bu, burjuvazinin de büyük ölçüde siyaset dışı kalmasına izin veren bir biçimdir. Lasalle, bunu ünlü ''gece bekçisi devlet'' sözü ile formülleştirmiştir. ''Anayasal Erk Üzerine'' adlı konferansında, anayasa metinlerindeki 'güç'ü toplumsal güçlerin ifadesi olarak kavramakta da diretmiştir. Böylece, Yürütme'nin arkasında devralınan monarşik rejimin devlet aygıtı, Yasama'nın arkasında ise Millet olarak kurumlaşmış ve alanını -burjuva toplumu- devlete karşı genişletmek isteyen devrimci Üçüncü Sınıf bulunuyordu.[10] Liberal anayasal düzenlemelerin kapitalist üre-

(*) Almanya'nın yanı sıra İtalya'da ve İspanya'da yaşanan faşizmin etkileri kastediliyor. [Ç.N.]
(**) Fransız devrimi öncesinde, aristokrasi ve ruhban ayrıcalıklı iki sınıfı, burjuvazi de Üçüncü Sınıf'ı oluşturuyordu. [Ç.N.]

10 Montesqieu de, aslında yasaların ruhunu, bu düşüncesinin kaynaklandığı toplumdan ayırmamıştır. Bkz. Martin Draht, ''Die Gewaltanteilung im heutigen deutschen Staatsrecht'' (Bugünkü Alman Anayasa Hukukunda Güçler Ayrılığı), **Faktoren der Machtbildung** (Egemenliğin Oluşumunun Unsurları), derl. K.K.Bracher, Siyasal Bilimler Enstitüsü Yayınlarından, cilt 2 (Berlin, 1952) içinde. İlk burjuva anayasaları (Amerika, Belçika, Fransa) için son derece etkili olan, 11. kitabın ünlü 6. bölümündeki güçler ayrılığı şeması, mantıksal tutarlılık ve teknik kullanılabilirlik açısından pek başarılı bir anayasa hukuku projesi değildi. Onun temelini, daha çok, bir toplumsal durum tahlli oluşturuyordu. Yürütme erki monarkın elinde kalıyor; yasama erkine ise birinci planda iktisadî başarılar sağlamış olan burjuvazi, fakat onunla birlikte, ikinci bir meclis çerçevesinde, imtiyazlarını tam olarak yitirmemiş soylular -ki Montesqieu bu kesimdendi- katılıyordu. Yalnızca Üçüncü Gücün **(pouvoir neutre)**, hiçbir kesime özgü bir siyasal taşıyıcıyla bağlantısı kurulmuyordu. Montesqieu üçüncü gücü ''eşit ölçüde hiç'' **(quelque part nulle)** olarak saptadığı ve bütün toplumu üye bulabilecekleri taban olarak onlara açık tuttuğu sürece, onların görevi, bütün kesimlerin çıkarlarından bağımsız ola-

tim yapan burjuvazinin çıkarlarına nasıl bağlı olduğu bilinmektedir. Hukuk teminatı, yani devlet işlevlerinin genel kurallara bağlanması burjuva özel hukukunun tanıdığı özgürlükleri korur. Hukukun üstünlüğü denen ilke, kişi özgürlüğü, sözleşme, ticaret özgürlükleri ve mülkiyet-miras haklarıyla birlikte, bağımsız özel mülk sahiplerini oluşturduğu bir toplumun temel güvencesidir. Yasal temelden yoksun devlet müdahalesi, sosyolojik bakımdan, yalnızca doğal hukuk ilkelerine ve hakkaniyete aykırı olduğu için değil, çok basit bir nedenle, önceden hesaplanamaz olduğu ve akılcı bir kıstasa vurulamaz olduğu için reddedilir. Bu, Max Weber'i izlersek, burjuva toplumu açısından asla pazarlık konusu olamaz: üretim ve dağıtım, kâr olanaklarının hesaplanabilir olmasına dayanır. Böylesi bir hesaplama ise, öngörülebilir beklentilere göre gelişen bir işleyişi gerektirir.[11]

Burjuvazi, demokratik devlette, prensliklerin devlet olmaya yönelik düzenlemelerine karşı kendi düzenlemelerini egemen kılmaya çalıştı. 'Hukuk devleti için Hukuk devleti' mücadelesi değildi verilen; çünkü buyruklarını genel kurallarına bağlamayı kabul ettiği ölçüde, monark da yasa koyucu olarak işlev görebilirdi. Milleti temsil eden Üçüncü Sınıf'ın bulunduğu parlamentonun yetkileri için mücadele veriliyordu.

> *Güçlü bir krallık yönetimine karşı verilen siyasî mücadelede, halkın temsilî katılımının, yasanın tanımlayıcı öğesi olduğu giderek vurgulanmalıdır ve son söz onda olmalıdır. Yasada her şeyden önce halkın siyasî katılımının vurgulanması, doğrusunun bunun tersi olduğunu gösterir: Yasa, ancak halkın temsilî katılımı ile ortaya çıkan şeydir. O zaman 'Yasaların Egemenliği' katılım anlamına, yani halkın temsilî katılımının egemenliği anlanına gelir.* [12]

Yasama'nın Yürütme'den ayrılması, mülkiyet düzenine ve yurttaşların özgür statülerine müdahale etmek için hükümdarın başvurabileceği yasaları yapma hakkını da bizzat burjuvaziye vermişti. Nihayet Yargı'nın Yürütme'den ayrılması, yargıçları görevlerine ilişkin talimatlardan bağımsız kıldı. Sistemin işlerliği ve kendi iradesi ile koyduğu genel hukuk kurallarından ayrılmazlığı, burjuva toplumunun her şeyidir. Liberal düzen açıkca burjuvazinin çıkarlarına tabîdir. Bu düzen, ancak bütün yurttaşların maddi varlık koşulları, meşru sayılan özgürlüklerini gerçek ve eşit ölçüde kullanabilecekleri düzeye kadar ge-

rak yalnızca yasaları uygulamaya tekabül ediyordu. 19. yüzyıl projeciliğinin yükselen, ama siyasal olarak hâlâ üstünlük kazanmamış burjuvaziye ne kadar bağlı olduğunu, bunun ne ölçüde bir tür sınıfsal uzlaşma olarak tanımlanması gerektiğini, Montesqieu'nun öğretilerini kıta Avrupası'nda gerçekleştiren bir nûmune olan 1831 Belçika Anayasası gösteriyor. Burada, iktisadî olarak egemen, siyasal olarak ise ancak yarım sorumluluk sahibi, hâlâ feodal güçlere muhtaç olan burjuvazi, devletli bir yaşam tarzına sahip oluyor. Etkililiği bağımsız bir yargı ile garanti edilen yasama erki yoluyla, üçüncü güç toplumu kendi taleplerine göre biçimlendirmeye çalışıyor. İdeolojiye göre, bu zaten serbest piyasa mekanizmasıyla kendiliğinden garanti edilmiş durumda.

11 Bkz. Max Weber, **Wirtschaft und Gesellschaft** (İktisat ve Toplum), 4. baskı (2 cilt, Tübingen, 1956), cilt 2, s.487.

12 Carl Schmitt, **Verfassungslehre** (Anayasa Öğretisi, Berlin, 1928), s.148.

liştiği takdirde, demokrasi fikri ile bağdaşabilir.[13] Tanıdığı siyasal hakların iktisadî gerçeklik kazanmasını gerektiren liberal anayasanın önkoşulu, aslında bağımsız ve eşit olarak dağılmış özel mülke sahip yurttaşlardan oluşan bir toplumdur. Herkese, pazar aracılığı ile yaşamlarını yeniden-üretmek için eşit şans tanınmalıdır. Bu arada pazar da, tüm rekabet koşullarında, kendisine atfedilen akılcı düzenleme işlevini yerine getirmelidir.

Elbette, böyle bir toplum hiçbir zaman varolmadı.[14] Liberal demokrasi, tamamıyla hiyerarşik organizmaya sahip bir toplumda gelişti. Siyasal kanaat oluşturmak fiilen bir üst tabakaya mahsustu. Liberal devletin gerçek temeli hiçbir zaman eşit şanslara sahip olarak rekabet eden yurttaşların düzeni değildi; bu, -eğer feodal ayrıcalıkların değilse- mülkiyet ve eğitimin güvencesindeki istikrarlı bir vesayet [patronaj] düzeniydi. Öte yandan, devrimci evresindeki Üçüncü Sınıf da, burjuva toplumunun liberal hukuk devletine dönüşmesinde ısrar ederek, kendini yalnızca Millet'in temsilcisi olarak değil, Milletin kendisi olarak açıklamak zorundaydı. Burjuvazi kendini artık diğer sınıfların karşısındaki bir sınıf olarak değil, ilke olarak kimseyi dışlamayan, yaşamının yeniden-üretimini pazar yasalarına bağlı kılan herkese Açık Toplum olarak algılıyordu.[15] Bundan ötürü burjuvazi siyasal-toplumsal genel çıkar kavramını oluşturan ve bu kavramla kendi çıkarını özdeşleştiren ilk sınıftır. Liberal hukuk devleti, halkın burjuvazi ile özdeşleştirilmesini öngörür. Demokrasi fikrini ilan etmek ve bir biçimiyle kurumsallaştırmak; ve buna karşın toplumsal bir hiyerarşi temelinde azınlık demokrasisi gütmek- bu çelişki liberal hukuk devletine özgüdür. Bu çelişki ile aynı zamanda yurttaşların siyasal yaşama demokratik katılım biçimleri de tanımlanır. Bu katılım, temsili parlamentarizmin klasik biçimleri ile gerçekleşir. Yani Max Weber'in işaret ettiğine bakılırsa **de jure-de facto**[16] [hukuken-fiilen] burjuva toplumunun özdeşleştiği bir kısım yurttaşlar kitlesinin vesayet ilişkileri çerçevesinde tamamen dışlanması ile. 19. yüzyılda sınıf çelişkisinin derinleşmesi ile liberal hukuk devletinin temeli değişse de belirleyici öğesi olduğu gibi kaldı: devletin toplumdan ayrılığı. Her

13 Hans Rebhahn, "Zum Problem der sozialen Demokratie" (Sosyal Demokrasi Sorunu Üzerine), **Gewerkschaftliche Monatshefte**, yıl 4, sayı 4(1955), s.230.

14 "Kendi sorumluluğunu üstlenen güçlerin serbestçe mücadelesi fikri, çıkarların serbest piyasa tarafından uyumlu biçimde eşitlenmesi ve kendiliğinden intibak sağlayan pazar mekanizması yoluyla toplum bütününün şiddet kullanımı olmaksızın yapılaşması fikirleri, devlet ve toplum örgütlenmesine tekabül ettikleri sürece, aslında burjuva toplumunun vicdanını rahatlatmayı bilinçli olarak istemeseler de bu işlevi yerine getiren meşrulaştırıcı ideolojilerdir ve ifade ettiklerinin tam tersi olan bir durumu başarılı bir şekilde gizlerler. Çünkü gerçekte burjuva toplumu serbest mübadeleyi, serbest rekabeti, kendi sorumluluğunu üstlenme ve karar verme iradelerini tanımaz; her şeyden önce, serbest ve eşit güçlerin mücadelesi ile toplum bütününün egemenliği içermeksizin biçimlenmesini tanımaz" (Heller, **Staatslehre**, s.112).

15 "Toplumsal ve siyasal anlamda, tüm toplum kavramı doğal temelini 'üçüncü sınıf'ın töreleri ve görüşlerinde bulur. Bu aslında halka ait bir kavram değil, nihayet üçüncü sınıfa ait bir kavramdır". J.C. Bluntschli, **Deutsches Staats-Wörterbuch** (Alman Devlet Sözlüğü) (Stuttgart, 1859) cilt 4, s.247.

16 Bilindiği gibi, İngiltere'de ancak 1832 seçim reformu, iyi halli burjuvaziye parlamentoda ölçülü bir temsil edilme olanağı sağladı. Fransa'da, Milli Meclis'e ilişkin benzeri bir güvence, ancak 1830 Temmuz Monarşisi'nin nüfus sayımını genişletmesiyle geldi. Bunun dışında bkz.

ne kadar devlet, 1870'li ve 1880'li yıllardaki krizler ve serbest ticaret sisteminden dönülmesinden sonra, kimi yerlerde, örneğin tekil endüstrilerin ve demiryollarının yönetimini üstlenerek veya sosyal güvenceler sağlayarak iktisadî-toplumsal sürece müdahale etmiş olsa da, söz konusu eğilim, I. Dünya Savaşı'na dek geçerliliğini korudu. Ama genel olarak ve makro düzeyde özel mülkiyet düzeni üzerine kurulu burjuva toplumu, devletçe ve Yürütme erkince veri kabul edildi. Ancak I. Dünya Savaşı'nda devletin mal üretimi ve dağıtımına kapsamlı müdahaleleri zorunlu oldu. O zamana dek birbirinden ayrı olan bu iki alanın birbirlerine bağımlılığı o dönemden beri büyüyor. Devlet, Sosyal Devlet'e evriliyor; Yürütme erki, Forsthoff'un sözleriyle, düzenin güvencesi olmaktan çıkıp, uygulamacı hale geliyor. Bu evrede toplumun yeniden üretimi salt hukuksal güvencelerle garantilenmiyor, devlet müdahalesi ile dengenin sağlanmasına ihtiyaç var. Yasa Koyucuya ve Yürütme erkine, toplumun varlığını sürdürmesini güvence altına alacak geniş kamusal alanlar* oluşturma işlevi düşüyor, o ana dek özel ellerde olan görevleri üstleniyorlar.[17] Bu görevler bugünkü gelişme ve sermaye yoğunlaşması durumunda ve en önemli pazarların oligopolistçe örgütlendiği koşullarda, ancak çöküş riski kabul edilirse pazar güçlerinin serbestçe oynanmasına terkedilebilir türden görevlerdir.

Liberal devletin içerde polis, adliye ve dikkatli vergi politikası ile, dışarda silahlı kuvvetlere dayanan dış politikası aracılığıyla gerçekleştirdiği geleneksel düzenleyici işlevlere karşın, yeni müdahale düzeni örgütleyici işlevleri öngörür.[18] Öncelikle, iktisadî olarak güçsüz grupları (işçiler, kiracılar, tüketiciler,

Max Weber, "Parteiwesen und Parteiorganisation" (Parti Varlığı ve Parti Örgütlenmesi) **Staatssoziologie** (Devlet Sosyolojisi) (Berlin, 1956) içinde, s.50.

(*) Habermas, **Strukturwandel der Öffentlichkeit** (Kamu alanının yapısal dönüşümü) (Luchterhandverlag, 1.Baskı, 1962) adlı çalışmasında, özel yaşam alanı ile kamusal yaşam alanı arasındaki ayrılığın, devlet ile toplum arasındaki ayrılığa tekabül ettiğini açıklıyor. Feodal düzende kamusal ve özel yaşam arasında bir ayrılık yoktu. Prensin maiyetinde bulunup onu temsil edenlerin kamusal kimliği, salt güç simgesi olarak anlam taşıyordu. Kapitalizmin gelişmeye başlaması ile birlikte, devlete karşı yükümlülük sahibi olunmaksızın yürütülebilen (ağırlıkla ticari) faaliyetler, özel yaşam alanı olarak algılanmaya başlandı. Ancak bu konumda birey, "İnsan" ve "Burjuva" olarak 'ikiyüzlü' bir niteliğe sahipti. Habermas'a göre, kapitalizmin **toplumsal düzeyde** egemen olması, (kendi) özel yaşam alanını alenileştirmesi ve herkes için bilinebilir/paylaşılabilir kılmasıyla mümkün olabilirdi. Kamu alanının yapısal dönüşümü, işte bu sürecin tarihi olarak yazılabilir. Kapitalist toplumda kamu alanı giderek genişlemiştir. Ancak, başlangıçta devlet-dışı olması nedeniyle aynı zamanda siyaset dışı olan özel yaşam alanının kamusallaşarak genişlemesi, kamunun ve kamuoyunun siyasal işlevini iğdiş etmiştir. Bu sürecin vardığı noktayı, Habermas makalenin daha sonraki bölümünde geniş biçimde irdeliyor. Düşün ortamımızda, kamu alanının genişlemesinin burjuvazinin çıkarları aleyhine olduğu yönünde bir önkabul var. Habermas'ın, kamu alanının genişlemesini aynı zamanda onun siyasal olarak etkisizleşmesi ve burjuvazinin hegemonyasını pekiştirerek Aydınlanmanın akılcı ve eleştirel dinamiğine ket vurması olarak açıkladığını bilmek ve bu önkabulün çağrışım alanının dışına çıkmakta yarar var. [Ç.N.]

17 Ulrich Scheuner, **Die Staatliche Intervention im Bereich der Wirtschaft** (İktisat alanında Devlet Müdahalesi), Alman Devletler Hukuku Öğretmenleri Yayınlarından, sayı 11 (Berlin, 1954), s.1.

18 W.Friedmann **Law and Social Change** (Londra, 1951), s.298'de böyle beş işlevi ayırdediyor: "Bunlar devlet faaliyetlerinin sonuçları olarak ortaya çıkar: İlkin koruyucu; ikinci, toplumsal hizmetlerin sunucusu; üçüncü, sanayii yöneticisi; dördüncü, iktisadî denetleyici; beşinci, uzlaştırmacı olarak."

vs.) koruma, tanzim etme ve eşitleştirme görevi; bunun ötesinde toplumsal yapı dönüşümlerini, yerine göre önleme veya yumuşatma (orta sınıf siyaseti) ya da (örneğin, yalnızca tedricî olmayan biçimde gelirin yeniden bölüşümünü hedefleyen sosyo-politik müdahelerle) planlayarak gerçekleştirme görevi; ayrıca iktisadî kan dolaşımını (yerine göre, klasik konjonktür siyasetinin sisteme uygun araçları ile; yerine göre de, örneğin yatırım kararlarına yönelik, sistemi değiştirici müdahalelerle) dengede tutma görevi; nihayet kamusal hizmetleri sağlama (eğitim, sağlık, trafik, vs) görevi. Sosyal devlet bu işlevleri yerine getirirken ya yasalar ve diğer önlemlerle mal üretim ve dağıtım sistemine derinlemesine müdahalelerde bulunur ya da kendisi imalâtçı ve dağıtımcı olarak faaliyet gösterir. Bu oluşumu, devletten ayrı bir kişisel özerklik [Privatautonomie] alanı olarak korunan ve burjuva toplumu ile birlikte çözülen klasik özel hukuk'un kaderinde de görmek mümkündür.[19]

Hukuksal kurallaştırma yönünden kamusal-hukuksal kategorilere yeterince uymayıp özel hukuk karakterini yitiren bir alan ortaya çıkmıştır. Özel hukukun alenîleştirilmesi [Publizierung] sloganına karşı aynı anda kamu hukukunun özelleştirilmesini de içeren bu yaklaşımın iki karşıt düşünceyi birarada barındırdığı, haklı olarak vurgulanmıştır.[20] Hepsi de yeni oluşan sosyal hukuk'un unsurları arasında, iş sözleşmesi, işletme hukuku, kira, yerleşim ve aile hukuk gibi gelişmeler, burjuva toplumunun bugün devlet müdahalesine ne ölçüde ihtiyacı olduğunu gösteriyor. Bunlar yalnızca özel hukukun değil, sözleşme, mülkiyet ve miras ile ilgili burjuva özgürlüklerini güvence altına alan düzenin dayandığı temeli değiştiriyorlar. Bu temel, yani kişisel özerklik, bir zamanlar mülkiyet üzerindeki tasarrufa dayanırken, bu nedenle de "aslî" iken, türevsel hale geliyor.[21] Gerçek sözleşme ilişkilerinin hukuksal etkisi klasik hukuksal ilişkilerin etkisine benziyor; artık, açıkça özerk olduğu düşünülen sözleşme tarafının irade beyanından kaynaklanmasalar da, toplumsal olguların hukukî etkisini nesnelleştirmek zorunlu oluyor.[22] Devlet müdahalesinin yol açtığı bu kapsamlı değişikliklere karşın toplum gene üretim araçlarının özel ellerce kullanımına dayanıyor. İktisadî süreç bundan dolayı, ilke olarak, özel hukukun klasik kurumlarına göre yürüyor. Liberal hukuk devleti kurallarının

19 Bkz. Franz Wieacker, **Privatrechtsgeschichte der Neuzeit** (Yeni Çağda Özel Hukuk Tarihi) (Göttingen, 1952); **Das Sozialmodell der klassischen Privatgesetzbüchern und die Entwicklung der modernen Gesellschaft** (Klasik Özel Hukuk Kaynaklarındaki Toplum Modeli ve Modern Toplumun Gelişmesi), Hukuksal Öğretim Kurumu yayın dizisinden, sayı 3 (Karlsruhe, 1953).

20 Bkz. Hans Huber, **Recht, Staat und Gesellschaft** (Hukuk, Devlet ve Toplum) (Bern, 1954), s.34: "Kamu hukuku ile özel hukukun sınır bölgesindeki görünümler, yalnızca sınır kayması olarak değil, karmaşık bir tip çeşitlenmesi olarak ortaya çıkıyorlar. Kamu hukukunun unsurlarıyla özel hukukun sorunları tanınmaz ve ayırdedilemez hale gelinceye dek birbirlerinin içine geçiyorlar."

21 Bu gelişmeyi Friedmann, **Law and Social Change**, s.34-72, "Changing Functions of Contract" (Sözleşmenin Değişen İşlevleri) altında inceliyor. Liberal 'from status to contract' (Statüden sözleşmeye) eğilimi tersine dönmüştür ve şimdi birçok alanda statü güvenceleri yoluyla sözleşme özgürlüğü kısıtlanıyor.

22 Bunun için bkz. Spiros Simitis, **Die faktischen Vertragsverhaeltnisse** (Fiili Sözleşme Koşulları) (Stuttgart, 1958).

ayakta tutulması da buna tekabül ediyor. Esasen devlet ve toplumun birbirinden ayrılmasını öngören devlet biçimi, eski haliyle varolmasa da, hâlâ korunuyor. Artık liberal modeldeki gibi bağımsız bir varlık olarak devletin dışında durmasa bile, toplum gerçek anlamda siyasal hale de gelmiyor. Bu karşıtlık, Yürütme erki gerçekliliğine damgasını vurmuştur.

Çelişkiyi, ilk önce parlamentonun, yani liberal hukuk devletinin ağırlık noktasının hukukî ve fiili yetkilerinin ayrışmasında gözlemleriz. Parlamento hâlâ yasa koyma tekeli ile donanmış olsa da, bir yönden Yürütme erkinin, diğer yönden partilerin ardına çekilme eğilimindedir. Gerçekten önemli sonuçlar doğuran siyasal kararlar, çıkar gruplarıyla ilişki halinde buralarda alınır. Ağırlığın parlamentodan Yürütme erkine ve partilere kayması devletle toplumun içiçe girmelerinin habercisidir; çünkü bu iki merci devletin topluma (yürütme erki) ve tersine, toplumun devlete (partiler ve dernekler) dönüştüğü mercilerdir. Bu içiçe girmenin istişareyi ne ölçüde sağladığı; diğer bir deyişle, toplumun, siyasal alana yönelik bütün hevesine karşın siyaset dışı kalmış olduğu; ve liberal hukuk devletinin muhafaza edilmiş yapılarının buna ne kadar çok yaramış olduğu... bütün bunlar, derneklerin ve partilerin bulunduğu alanın kamu denetiminden uzak, tamamen özel karakterinde kendini gösterir. Yürütme erki açısından sahip olduğu önem, bu alana "parlamentonun ön alanı" adının verilmesine yol açmıştır. Devletin özel mülkiyet düzenine ve aslında bütünüyle topluma yönelik müdahalelerindeki artışın tamamlayıcı görüntüsü, özel gruplarca kamu alanı dışında alınan kararların, bugün siyasal alanı da öncesine göre çok daha fazla ve doğrudan belirlemek zorunda olmasıdır. Bir zamanlar, burjuvazinin varoluş temelini, prensin ve prense ait yürütme erkinin endüstriye müdahalesine karşı koruyan liberal hukuk kuralı, toplumun bütün kesimlerinin üst düzeyde karşılıklı bağımlılık içinde olduğu bugünkü evrede, yalnızca sosyal devlet müdahalelerine elverişli hale gelmekle kalmamıştır; bunun koruması altında örgütlü özel çıkarların da devlet organları üzerinde etki yapması olanaklı kılınmıştır. Toplumsal iktidar bugün **eo ipso** [kendiliğinden] siyasaldır. Liberal hukuk devletinin yapıları, kendilerine tekabül etmeyen toplumsal koşullarla çelişki içine girmektedir. Böylelikle liberal hukuk devletinin yapıları, bir yandan bir devleti ve bir toplumu, **Citoyen** ile **Homme**'u [Yurttaş ile İnsan] bağdaştıran siyasal toplumu gerçekleştirirken, bir yandan da bu toplumun gerçekleşmesine izin vermeyen bir durumun ifadesi ve pekiştirilmesidir. Eğer özel biçimde, etkili kamu denetimi olmaksızın, siyasal önemi olan bir iktidar üzerinde toplumsal egemenlik sahibi olunabiliyorsa, durum böyledir. Kendinden-siyasal olan toplumdan siyaset-dışı yurttaşlar çıkar. Yurttaşların nötralize olması, Yürütme erkinin, derneklerin ve partilerin halka ve onun parlamenter temsiline karşı kazandıkları yeni bir tür kendi başınalıkla birlikte giden bir süreçtir.

Sosyal Devlet'teki Yürütme erki, artık salt yasaların uygulanması işlevi olarak kavranamaz. Elbette mutlakiyetçi rejimde Yürütme erkinin bağımsızlığı Yargı erkininkinden çok daha fazlaydı. Yargıç adaleti tamamen yasaya bağlı kalarak uygularken, yönetici memurun uygulamasının sınırlarını çizen yalnızca hukuk değil, deneyimi ve akıl yürütmesidir. Yasaya kayıtsız şartsız bağlı olan adalet, **justitia distributiva** ve **commutativa**'nın [dağıtıcı ve paylaştırıcı ada-

let] ölçüleri karşısında boyun eğer.[23] Bugün Yürütme erkinin bağımsızlığının başına buyrukluk sınırına varmasına yol açan nedenlere bir yenisi daha eklenmiştir. Yürütme erki artık yalnızca tekil kişilerin haklarına ilişkin olmayan görevler de yüklenmek zorunda kalmıştır. Böylesi müdahaleler arasında ancak, özgürlüğe ve mülkiyete yönelik olanlar burjuva devletinde yasalara çok sıkı bağlılık gerektirirler. Yürütme erki, ulaştırma girişimlerini, sosyal güvenlik işletmelerini, sağlık hizmetlerini vb. kendi yönetimine aldığı zaman hukuksal talimatlara göre değil, kendi inisyatifi ile hareket eder. İmalatçı, tüccar ve dağıtıcı kendisi olduğundan, 'yapıcı takdir hakkı'nın sağladığı geniş hareket alanına muhtaçtır. Çağdaş Yürütme erki bu şekilde kendine özgü iktidarını önce yasa koyucuya karşı güçlendirir; parlamento, uzman merci olarak uzman memurlarla boş yere rekabet etmeye çabalar, hatta bakanlık bürokrasisinin 'maiyetinden' uzmanlarla birlikte çalışmak zorunda kalır. Yürütme erki, kendi siyasal zirvesi olan hükümete karşı da güçlenir: Yürütme erkinin uygulaması giderek genel siyasal işleyişten uzaklaşır. Değişen durumlara konunun gerektirdiği akılcı uyumu sağlama kisvesi altında hükümetin yerine Yürütme erki ikame olur; öyle ki muhafazakârlar 'iktidar aygıtının sulandırılmasından' yakınırlar.[24] Ama Yürütme erki her şeyden önce yurttaş karşısında bağımsızlaşır. Çünkü yurttaş bu erke yaşamın hemen her alanında tabîdir. Forsthoff bu yeni ilişkiyi yurttaşlarla devlet arasında bir tür sürekli temas olarak tanımlar. Artık yurttaş Yürütme erki ile yalnızca arada sırada tekil işlerde, polisin bir uygulaması veya bir seferlik izin alma gereği vesilesiyle temas etmez. Bundan dolayı, kişinin yürütme erki karşısındaki bağımsızlığının güvencesi olan liberal hukuk devletine özgü özgürlük güvencesi ve hukuk denetimi tekniği, geniş ölçüde geçersizleşir:

> *Kişinin haksızlığa uğradığı tekil durumlarda üstünde durduğu şey artık hakkını aramak değil, bu ezelî durumu olabildiğince sürtüşmesiz ve avantajlı biçime getirmektir. Herkes kendini* **do ut des** *[o anın koşullarına göre davranma] kurallarına uydurur.* [25]

Yurttaş bu aygıt karşısında özyönetim yolları ile de bir şey yapamaz. Bu [özyönetim yollarına başvurmak] hukuksal olarak mümkün olsa da, belediyelerin -ve diğer özyönetim organlarının- devlete malî bağımlılığı ve kendi üstlerindeki planlama süreçlerinin kaçınılmaz biçimde etkinleşmesi nedeniyle fiilen büyük ölçüde kısıtlanır. Bu bir yana; burjuva özyönetim düşüncesi, sosyal devletin Yürütme erki karşısında artık eski temeliyle geçerli olamaz gibi görünmektedir. Bu bakımdan, Weimar Anayasası'nın yaratıcısı Hugo Preuss'nun hazırladığı son kapsamlı demokratik özyönetim reformunun tökezlediği noktanın, Sosyal Demokratların Wissell ve Möllendorf tarafından hazırlanan

23 Bkz. Ernst Forsthoff, **Lehrbuch des Verwaltungsrecht** (Yönetim Hukuku Ders Kitabı) (Münih, 1955) cilt 1, s.65.

24 Hele, bakanlık düzeninin klasik biçimi, yani kabine sistemi, 150 yıl önce büyük bir ilerleme ifade ediyorken, bugün sosyal devletin yeni görevleri karşısında neredeyse işe yaramaz haldeyse. Yardımcı bilirkişi komisyonları, siyasal, iktisadî, hukuksal, teknik danışmanlıklar ve hayalet yazarlar, beyin takımları vs. ordusu ile genişlemesinin nedeni de bu.

25 Forsthoff, **Verwaltungsrecht**, s.67.

"Savaş bürokrasisini iktisadî özyönetimle ikame" planından vazgeçmek zorunda kaldığı an olması anlamlı olsa gerektir.[26]

Yürütme erki devleti karşısında, yurttaş tutunacak başka bir dal bulmalıdır. Bu, 'dernekler' yolu ile gerçekleşir. 17. yüzyılda hükümdar karşısında tebâ'yı koruma altına almasa da söyleceğinin dinlenmesi şansını tanıyan klasik dilekçe hakkı, bugün çıkar gruplarının yasa koyucu ve Yönetim üzerindeki etkisine hukuksal dayanak oluşturur. Çıkar gruplarının liberal hukuk devleti içindeki hukuksal konumları, yurttaşın özel şahıs haklarının saklı olduğu alandır. Dernekler, fiili işlevleri itibarıyla kamusal niteliktedir, hukuksal bakımdan ise çoğunlukla özel hukuk kişileridir. Başka tür bazı örgütler ise, hukukî işlem yapma hakkına sahip derneklerin karakterine bile sahip değilken, yasa ile sağlamlaştırılmış kamusal konumları işgal ederler.[27] Bunlara en bilinen örnek sendikalardır. Derneklerin kendi aralarındaki özel hukuk ilişkilerinin, toplu iş sözleşmesinde olduğu gibi, onların fiilen kamusal olan karakterlerini gizlemekten başka bir işlevi yoktur: "Bir toplu iş sözleşmesinin bağıtlanmasında, derneklerin işlevi, sözleşme özgürlüğününün kullanılmasından çok, yasanın temsilen yürütülmesi anlamını taşır; dernekler toplumsal yasa koyuculardır."[28] Gerçekten dernekler özel karakterleri sayesinde geniş kapsamlı siyasal güce sahiptirler. Kiliselerin, sendikaların, bundan öte iktisadî çıkar gruplarının kamuoyuna etkileri yalnızca doğrudan değildir. Basın ve radyo, bunların himayesindedir; Yürütme erkinin bazı bölümleri tamamen bunların himayesi altındadır. Personel politikaları üzerinde her düzeyde yaptıkları baskılar bir yana; yönetim kurullarında, komisyonlarda, konseylerde, uzmanlık kurullarında temsil edilirler. Evet, devlet bazı işlevlerinin derneklere devreder. Örneğin 1920'li yıllardan beri sosyal güvenlikte, meslekî eğitimin yönetiminde hatta yargıda (iş hukuku) sendikalara görevler veriliyor. 1945'ten sonra işyerinde

26 Heinrich Heffter, **Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert/Geschichte der Ideen und Institutionen** (19. yüzyılda Alman Özyönetimi/Fikirlerin ve Kurumların Tarihi) (Stuttgart, 1950), s.775: "Bu fikir, devletçe düzenlenen ve denetlenen, ama ana hatlarıyla girişimcilerin meslek kuruluşlarınca yürütülen planlı iktisadı hedefliyordu; savaş bürokrasisinin yerini bir 'iktisadî özyönetim'le almak istiyordu. Bu, işçi ve tüketici kesiminin temsilcilerinin katılmasıyla, toplumsal olarak bir 'iktisadî demokrasi' karakterine bürünecekti. Möllendorf kendi özyönetim düşüncesini Setin'in kent düzeni düşüncesinin ruhuyla birleştiriliyordu. Böyle kapsamlı bir yeniden örgütlenme, gerçekten, eski iktisadî ve sosyal politikanın cemaat yapısını, odalar ve işçi sigortalarındaki özyönetimi aşardı. Fakat ancak bu plandaki bazı kısmî kurumlar gerçekleştirildi: İmparatorluk Kömür Konseyi (Tekil maden sahipleri sendikalarının merkez kuruluşu olarak) ve 1919'da girişimcilerle işçilerin oluşturduğu bir üst iktisadî konsey olan İmparatorluk Potasyum Konseyi. Bu ikincisi Weimar Anayasası'nda öngörülmüştü: fakat yalnızca yasa taslakları için uzman raporları hazırlanması için. Ne var ki, yalnızca geçici bir yapılanma olarak kaldı; öngörülen diğer iktisadî konseyler ise hiç hayata geçirilemediler. Sendikaların işçi çıkarlarının tam yetkili temsilcileri olarak tanınması ve 4 Şubat 1920 tarihli işletme konseyleri yasası da kapitalist iktisadın ana hatlarında bir değişmeye yol açmadı. İşletme konseyleri ile -daha 1890'daki 'Yeni Rota' ile de benzeri 'işçi konseyleri' kurulmak istenmişti- girişimcinin mutlakçılığını sınırlamak üzere, 'meşrutî fabrika' düşüncesiyle tek tek işletmelerde, işçi ve memurlar için bir organ oluşturulmuştu. Fakat bununla işletme konseyine yalnızca işletmenin personel ve örgütlenme sorunlarında denetim ve söz hakkı veriliyordu; yoksa kararlara katılma hakkı değil."

27 Bkz. Rüdiger Altmann, "Zur Rechtsstellung der öffentlichen Verbaende" (Kamu Derneklerinin Hukuksal Konumu), **Zeitschrift für Politik** yıl 2 (Yeni dizi), sayı 3 (1955), s.211.

28 Bkz. Huber, **Recht, Staat und Gesellschaft**, s.37.

kararlara ve kuralların saptanmasına katılma hakkı ile, sosyal güvenlik sistemi ve özyönetimin yeniden örgütlenmesi ile süren bir eğilim sözkonusudur. Werner Weber dolaylı ve doğrudan yürütme erkine ait geniş alanların devletten alındığını ve "devletin yanı sıra yer alan meslekî yönetim sisteminin parçaları haline getirildiğini" saptıyor.[29]

Derneklerin demokratik meşrutiyeti olmayan bir süreç içinde elle tutulur bir güce sahip hale gelmeleri, gene modern devletin birbirine zıt iki işlevi ile açıklanabilir. Birincisi, sosyal devlet özellikleri; ikincisi ise, sermayenin özel mülkiyetini sağlama bağlayan liberal anayasanın taşıdığı özelliklerdir.

> *Eğer birey yaşamını artık kendi başına geliştiremiyorsa, varlığını korumak için bir grubun kollektivitesine tabî olmaya muhtaçsa ve insanlar maden işçisi, metal işçisi, esnaf, nakliyeci, çiftçi, sanayici, sigortacı vs. olarak grupsal varlıkları içinde de ayrıca devlet mekanizmasının yönlendiriciliğine tabî iseler- o zaman devlet mekanizmasının her türlü yönlendirici etkinliğine -kendi anlayışları doğrultusunda- müdahale edilmesini kendi gruplarının yönetici tabakasından acilen talep ederler."*[30]

İster mülk sahiplerinin, ister mülksüzlerin olsun, liberal hukuk devletinde -bu devletin sosyal işlevler üstlendiği noktalarda da-, bütün çıkarların tekil ve özel nitelikte olduğunu, bize dernekler hatırlatır. Ne var ki, bugün bu çıkarlar siyasal bir karşılık edinme ihtiyacı içindeler -ama resmen siyasal bir karaktere bürünemezler. Oysa daha önce devlete yalnızca serbest rekabeti ve pazar mekanizmasının otomatik işleyişini garanti etmesi için ihtiyaç duyuluyordu.

Derneklerin oluşturduğu sistem, sıyasal mümessilli olan partilere, özel bir konum sağlar. Bu **parlamento-öncesi*** alanda sınıf çelişkileri ve toplumsal grupların çıkar farklılıkları göğüslendiği, kanalize edildiği ve belli yollarla kurumsallaştırıldığı ölçüde, siyasal partiler doğrudan toplumsal çelişkilerden (bağışık olmasalar da) oldukça uzak tutulurlar. Böylece daima birçok örgütün çıkarlarını birarada temsil edebilirler ve buna zorunludurlar da. Bugün partiler genel olarak ne eski Sosyal Demokratlar anlamında sınıf partisidirler ne de tehlikeli bir durum karşısında BHF** biçiminde oluşturulmuş çıkar derneği.

29 Bkz. Werner Weber, **Spannungen und Kraefte im westdeutschen Verfassungssystem** (Batı Alman Anayasa Düzeninde Gerilimler ve Güçler) (Stuttgart, 1951), s.53; **Der Einbruch politischer Staende in die Demokratie** (Siyasal Sınıfların Demokrasiye Girişi), s.39. Aynı şey için bkz. "Zur Rechtslage des Rundfunks" (Radyonun Hukuksal Durumu), **Der Rundfunk im politischen und geistigen Raum des Volkes** (Halkın Siyasal ve Ruhsal Evreninde Radyonun Yeri) (Hamburg, tarih belirtilmiyor) içinde, s.63.

30 Werner Weber, **Das politische Kraeftesystem in der Wohlfahrtsstaaetlichen Massendemokratie** (Refah Devletindeki Kitle Demokrasisinin Siyasal Güçler Sistemi), Alman Endüstri ve Ticaret Konferansı Yayın Dizisi, sayı 36 (yer belirtilmiyor, 1956), s.43.

(*)Vurgu çevirmenindir.

(**) BHF'nin tam olarak hangi derneğin kısaltması olduğunu öğrenemedik. Ankara'daki Federal Almanya Büyükelçiliğindeki yetkililer, sözkonuşu derneğin "yurtlarından ayrı kalan Almanların haklarını korumaya" yönelik bir dernek olduğunu tahmin ettiklerini belirttiler. [Ç.N.]

İleri Batı ülkelerinin liberal-hukuk devletine dayalı kitle demokrasilerinde partilerin iyice gelişkin bir konumları vardır. Bonn anayasası da bunu hesaba katmış ve partilere halkın iradesinin oluşmasına katılacak unsurlar olarak yer vermiştir. Partilerin anayasal olmayan diğer dernekler karşısındaki bir ayrıcalıkları da, anayasal bir anlaşmazlığı Anayasa Mahkemesi önünde getirme hakkına sahip olmalarıdır. Partiler fiilen devlet organı olarak işgörürler,[31] ama hukuken hâlâ özel hukuk tüzel kişisi sayılırlar. Partilerin işlemleri, gerçekten o kadar geniş kapsamlıdır ki, bazı anayasacılar 'Partiler Devleti'nden söz ederler. Demokrasinin esas eylem birimleri olan partiler üzerine kurulduğunu söylerler. Bilindiği gibi Gerhard Leibholz partiler devletini plebisiter demokrasinin rasyonelleştirilmiş biçimi; doğrudan demokrasinin geniş alana yayılan çağdaş devletteki temeli olarak kabul eder.[32] Parlamento böylece, talimatlara bağlı parti görevlilerinin önceden saptanmış kararları tutanağa geçirmek üzere buluştukları bir yer haline gelir. Benzeri izlenimleri Carl Schmitt Weimar Cumhuriyeti dönemine ilişkin olarak aktarmıştır.[33] Parlamento, meclis gruplarının oluşturduğu bir komisyona dönüşür. Tekil parlamenter, gerçi partisinin iradesini oluşturması için seçilmiştir, ama sonuçta meclis grubuna bağlı olarak karar verir.[34] Partilerin aslında artık parlamentonun aracılığına ihtiyaçları kalmayacak ölçüde siyasallaşması, meclisin ortak oturumlarındaki bazı kritik anlarda da anlaşılabiliyor. Meclis oturumlarında, bu kurumun işlevlerinin fiilen daralmasına karşın, siyasal sonuçları bakımından şaşırtıcı olaylar oluyor. Federal Meclisin oturumlarının, televizyon ve radyo tarafından aktarılarak şov havasına bürünmesi, böylece de eski tip temsili demokrasinin liberal çerçevesi içinde eksikliğini duyuran plebisiter görünümü edinmesi, bu noktada sık sık işaret edilen bir konudur.[35]

Partilerin parlamento karşısında bağımsızlaşmaları, aynı zamanda seçmenler karşısında bağımsızlaşmalarıdır. Çağdaş kitle partileri, artık epeydir, ve-

31 Christian-Friedrich Menger, "Zur verfassungsrechtlichen Stellung der deutschen politischen Parteien", (Anayasa Hukuku açısından Alman siyasal partilerinin konumu) **Archiv des öffentlichen Rechts** (Tübingen 1952/53) içinde, cilt 78, kitap 2, s.149.

32 Bkz. Gerhard Leibholz, **Strukturprobleme der modernen Demokratie** (Çağdaş Demokrasinin Yapısal Sorunları) (Karlsruhe, 1958), s.93.

33 Carl Schmitt, **Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus (Tarihin ruhu açısından bugünkü parlamentarizmin konumu) (Münih, 1923).**

34 Aynı nedenle, bir üyenin partisinden ayrılması üzerine, partiler (hukuken bir gerekçesi olmamasına karşın) istifa nedeniyle boşalan temsilciliğin ilgasını talep edebiliyorlar. Eschenburg, telafi edilemeyecek bir 'görevden çekilme'ye karşı güvence olmak üzere, bütün üyelerin başkana 'açık' istifa dilekçesi verdikleri bir parti ilçe örgütünden söz ediyor.

35 Bkz. Leibholz, **Strukturprobleme**, s.94: "Oturumlarda yapılan konuşmalar, artık başka türlü düşünen temsilcileri ikna etmek için değildir; doğrudan doğruya... 'kapının ardından' kulağına gelen savlardan etkilenerek bunu daha sonra siyasal tercihlerinde dikkate alacak olan aktif yurttaşlara yöneliktir. Radyo ve televizyon, bu etkiyi artan ölçüde güvencelemeye yarayan araçlardır. Parlamentodaki olayları yaşarken bir yandan da kendisi bu olaylara özel bir pırıltı veren kamuoyu, böylece fazladan ve belirleyici biçimde plebisiter bir karaktere bürünür..." Bkz. H.Haftendorn, **Das Problem von Parlament und Öffentlichkeit, dargestellt am Beispiel der Parlamentsberichterstattung** (Parlamento ve Kamuoyu Sorunu; Parlamento Haberleri Örneği Üzerinde) (Frankfurt am Main, 1959). Yayınlanmamış Doktora tezi.

sayet [patronaj] sisteminin altın çağında olduğu gibi, halkın iradesini temsil eden aygıtlar değiller.[36] Eğer hâlâ birer aygıtsalar, öncelikle halkın iradesini biçimlendiren aygıtlara dönüştüler. Hennis haklı olarak, partilerin verilen siyasal kararları iletmek için reşit halk tarafından kullanılan megafonlar olmadığını belirliyor. "Eğer bir tasarım isteniyorsa, halkın kararlarını, daha ziyade partilerin formüle ettiklerine verilmiş yankı olarak kabul etmek gerekecek. Halk partilerin rezonans gövdesidir [sounding-board]."[37]

Bütün bunların uzun bir geçmişi var. Siyasal katılım biçimlerini, burjuva eşitlik haklarının toplumsallaştırılması ve geniş kesimlere parlamento seçimlerine katılma hakkı tanınması daha geçen yüzyılın son çeyreğinde değiştirmişti. Bununla birlikte partilerin bünyesi de değişti. Vesayet Partisi* kitle tabanına göre 'tadil edildi'; az veya çok işletme modeline göre örgütlenen ve siyaseti meslek edinenlerce, 'memurlarca' merkezden yönetilen aygıtın oluşmasıyla birlikte yerel komiteler işlevini yitirdi. Partilerin önündeki görev, yeni yöntemler yardımıyla, yurttaş kitlesini (artık 'yurttaşlık' toplumsal statü olarak anlamını yitirmişti aslında) oy verme amacıyla 'entegre etmekti'; yerel temsilcinin hesap raporunu sunduğu seçmenler toplantısı, sistematik propaganda karşısında gerilemek zorundaydı.

İşte o zaman 'propaganda' denen şey ortaya çıktı; aydınlatma ile yönlendirme, bilgilendirme ile reklam, pedagoji ile taktik arasında daha başından itibaren varolan ikiyüzlülükle birlikte.[38] Siyasal önemi olan gelişmelerin birbirlerine bağımlılığı artmıştı; kamu alanı yerel tabanıyla birlikte belirlenmiş ala-

36 Bunun için bkz. Max Weber, "Parteiwesen und Parteiorganisation", **Staatssoziologie** içinde, s.50. Eğitim ve mülkiyetle kimliğini bulan 'tam' yurttaşın siyasal katılımı, bir yönüyle, yerel özyönetimin dar sınırları içinde gerçekleşiyordu; diğer yönüyle de, parlamenter veya parlamento öncesi çalışmada, ya bizzât temsilcilik yoluyla, ya da temsilcilerin seçimi ve onlarla kurulan sürekli ilişki yoluyla. Din adamları ve profesörlerin, avukatların, hekimlerin, öğretmen ve eczacıların, fabrikatörlerin ve zengin çiftçilerin önderliğiyle kurulan yerel siyasal kulüplerini, seçmen birliklerini, her şeyden önce, seçilen temsilciler ayakta tutuyordu. Meslekten siyasetçilerin sayısı az, işlevleri de başka şeylere tâbî idi. Siyaset, şerefle yüklenilen bir ek işti. Yalnızca büyük kentlerde temsilcilerin hesaplarını izlemek amacıyla periyodik olarak biraraya gelen 'esas' dernekler dışında hiçbir biçime sahip olmayan bu işleyişle bağlantılı olan tek işleyiş (parlamentonun oturumları dışında) basındı. Parlamento ve basın kamuoyunun özünü oluşturan kurumlardır. Weber, şeref pâye (patronaj) sistemi tarafından kurulan eleme mekanizmasından ötürü seçim çevresindeki aday sayısının gerçekten sınırlı olduğundan söz ediyor. Fakat sonra ekliyor: "Siyasal işleyişe dolaylı olarak, özellikle maddi yönden ilgi gösterenlerin sayısı ise çok büyüktü. Çünkü bir bakanlığın aldığı bütün önlemler (özellikle de) personel sorunlarının çözümü ile ilgili bütün uygulamalar bunların (siyasetle dolaylı olarak, ama somut maddi çıkarları için ilgilenenler) seçim şanslarına etki eden koşullara katılımına bağlıydı; ve her tür istek, bakanın... iyi veya kötü kulak vermesi gereken yerel temsilci kanalıyla iletilerek kabul ettirilmeye çalışırdı. Her milletvekili görevleri yönünden ve seçim çevresinin bütün sorunları bakımındaan himayeci konumundaydı ve kendi yönünden, yeniden seçilebilmek için de yörenin ileri gelenlerinin himayesi altında bulunuyordu.

37 Wilhelm Hennis, "Meinungsforschung und repraesentative Demokratie" (Kanaat Araştırması ve Temsili Demokrasi). **Recht und Staat** (Tubingen, 1957) içinde. sayı 200/20 i, s.49.

(*) Nermin Abadan-Unat, bu parti tipini 'Şeref-Pâye Partisi' olarak tanımlıyor. [Ç.N.]

38 Dieter Hilger, "Die demokratischen Parteien und Parteiendemokratie" (Demokratik Partiler ve Partiler Demokrasisi), **Hamburger Jahrbuch** cilt 1, s.176. Wilhelm Mommsen'in **Deutsche Parteiprogramme: von Vormaerz bis zur Gegenwart** (Alman Parti Programları: 1815/1848 döneminden günümüze) (Münih, 1952)'de ortaya koyduğu metinlere dayana-

nını yitirdi; kamu alanının bir yandan özel yaşam alanından, diğer yandan 'dünya kamuoyu'ndan ayrıldığı noktalar yok oldu. Şeffaflığını ve bütün olarak izlenebilirlik niteliğini yitirdi. Sınıf partisine[39] alternatif ve onunla eşzamanlı olarak, genellikle de ondan yeterince belirgin biçimde farklılaşmayan 'halk partisi' [veya: entegrasyon partisi] tipi doğdu. Bu parti tipinin özelliği, kitleleri diğeri gibi sınıf bilinci temelinde harekete geçirmemesidir; halk partisinin 'anlayışı' daha ziyade, özel şahıslar olarak seçmenleri, -politik yeteneksizliklerinde önemli bir değişiklik yaratmaksızın-, kollektif pasif destek eylemleri için harekete geçirmekle sınırlıdır. "Eninde sonunda örgüte bağlı olmadan, partiler tarafından kendisine kur yapılan, kişisel olarak seçimler dışında ona seslenen kamuoyu ilanlarıyla yalnızca fikri alınan basit oy- veren, her türlü etkinlikten uzaktadır".[40] Bir zamanlar yüzeysel entegrasyona yönelik olarak oluşan bu kitle partisi, bugün partiler devletinde bütünüyle egemen tip haline gelmiştir. Hükümet ve parlamentodaki çoğunluğun iradesi ile halkın iradesinin plebisiter-demokratik özdeşliği, gerçekte hayalî bir özdeşleşmedir; bu egemen irade büyük ölçüde, halkın iradesini güdümleme ve kışkırtma yoluyla oluşturacak olan baskı ve eğitim araçlarına kimin sahip olduğuna bağlıdır. Partiler iradeyi oluşturan aygıtlardır -ama halkın elinde değil, parti aygıtına hükmedenlerin elinde.

Kamuoyu oluşturulan bir şeydir. Artık 'kendiliğinden' yoktur.[41] Oluşturulan kamuoyunun ayrıcalıklı malzemesi, kamuoyu tanımının özüne tam tamına aykırı bir şeydir: özel yaşam alanı. Özel yaşam alanı sanki hâlâ izlenmiyormuş, kişiselmiş, hatta bağımsızmış gibi muamele görür. Ama aynı zamanda kitle iletişim araçlarında seçilmiş örnekleriyle ifşa edildiği gibi, çoğu kez arzulanan biçimlere göre yeniden sunulur. Buna karşın devletin ve iktisadın geniş ölçüde örgütlendiği esas kamusal alan, görünürde kişiselleştirilir; sanki söz konusu olan kurumlar ve çıkarlar değil de kişiler ve kişisel ilişkilermiş gibi sunulur. Bu yolla, yurttaşların siyasal katılımı giderek etkisizleştirilir. Gerçek kamuoyu yurttaşlarca oluşturalacağına tersi olur, güdümlü kamuoyu her şeyi oluşturur. Diktatörlük ve savaş zamanlarında da kullanılan tabiriyle 'kamuoyu devreye sokulur'.

rak tanımlamalardaki değişime dikkat çekiyor: eğitim görmüş 'dar kesimlere' hitap eden, geniş kapsamlı değerlendirmeler, giderek siyasal slogan karşısında geri çekiliyor.

39 Wilhelm döneminin Sosyal Demokrasisi'nin temsil ettiği bu tipi, burada ele almıyoruz; bu tip bugünkü parti sisteminde artık karakteristik değil. Ayrıca, modern parti tipolojileri için bkz. Maurice Duverger, **Les partis politiques** (Paris, 1954) ve Sigmund Neumann, "Toward a Comparative Study of Political Parties". **Modern Political Parties,** derl. S. Neumann (Chicago, 1956) içinde, s.395. Uluslararası bir karşılaştırma için bkz. Otto Kirchheimer, "Parteistruktur und Massendemokratie in Europa" (Avrupa'da Parti Yapısı ve Kitle Demokrasisi), **Archiv des öffentlichen Rechts,** cilt 40, S.307.

40 Max Weber, **Staatssoziologie** (Berlin, 1956), s.68.

41 Bu nedenle, Rüdiger Altmann bugünkü koşullarda kamuoyunun temel etkeni olarak iletişim kavramını kullanmaktansa, tepede hazırlanan, yapılan iletişim (komünikasyon) kavramını geliştiriyor -Kominifikasyon [İletiştirim] diyor buna. Rüdiger Altmann, **Das Problem der Öffentlichkeit und seine Bedeutung für die moderne Demokratie** (Kamuoyu Sorunu ve Kamuoyunun Modern Demokrasi İçin Taşıdığı Anlam) (Marburg, 1954) Yayımlanmamış doktora tezi.

Bu toplumdaki ortalama yurttaşın siyasal tavrı dışardan belirlenir. Bu belirlenme, bir biçimiyle, önceden özel olan yaşam alanlarına sürekli ve derinden müdahale eden genişlemiş Yürütme erki ile yurttaş arasındaki kesintisiz ilişki tarafından gerçekleştirilir; burada yurttaşın konumu vekalet ilişkisindeki gibidir. İkinci belirlenme çıkar örgütlerinin yürütme erkine yaptığı müdahaleyle olur -elbette, bundan sonra yurttaşın yapacakları tamamen bu örgütlerin kendisine sunacaklarına bağlıdır. Devletle girilen ilişki Yürütme erkinin alanında sürer ve Yürütme erkinin himmetine bağlıdır. Büyük ölçüde siyasetdışıdır. Hizmetlerden yararlananın devlet karşısındaki durumu siyasal katılım değildir, içeriğin önemsizleştiği, genel bir talep etme durumudur. Bu durumda bir talebin karşılanması istenir ama, bir kararın kabul ettirilmesi söz konusu değildir.

Çelişen çıkarların elbette nötralize olmadığı, ama (kriz durumu dışında) yaygın anlamıyla kutuplaşmadan arındırıldığı bu toplumda, halkın çıkarlarının vekili olmaya memur edilen partiler, yalnızca daha yüzeysel bir entegrasyon sağlayan kitle partilerinin kendi başınalaşmış yapısına bürünürler. Bu arada partiler arasındaki karşıtlıklar biçimselleşir. Parlamenter muhalefet kendini sosyolojik olarak giderek daha zor, anayasal olarak giderek daha güvenilir biçimde tanımlar. Çünkü, nesnel ve antagonistik çıkarları siyasal partilerin çekişmelerine doğrudan tercüme edilebilecek 'doğuştan' toplumsal azınlıkla 'doğuştan' toplumsal çoğunluk artık yoktur. Sınıf partileri parlamentoya bir uzlaşmazlık itkisi taşımışlardı. Bununla birlikte, siyasal hedeflerinin bizzat parlamentonun siyasal çerçevesiyle uyuşamayacak olan ve sonunda onu imha edecek olan itkisini de taşıdılar. Dolf Sternberger, buna karşı bugünkü parlamenter mücadelenin oyun karakterini taşımasına dikkat çekiyor.[42] Sınıf partilerinin kaybolması ve modern halk partilerinin zaferiyle birlikte parti basını da partilerüstü haber bülteninin egemenliği lehine, yavaş yavaş geriliyor.[43]

Bugün, sınıf çelişkisinin evcilleştirildiği çoğulcu endüstri toplumunda liberal hukuk devletine bağlı parlamenter demokrasinin tam anlamıyla kurulmuş olduğu sanılabilir. Siyasal karşıtlıkların biçimselleştirilmesini, partilerin tekil çıkar gruplarının alanına müdahale etmesini izlemekteyiz; partiler üzerindeki siyasal baskının yasallaştığını görmekteyiz (partilerle parlamento- dışı denen eylemler arasındaki mesafe tümden açılıyor); hükümet ve hükümet partisi (veya partileri) ile muhalefet partisi (veya partileri) arasındaki 'yeni güç paylaşımını' izliyoruz; ve her muhalefet için, günün birinde hükümete geçebilmenin ilke olarak garanti edildiğini gözlemliyoruz. Bütün bunlar sonucunda, kitle ve örgütlerarası rekabet zemini üzerinde liberal hukuk devletinin siyasal ilkeleri gerçekleşiyormuş; parlamenter demokrasinin bugünkü üslubuyla işlemesi teminat altına alınıyormuş ve burjuva anayasal düzeninin sınıf anta-

42 Dolf Sternberger, **Lebendige Verfassung** (Yaşayan Anayasa) (Meisenheim/Glan, 1956), s.133.

43 Helmut Cron, "Waechter der freien Meinung?" (Özgür kanaatin bekçisi mi?), **Deutscher Geist zwischen gestern und morgen** (Dünden bugüne Alman Ruhu) (Berlin, 1954) içinde, s.73. Emil Doiufat, "Die Deutsche Zeitung 1955/56" (1955/56'da Almanya'da Gazete), **Deutsche Presse 1956** (1956 Alman Basını), Özgür Berlin Üniversitesi Basın-Yayın Enstitüsü Yayını, (Berlin, 1956) içinde, kısım 1, s.34.

gonizması nedeniyle geçirdiği toplumsal sarsıntı tarihsel olarak aşılan geçici bir görünüm olarak geride kalmış gibi gözüküyor.

Bütün bunlar, eskiden beri, liberalizmin ilk aşamasından bu yana anayasal olarak kurumsallaştırılan demokrasi fikri ile gerçekten uygulanan demokrasi arasındaki çelişkiyi hâlâ maskeleyen nesnel görünümü de destekliyor. Önceki yüzyılın ikinci yarısında bu çelişki 'toplumsal sorunsal çerçevesinde' yöneten sınıfla yönetilen sınıf arasındaki karşıtlık olarak açıkça görülebiliyordu; siyasal eşitlik haklarına gerçeklik kazandırmayı fiilen engelleyen mülk sahipleriyle mülksüzler arasındaki fırsat eşitsizliği, aynı açıklıkla ortaya konabiliyordu. Açık sınıf antagonizmasının geri çekilmesiyle, bu çelişki biçim değiştirdi; şimdi toplumun kendisi giderek siyasallaşırken, çelişki kitlelerin siyasetdışı kalmasında belirginleşiyor. Devlet-toplum ayrımı kaybolduğu ve toplumsal iktidar dolaysızca siyasal nitelik kazandığı ölçüde, hukuken tanınan eşitlik ile siyasal kararların alınmasına katılma fırsatlarının dağılımındaki eşitsizlik arasındaki eskiden beri varolan oransızlık, nesnel olarak büyüyor. Şu da var ki, aynı gelişme, insanların kafasında bu çelişkinin keskinliğini ve baskısını yitirmesine yol açıyor. İçeriği bakımından siyasal olsa bile artık devletle arasındaki ayrım kalkmış olan bu toplum, hâlâ devletten ayrıymış gibi, liberal hukuk devleti kalıplarıyla düzenleniyor. Bu toplum yurttaşlarını değişen kamusal amaçlar için giderek işlevselleştiriyor, bilinçlerini ise giderek kişiselleştiriyor.

3. OTORİTER VEYA TOPLUMSAL DEMOKRASİ ALTERNATİFİ ÜZERİNE

Liberal hukuk devletinin sosyal devlete doğru evrilme süreci, elbette anayasa sistemini olduğu gibi bırakmadı. Öte yandan, toplumsal tabanı değişmiş olsa da, anayasal sistem eski ilkelere bağlılığını koruyor; yani kuralın genelliği, negatif temel hakların sağladığı özgür yurttaş statüsü ve güçler ayrılığı. Anayasal devlet bir zamanlar bu ilkelerle, iktisadî olarak zaten bağımsızlaşmış olan burjuvazinin, hükümdarın mutlak egemenliğine olan siyasal bağımlılıktan kurtulma noktasındaki çıkarlarını sağlama bağlıyordu. İktisadın oligopolistik örgütlenme eğiliminin varolduğu bir aşamada, artık devletin bu işlevlere sahip olamayacağı açık. Evet, bugün, başlangıçtaki anlamlarını yitirmiş olan bu ilkelerin gerçeklik kazanabilecekleri de tartışma konusu. En azından, bugünkü koşullarıyla 'liberal hukuk devletinin ilkeleri' sorunsalı etrafında dönen yoğun tartışmaları hatırlamakta yarar var.[44]

Devlet önlem alma, yürütme ve bölüştürme işlevleriyle toplumsal düzene müdahale ettiği ölçüde, kuralın genelliği ilke olarak geçerliliğini koruyamaz. Kural koymayı gerektiren oluşumlar, öncelikle dar anlamda toplumsal niteliktedir; somut olarak ise belli gruplara ve değişen durumlara bağlıdır. Yasalar, mutlaka açıkca önleyici yasalar niteliğinde (tam da bu durumda genel olmayan kurallar söz konusudur) olmasalar bile, bu koşullarda detaylı veka-

44 Sorunun konuşu için bkz. Hans Huber'in sözü geçen çalışması, ayrıca Dietrich Schiller, **Verfassungsrecht und soziale Struktur** (Anayasa Hukuku ve Toplumsal Yapı), 3.basım (Zürih, 1950); özellikle Helmut Rumpf, **Der ideologische Gehalt des Bonner Grund gesetzes** (Bonn Anayasasının İdeolojik İçeriği), Karlsruhe Hukukçular Birliği Yayın Dizisi, sayı 36 (Karlsruhe, 1958).

let edici düzenlemeler karakterine bürünme eğimindedirler. Yasa ile önlem arasındaki fark siliṇir. Böylece, özel şahısların pazara yönelik tahminlerinde berraklığı ve kullanılışlılığı sağlayacak olan bağlayıcı ve önceden bilinebilir nitelikler de yokolur.[45]

Kişiye bireysel özgürlük ve özel mülkiyet üzerinde tasarruf olanağı sağlayan liberal temel haklar, devletten ayrışmış bir topluma uygundular. Devlet, toplumsal düzenin sürdürülmesine bizzat kefil olduğu noktada, liberal temel hakların negatif belirlenmelerini pozitif biçimde aşarak sosyal devlet müdahalesinin adaleti nasıl sağlayacağını gösteren yönergelere muhtaçtır. Gerekliliği, fiilen devletin önlem alıcı karakterinden kaynaklanan bu pozitif yönergenin, devralınan temel hakları bir toplumsal program çerçevesinde genişletmeye yönelik olması gerekirdi. Bonn Anayasası'nın temel haklar bölümü ise kendini birey olarak insanlarla ve yurttaşlarla ilgili haklarla sınırlıyor.[46] Sosyal devlet programı bakımından Weimar anayasasının çok gerisinde kalıyor. Hans Peter İpsen anayasa üzerine konuşmasında Weimar anayasasındaki bununla ilgili maddelere işaret etti.[47] Dar anlamıyla toplumsal temel haklar 10 Aralık 1948'te Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi'nde zikredilmiştir.[48] Bir süre önce tasfiye edilmiş olan 1946 Fransız Anayasası'nın dibacesi bir yana bırakılırsa, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki liberal-hukuk devletlerinin anayasalarında bu temel haklar bulunmaz. Öte yandan, bizzat hukuk devletinin ilkeleri, bu devletin toplumsal temeli değişeli beri liberal biçimin sınırlarını aşıyor. Örneğin, bugün devletin güvencesi sağlama yükümlülüğü hukuk devletinin hakkaniyet ilkesi kapsamı içinde değerlendirilebilir. Liberal devlet sosyal devlet olma yönünde gelişmediği noktada[49], kendi içinde çelişkiye düşüyor. Bizim anayasalarımızda hukuk devleti ilkeleri ile sosyal devlet ilkelerini birbirine karşıt kabul etme eğilimi var:

45 Bkz. Ulrich Scheuner, "Grundfragen des modernen Staates" (Modern Devletin Temel Sorunları), **Recht, Staat und Wirtschaft** (Hukuk, Devlet ve İktisat), derl. Hermann Wandersleb (Düsseldorf, 1951) içinde, cilt 3, s.149.

46 Şu da var ki, Anayasanın 3. kısmının 9. maddesi, iktisadî kuruluşlara ve sendikalara, varolan içtihata (konsensusa) göre, olağanüstü durumlarda güç kullanma hakkına kadar varan kurumsal güvenceler sağlıyor. Rüdiger Altmann ("Das Problem der Öffentlichkeit", s.20) burada, devletin toplumdan ayrı durmasını sağlayan temel haklar dizisinin, toplumun genel iradesinin devlet içindeki oluşumuna derneklerin de katılımını güvence altına almak üzere işlevsel değişikliğe uğratıldığını saptıyor.

47 Hans-Peter İpsen, **Über das Grundgesetz** (Anayasa Üzerine) (Hamburg, 1950), s.14: Madde 191 (İktisadî yaşamın, adalet ilkelerine göre, herkes için insana yaraşır varlık koşullarının sağlanması hedefiyle düzenlenmesi); Madde 155 (Toprağın zarar verilmeksizin kullanımı ve dağılımı); Madde 157 (İş Hakkı teminatı); Madde 183 (Çalışma yükümlülüğü ve çalışma hakkı); Madde 164 (Orta sınıfın korunması); Madde 165 (İşçilerin yönetime katılma hakkı).

48 "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 10 Aralık 1948", UNESCO'nun himayesinde, Zürih-Viyana-Konstans. Madde 22-27: Sosyal güvence, çalışma, boş zaman, ortalama yaşam standardı ve sağlık hizmetleri, eğitim ve öğretim, kültür ürünlerinden yararlanma hakları.

49 Bkz. Erich Fechner, "Freiheit und Zwang im sozialen Rechtsstaat" (Sosyal Hukuk Devletinde Özgürlük ve Cebir), **Recht und Staat**, sayı 174, Fechner, anayasada iki zıt duygunun birarada varolduğunu ortaya çıkarıyor; anayasa, bir yandan modern devletin önlem almaya yönelik işlevlerinin zorunlu kıldığı toplumsal programı gerçekleştirmekten kaçınırken, diğer yandan 21. ve 28. maddede "demokratik ve sosyal hukuk devleti" ilkelerini bağlayıcı ve ana-

> *Sosyal hukukun sağladığı güvenceler sınırlandırmaya değil pozitif uygulamaya, özgürlüğe değil katılıma dayanırlar... Sınırlandırmalarla güvence altına alınan özgürlük, kendi önüne de sınırlar koyan ve bireyi kendi toplumsal koşulları içinde olduğu gibi kabul eden bir devletin uygulamalarına bağlıdır; yani böylesi bir ilişkide* ***status quo'yu*** *[verili durumu] geçerli sayan bir devlete bağlıdır. Bir hak ve talep olarak katılım, ancak işgören, görevlendiren, dağıtımı sağlayan, bölüştüren, bireyi verili toplumsal durumuna havale etmek yerine çeşitli güvencelerle ona yardımcı olan bir devlette ifadesini bulur. Bu nedenle hukuk devleti ile sosyal devlet, eğer birbirlerinin karşıtı denmeyecekse, amaçları itibarıyla birbirlerinden açıkça farklıdırlar."*[50]

Ne var ki, karşıtlık yalnızca liberal kurallarla toplumsal olgular arasındaki ilişki açısından söz konusudur. Bu toplumsal olgular, klasik temel hakların katılım haklarıyla tamamlanmasını gerektirmekle kalmazlar, bizzat seçme haklarını toplumsal anlamları bakımından katılım haklarına dönüştürürler. Bununla ilgili olarak Ridder, özel şahısların oluşturduğu bir yurttaş topluluğunun siyasal işlevlerini bir zamanlar güvence altına almış olan (konuşma ve ifade özgürlüğü, dernek kurma ve toplanma hakkı, basın özgürlüğü, vb.) bir dizi temel hakkın bugün yapısal dönüşüme uğramış olan kamu alanındaki uygulamalarının, yadsıyıcı olarak değil, pozitif olarak katılım güvencesi sağladığı biçimde yorumlanması gerektiğini bir örnek üzerinde[51] göstermiştir. Tabiî, eğer bu hakların kökeninde yatan amaçlara ulaşılabilmesinin hâlâ mümkün olduğu düşünülüyorsa...

Nihayet, liberal hukuk devleti tasarımının üçüncü unsuru irdelenince de güçler ayrılığının yarattığı çelişkiyle karşılaşılıyor.

Yasa koyucu ile Yürütme erki arasındaki sınırlar Sosyal Devlet'te silinir. Bu güçlerin yasaya bağlılığı, yasal gerekliliklerin bile ancak zorunlu olan ölçüde yerine getirilmekte olduğundan söz edilebilecek kadar gevşer. Forsthoff bu iki güç arasındaki klasik ayrımların ve kesişmelerin yok olduğu üç tipik durumu ele alıyor. İlk durum, yasa koyucunun işlevlerini Yürütme erkine aktarmasıyla gerçekleşir; Yürütme erki de tüzük çıkarırken tamamlayıcı kural koyma yetkisi alır (özel yetki yasası örneğinde olduğu gibi). Veya yasa koyucu, deyim yerindeyse, bizzat eyleme geçer ve artık yalnızca genel kurallar saptamaktan çıkarak önlemler almaya başlar; Yürütmenin yetkilerine müdahale eder (önlem alıcı yasalarda olduğu gibi). Üçüncü yol, yasa koyucunun düzenleme gerektiren bir durum karşısında kural koymaktan tama-

yasa çerçevesindeki hukuk alanı için yoruma dayanak oluşturacak kurallar olarak kabul ediyor. Bunların, hukuk düzeninin geliştirilmesi ve yönetim ve yürütme etkinlikleri için azamî normlar olarak kabul edilip edilemeyeceği üzerine uzmanlar arasında karşıt görüşler var. Literatüre genel bakış için Hans Gerber, "Die Sozialstaatsklausel des Grundegesetzes" (Anayasada Sosyal Devlet Hükmü), **Archiv des öffentlichen Rechts** (Tübingen 1956) içinde, cilt 81, sayı 1; s.1.

50 Ernst Forsthoff, "Begriff und Wesen Sozialen Rechtsstaates" (Sosyal Hukuk Devleti Kavramı ve Varlığı), **Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtlehrer**, sayı 12 (1954), s.19.

51 Helmut Ridder, "Meinungsfreiheit" (Düşünce Özgürlüğü), Neumann-Nipperday-Scheuner; **Die Grundrechte** (Temel Haklar) (Berlin, 1954), S.243, özellikle 449-262.

mıyla vazgeçmesi ve Yürütme erkini yapacaklarında serbest bırakmasıdır. Bu, mülkiyete ve özgürlüğe yönelik olan ve yasaya uygunluğun yanı sıra özel yasal dayanak da gerektiren müdahaleler dışında, her durumda mümkündür ve kimi durumda da teamüldür.[52]

Üçüncü güç, yani Yargı, aslında diğer iki güce göre daha fazla korunmuştur -bir yargı uyuşmazlığı ancak mahkemeler yoluyla çözülebilir. Ama buna karşılık anayasa Yargıya Yasama ve Yürütme görevleri de yüklemiştir. Demek ki burada da klasik ayrımın sözü edilemez. Anayasa mahkemeleri, yasa gücünü kullanarak, yasaların bağlayıcılığı üzerine karar verebilirler ve mahkeme kararıyla yürütmenin işlemlerini iptal edebilirler; böylece 'anayasaya uygunluğun yargısal denetimi' yoluyla hükümet gücünü kullanırlar (partilerin yasaklanması, temel hakların kısıtlanması, vb.). Yargı diğer iki güç karşısındaki bu tercihli konumunu, öyle görünüyor ki, anayasa yapıcının parlamento ve bürokrasi karşısındaki güvensizliğine borçludur. Öte yandan, en yüksek dereceli Federal yargıçların atanmasında kullanılan parlamenter seçim yöntemi, güçlerin ayrılığı ilkesi açısından bakılırsa, yargının bağımsızlığı üzerine yapılan bilimsel tartışmaları açıklığa kavuşturmuştur.[53] Bununla ilgili olarak örneğin CDU'lu [Hıristiyan Demokratlar Birliği] Federal Meclis üyesi Dresbach "Karlsruhe'nin [Federal mahkemenin bulunduğu yer] hüküm verme pratiği ve hukukî yargılama yetkisi"[54] konusunda uyarılarda bulunuyor. Hermann Brill Federal Anayasa Mahkemesi'ni, özellikle de mahkemenin iki kurulu arasındaki yetki sınırını, daha da sert biçimde eleştiriyor. Ona göre mahkeme, sınırlı ölçüde parti politikasına bağlanmış bir üst makam mahkemesi olarak, laikleştirilmiş bir ataerkil yargı organı gibi siyasî yargılama yapmaktadır.[55] Elbette böylesi bir eleştiri, anayasayı ve anayasanın gerçekliğini hukuk tekniği yöntemiyle soyutlanmış ilkelerin ışığında tartıştığı sürece yetersiz kalıyor. Oysa iç çelişkileri kendi zorunlulukları içinde kavramak, yani liberal hukuk devletinin kuralsallığı ile somut toplumsal yaşamın kurallaştırılmış veya kuraldan türemiş içerikleri arasındaki çelişkiyi irdeleyerek kavramak gerekir.

Yargıçlarla ilgili personel politikasının siyasallaşması, çelişkilerin nerede kesiştiğini gösteriyor. Partiler devletinde partiler, gizliden gizliye, anayasal güçler ayrımı bakımından tartışma konusu olan gerçek bir güç birliği meydana getiriyorlar. Partinin siyasetini yürüten makamın aslında yasal olan himayesi altında[56], yalnızca parlamento değil, hükümet ve Yürütme hatta kısmen de Yargı da partilerin sözünü dinliyorlar. Partiler ve onlar aracılığıyla da bü-

52 Forsthoff, **"Verwaltungsrecht"** (Yönetim Hukuku), cilt 1, s.9.

53 Örnek için bkz. Theodor Eschenburg, **Herrschaft der Verbaende** (Dernekler Egemenliği) (Stuttgart, 1955), s.72.

54 **Frankfurter Allgemeine Zeitung**, 23 Mayıs 1957.

55 Hermann L.Brill, "Gewaltanteilung im modernen Staat" (Modern Devlette Güçler Dağılımı), **Gewerkschaftschaftliche Monatshefte**, yıl 7, sayı 7 (1956), s.389.

56 Daha geniş bilgi için yine Theodor Eschenburg, **Herrschaft der Verbaende; Der Beamte in Partei und Parlament** (Parti ve Parlamentoda Memur) (Frankfurt, 1952); **Staat und Gesellschaft in Deutschland** (Almanya'da Devlet ve Toplum) (Stuttgart, 1956); "Das Staat-

yük dernekler, güçler ayrılığı sistemi üzerinde egemenliklerini kurdukları sürece, yüksek makamlar özlerini yitiriyor. Eschenburg, devlet organlarının partilere ve dernek 'dükalıklarına' tabî olmasını gözönünde bulundurarak, olumsuzlayıcı bir yetki mücadelesinden söz ediyor: Kimse, bir patrona fazlaca bağlanmamak dışında bir neden olmasa bile, sorumluluk taşımak istemiyor[57]; böylece, hükümet etmek hükümette kalabilmek için bir yana bırakılıyor. Ama o zaman da otorite işin kendisinden kaynaklanan rasyonalitesi içinde değil, çıkar uyuşmalarının görünürdeki rasyonalitesi içinde erimiş olur. Özellikle bunun için, memurların itaat etme yükümlülüğü gruba bağlılıkla ikame edilir, yönetim hataları işle ilgili hatalardan daha ağır biçimde cezalandırılır. Kurumsallaşmış çıkar çoğulculuğu, siyasî 'boyut'u ciddi olarak içinde barındıran bütünlüklü bir çıkar bilincinin serbestçe oluşmasının önünde engeldir. Gerçi egemenliğin, otoritenin özü fiilen yok olur; ama gerçek anlamda rasyonel bir Yürütme erki tarafından yeri de doldurulmaz. Aslında bu Arnold Gehlen'in başka bir bağlamda 'egemenliğin iktidarsızlığı' olarak tanımladığı olgudur. İnsanların birbirleriyle ilişkileri kör bir zorunluluktan giderek kurtuluyormuş gibi görünür; oysa bu liberallik kendi içinde iki yüzlülüğü barındırır. Çünkü düz anlamıyla otoriteyi oluşturan feodal etmen toplumsal rasyonalite önünde hiç de geri çekilmez; siyasal etkisi olan, ama siyasal olarak denetlenemeyen grup müdahaleleri arasındaki rekabet görünümünde sallantılı bir konumda varlığını sürdürür.

Yürütme erki toplumun ihtiyaç duyduğu feodal etmeni burjuva hukuk devletinde de bünyesinde barındırır. Hükmedenler ve hükmedilenler yalnızca teknik anlamda değil, zaman zaman üstlenilen işlevlerin ötesinde, oturmuş toplumsal konumları bakımından birbirlerinden ayrıldıkları sürece; yani egemenlik rasyonel otoriteye dönüşmedikçe, irrasyonel otoritenin çözülmemiş bir çekirdeğinin varlığı egemenliğin garantisi olarak gereklidir.[58] Bunu Werner Weber gibi muhafazakâr anayasa hukukçuları 'devletin tözü' olarak adlandırırlar. Bu durum, Weimar Cumhuriyeti'nde bile büyük ölçüde söz konusuydu:

> *"Kapalı bir bürokrasisi ve ordusu, devletin başının tarafsız konumuyla gizlenmiş ve perdelenmiş, buyruklara uymaya zorlayan bir devlet aygıtı vardı. Bu güçlü devlete bağlı olarak, hükümet otorite kazanıyordu; aynı şekilde parlamentoda da devletin bütünlüğünü korumaya yönelik bir birleşme sağlanıyordu. Bu devlet gerçekliği ve buna bağlı olarak oluşan devlet bilinci, bütün diğer güçleri göreli hale getiriyor ve -siyasal güç olarak- yasadışılık statüsüne itiyordu. Bugün artık bu kendi başına buyruk, bütüncül devletten geriye fazla bir şey kalmadı..."*[59]

samt wird zur Parteien-und Koalitionshilfe" (Devlet Görevi Partilere ve Koalisyona Yardıma Dönüşüyor).

57 Bu davranış elbette başka alanlarda da gözlemleniyor ve toplumun bütününü kapsayan eğilimlerin sosyo-psikolojik belirtisi niteliğindeki bir tür Ben-zayıflığı gibi görünüyor.

58 Durkheim bu konuyu ayrıntılı olarak incelemişti; şimdilerde onu Gehlen-Arnold Gehlen, **"Urmensch und Spaetkultur"** (İlk İnsan ve İleri Kültür) (Bonn, 1956) destekliyor.

59 Werner Weber, "Der Einbruch Politischer Staende in die Demokratie" (Siyasal Sınıfların Demokrasiye Girişi), **Spannungen und Kraefte im westdeutschen Verfassunssystem** içinde, s.50.

Başlangıçta, güçlerin ayrılığı sisteminde siyasal olarak bağımsızlaşan burjuvazinin monarşi[60] ile olan çelişkisi dengede tutuluyordu. Zor uygulama yetkisine, o zamana değin mutlak iktidara sahip olan prensin Yürütme aygıtı sahipti ve Yürütme eylemlerinin halk temsilcileri tarafından saptanan genel kurula bağlanmasına karşın, monark Yürütme erkinin siyasal olarak başıydı. Hükümdarın feodal geçmişten burjuvalaşan bugüne taşıdığı egemenlik etmeni böylelikle saklı kalıyordu.

Öncelikle tarihsel zorunluluğa tekabül eden ama daha ziyade varolan güçler arasındaki bir çelişkiymiş gibi görünen olay, o ana dek devrimci olan burjuvazinin saf değiştirmesi döneminde gerekliliğini kanıtladı. Burjuvazinin kendi yarattığı bu liberal hukuk devleti çatısı altında radikal-demokratik diretmelere karşı koyma gereğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, hükümetteki feodal unsurlar muteber dayanaklar olarak işgörürler.[61] Bugün, eski monarşik Yürütme erkinin toplumsal temeli -büyük toprak mülkiyeti- yok olmuş ve aynı anda da burjuva toplumu kendi başına kalmışken, liberal hukuk devletinin temel çelişkisini belirginleştiren tuhaf bir durum ortaya çıkıyor. Bir yönüyle, hükü-

60 Bu sınıf çelişkisi sosyo-tarihsel ve sosyolojik olarak son derece karmaşıktır; bunun yanı sıra, her Avrupa ulusunda başka bir biçime bürünmüştür. Ayrıca bkz. Werner Weber, "Gewaltanteilung als Gegenwartsproblem" (Güncel Bir Sorun Olarak Güçler Paylaşımı), **Festschrift für Carl Schmitt** (Carl Schmitt Armağanı) (Berlin, 1959), içinde, s.256: "19. yüzyıl bu bakımdan daha berrak koşullara sahipti. O zaman, gerçek anlamda iki siyasal güç birbirinin karşısında duruyordu. Yasama ve yürütme erklerinde siyasal gücü paylaşmışlar ve bu yolla uzlaşmışlardı. Yasama ve yürütmeden söz edince demokratik ve monarşik egemenlik paylaşımı kastediliyordu; veya aynı şekilde bunun tersi, devlet içindeki monarşik ve demokratik güçler söz konusu olduğunda hemen akla yürütme ve yasama geliyordu. Burada, ilksel ve belirleyici olan şey, iki güç arasında anayasadan **önce** verili olan dengenin anayasa tarafından yapılaştırılmaması, fakat kurumsallaştırmanın 100 yıllık bir muğlak denge durumu gözönüne alınarak yapılmasıydı. 19. yüzyıla hakim olan monarşi-demokrasi, devlet-toplum, devlet-halk arasındaki temel ikilikler aynı zamanda bu dönemin anayasal güçler dağılımını düzenleyen ilkelerdi".

61 Marx **18. Brumaire**'de 1848 Şubat devriminin patlak vermesinden 2 Aralık 1851'de Üçüncü Napolyon'un "iktidarı almasına" dek Fransa'daki siyasal gelişmeler üzerine yaptığı siyasal tahlilde, tekil fraksiyonların oluşumlarını, aralarındaki kaymaları ve belirsizlikleri göstermek ister. Gösterdiği; burjuvazinin liberal hukuk devletinin "demokratikleştirilmesi" karşısında bu devletin ilkelerinden tamamen vazgeçerek bir diktatörün plebisiter sistemi önünde eğilmesidir. Bkz. Karl Marx "Die Klassenkaempfe in Frankreich 1848-1850" (Fransa'da Sınıf Savaşımları 1848-1850), Karl Marx ve Friedrich Engels, **Werke** (Toplu Eserler) (Berlin, 1960) içinde cilt 1; "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" (Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i), K.Marx ve F.Engels, **Werke** (Berlin, 1960) cilt 8. Meşrutî monarşinin muhafazakâr teorisyeni, Schelling'in öğrencisi Friedrich Julius Stahl, aynı dönem için bu tespitin genelleştirilebileceği kanısında. Bkz.: **Die gegenwaertigen Parteien in Staat und Kirche/Neunundzwanzig Akademische Vorlesungen** (Bugünkü Devlette Partiler ve Kilise/29 Akademik Konferans) (Berlin, 1861): "Halkın hükümranlığı düşüncesini pozitif olarak uygulamak, bütün halkı eşit ölçüde egemenliğe dahil etmek, halk içinde de hiçbir sınıfı bir diğerinin otoritesi altına sokmamak söz konusu olunca, (liberal parti) bu düşünceden vazgeçiyor. Egemenliğe yalnızca orta sınıfı, zenginleri ve eğitim görmüşleri dahil ediyor; yalnızca kendisini yani. Aynı şekilde, Liberal parti soyluluğa ve bütün diğer sınıflara karşı eşitlik düşüncesini 'kendinde şey' olarak öne sürüyor: çünkü devrimin tabanında organik bir katmanlaşmayı kabul edemez. Fakat, eşitliğin pozitif olarak uygulanacağı, mülksüzler sınıfının kendisiyle aynı haklara sahip olacağı yerde, bu düşünceyi bırakıyor ve zenginler lehine siyasal ayrımlar güdüyor. Temsilcilerin seçimi için nüfus sayımı, basın için teminat istiyor; salona ise yalnız modaya uygun giyinenleri sokuyor, fakirlere, zenginlere bahşettiği şeref ve nezaketi göstermiyor. Yarıyarıya uygulanan bu devrim ilkeleri, Liberal Parti'nin tavrını karakterize ediyor" (s.73).

metin doğal biçimde oluşma niteliği elden gidiyor; egemenlik dolaysız olmaktan çıkıyor; artık büyük bir görkem ile sunulmuyor[62]; siyasal egemenliğin öteden beri ihtiyaç duyduğu, kuşkuya yer bırakmayan uysallık artık üretilmiyor. Ama gene de böyle bir egemenlik hâlâ geçerli. Çünkü, diğer yönden sosyal devlette egemenliğin rasyonel kullanımına geçilemiyor. Sosyal devlet, toplumsal egemenlik üzerindeki özel tasarruftan kaynaklanan belirsizliği ve öngörülemezliği hem gizleyip hem bunun sürmesini sağlayan etmeni liberal uygulamalarla birlikte bünyesine almak zorunda oldukça bu böyledir. Liberal düzen, her zamanki gibi muhtaç olduğu egemenliğin doğal temeliyle ve bunun kamuoyu önündeki simgeleşmesiyle çözülme sürecine girdiği bu noktada[63] son derece kararsız bir dengededir. Elbette ki derneklerde örgütlenmiş olan, işlevsel anlamda 'kamusal' özel çıkarların oluşturduğu denge, gücün siyasal olmayan biçimde paylaşılmasını sağlar. Bu paylaşım, liberal hukuk devletinin getirdiği güvencelerle birlikte, bireysel özgürlük ve serbestlikleri dolaylı olarak garanti eder:

> *Terazide birbirlerini dengeledikleri sürece her derneğin nüfuz alanı, diğerlerininkiyle sınırlıdır. Böyle olduğu sürece birey, egemenlik odaklarının aralarındaki boşluklarda, rahatça, sıradan bir şekilde varolabileceği bir sığınak bulabilir ve bu odaklardan birinin takipçisi olmaya zorlanma tehlikesinden kurtulabilir. Gene böyle olduğu sürece, bunlar arasında patronunu değiştirme olanağını kullanarak belli bir hareket serbestliği kazanabilir.* [64]

Weber, siyasal güç paylaşımı biçiminde gerçekleşmeyen, siyaset-dışında kurulu bu dengenin kararsızlığını görebiliyor; bu dengeden siyasal olarak çıkar sağlayan yurttaşlar, kitle demokrasisi çerçevesinde kendilerine tanınan biçimsel özgürlüklere[65], kullanabilirlikten ve etkinlikten tamamen soyutlanmış olan toplumsal hareketlere bağımlı kalırlar. Çünkü,

> *... eğer bu düzendeki egemenlik odaklarından biri dengeyi bozarsa, öne geçerse ve hatta devlet aygıtını ele geçirerek rekabet ettiği diğer güçleri yok ederse, bu tarz bir iktidar paylaşımı hemen son bulur. Ve o zaman anayasa metnindeki hükümeti destekleme yeminleri ve yargısal gücün oynayacağı bekçilik rolü, açıkça veya gizlice dayatan totaliter iktidarın gelmesini artık engelleyemez... Demek ki, modern kitle demokrasisinde çoğulculuğun ifadesini bulduğu güç paylaşımına dayanan bu denge, son derece kararsız ve güvensiz bir dengedir.* [66]

62 Yeni temsil biçimleri bulmak (millî bayramlardaki kitlesel törenlerden gündelik selamlaşma biçimlerine kadar), bu nedenle bugün diktatörlüklerin baş kaygısıdır.

63 Bunun için kitlesel egemenliğin yerini çoğu kez yönlendirici zorlamalar almıştır; toparlayıcı bilgi için bkz. G. ve H.Flöter, "Der manipulierte Mensch und seine Freiheit" (Yönlendirilen İnsan ve Özgürlüğü), **Die Neue Gesellschaft** (1958), s.268.

64 Werner Weber, **Gewaltanteilung als Gegenwartsproblem**, s.265.

65 Bkz. William Kornhauser, **The Politics of Mass Society** (Londra, 1960), özellikle s.227.

66 Werner Weber, **Gewaltanteilung als Gegenwartsproblem.**

Çoğulculuğun oluşum tarihi hatırlanır ve bugünkü durumu da demokrasinin gerçekleştirilmesine yönelik tarihi sürecin bir evresi olarak kavranılmaktan kaçınılmazsa, Weber'in ''kararsız ve güvensiz denge'' tespiti bizi devlet müdahaleciliğinin iktisadî bağlamlarını incelemeye yöneltir. Devlet müdahaleciliği, 19. yüzyıldan beri, kapitalizmin oligopolistik aşamasında 'doğal' olarak içerdiği toplumsal gücün özel ellerde iktisadî olarak yoğunlaşması eğilimine karşı tepkiyi ifade eder; müdahaleler kısmen iktisadî durumu zayıf olanların çıkarlarına aykırıdır, kısmen de bunların korunmasına yarar. Genel olarak devlet müdahaleleri, 'alttan gelen' baskı sonucu 'egemen' çıkarlara karşı kabul ettirilmiş olsalar bile, artık serbest piyasanın yeterli güvence sağlayamadığı düzende dengenin korunması içindir. Eşitsizliğe yönelik iktisadî eğilimin siyasal eşitlik sağlaması yönünde yapılan' demokratik müdahaleler', bu kez toplumsal ürünün ve öncelikle de toplumsal üründeki artışın paylaşım koşulları üzerine örgütlü özel çıkarların mücadeleye girmelerine yol açar. Bu 'demokratik müdahaleler' ile birlikte liberal hukuk devletine giderek daha fazla sosyal devlet işlevi atfedilmiştir; bununla birlikte yalnızca düzenin bir şekilde korunmasına değil, aynı zamanda [toplumsal üründeki] oransal dağılımın farklılaştırılarak korunmasına hizmet ederler.[67] İktisat-siyaset ilişkisindeki uzun vadeli kaydırmaları Keynesyen yöntemle tahlil eden Strachey, sosyal devlet işlevlerinde genişleme olan liberal hukuk devletine dayalı kitle demokrasileri hakkında şu öngörüyü yapmak zorunda olduğunu düşünüyor: ''Ya demokrasi, son aşaması da sona erene kadar kapitalizmin içine girecek; ya da kapitalizmin, bu genç, narin ve deneysel yönetim biçimi terkedip gidene kadar, demokrasiyi köşeye sıkıştıracak.''[68] Nasıl olursa olsun -ancak iktisadî dinamiğin arka planına bakıldığında, çoğulcu güç odakları düzenindeki dengenin zayıflığı ve sarsılabilirliğine ilişkin kuşkular bir anlam kazanıyor. Tıpkı, böyle bir dengeyi ''güçlü bir hükümetin daha iyi biçimde güvence altına alacağı''[69] yönündeki samimi itiraf gibi. Gerçekten, toplumsal durum tarihsel bir alternatife işaret eder gibi görünüyor. Bu alternatif, liberal hukuk devletinin kendi amaçlarını demokratik ve sosyal hukuk devleti içinde kısa veya uzun yoldan gerçekleştirmesi; veya içsel oluşumunu tersine çevirerek, az veya çok açık biçimde otoriter bir görünüme bürünmesi. Bu tanımlamanın işaret ettiği alternatif, olayların akışı içinde yetersiz hale gelse bile, en azından şu kesin olarak kabul edilmeli: son derece kararsız olan çoğulcu düzenin hilesiyle, aynı zamanda da ondan gizli olarak sağlanan ortalama varlık koşullarında rahatsız edilmeksizin barınabilme güvencesi, arızîliği ve sınırlılığı nedeniyle ancak belli bir ölçüde gerçeklik kazanabilir; ancak bu ölçüde siyasal katılım ve toplumsal paylaşım yoluyla sürekli güvence altında tutulan bir özerklik alanı varolabilir. Bu da, özel güç odaklarının işlevsel olarak zaten bir süredir kamusallaşmış olan ilişkileri, rüştünü kanıtlamış bir kamuoyunda oluşan kanaatin değerlendirme ve gözetimine açılırsa gerçekleşebilir.

67 Bu arada kendinde şey olarak sistemin sınırları öyle bir ölçüde aşıldı ki, özel iktisadî girişimciler yatırım kararlarını artık başka hiçbir şeye bakmaksızın, yalnızca kârı azamileştirme ölçütüne göre veremez oldular.

68 John Strachung, **Kapitalismus heute und morgen** (Bugünden Yarına Kapitalizm) (Düsseldorf, 1957), s.152.

69 Werner Weber, **Gewaltanteilung als Gegenwartsproblem.**

Hermann Heller, zamanında, Nasyonal-Sosyalizmin yükselişini izlerken devletle toplumun ayrışmasının çoktan olanaksızlaştığı koşullarda, devletten bağımsız alanların varolmasına liberal hukuk devletince verilen iznin, yalnızca devlet gücünü özel çıkarlar için harekete geçirmeye yaradığına işaret etmişti.[70] Devletle toplum arasındaki sınır çözülmeye başladığından beri, iktisadî egemenliğin taşıyıcıları, göstermiş olduğumuz gibi, örgütlü biçimde devlete ve hükümete müdahale etmeye nesnel olarak zorunludur. O bakımdan, bireyler üzerinde yoğunlaşan şu eski sav artık geçerli değildir[71]: mülkiyet dolayısıyla sahip olunan tasurruf gücünün eşitsiz dağılmasının demokratik eşitlikle ciddi biçimde uyuşamaz olduğu savı.[72] Bugün asıl sorun, özel ellerdeki toplumsal gücün devletin alanına müdahale etmek zorunda olmasıdır. Bunu yaparken kendisi siyasal denetime tabî olmamalı ve siyasal denetim de tamamen demokratik meşruiyete sahip bulunmalıdır. Bugünkü toplumsal koşullarda, özel mülkiyet altındaki sermayenin işlevleri üzerinde bulunan siyasal denetim [73], siyasal katılım olanaklarının eşit dağılımını güvenceye almak ve hukuk teminatını toplumun her kesimine yaymak için zorunlu önkoşul olmak durumundadır. Abendroth, hukuk teminatının yaygınlaştırılması konusunda, gerçek alternatifin "her bireyin gerçek iktisadî ve toplumsal seçme özgürlüğünün mü sağlanması; yoksa bireylerin toplumu demokratik olarak temsil eden devletin planlayıcı gücüne mi bağlanması gerektiğinde" aranmaması gerektiğini düşünüyor:

> *Gerçek alternatif şudur: Toplumun geniş kesimlerini, belirleyici iktisadî egemenlik konumlarına tasarruf edebilen diğer toplumsal kesimlerin biçimsel olarak özel (böylece de ortak refahı değil, tekil çıkarları odağa alan) gücüne mi tabî kılmalı? Yoksa toplumsal üretim ve toplumsal yaşam açısından zorunlu ve kaçınılmaz olan planlamayı, küçük grupların özel heveslerinin rastlantısallığına bağlı olmaktan çıkararak, en yüksek karar birimi devlet olmak üzere, kollektif üretim sürecine katılan tüm toplumsal kesimlerin ortak denetimine mi bağlamalı? Her iki durumda da, toplumsal kesimlerin özel nitelikteki tasarruflarının sonuçları hakkında verilecek hukuksal kararların öngörülebilirliği sınırlıdır. Fakat demokratik ve sosyal refah devletinin planlayıcı önlemleri bakımından bu öngörülebilirlik -ayrıntılarda olmasa da- genel çizgi itibarıyla varolsa ve kurala bağlanmış yöntemlerle, gerekirse uğranabilecek zararların tazmini güvencesinin getirilmesiyle uygulanabilir hale sokulsa bile, bu toplu-*

70 Bkz. Hermann Heller, **Staatslehre**, s.112; aynı yazarın **Rechtsstaat und Diktatur** (Hukuk Devleti veya Diktatörlük) (Tübingen, 1930).

71 Odun çalmayı ve köprü altında uyumayı, zenginlere ve fakirlere aynı haşmetli tarafsızlıkla yasaklayan yasalar üzerine Anatol France'ın söylediği ünlü söz.

72 Özel hukuka dayalı kendini geliştirme özgürlüğü, yalnızca nüfuzlu konumda kullanabilme şansı tanınmasının yanında ve buna bağlı olarak, iktisaden zayıf durumdakiler için özgürlük yoksunluğunu da içerir. Bkz. Viyanalı Katader-sosyalisti (Avusturya'da, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın olan "teorisist" sosyalistlere verilen ad-çev.) Anton Menger'in özel hukuk eleştirisi **Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen** (Burjuva Hukuku ve Mülksüz Halk Sınıfları) 2. basım (Tübingen, 1890).

73 Tabiî toplumsal egemenliğin **eo ipso** siyasal egemenlik olması ölçüsünde.

> *mun oligopollere, monopollere dayanan liberal-kapitalist örgütlenmesi içinde, birey açısından, özel kararlar sonucunda tamamen rastlantılarla oluşan konum değişikliklerine bağlıdır. Burada öngörü olanağı veren genel bir eğilim belirgin biçimde saptanamaz. Bundan ötürü toplumun iktisadî olarak daha zayıf olan kesimleri, herhangi bir tazminat güvencesi olmayan toplumsal konum değişikliklerine tabîdirler. Demek ki gerçekte, kamusal denetim altındaki alanın kapsamı, önceden salt özel hukuka ait olan alan karşısında genişlediğinde, bu hukukun etkisini zayıflatmıyor, güçlendiriyor.* [74]

Bu değişen toplumsal temel üzerinde liberal hukuk devletinin ilkeleri olan eşitlik ve güvenliğin, **eo ipso** siyasal önemi olan toplumsal egemenliğin uyguladığı her tür siyasal denetim altında kısıtlanmaması, genişlemesi gerekirdi. Bu denetim, liberal hukuk devletinin bir başka önemli ilkesi olan halkın kendi kaderini tayin hakkının gerçekleştirilmesi için de zorunlu olmalıydı:

> *Tarafsız yargısal kararlarla korunan bireysel hakların [individiuelle Rechte] güvenliği ile, maddi bir içerikle düşünülen yasa önünde eşitlik ilkesini uzlaştırmak ancak bu bakış açısıyla mümkün olabilir. Fakat şayet bu akıl yürütmeyi sürdürürsek, demokrasi artık yalnızca siyasal bir durum olmaktan çıkar, kendini en kapsamlı birim olarak devlette tanımlayan, tüm topluma ilişkin bir durum olur.* [75]

Liberal hukuk devleti tarafından bir sürü başka şeyle birlikte kurumsallaştırılan demokrasi fikri, bugün ancak siyasal toplum koşullarında gerçeklik kazanabilir gibi görünüyor. Demokrasinin bu anlamıyla gerçekleşebilmesi için, toplumsal egemenlik üzerindeki siyasal denetim zorunlu önkoşuldur; bunun yeterli koşul olup olmadığının cevabı saklı kalmak üzere...

Böylece çelişkinin kökenine varıyoruz: Tebanın gerçekten yurttaş haline gelmiş olduğu toplumsal durumda, bir zamanlar tebanın yurttaşa dönüşümünün özünü oluşturan halkın siyasal rüştü, tam anlamıyla güvence altında görünmüyor.[76] Gerçi anayasa 'egemen' denilen kesimin işlevlerini sınırlamaya özen gösteriyor. Fakat bu anayasa da plebisiter belirlenmeler karşısındaki kuşku etrafında oluşuyor. Bugün halkın siyasal kararlara katılmak için bir tek olanağı var: parlamentoyu seçmek. Weimar'da ise millet meclisi seçimleri dışında, bilhassa meclis cumhurbaşkanı tarafından feshedildikten sonra, bizzat cumhurbaşkanının seçilmesinde, ayrıca özel durumlarda referandum ve halk oylaması vesilesiyle halkın siyasal katılımına başvuruluyordu.

74 Wolfgang Abendroth, "Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland" (Federal Almanya Anayasası'nda Demokratik ve Sosyal Hukuk Devleti Kavramı Üzerine), **Aus Geschichte der Politik/Festschrift zum 70. Geburstag von Ludwig Bergstraesser** (Siyaset Tarihinden/Ludwig Bergstraesser'in 70. Doğumgününe Armağan), derl.Alfred Hermann (Düsseldorf, 1954) içinde, s.295.

75 **Aus Geschichte**, s.297.

76 Karl Loewenstein, "Verfassungsrecht und Verfassungsrealitaet" (Anayasa Hukuku ve Anayasa Gerçekliği), **Archiv des öffentlichen Rechts** (Tübingen 1951/52), cilt 77, sayı 4, s.387.

Halkın egemenliğinin bu yolla, anayasal olarak kısıtlanmasına sık sık değinilmiş, hatta halkın partilerin süzerenliği altına girdiğinden söz edilmiştir. Çünkü anayasa metninde belirtildiği gibi, siyasal partiler açıkça 'katılıma', yani halkın iradesinin oluşumuna katılmaya memur edilmişlerdir. Bu, Werner Weber'i şu açıklamayı yapmaya yöneltiyor:

> *Partilerin artık bizzat kumanda konumuna gelmiş oldukları şimdiki durumda, halkın değişmez biçimde gene halk olarak kalmasını ve parti örgütünün yönetimi, meclis grubu ve önderleri karşısında da, bütün yönetenlere karşı aldığı tutumu almasını, anayasa her yönüyle tanımlayarak kabul etmiştir.* [77]

Elbette, bu kez de partilere yönetim ve dernekler karşısında, asla sahip olmadıkları bir özerklik atfedilmemeli. Ne olursa olsun, anayasanın resmî yorumuna göre, halkın belirli bir konudaki iradesini doğrudan ve bağlayıcı şekilde ifade etme olanağı hukuken yoktur. Gerçek bir iktidarsızlık olan bu durum bireylere cömertçe tanınan bir dizi liberal temel hakkın sağladığı kişisel güvenlik ve kişisel özgürlük güvencesi ile karşılaştırıldığında, yaygın tabiriyle tüketim toplumunda yaşayan yurttaşlara hukukî olarak da bir müşteri statüsü tanındığı izlenimine kapılmamak çok güç. Gerçi sonunda hesabı ödemek zorunda olan, ama bunun dışında hiçbir şey yapmasını gerektirmeyecek ve zaten fazla yapacak bir şeyi de olamayacak şekilde her şeyin kendisi için hazır edildiği bir müşteri. Bu haklarla donanmış olan ve gerçek siyasal karar alma sürecinin hemen hemen tamamıyla dışında tutulan halk, himaye edilen nesne haline gelir. Refah devleti görünümünde yeni bir ataerkillik biçimi oluşur. Anayasanın henüz ancak eğilim olan bir gelişmeye işaret ettiği düşünülebilir; [bu gelişme] her şey halk için ama halk tarafından değil [şeklinde özetlenebilir].

Siyasal katılım için federal düzeydeki tek olanak, partilerde örgütlenen küçük seçmen azınlıklar bir yana bırakılırsa,[78] **Bundestag** [Federal Meclis] seçimleridir. Ve bu olanak da, işin önemli bir bölümünün seçim mekanizmasının dışında halledilmesini de bir yana bırakırsak, fiilen sonuçsuz kalır. Öyle ki yurttaş yukarıya ve devlete yönelik bu yegâne eyleminde artık kendini bağımsız bile sayamaz; bağımsız davranabilmesi zaten hiç söz konusu olamaz (her iki kavram, ancak liberal hukuk devleti düsturunun safça varsayabileceği şeylerdir). David Reisman, böylesi koşullarda ortaya çıkma eğilimi gösteren "yeni kayıtsız insan" tipini şöyle betimliyor:

> *O artık bağımsız seçmen değildir... artık kendi siyasal kanaatleri ile siyasal işlevi arasında bir bağıntı görmez. Bundan ötürü, günlük siyasal haberleri tüketen topluluğun bir üyesi olan rolünü oynarken, siyasal kanaatler ancak nakit para gerektirmeyen bir ödeme aracı olarak işine ya-*

77 Werner Weber, "Weimarer Verfassung und Bonner Grundgesetz" (Weimar ve Bonn Anayasaları), **Spannungen und Kraefte im westdeutschen Verfassungssystem** içinde, s.22.

78 Çeşitli anket araştırma enstitülerinin verilerine göre, parti üyeleri oy hakkına sahip bütün nüfus içinde %5'lik bir oran oluşturuyor.

rarlar. Başkalarının kanaatleri karşısındaki hoşgörüsü, yalnızca karakteristik mizacından değil, bu kanaatleri ilginç ve 'eğlenceli' olabilecek, ama artık bir siyasal rol veya eyleme yönelik kısmî veya bütünlüklü bir edim ağırlığı taşıyamayacak 'salt' kanaatler olarak görmesi gerçeğinden kaynaklanır. Bunların 'sadece' kanaatler olması, bir yandan da, çıkar gruplarının oluşturduğu siyasal dünyanın kendi başına kanaati solda sıfıra indirgeyecek ölçüde belirlenmiş ve karmaşık görünmesindendir. [79]

Böylesi bir sosyo-psikolojik betimlemedeki tehlike, ancak nesnel koşullara karşı bir tepki olarak kavranabilecek olanı, öznelerin hesabına kaydetmesindedir. Kanaat, etkinlikten uzaklaşınca, yalnızca kanaat saptama anketlerinde kullanılan anlamda bir 'kanaat' oluşturabilme şansına sahip olabilir. Kanaatin bu durumu, daha önce siyasallaşma eğilimindeki bir toplumun kendisini büyük ölçüde siyasetten, devletten ayrıştıran anayasa hukuku normlarıyla olan çelişkisini yansıtır. Parlamentonun işlevinin azalması, kendi açısından, -bu sık sık belirtilen arâzdır-, yalnızca yasadaki ifadeye göre 'hükümran' olan halkın işlevinin azalmasını yansıtır.

İlişki, doğrudan şöyle betimlenebilir: esasın önlem alan, yürüten ve bölüştüren sosyal devlette, yürütme eylemlerine tabî kılınan yurttaşların siyasal çıkarları, öncelikle devlete yönelik meslekî taleplere indirgenir. Yurttaşlar taleplerine etkili bir şekilde vekalet etme işlevini de büyük örgütlere aktarmak zorundadırlar. Kendi hükümranlıkları altındaki ikincil çıkarlar çerçevesinde yurttaşların öne sürebilecekleri talepler, yani seçim yoluyla örgütlenen oylamaya kalanlar, devletin önlem alması doğrultusundaki genel talep tarafından aynı şekilde belirlenir. Devlet ise, kendini saydam olmayan ve çok güçlü bürokrasiler biçiminde gösterir; ister doğrudan doğruya kamu yönetimi olsun, ister hükümet, parlamento, komisyonlar, partiler olsun, hatta yurttaşın görüş alanının tamamen dışındaki uluslararası örgütler olsun. Bütün bunlar, birbirlerinden ayrıdedilemez biçimde, siyasal aygıtı oluştururlar. Riesman haklı olarak "bütün olarak kavranamama" niteliğinin yalnızca siyasal iktidarın işleyişindeki nesnel karmaşıklıktan değil, aynı zamanda, bağımlı çalışanların meslekî bilgilerinin sınırlılığından kaynaklandığını hatırlatıyor. Etkinlik düzeyi yüksek, soyut ve özünde totaliter olan süreçler karşısında, bugün, hiç de anlamlı, eylemci, akılcı ve yetkili olmayan faaliyetler [meslekler] öncelikle teşvik ediliyor.[80] Bunun yanı sıra, meslek alanı insanların yaşamlarını idame ettirmedeki anlamını yitiriyor. Reklamlar tarafından yönlendirilen tüketim alışkanlığı, kitlelerin davranışlarını giderek daha çok belirliyor. Siyasal alan, tüketim alanının oy hakkına sahip olanların katılabildiği bir parçası haline geliyor; siyasal nitelikteki her oluşum, haberler ve davranış biçimleri mala dönüşüyorlar. Bunları kitle iletişim araçları eğlence olarak, 'flaş' olarak, 'oynar' gibi insanlara iletiyorlar; seçmeni eğiterek seyirci yapıyorlar, işe biraz **human**

79 David Reisman, **Die einsame Masse** (Yalnız Kalabalık) (Darmstadt, 1956), s.354.

80 Bkz. Georg Friedmann'ın çalışma sosyolojisiyle ilgili çeşitli araştırmaları; son olarak, "Grenzen der Arbeitsteilung" (İşbölümünün Sınırları), **Frankfurter Beitraege zur Soziologie**, (Frankfurt am Main, 1958), cilt 8.

interest [insancıllık] katıyorlar ve kişilere yönelik aşırı duygusallık, kurumlara yönelik olarak da sinizm [acımasızlıkla karışık alaycılık] üretiyorlar. Oylar[81] kelimenin gerçek anlamıyla 'kazanılıyorlar'; seçim için yapılan reklamın, hangi parti söz konusu olursa olsun, pazar için yapılan reklamdan farkı yok. Motiflerin içeriklerini tahlil ederek detaylandırılan kamuoyu yoklamalarının yönlendirici biçimde değerlendirilmesi yoluyla, çağdaş reklam teknikleriyle sonucu sosyo-psikolojik olarak garantileyecek şekilde kullanılabilen veriler elde ediliyor; seçim kampanyasının konuları önce araştırılıyor, sonra sahneleniyor, liderin ve takımının vereceği imaj önceden saptanıyor, sloganları test ediliyor, radyo ve televizyon önündeki kitlesel törenler senaryoya göre etüd ediliyor; planlanan bu ihtişam gene planlı olarak güvenlik, suç ve otorite komplekslerine seslenen beyanlarla birleşerek, siyasal pazarlamanın stratejik yasalarına göre tamamlanıyor -hem doğru bir zamanlamayla ve bilimsel olarak paketlenen seçim hediyeleriyle, hem de fiatları dondurma sözü verme ve benzeri tarzdaki palyatif önlemlerle sürdürülüyor.[82] Seçime hazırlık tekniği, hükümran halkın elinde kalan son siyasal katılım eylemini, yani bunu mümkün kılacak Akıl'ı geniş halk kesimlerinin elinden alma eğilimindedir; halk ise akla göre davrandığını düşünür. Bu eğilimin gücünden emin olmak için, bir yandan bugün siyaset 'bayrağı açmanın' maliyetinin ne kadar yüksek olduğunu, diğer yandan iktisadî gücün özel ellerde ne kadar yoğunlaştığını gözönünde tutmak yeterlidir.

Bugünkü düzeni hâlâ güçlerin hafif bir kaymasıyla uzlaşılabilir bir sistem gibi gören birisi bu eğilimi hafife alabilir. Böyle biri, elbette eninde sonunda kayıtsız konformistlerin oluşturduğu kitlenin sistemi ayakta tutanlar olarak kabul edilmesini talep edebilir[83]; böyle düşünen, herhangi bir sinizme düşmeden, kendini frenlemelidir: ''Kayıtsızlar eğer 'hizmetleri' için ödüllendirilir veya baskı altında tutulurlarsa, siyasal olarak asla işe yaramaz değildirler.''[84]

4. YURTTAŞIN SİYASAL YAŞAMA KATILDIĞI ALAN VE SINIRLARI

Burjuva hukuk devletinin gelişimi ve şimdiki biçiminin tahlili, eleştirel teorinin kurallarına bağlı olarak yapıldı. Bu teorinin tanıdığı serbestlik:

81 Öncelikle şu ''yüzergezer oylar'' görece küçük, fakat yine de etkili bir seçmen kesimini oluşturmakta.

82 Hazırlık süreci sırasında, bu incelemenin temelini oluşturan Frankfurtlu öğrenciler arasında anketin uygulandığı dönemdeki 1957 Federal Meclisi seçimlerinin yürütülmesine ilişkin olarak, bkz. Gerhard Schmidtchen, **''Die befragte Nation''** (Danışılan Millet) (Freiburg, 1959), özellikle s.155. Bizzat seçimlerin sosyolojik tahlili için W.Hartenstein, K.Liefelt ve G.Schubert, ''Die Septemberdemokratie'' (Eylül Demokrasisi), **Die Neue Gesellschaft** (1958), s.9.

83 Helmut Schelsky, **''Die skeptische Generation''** (İtimatsız Kuşak) (Düsseldorf, 1957), s.451: ''Fakat sorun, kitle iletişim araçlarıyla psikolojik reklam yapılmasına ve halkın yönlendirilmesine ve bu propagandanın zorunlu kıldığı biçimde, konuların basitleştirilip deforme edilmesine giderek daha fazla bağlanan kitle demokrasisindeki dar örgüt yapısının, siyaset-dışı kalarak onaylayan davranış biçimini teşvik edip etmediği; ve sistemin uzun vadeli taşıyıcısı olan kesim olarak onaylayarak kabullenip kabullenmediğidir.''

84 Riesmann, **Die einsame Masse**, s.269.

> *burjuva... değerlerini... kabul etmesindedir. Gerek burjuvazinin temsilcileri tarafından tahrif edilerek açıklananlar, gerekse bütün yönlendirmelere karşın hâlâ teknik ve kültürel bakımdan kurumların nesnel anlamını oluşturan değerler... Eleştirel teori inanış ile gerçeklik arasındaki çelişkiye ışık tutar ve bu sırada zamanın belirleyiciliğindeki olguya sıkı sıkıya bağlı kalır.* [85]

Şimdiki koşulların gerçekliğinin karşısına siyasal özgürlüğe ve yurttaşın etkinliğine olan inanç konulmuştur. Ortalama yurttaşın siyasal katılımının gerçekleştiği alanın ne kadar dar olduğuna kuşku yok; bu, ancak birkaç yılda bir, kısmen önceden biçimlendirilen, kısmen de yönlendirilen seçimlerde veya seçime katılmamada nesnelleşir. Eğer siyasal eğitim veren okul kitaplarında, hatta bazı siyasal bilim tartışmalarında 'katılım' kendi başına bir şey, oy vermek ve siyasal ilgi de bir fetiş olarak pıhtılaşıyorsa, bu gerçeğin olumsuzluğunu yansıtır. Öte yandan, ülkemizdeki kurumların nesnel anlamı gerçeklikteki bu gelişmeye karşı çıkan bir nitelik taşıyor: hukuksal bakımdan hâlâ hükümran olan halkın vereceği siyasal kararlar için, parlamentonun şahsında, demokratik açıdan arzu edilebilir bütün yetkilerle anayasa tarafından donatılmış bir kurum var. Bunun için, yurttaşların siyasal yaşama katılımı, eğer gerçek değilse, böyle bir katılım mümkün olabilir mi sorusu bugün de ortaya çıkıyor.

Yurttaşlar kitlesinin etkili siyasal katılımının mümkün olabilmesi için koşul, siyaset alanının belli ölçüde özerk olmasıdır. Siyasal hareketler şayet harfiyyen iktisadî hareketlerin yansıması olsaydı, öznelerin ve onların taşıdıkları demokratik potansiyelin araştırılması yalnızca gereksiz değil, anlamsız da olurdu. Ne var ki, teknolojik üretici güçlerin gelişme düzeyinin daha yüksek olduğu ileri burjuva toplumunda, siyasal gücün kendi başına, yani iktisadî güç karşısında belli ölçüde özerkleşerek yoğunlaştığını gösteren oluşumlar var. Her koşulda, hal-i hazırda endüstrileşmenin verdiği güçle birlikte, siyaset toplumsal süreç içinde belirleyici bir etkililik kazanıyor; eğer devletle toplum arasındaki ayrılığın silinmesi söz konusu ise bu da hesaba katılmalıdır.[86] Serbest rekabet iktisadî, yoğunlaşma eğilimine bağlı olarak örgütlü hale dönüştüğü için, klasik parlamenter demokrasi, kitle demokrasisi-partiler devleti biçimini aldığından beri; yani kısaca, toplum alanı ile devlet alanı birbirlerinin

85 Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, **Dialektik der Aufklaerug** (Aydınlanmanın Diyalektiği) (Amsterdam, 1947), s.292.

86 Endüstri ülkelerinin çok farklı toplumsal üretim ilişkilerine karşın benzeri çizgilere sahip olmaları ve benzeri sorunları çözmeye çalışmaları da buna bağlıdır. Koşulların böylesi eşitlenmesi ancak, siyasetin iktisadı kendi yönünde araçsallaştırdığı ve üretici güçlerin belli bir durumuna tekabül eden işlevlere dolaysızca yönelebildiği ölçüde olabilir. Siyaset-iktisat ilişkisindeki tarihsel kayma ve buna bağlı olarak, üretici güçlerin üretim ilişkileri karşısında tabiî belli sınırlar içinde özerklik kazanması, bugünkü Batılı toplumların birincil olarak endüstrileşme düzeyi ile mi yoksa sermayenin değerlenme süreci ile mi belirlendikleri sorunu söz konusu oldukça, toplumsal bilim tartışmaları açısından zorluklara yol açmış olabilir. Elbette, tek bir endüstri toplumundan söz etmek tehlikeli bir önyargı; teknik sürecin fetişleştirilmesini içeriyor. Öte yandan bugün 'Kapitalizm' kategorisi endüstri toplumunun bütün olgularını açıklamıyor.

içine büyük ölçüde girmeye başladıklarından beri, siyaset ağırlık kazanıyor ve daha çok karşılıklı bir bağımlılık oluşuyor.[87]

Siyasal katılım kategorisi özgül olarak burjuva toplumuna aittir. Burjuva toplumunun bu kategoriyle ortak bir çelişkisi vardır: İnsanların yalnızca kendi iradelerinin belirleyiciliğine bağlı olduğuna inandıkları davranışlarına karşı, koşulların zorlayıcılığı etkisini derinden derine hissettirir. Ama aynı şekilde bu zorlamadan kurtulma talebi ve sezgisi de güçlenir. Koşulların ürünü olmak ile, bununla birlikte bizzat bu koşulların üreticisi olabilmek ve bunu isteyebilmek arasındaki çelişki, yurttaşların siyasal katılımlarında baştan beri vardır: bugün bu çelişki bütün keskinliğiyle gelişiyor.

Şimdiki durum, her şeyden önce, bir bütün olarak oy hakkına sahip halkın, bilinçli siyasal karar verebileceği umudunu ve parlamenter kurumların reşit halk tarafından etkili biçimde kullanılabileceğini şüpheli kılıyor. Parlamento-dışı alanda siyasal etkinliğe sahip olan grupların katılımı düşüncesi, daha yakın görünüyor. Bunlar, bir yanda parlamento-dışı eylemler için biraraya gelerek devlet organlarını 'sokak baskısı' altında tutabilecek olan kitle örgütlerinin üyeleri; diğer yanda, özel ve devlet bürokrasisinin aygıtlarına hakim olan 'işlevsel' elitlerdir.

Kitle örgütlerinin en önemlisi sendikalardır. İç örgütlenmelerinin yapısı, geniş ölçüde demokratik denetim ilkelerine göredir. Meslekî birlik çıkarlarının vekili olmanın ötesine geçip, siyasal hedefler koyduğu ölçüde, programları toplumun demokratikleştirilmesi talebini ortaya koyar. Buna dayanarak, sendikalar siyasal grev için devlet ve partiler karşısında meşruiyet temeli elde etmeye çalışırlar.[88] Oluşmuş olan örgütlenme ve program, hele bunun kapsamı ve iş akdi tarafı olarak toplum genelinde sahip oldukları önemli işlevler gözönüne alındığında, sendika üyelerinin siyasal katılımı özel bir ağırlık kazanır. Sendikaların yanı sıra, elbette, gene üyelerinin siyasal katılımları itibarıyla devletimizin demokratik yönde gelişmesi için önemli olan bir dizi dernek vardır: mülteci örgütleri, asker dernekleri, harp malûlleri ile yakınlarının artık köhnemiş dernekleri vb.

Siyasal katılımı parlamento dışı düzeyde etkili olabilecek diğer grup, yani endüstrideki, yönetimdeki derneklerin dev aygıtlarında yer alan yüksek memurlar ve çalışanlar, yönetici ve uzmanlar -kısaca: esas siyasal alana ait olmasa bile faaliyet eksenleri **eo ipso** siyasal önem arzedecek şekilde geniş olan kurumların üyeleri. Bunlar, Almanya'da uzun süre büyük burjuva-muhafazakâr damgalı kesimlerden gelen kişilerdi. Ossip K. Fechtheim bu önder grubun biçimlenişindeki toplumsal sürekliliğin gücüne dikkat çekiyor: bu

87 Bkz. Franz L. Neumann, "Approaches of the Study of Political Power", **The Democratic and the Authoritarian State** içinde, s.14; "Ökonomie und Politik im 20. Jahrhundert" (20. Yüzyılda İktisat ve Siyaset), **Zeitschrift für Politik**, yıl 2 (Yeni Dizi, 1955), s.1

88 Siyasal grev hakkının gerekçelendirilmesi için her şeyden önce bkz. Alfred Weber, "Staat und gewerkschaftliche Aktion" (Devlet ve Sendikal Eylem), **Gewerkschaftliche Monatshefte**, yıl 3, sayı 8, s.478. Yakın zamanda, örneğin **I.G.Bergbau** (Alman Maden İşçileri Sendikası) Ruhr havzasındaki eylemlerinde, demokratik düzenin korunmasına ilişkin bu meşrulaştırma yoluna başvuruyor. Bkz. **Der Spigel**, 22 Temmuz 1960, s.19; H.J. Laski, **Die Gewerkschaften in der neuen Gesellschaft** (Yeni Toplumda Sendikalar, Köln, 1952).

grup siyasal sistemin geçirdiği bütün dönüşümleri atlatabilmiştir. Bu nedenle, yeniden oluşturulan demokrasinin keyfini süren bu güzide kişilerin, ciddi bir durumda demokrasi için en önde savaşabilecekler olmadığı yolundaki izlenim pek de haksız değil.[89] Bizim bildiğimiz kadarıyla henüz bu kesimlerin siyasal potansiyeli üzerine yapılmış ampirik incelemeler yok[90]: Fakat bunu tarihsel-sosyolojik olarak belirlemek için çabalar var:

> *Eğer hukuk, bürokrasi ve yüksek okul varlığının oluşturduğu bu birliğin somut, gerçek taşıyıcısı olan kesim (Hükümran devlet monarşisi zamanında oluşmuş, Weimar'a düşmanlık ve Üçüncü Reich'a uyum sırasında da temelli bir değişime uğramamış olan gelenekleriyle) iktisadî gücün sahipleriyle, pek çok zaman bunlarınkinden ayrılan kendi özel çıkarları üzerine pazarlığa oturuyorsa, devlet içindeki konumunun temsil etmekle yükümlü kıldığı genel çıkara vekalet ettiğini sanır. Fakat bu yalnızca görünürde genel çıkardır; gerçekte ise bu toplumdaki her demokratikleşmeye, eşitlik ilkesinin toplumun eklemlerine doğru yaygınlaşmasına karşı duran toplumsal ayrıcalıkların ayakta tutulması için oluşan düzen restorasyonu durumudur.* [91]

Abendroth, bu **power elite**'in [iktidar seçkinleri] Almanya'daki varlığını her şeyden önce akademik eğitim bağlantısının güvence altına aldığına ısrarla işaret ediyor. Bundan dolayı, bu işlevsel seçkinlerin derlendiği önemli bir yer olan üniversiteyi, bugünkü siyasal potansiyelinin görünümü yönünden incelemek, bize gelecekteki gelişmeler açısından acilen yapılması gereken bir şey olarak gözüküyor. Çünkü, lisans kurumunun gelişmesiyle birlikte, toplumumuzun işlevsel seçkinlerinin akademik nitelikli olmaları eğilimi var; bu arada akademik eğitim, bugün iş başında olan seçkinlerin eğitildikleri dönemdeki gibi bir toplumsal ayrıcalık olmaktan çıkacak.[92] Kendi başına alın-

89 Ossip K.Fechtheim, "Parteien und Organisation in der Bundesrepublik" (Federal Cumhuriyette Partiler ve Örgütler), **Gewerkschaftliche Monatshefte** içinde, yıl 8, sayı 5 (1957), s.263. Karşılaştırınız John H.Herz'in araştırması, "Ferman Offieraldom Revisited", **World Politics**, cilt 7 (1954), s.63. Kurt Nemitz "Das Regime der Mitlaeufer" (Nazi Döneminin Pasif Siyasetçilerinin Devri) başlıklı makalesinde [**Die Neue Gesellschaft**, yıl 2, sayı 3 (1953), s.39] 1945 sonrasında Nazilerden arındırmaya yönelik bütün önlemlere karşın, hemen bütün dairelerin yönetici konumlarında önceki dönemle süreklilik sağlanmış olmasına değiniyor. Nazi oldukları için uzaklaştırılan kişilerin geri alınması, "vazgeçilemez uzman" örtüsü altında yapılıyordu (s.40): "**Diktatörlüğün** teknokratlarının aynı zamanda **demokrasinin** iyi teknokratları olduğu kanısı, anlaşılan bugün gayet olağan görülüyor. Teknokratların egemenliği, tabir caizse, siyasal olarak tarafsızlaştırılıyor. Bu kesime, uzun vadeli olarak **siyasal** bir 51. madde hakkı [Alman Anayasası'nda memurların ve yargıçların atanması ile ilgili madde] tanınmak isteniyor gibi görünüyor.

90 Amerika'da yapılmış olan bir araştırma dışında. Hans Speier ve Philips Davison, derl., **West German Leadership and Foreign Policy** (New York, 1957). Bunun içinde özellikle John H.Herz, "Political Views of the West German Civil Service", s.96 ve Gabriel A. Almond, "The Politics of German Business", s.195.

91 Wolfgang Abendroth, "Zur Funktion der Gewerkschaften in der westdeutschen Demokratie" (Batı Alman Demokrasisinde Sendikaların İşlevi Üzerine), **Gewerkschaftliche Monatshefte**, yıl 3, sayı 11 (1954), s.646.

92 Helmuth Plessner, "Über Elite und Elitenbildung" (Seçkinler ve Seçkinlerin Eğitimi Üzeri-

dığında bu kaymalar bile, yeni yetişenlerde değişik bir siyasal bilinç, belki de daha güvenilir demokratik potansiyel için umutlu olmamıza yol açıyor.

Bunun için araştırmamız, öğrencilerin siyasal bilinçlerine ilişkin. Öğrenciler bir bakıma belli bir açıklığa sahipler. Öğrenim süresince, yani meslekî konuma hazırlanma sırasında siyasal dávranış motifleri bireylere daha berrak, siyasal tutumlar ise bütünüyle daha açık ve net gelebilir. Fakat sonra katmerli biçimde güçlenmiş toplumsal denetimlerle donanmış olan ve uyum sağlamak için çaba gerektiren meslekî faaliyet sırasında, başlangıçtaki görüşler ve duygular kaybolur. Öte yandan, araştırma grubunun dezavantajı, bireyleri işlevsel seçkinler grubu üyelerinin hakimiyetindeki kurumsal aygıtların ve toplumsal konumların nesnel çıkar ve denetimi sorunundan bağımsız olarak, salt öznel bakış açısıyla incelemek zorunda olmamızdandı. Mantıken öğrencilerin siyasal katılımı, ancak her sıradan yurttaşa verilen nesnel inisyatif olanaklarına tekabül ettirilebilir.

Öğrencilerin doğrudan tepki biçimleri hakkındaki bilgiler, iç siyasal güçler dengesinin makul bir oranlaması için temel oluşutrabilirlerdi -eğer bu grubun aynı biçimde doğrudan eylemleri olduğu varsayılabilseydi. Gene de son on yıl içinde gelişmekte olan ülkelerdeki siyasal alt-üst oluşlarda, tipik bir örnek olarak Mısır'da, Sovyet güç alanındaki ayaklanmalarda, Macaristan'da ve hatta son aylarda siyasal güç dengelerindeki kaymalarda, Kore'de, Türkiye'de, Japonya'da öğrenciler önemli rol oynadılar. Bu örnekler Batı Alman öğrencilerinin siyasal potansiyelini de benzeri durumlar ve bu tür hareketler açısından incelemek gerektiği düşüncesini akla getirebilir. Hele öğrencilerin elbette ki çok küçük olan ve tesadüfi bir kesiti olmayan bölümü arasında siyasal demagoji batağına olan eğilimden doğan kuşkular, böyle bir beklentiyi güçlendirir nitelikte. Yalnızca, öğrencilerin Federal Almanya'daki toplumsal konumları ile, henüz siyasal olarak aktif bir azınlığın öncüsü konumunda oldukları ülkelerdeki durum arasında yapılacak yüzeysel bir karşılaştırma bile, öğrencilerin iç siyasal güçler dengesindeki değerleri bakımından doğrudan analoji kurulmasını muhtemellikten çıkarıyor: öğrenciler Batının gelişmiş endüstri ülkelerinde, hele Federal Almanya'da özerk ve sonuç alıcı bir siyasal gücün gelişmesi bakımından birinci planda ilginç değil. Siyasal potansiyeli itibarıyla, işlevsel seçkinlerin giderek daha fazla el attıkları bir anahtar grup olarak öğrenci kesimi daha önemli. Öğrenciler üzerinde yapılan bir tahlilin kaçınılmaz biçimde onların yurttaşlık rolleriyle sınırlanması, bunun için bir dezavantaj olarak kalıyor.

Bu dezavantajın, siyasal katılım kavramı üzerindeki düşüncelerle belli ölçüde giderilmesi gerekir. Bu düşünceler liberal demokrasinin sosyal demokrasiye evrilmesi veya otoriter demokrasinin plebisiter-hükümran biçimlerine yönelmesi arasındaki tarihsel alternatif bakımından, demokratik potansiyele yönelik olarak sorulacak soruyu şöyle somutlamamıza izin veriyorlar: Bu katılım potansiyeli, biçimselden maddiye, liberalden toplumsal demokrasiye*

ne), **Gewerkschaftliche Monatshefte**, yıl 6, sayı 10 (1955), s.602; Dietrıcn Goldschmidt, "Elitenbildung in der indestriellen Gesellschaft" (Endüstriyel Toplumda Seçkinlerin Eğitimi). **Die Neue Gesellschaft**, yıl 5, sayı 1 (1958), s.34.

(*) Sosyal Demokrat Partilerin ve onların siyasal uygulamaları ile ilgili değil; 'demokrasinin toplumsallaşması" anlamında. [Ç.N.]

doğru bir gelişme gerçeklik kazandığı, yani siyasal kararlar özgür bir toplumun gerçekleştirilmesi anlamında etkili olabildiği ölçüde demokratiktir. Sosyolojik olarak özgürlüğün ölçütü, toplumun, ihtiyaçların karşılanması için işlenecek maddelerle maddi ve zihni üretici güçleri ne ölçüde yalnız tekil çıkarlar için değil, bütün bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak kullanıldığıyla belirlenir. Siyasal olarak bu özgürlüğün ölçütü bir toplumda egemenliğin rasyonel otoriteye, yani işin ve bilginin bölünmesinin bütün bireylerin çıkarlarına ve aynı zamanda onların denetimine dayanmasıdır. Bu, siyasal egemnelikle, yaşamın görünürde özel biçimdeki yeniden üretimi arasındaki ayrım aşılabildiği ölçüde geçerlidir. Böylece görece yüksek bir genelleştirme düzeyi söz konusu olsa da, tarihi bir gelişme bağlamına işaret edilmektedir. Bugün siyasal katılımın değerini buna göre ölçmek için açıklanabilir nedenlerimizi olduğunu sanıyoruz.

Elbette ki, öznel olarak anlamlı ve nesnel olarak mümkün sınırları zorlayan bir siyasal tutumu herhangi birine atfetmek ucuzluk olurdu. Fakat gene de öğrencilerin şimdiki konumlarında elde ettikleri, özellikle de kendi tutumlarında gerçekleştirdikleri demokrasiyi bütün olarak toplumun iyiliğine ve kendi kişisel yaşamlarındaki güvenliklerine, özgürlüklerine ve hatta mutluluklarına yöneltme olanaklarını kavramaları ve bugünün siyasal risklerini üstlenmeleri beklenebilir.

(Çeviren: Tanıl Bora)

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

Is Political Participation a Value in Itself?

Jürgen Habermas

Summary

This article was written as an 'Introduction' to a study of the relationship of students to politics conducted at the Frankfurt University in 1959. It was published in the volume **Student und Politik** edited by Habermas, Friedburg, Oehler, and Waltz (Frankfurt: Luchterhandverlag, 1960). Habermas re-worked the ideas expressed in this article in **Strukturwandel der Offentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft** (Structural Change of the 'Public Sphere. Investigating a Category of Bourgeois Society). 2. edit. (Frankfurt: Luchterhandverlag, 1965). This book was translated into Hungarian, Italian, Norwegian, Serbocroation, and French **[L'espace public. Arkeologie de publicité comme dimension constitutive de société bourgeoisie** (Paris: Payot, 1978)]. In this article Habermas provides a theoretical framework for the study of political participation.

In doing this, he analyses political participation in the context of the historical development of German democracy since 1949. Central to Habermas'analysis is the critique of contemporary approaches to democracy. He argues that this 'new science of democracy' embodies a socio-technical understanding that abstracts the concept of democracy from its social and historical origins and views it as a model that can be applied, after certain adjustments are made, to all settings. It views democracy as a political method and as a formalized system, with a set of rules that points to a potential equilibrium state. Determination of conditions of equilibrium ensures the working of democracy. Political participation as application of democracy is one such condition; it needs to be applied in proper dosages (together with other conditions, in order to achieve the equilibrium state.

In criticising this essentially ahistorical view Habermas approaches democracy as a historical process and seeks to trace its origins as the basis of legitimation in bourgeois society to the liberal constitutional state of the 19th century. He argues that the idea of democracy is based on the consciousness that the authority of the state derives from the freely expresssed consensus of all citizens. Today's Western parliamentary democracies survive to the extent that they base themselves on the consciousness of rational determination of political power by all cizitens. These democracies, employing opinion forming devices, are obliged to form and to protect this consciousness. Habermas then points to the contradiction between the reality of bourgeois constitutional state and the idea of democracy that constituted its point of departure.

Habermas identifies the separation of state and society as the defining characterictic of the bourgeois constitutional state of the 19th century. He traces this to the struggle of the bourgeoisie against the feudal classes which enabled the bourgeoisie to remain outside of the political sphere. Thus the executive power was concentrated on the state, while the legislative power that focused on the parliament, lay with the Nation (or its representative, the bourgeois class). The legal order that is imposed on the society by its own will (through the instrumentality of the parliament) serves the interests of the bourgeoisie and is inseparable from the bourgeois society; laws provide the basic guarantee for private property, for personal freedoms, for freedom of commerce and contracts. In this conception, the role of the state is one of regulation; it oversees the workings of the market and ensures its smooth functioning through the employment of security forces internally and of armies and diplomacy externally. The state could not intervene in the society without a legal basis; also the judiciary branch was separated from the executive in order to ensure the non-intervention of the state in the application of laws therefore in private property and the free status of the citizenry. On the other hand, the society envisioned in the liberal constitution is one consisting of citizens who own property. Put differently, political rights or democracy is compatible with the liberal constitutional order to the extent that the material conditions of their practioneers are developed to the degree in which they can practice their legitimate freedoms in real and equal terms. Everybody is to be given equal opportunity to reproduce their lives through the instrumentality of the market which, under competitive conditions, was expected to perform its function of rational organisation.

Habermas states that such a bourgeois society never existed in reality. From its inception the liberal constitutional state had to live with the contradiction between the idea of democracy which it adopted and institutionalised and the practice of a democracy of a minority based on a hierarchy of property and education. Yet he argues that the seperation of state and society continued to be the fundamental precept of the liberal state until he First World War. Since then the trend toward oligopolistic organization of the economy occasioned an increased intervention by the state in the society and an interdependence between state and society, whereby the liberal state is evolving into a social state. As such the state has assumed organisational functions with regards to production and distribution in the economy as well as those relating to social services and more equitable distribution of income that go far beyond its regulatory role. One consequence of this

development, according to Habermas, is in the legal sphere whereby private law is publicised and public law is privatised. This process is not, however, without its contradictions. The means of production is still in private hands and as a result the economic process, at least in principle, takes place according to the classical institution of private law. At the same time, the form of liberal constitutional state is maintained and the society, while no longer corresponding to its image of staying outside of the political sphere, is still not politicised in any real sense. Yet in actuality the executive branch reigns supreme.

In specifying the contradiction of today's bourgeois society Habermas focuses on the problem of the separation of state and society (or the separation of the executive branch from the legislative). He argues that though the parliament is still invested with legislative powers, it has with drawn behind the executive branch and the political parties. Political decisions of any real consequence are taken by the executive and by political parties; both are in intimate contact with private interest groups which remain outside the sphere of control of the parliament. In this context Habermas points to the interdependency of all sectors of society at the upper level as represented by political parties, trade unions, and the executive branch (including technocrats and bureaucrats)- and argues that such interdependency results in the neutralisation of citizenry or its remaining outside of the political sphere. Habermas then studies in detail the process whereby the separation of state and society disappears through the intervention of state in all spheres of life thus resulting in the politisation of the society while, at the same time, the citizenry is de-politicised. In doing this, he concentrates on the nature of contemporary political parties and trade unions. With respect to political parties, he points to the fact that they are no longer class parties but represent multiplicity of interests; they function as organs of the state and show a growing independence **vis a vis** the parliament and **vis a vis** the citizens. More importantly, political parties do not represent the will of the people; they shape that will through the propaganda mechanism. The only mode of democratic participation that is left to the citizens is voting in elections. Hence, the citizenry is deprived of the main precept of the liberal bourgeois society that of transforming its will into political power. Yet the society continues to hold on to the fundamental liberal rights of personal freedoms and of the sanctity of private property which were appropriate to a situation in which society was separated from the state. Habermas claims that at a stage in which that separation no longer exists alternative guiding principles are required to ensure that state intervention takes place under just premises and that fundamental rights are expanded on the basis of a social program.

Pozitivizmin Aydınlanması ve Jürgen Habermas

*Kemal İnan**

Bugün herkesçe bilinen nedenlerden dolayı Türkiye'nin siyasal gündemindeki en ağırlıklı konu demokrasi. Bu olgu ister istemez demokrasi kavramını kendi dünya görüşünün baş köşesine koymuş olan liberalizm ve onun türevlerinden oluşan siyasal anlayışları gündeme getiriyor. Ne var ki demokrasinin acil bir sorun olarak algılanması kimi sorunları da beraberinde barındırmakta. Bu sorunların başında Batı düşünce birikiminden siyasal ortama uygun düşen düşünce ve düşünür seçme süreci geliyor. Bu süreç kendi aceleciliği içinde düşünceyi kendi tarihsel bağlamından koparan, kendi temellerinden söken ve yalnızca kısa dönemli siyasal stratejilere bir meşrulaştırma aracı olarak hizmet ettiren bir niteliğe sahip. Kısa ömürlü yüzeysel bir kazanım, uzun dönemde Türkiye'nin Tanzimattan beri süregelen kronik bir rahatsızlığını biraz daha depreştiriyor: Batılılaşma ya da daha sık kullanılan eşdeğer sayılabilecek bir söyleyişle "çağdaş uygarlık düzeyine erişme" özlemi Batı gerçekliğine ve Batı düşüncesine ısrarla yabancı kalmak gibi çelişik bir olgu ile yanyana yaşıyor. Günümüzde bu çelişkinin siyasal cephesinde görülen ise diğer bir çelişki: sanayi ötesi Batı toplumlarının özlemleri, bu özlemleri doğuran tarihsel koşullardan soyutlanarak ithal edilmekte. Kısacası üretmeyi öğrenmeden rastgele tüketmenin daha soyut bir örneğini -yani 'eklektizm'i- düşünce alanında yaşıyoruz.

Demokrasinin yanı sıra, Türkiye'de bir süredir oldukça sık kullanılan diğer bir sözcük de bilim. Herhangi bir önermenin meşruluk kazanması ve kabul bulması için 'bilimsel' sıfatı cömertçe kullanılmakta. Her saygıdeğer aydın kişi bilimi aklın tek ve mutlak zaferi olarak görüyor. Daha da öte, toplumsal

* ODTÜ Elektrik Mühendisliği Bölümü eski öğretim üyesi.

konularda bilim kavramına bir kurtarıcı olarak bakılıyor. Sol kesim bilimi bir siyasal meşruluk ya da otorite aracı olarak görürken sağ kesim de iyice sulandırılmış bir anlayışla ulusallığı kuşku götürecek ekonomi politikalarını bilimin sunduğu tek seçenek olarak paketliyor. Bilim ve teknoloji üreten odaklardan görece uzak kalmış bir Türkiye'de yeterince tanınmayan, ama özlemi duyulan bir etkinlik alanı, bazen siyasal, hatta bazen de kişisel bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmakta.

Oysa tarihsel oluşum açısından demokrasi, liberalizm, bilim, sosyalizm, milliyetçilik gibi kavramların hepsinin "kökü dışarda", yani Batı dünyasında. Eğer bütünleşmiş bir dünya tarihinin dışında kalmak gibi anlamsız ve gerçeklerin her gün yalanlayacağı kapalı bir ütopya inancına bağlı değilsek, kökü dışarda kavram ve düşünceleri yadsımak ya da sorgusuz sualsiz kabullenmek yerine bu düşüncelerin köklerine inip onları kendi özgün, tarihsel bağlamlarında anlamak zorundayız. Böyle bir anlayışı sağlamanın tek yolu, bir an için üçüncü dünya sorunlarından uzaklaşmaktan ve birinci dünyayı ve düşünürlerini kendi tarihsel koşullarında, kendi kategorileri içinde incelemekten geçmektedir. Daha özlü bir deyişle üçüncü dünya toplumlarının 'düşünülmemiş' düşüncenin kalıplarından sıyrılıp, kendilerini çarpıtmadan yansıtabilmeleri artık bütünleşmek zorunda kaldıkları birinci dünyayı tarihsel bir süreç olarak kavramalarına bağlıdır.

Yukarda özetlemeye çalıştığım anlayışın çerçevesinde, bu yazımda çağdaş Batı dünyasının önemli gördüğüm düşünürlerinden birini, Jürgen Habermas'ı tanıtmaya çalışacağım. Bu tanıtma süreci içinde görüleceği gibi, Habermas'ın düşünce programı ve içeriği çağdaş Batı dünyasının can alıcı yönlerine ışık tutmaktadır. Böylece tanıtmanın gerçek nesnesi Habermas aracılığı ile ortaya çıkan Batı düşüncesinin kilit noktaları olmaktadır. Yazının ilk bölümü Habermas'ı oluşturan ortamı ve düşünceleri betimliyor: Önce 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte kapitalizmin geçirdiği dönüşümü kısaca betimledikten sonra Frankfurt Okulu olarak bilinen düşünce akımından ve özellikle Marcuse'den söz edeceğim; ve nihayet 20. yüzyıla damgasını vurmuş olan pozitivizmi Mantıkçı Pozitivizm ve Karl Popper'in bilim felsefesi bağlamındaki görüşleri ile açıklamaya çalışacağım. Daha sonra Habermas'ı yönlendiren pozitivizm eleştirisini Popper'le olan tartışması bağlamında kaba çizgileriyle açıklayıp, Habermas'ın sürekli bir dönüşüm içinde olan bilgi kuramının temel çatısını özetleyeceğim. Son olarak düşünürün ileri kapitalizmi çözümleyen görüşlerini kurmuş olduğu kuramsal çerçeve içinde açıklamaya çalışacağım. Şu kadarını belirteyim ki Habermas çok sayıda bilim dalı içine cesurca giren maceraperest bir düşünür. Başka bir açıdan da geleneksel bir düşünür. Geleneksel, çünkü iş bölümünün sınırlarını aşan bütünselci düşünürler 18. ve 19. yüzyılların ürünleriydi. Kant, Hegel ve Marx böyle düşünürlerdi. Habermas da bu geleneğin çağımızda sık rastlanamayan bir temsilcisi.

LİBERAL KAPİTALİZMDEN ÇAĞDAŞ KAPİTALİZME

İngiltere'de 1640 Fransa'da 1789 devrimleri burjuva sınıfının feodal yapıya karşı yeni temeller üstüne oturan hegemonyasının ve bu hegemonyanın gerektirdiği yeni bir toplum modelinin ilk işaretleriydi. Bu modelin geçmişten en

büyük farkı merkezî devletin topluma yapacağı müdahalelerin büyük ölçüde sınırlanmasıydı.[1] Burjuva sınıfının toplum modelinde bireyler devlet müdahalesi olmaksızın ekonomik yaşamı kendiliğinden -ya da görünmeyen elin aracılığı ile- düzene sokabilecek girişimcilerdi. Bu model içinde işçiler de emeklerini piyasa mekanizması içinde 'özgürce' satan insanlar oldukları için bu genel birey tanımına dahil ediliyorlardı. Kendiliğinden oluşması gereken bu harmoniyi geçmiştekj feodal devletin ya da kilisenin müdahale alışkanlıklarından korumak için yeni yasal, hatta anayasal düzenlemeler gerekiyordu. Örneğin Montesqieu'ye atfedilen güçlerin ayrılığı ilkesi siyasal gücün, yani yürütme erkinin yasama ve yargı erklerince denetlenmesini ve böylece sermayenin kârlılık için gerektirdiği 'geleceğin öngörülebilir kılındığı' bir ortamın sürebilmesini olanaklı kılıyordu. Böylece devlet ile simgelenen 'siyasal toplum' ile ekonomik etkinliği belirleyen 'sivil toplum' ayrımı gündeme geliyor ve devletin görevi sermayeyi büyütecek ve serbest ticareti kolaylaştıracak yasal ve kurumsal işlevlerle sınırlanırken sivil toplumun da keyfi siyasal müdahalelerden uzak özgürlüğün ve zenginliğin gerçekleşeceği liberal toplumun demokrasi ütopyasına erişeceği öngörülüyordu.[2]

Liberal kapitalizm hiçbir zaman kendi ütopyasını yaşamadı. Yaşadığı kadarının da ömrü uzun sürmedi. Bir yandan sermayenin sömürgeler aracılığı ile büyüyerek yoğunlaşması, öte yandan gitgide kızışan uluslararası sömürgeci rekabetin gerektirdiği güçlü merkezî devlet yapıları, ekonomi ile siyaset arasındaki görünmez bağları görünür kılmaya başladı. Bunun yanısıra ekonomik ilişkilerin kendi başına bırakıldığında bunalımlara girdiği ve devletin siyasal müdahelelerini zorunlu kıldığı da görülmekteydi. Artık devlet mekanizmasının ekonomiye 'akılcı' bir biçimde müdahale etme zorunluluğu yapısallaşıyor ve böylece liberal toplumdaki sivil toplum -devlet ayrılığı, ya da ekonomi-siyaset ayrımı ortadan kalkıyordu. Sözünü ettiğimiz dönüşümün kendini tamamladığı tarihsel anı, yani liberal kapitalizmin sona erdiği anı ünlü 1929 dünya ekonomik bunalımı olarak görmek yerinde olacaktır. Yeni kapitalist düzen İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar büyük çalkantılar geçirdikten sonra kendi kurumsal dönüşümünü oluşturmuş ve bugün yaşamakta olduğumuz yeni bunalım evresine kadar kesiksiz sayılabilecek bir ekonomik büyüme çağını sürdürebilmiştir. Bu yeni düzen devlet ile ekonominin içiçe yaşadığı Keynesçi an-

1 Liberal toplum ve dönüşümü üzerinde en kapsamlı incelemelerden biri için bkz. Karl Polanyi, **The Great Transformation** (Boston, 1963). Polanyi liberal sistemin ikili bir siyasal kutuplaşmaya yol açmayan bir güçler dengesi içinde uluslararası finans kapitalin eşgüdümü ile sürebildiğini ve yüzyıllık bir barış çağının (1814-1914) sonunda sömürgeciliğin paylaşım kısıtlarına varılınca bu sistemin çöktüğünü söylemektedir. Marcuse, liberal toplumda değişmeyen tek ilkenin özel mülkiyet hakkı olduğunu belirtmekte ve bunun tehlikeye girdiği her durumda gerekli siyasal müdahalelerden kaçınılmadığına işaret etmektedir. Bkz. Herbert Marcuse, "Industrialization and Capitalism in Max Weber", **Negations** (Boston, 1969) içinde. Liberal kapitalizm üzerindeki ilk ve hâlâ en köklü olma özelliğini koruyan eleştiriler hiç kuşkusuz Marx'tan gelmiştir.

2 Liberalizmin özellikle siyasal ve hukuksal yönleri için bkz. **Toplum ve Bilim**'in bu sayısında Jürgen Habermas, "Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer mi?", çev. Tanıl Bora.

layışın ve onun gerektirdiği müdaheleci hatta girişimci devletin varlığını içermektedir. [3]

Yukarda kısaca özetlemeye çalıştığım dönüşüm süreci içinde yeni bir kurumsallaşma modeli ortaya çıkmaktaydı. Etkinliğin teknik yönden artırılmasında bilim ve teknoloji alanında üretilen bilgilerin değeri anlaşılıyor ve bu bilgilerin üretilme yöntemleri yeni bir örgütlenme biçimine ışık tutuyordu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan bu eğilimi açık bir biçimde gören kişi Alman sosyologu Max Weber'dir. Yeni örgütlenme modeli devlet kurumlarından tekelleşmiş şirketlere kadar uzanan 'akılcı bürokrasi' anlayışına dayanmaktaydı. Bu modelde yönetim, insanların teknik etkinliğin en çoklanması için gereken işlevleri ile belirlendiği ve bilimsel bilginin nedensellik mantığını her alanda kullanma eğiliminde olan tepeden aşağıya doğru kurulmuş bir bürokrasidir. [4]

Sözünü ettiğim yeni örgütlenme modelinin oluşumunu bilim ve teknoloji tarihi içinde de izleyebiliriz. Bilim adamı-mucit-mühendis-girişimci özelliklerinin tek bir kişide toplanabildiği 19. yüzyıl koşulları 20. yüzyılın başında dönüşmeye başlamış ve mucit-girişimcilerin patent mücadeleleri ile dolu olan 19. yüzyıl tarihi 20. yüzyılda yerini yavaş yavaş büyük bürokratik kuruluşlarda çalışan mühendis ve bilim adamı gibi bürokrat-teknokrat fonksiyonerlerin tarihine terk etmiştir.[5] Schumpeter **Kapitalizm Yaşayabilir mi?** adlı kitabında 19. yüzyıl kapitalizminin yaratıcı ve girişimci özelliklerini 'nostaljik' sayılabilecek bir anlayış içinde sıralamakta ve 20. yüzyılda gelişen bürokratik kurumsallaşmayı gerçek, yani liberal kapitalizmin sonu olarak görmektedir.[6]

Yukarda kısaca değinmiş olduğum liberal anlayış gitgide gerçeklerle çelişerek inandırıcılığını yitirirken, bunun yerine tohumları 19. yüzyılda Auguste Comte tarafından atılmış olan yeni bir anlayışın, **pozitivizm**'in ön plana çıktığı görülmekteydi. 20. yüzyılın başında bilim ve teknolojinin insanlığa kazandıracağı yeniliklerin iyimserliği içinde çalkalanan Avrupa, aynı olanakların görülmemiş boyutlarda insana doğrultulmuş bir silah olarak kullanılabileceği gerçeğini Birinci Dünya Savaşı'nda yaşıyordu. Bu gerçeği yaşamış olmanın karamsar birikimine sahip olan harp sonrası Almanya'da düşün ve sanat yaşamı bir yansıtma süreci içinde gelişmekteydi. Marksist düşünürler açısından bu yansıtmanın bir ikinci nedeni de Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde bek-

3 Kapitalizmin ve Keynesçiliğin dünya ölçeği çerçevesinde bir çözümlemesi için bkz. Çağlar Keyder, "Kriz Üzerine Notlar",**Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım** (Ankara, 1984) içinde.

4 İngiltere ve Fransa örneklerinde burjuva hareketleri alttan gelen ve aristokrasiye karşı önce mücadele verip sonra uzlaşan hareketlerdir. Öte yandan Almanya ve Japonya gibi geç sanayileşen ülkeler burjuvaziyi devlet aracılığı ile tepeden aşağı doğru oluşturmak zorunda kalmışlardır. Bkz. Alexander Gerschenkron, **Economic Backwardness In Historical Perspective** (Cambridge 1962). Bu nedenle sözünü ettiğimiz merkezî akılcılaştırma eğilimini ilk gören kişinin Weber gibi bir Alman olmasına saşılmamalı.

5 Bilim ve teknolojinin en hareketli dallarından biri olan 'elektrik' konusu bağlamında bkz. Kemal İnan, "Bilim ve Teknolojide Devrimler Yaratan Bir Olay: Elektrik", **Elektrik Mühendisliği,** No. 259-260 (Temmuz-Ağustos 1978), s. 1978, s. 245-263.

6 Joseph Schumpeter, **Can Capitalism Survive?** (New York, 1978).

lenen toplumsal patlamaların yer alamamış olduğu gerçeğinin yaşanan kapitalizmin eleştirisi açısından sorgulanması gereğinde yatıyordu.

FRANKFURT OKULU VE MARCUSE

Habermas'ın düşüncesindeki sürekliliği anlayabilmek için Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Weimar Cumhuriyeti'nde gelişen ve 'Frankfurt Okulu' ya da 'Eleştirel Kuram' olarak anılan düşünce akımından söz etmek yerinde olacaktır. 1923 yılında Frankfurt kentinde kurulan 'Sosyal Araştırmalar Kurumu' içinde başlayan ve daha sonra Nazilerin başa geçmesiyle ana sözcülerinin ABD'ye sığınarak sürdürmüş olduğu bu düşünce akımının başta gelen üç ismi Theodor Adorno, Max Horkheimer ve Herbert Marcuse'dir.[7] Bu yazının sınırları içinde kendi içinde önemli farklılıklar taşıyan Frankfurt Okulu gibi kapsamlı ve derinliği olan bir düşünce akımını betimleyebilmek olanaksız. Bunun yerine çizgilerin çok kaba olacağını anımsatarak Frankfurt Okulu'nun temel sorunsalına ve bu sorunsal içinde Marcuse'nin konumuna yalnızca Habermas'ı etkilemiş olan boyutlar içinde çok kısa bir biçimde değineceğim.

Frankfurt Okulu'nun düşünürleri başlangıçta çeşitli disiplinlerde ama kavramsal bir bütünlük içinde 1920'ler dünyasında ve özellikle Almanya'da yer alan toplumsal koşulların bir çözümlemesini yapmak ve kapitalizmin aldığı çağdaş biçimde Marksist kuramı yeniden değerlendirmek sorununa eğildiler. Avrupa'da gitgide yayılma eğilimi gösteren faşist akımlar liberal rejimlerin hiçbir zorlama göstermeden yerlerini otoriter ve bürokratik bir merkezî devletin yönettiği kapitalist rejimlere terk ettiğini gösteriyordu. Bir diktatorya olmamasına rağmen, ABD'de başa gelen Roosevelt de devlet öncülüğünde bir kapitalizmin habercisiydi. Artık kapitalizm liberal çağda olduğu gibi serbest piyasa rekabeti içinde yürüyen bir düzen değil, devletin tekelci sermayenin çıkarları doğrultusunda bilim ve teknolojinin bütün olanaklarını kullandığı ve bu olanakları kullanabilmek için bürokratik akılcılığı tepeden aşağıya işlettiği yeni bir düzendi.

Öte yandan 1917 devrimi ile doğan umutlar Stalin'in başa geçmesinden sonra gitgide belirsizleşmiş ve son umutlar da içerde ciddi bir insan kıyımına başlayan Stalin'in Hitler ile yaptığı saldırmazlık anlaşması ile suya düşmüştü. Frankfurt Okulu'nun daha ilk aşamalarında ciddi bir dönüşüm olarak saptamış olduğu pozitivist anlayışın tüm olumsuz sonuçları su üstüne çıkıyordu. Frankfurt Okulu'na göre Marx'ın öngördüğü ve üretim güçlerinin gelişmesi ile Aydınlanma Çağı'nın rüyası olan insanların kendi tarihlerine özgürce ve barış içinde sahip çıkacakları varsayılan dünya bir cehenneme dönmüştü. Kapitalist dünyada da Sovyetler Birliği'nde de 'araçsal akıl' (**instrumental reason**)a bağlı dar bir mekanik akılcılık, otoriter bürokratik yönetim ilkelerine egemen olmaktaydı. Kapitalist dünyada sınıf çelişkisi aklı dışlayan önemli bir engel kaynağı olmakla beraber varolan örnekler bunun aşılmasının gerekli olduğunu

7 Bu isimlerin yanı sıra grupla resmî ilişkisi kısa surmuş olmakla beraber başta Adorno olmak üzere eleştirel kuramcıların düşüncelerini köklü bir biçimde etkileyen Walter Benjamin'den söz edebiliriz. Frankfurt Okulu'nun tarihi ve düşüncesi üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. Martin Jay, **The Dialectical Imagination** (Berkeley, 1976) ve David Held, **Introduction to Critical Theory** (Berkeley, 1980).

ama yeterli olmadığını ortaya koymaktaydı. Bu nedenle Üçüncü Enternasyonal ile ortaya çıkan ve Stalin ile daha da belirginleşen ortodoks Marksizmin pozitivist yorumunun köklü bir biçimde eleştirilmesi gerekmekteydi. Bu gereksinim Frankfurt Okulu düşünürlerini Marx öncesi Alman düşününe yani Hegel'e yöneltmiştir. Hegel'in düşüncesi kapalı (yani tüm tarihi tek bir ilke çevresinde açıklayıcı) biçimi ile yorumlanmadığı sürece -ki böyle bir kapalı yorum kolaylıkla otoriter diktatöryalara hizmet edebilir ve etmiştir- pozitivizmi eleştirebilecek önemli ipuçlarına sahipti. Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl'a ve bu çerçeve içinde pozitivizme getirdiği eleştiriler büyük ölçüde bu Hegel'ci ögelerden yararlanmıştır.[8]

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizm yeni boyutlar kazandı. Keynes'in ve 1929 bunalımının öğretisi üzerine gelişen kapitalizmde tüketim, üretim kadar sistemin vazgeçilmez bir ögesi haline geldi. Bu gelişme doğal olarak Marx'taki 'meta fetişizmi' ve 'yabancılaşma' kavramlarını tekrar ön plana çıkardı. Devlet güdümünde ve tekeller aracılığı ile yeniden büyüme sürecine giren kapitalizm bu kez kendini bilim ve teknolojiden aldığı prestijle daha belirgin bir etkinlik kazanmış olan pozitivist dünya görüşü çerçevesinde meşrulaştırıyordu. Aslında Weimar Cumhuriyeti'nden beri görülen bu eğilim, yani sınıf bilincinin tüketici fetişizmine kayması ve sınıflı toplumdaki sınıf çelişkilerinin gitgide suyun altına girerek su yüzüne tüketici kitle toplumu anlayışının çıkması Frankfurt Okulu'nun en duyarlı olduğu noktalardan biridir. Bu koşullar altında sınıf çelişkilerinin ikinci plana düştüğüne inanan Adorno ve Horkheimer bu cehennemî tüketici cennetinin Aydınlanma anlayışının özgürleşen insanı yerine, kendi yarattığı koşulların tutsağı olan insanı betimlediğine inanmaktadır.[9]

Öte yandan Frankfurt Okulu'nun bir diğer düşünürü olan Marcuse yaşadığı bütün tarihsel koşullarda eylemi ön plana alan olanakların arayışı içinde ve bu yönüyle de iyimserliğini koruyan bir özelliğe sahipti. Marcuse bilindiği gibi 1960'lı yıllarda, ABD'de Vietnam Savaşı'nın koşulları ile parlayan radikal orta sınıf hareketinin ideologluğunu üstlenmişti. Bilim ve teknolojinin insanı aya götürebilecek aşamaya sıçramış olduğu 1960'lar ABD'sinde Marcuse'nin en duyarlı olarak ele aldığı konu o zamanın çok kullanılan deyimiyle 'asker-endüstri kompleksi' içinde üretilen bilim ve teknoloji etkinliğinin değerlendirilmesi üzerinedir. Marcuse, Weber'i eleştirirken Weber'in değer yargılarından arındırılmış bir yaklaşımla bürokratik-teknik akılcılığı ele alışındaki temel

8 Burada ister istemez demokratik kapitalist rejimlerden farklı olarak akıl-dışı bir ideolojiyi benimsemiş olan -ki bu ideoloji 19. yüzyıl Alman düşüncesi ile yakından ilişkilidir- ve bilim düşmanlığı ile tanınan Nazi rejimi karşısında Frankfurt Okulu'nun hangi konumda olduğu sorusu akla geliyor. İdeolojik bir bilim düşmanlığı, Nazi rejiminin, esir kamplarında 'insanları en az maliyetle yok etme' yöntemlerini uygulamaması için hiçbir neden oluşturmamıştır. Anglo-Sakson dünyası Nazi rejimini Alman düşüncesindeki akıl-dışı anlayışın doğal bir ürünü olarak görmekle hem faşizmin ortaya çıkmasında kapitalizmin günahlarını sıfırlamış, hem de içinde Marx'ı da barındıran Alman düşüncesini liberal-pozitivist düşünce karşısında mahkûm etmiştir. Yani, bir taşla iki kuş vurmuştur. Frankfurt Okulu'nun önemi, olayın özünde 'araçsal aklı'n kör anlayışının ve pozitivizmin amaçlarını gizlemeye yarayan araçsallık fetişizminin yattığını göstermesinde yatmaktadır.

9 Bu karamsar evrelerinde Adorno ve Horkheimer'in beraberce kaleme aldığı en önemli yapıt: **Dialectics of Enlightenment** (Londra, 1979)

noksanlığı, yani burjuva sınıfının teknik yönetim kuralları altında yatan gerçek akıl-dışı boyutunu vurgular. Ama bunu vurgularken teknolojiyi, ardında yatan 'akıl-dış'ı çıkarlardan soyutlayıp aklamaz. Bu bağlamda şöyle der:

> *Belki de teknik akıl kavramının ta kendisi ideolojiktir. Teknolojinin yalnız uygulanma biçimi değil, bizzat kendi (doğaya ve insana) egemen olmaktır-metodik, bilimsel, hesaplı ve de hesaplayıcı bir kontrol. Egemenliğin özgül amaç ve çıkarları teknolojiye "sonradan" ve dışardan sokuşturulmuş değildir; teknik aygıtların daha yapımında yer alırlar. Teknoloji her zaman tarihsel-toplumsal bir tasarımdır: içinde iktidar çıkarlarının insanlara ve eşyalara hangi niyetle baktıklarının izdüşümleri vardır. Böylesine bir egemenliğin "amacı" kalıcıdır ve bu ölçüde de teknik aklın bir parçasıdır.*[10]

Marcuse'nin iyimserliğini daha gerçekçi bir boyuta oturtmaya çalışan Habermas, görüleceği gibi Marcuse'nin teknolojiye karşı ve yeni bir bilim arayışına giren yaklaşımını tıkanık bir yaklaşım olarak görmekte ve eleştirmektedir. Habermas'ın Marcuse eleştirisi kendi bilgi kuramının önemli bir yönlendiricisi olmuştur.

Marcuse'nin yeniden ele alarak değerlendirdiği bir diğer düşünür Freud'dur. Freud **Uygarlık ve Doğurduğu Tatminsizlikler**[11] adlı yapıtında Batı uygarlığının nesnel gereksinmelerini insanların temel içgüdülerini sınırlayıcı bir neden olarak görmektedir. Diğer bir deyişle Freud, üretim için belli bir disiplin altında çalışması gereken emeğin, yani insanların, özgürlüğe yönelen içgüdülerinin yıkıcı özelliklerinden dolayı baskı altında tutulması gereğini uygarlığın bir faturası olarak görür. Marcuse bu karamsar yorumdan iyimser ve eyleme yönelik bir boyut yakalamaktadır. Marcuse'ye göre Freud'un bu düşüncesi kapitalizmin gelişme aşamaları içinde geçerli olabilirdi. Ama artık çağdaş kapitalist sanayi toplumlarında üretim güçlerinin vardığı düzey herhangi bir baskıyı gerektirmeden özgürce yaşayabilme olanaklarını içermektedir. Yeterki insan bunun bilincine varsın ve bu güçlerin nesnesi olmaktan kurtulmaya niyetlensin. Diğer bir deyişle Freud'un Batı uygarlığı için ortaya attığı 'gerekli baskı' koşulları Marcuse'ye göre ortadan kalkmıştır. Marcuse ABD toplumu bağlamında insanların kendi üzerlerinde kurduğu baskı mekanizmalarının tarihsel ve kültürel bir çözümlemesine girişir. Freud'un düşüncesi üzerine yazılmış olan **Eros ve Uygarlık** adlı bu kitabı[12] aslında ABD toplumu için bir siyasal terapi niteliğindedir. Habermas Marcuse'nin çağdaş kapitalizmin yaşayan ilişkileri üzerine olan bu düşüncelerinden önemli ölçüde yararlanmış, en azından kapitalizmin öncüsü durumunda olan ABD toplumuna karşı oluşturduğu duyarlılıkta Marcuse'nin önemli rolü olmuştur.

10 Herbert Marcuse, "Industrialization and Capitalism in Max Weber", s.223-224.

11 Sigmund Freud, **Civilization and Its Discontents** (New York, 1961).

12 Herbert Marcuse, **Eros and Civilization** (Boston, 1966).

ESKİ BİR KAVGANIN YENİ BİR BİÇİMİ

Batı uygarlığı Aydınlanma Çağının liberal idealleri yolunda tek yönlü ve çelişkisiz bir evrimi yaşamamıştır. Tam tersine Aydınlanma düşüncesi Fransız devrimi sonrasında geri kalmışlık kompleksi ile hareketlenen Alman filozoflarının tepkisi ile karşı karşıya kalmıştır. Arap düşünürü Abdallah Laroui, Batı'nın iç diyalektiğinin düşünce alanındaki görüntüsünün Aydınlanmadaki materyalizm, akılcı tarih anlayışı ve pozitivizm ile Alman İdeolojisindeki idealizm, tarihsicilik ve diyalektik kavramlarının karşıtlıklarında yattığı görüşündedir.[13] Marx bu süreç içinde önemli bir dönüm noktasıdır. Farklı tarihsel ve siyasal koşullar Marx'ın farklı yorumlarına yol açmıştır. Yukarıdaki kavram karşıtlarından birini ya da öbürünü benimseyen farklı Marksist görüşlerin oluştuğu tarihsel örnekleri saptamak o kadar zor değildir. Bu bağlamda yapılacak önemli bir gözlem Marksist görüşün iktidara gelmesiyle tarihselliğini dondurması ve pozitivist Marx'ın ön plana çıkmasıdır.

Alman düşüncesinin ve özellikle Hegel'in Aydınlanma Çağının 'aklın üstünlüğü' idealine getirdiği farklılık bu ideali tarih-dışı tek yönlü bir evrim süreci olarak görmek yerine tarihsel ve diyalektik bir süreç olarak algılamasında yatmaktadır. Bunun yanısıra aklın olanaklarını sınırlayan ve 20. yüzyılın karamsar savaş yıllarında doğan varoluşçu felsefe görüşleri de Alman ideolojisinin dolaylı ürünleri arasındadır. Akıl-dışı anlayışlara kolaylıkla yol açabilen bu felsefelerin en azından bir bölümünün faşizme ideolojik bir meşruluk temeli yarattığı da bir gerçektir.[14] Aydınlanmanın pozitivizmi benimseyen ve her yerde iktidarların, yani genelde Batı içindeki hegemonyanın dünya görüşüne **pozitif söylem**; diğer yandan bunun karşısında yer alan ve kökeni 19. yüzyıl Alman İdeolojisinde yatan muhalif ve iktidara yapısal olarak uzak kalmış olan söyleme de **negatif söylem** diyebiliriz.[15] Sözünü ettiğimiz iki söylemin tarih içinde çeşitli çatışma biçimleri yer almıştır.[16] Çağımızda pozitif söylemin en belirgin silahı bilim ve teknoloji etkinliğinin yaygın konsensusu üzerine dayalı bilimci **(scientistic)** anlayış, yani yaşamın her boyutunu bilimsel etkinliğin kurallarına indirgeyen pozitivist kaynaklı dünya görüşüdür.

1961 yılında Alman Sosyoloji Kurumu'nun Tübingen'de yapılan konferansı

13 Bkz. Kemal İnan, "Üçüncü Dünya: Taşralılıktan Evrenselliğe", **Toplum ve Bilim** 24 (Kış 1984): 133-153.

14 Bu konuda, özellikle Nazi ideolojisinin felsefe kategorilerinin bir eleştirisi için bkz. Herbert Marcuse, "Struggle Against Liberalism in Totalitarianism", **Negations** içinde, s.3-42.

15 Bu terimler ilk kez **Toplum ve Bilim**'in 24 (Kış 1984) sayısının giriş yazısında kullanıldı. Batı'ya dıştan bakan bir göz için bu terimlerin, özellikle söylemlerin gördüğü tarihsel-siyasal işlev açısından kavranmasına yardımcı olacağına inanıyorum. Zaman içinde bu kategorilerin daha ayrıntılı bir kuramsal çerçeve içine oturabilmesi kaçınılmaz bir gereksinim gibi görünüyor.

16 Örneğin toplumbilim'lerde özellikle ekonomide tarınsel-mantıksal ayrımını gündeme getiren ve 1870 ve 1880'li yıllarda sürdürülen Schmoller-Menger tartışması **(Methodenstreit)**; ya da içinde Max Weber'in de yer aldığı değer-yargılarına ilişkin tartışma **(Werturteilsstreit).** Ayrıntılar için bkz. David Frisby, "Introduction to the English Translation", **The Positivist Dispute in German Sociology,** derl. David Frisby (New York, 1976) içinde, s. XV-XXVII.

pozitif ve negatif söylemlerin karşı karşıya gelmesine bir kez daha vesile olmuştur. 1961 ile 1969 yılları arasında çeşitli katkılarla beslenmiş olan bu tartışma 1969 yılında **Alman Sosyolojisinde Pozitivizm Tartışması** adlı kitapta yayımlanmıştır.[17] Tartışmada pozitif söylemin başsözcüsü Karl Popper, negatif söylemin başsözcüsü ise Theodor Adorno'dur. Kitapta yer alan Adorno ve Popper'in ana yazıları birbirleriyle etkileşime bile girmeyecek kadar kendi zeminlerine sadık kalmaktadır. Öte yandan akademik yaşamına Adorno'nun asistanlığını yaparak başlamış olan Jürgen Habermas ile Popper'in savunmasını yapan pozitivist Alman düşünürü Hans Albert arasındaki ardarda ikişer yazı ile yer alan tartışma olayın kökenine indiği gibi, en azından Habermas'ı bir etkileşime sokmuş ve onun gelecekteki düşünce programını hem stratejik, hem de içerik yönünden etkilemiştir. Bu tartışmanın can alıcı noktalarını anlayabilmek için önce Popper'in düşüncesinin temel çizgilerini çağdaş Anglo-Sakson ağırlıklı bilim felsefesi tartışması bağlamında açıklamaya çalışalım.

POPPER VE BİLİM FELSEFESİ

19. yüzyılda Frege ile başlayan ve Russell ile devam eden formel mantık ağırlıklı analitik felsefe geleneği ile fizikçi Mach'ın başlattığı ve Einstein'ın fizikteki devrimini paradigmatik örnek olarak alan doğa bilimi ağırlıklı felsefenin bütünleştiği bir düşünce akımı **Viyana Çevresi** diye de bilinen 'Mantıkçı Pozitivizm'dir.[18] Mantıkçı Pozitivistler, Alman İdeolojisinden gelen metafizik kavramlardan arındırılmış ve bilimsel çalışmaları belirsizlikten kurtaracak formel mantık öncelikli bir dil oluşturma çabasındaydılar. Amaçları doğal dile metafizik anlayışlardan ya da doğal dilin kullanım esnekliklerinden sızan anlam belirsizliklerini mantık kuralları ve ampirik yöntemlerle açığa kavuşturmaktı. Mantıkçı Pozitivistlere göre bir önermenin 'anlamlı' olup olmaması bu önermenin **deneysel** olarak doğrulanabilme (ya da tersi) olanağının varlığına bağlıdır. Doğrulama ilkesi **(Verification Principle)** olarak bilinen bu yaklaşıma bir örnek verelim: "Allah vardır" önermesinin doğruluğu veya yanlışlığı tartışılamaz, çünkü böyle bir önerme deneysel olarak doğrulanamaz, dolayısıyla bu önerme **anlamsız** metafizik bir önermedir. Mantıkçı Pozitivistlere göre deney (ya da gözlem) evrensel bir önermenin tekil bir durum için doğrulanmasını sağlıyor ve böylece bilginin birincil kaynağını oluşturuyordu. Öte yandan mantıksal doğrular kendi içlerinde bilgi taşımadıkları için 'totolojik' yani yapay doğruları (Kant'ın analitik önermeleri) oluşturuyorlardı.

Popper'in düşünce yaşamı Mantıkçı Pozitivizm ve onun ardında yatan ampirizmin eleştirisi ile başlar. Bu eleştirinin iki önemli boyutu vardır:

1- Gözlemler bilgi için, deneyden kurama uzanan tek yönlü bir akışın birincil kaynağını oluşturamaz. Kuramdan arınmış saf deneysel gözlem diye birşey yoktur. "Bu masanın üzerinde bir bardak var" önermesini ele alalım. Bu önermedeki "masa" ve "bardak" sözcükleri (Platonik) bir genellemenin yani bir ön bilginin ürünleridir. Gözlem sanıldığı gibi edilgen bir süreç değil, ön bek-

17 **The Positivist Dispute in German Sociology,** derl. David Frisby.

18 Mantıkçı Pozitivizmin temel görüşlerini içeren makalelerin bir derlemesi için bkz. A.J. Ayer (derl.), **Logical Positivism,** (New York, 1959).

lentileri ve ön bilgileri olan gözlemcinin anlık sezgilerini bu beklentiler çerçevesinde etkin ve seçici olarak algılaması ve bunu kuramsal kavramların bulaşmış olduğu bir doğal dil içinde düşünerek ifade etmesidir. Böylece bilgi tek yönlü bir akış içinde değil, eleştiriye açık kuramsal daireler içinde üretilmektedir.

2- Evrensel bir önerme deneysel olarak tümevarım **(induction)** yöntemi ile kanıtlanamaz. Çünkü bu yöntem sonsuz sayıda deneyin yapılmasını gerektirecektir. Aslında tümevarım ilkesinin mantık içinde (ve Popper'in 'geçişlilik ilkesi'ne göre psikoloji içinde de) yeri yoktur. Bu nedenle 'doğrulama ilkesi' akılcı (rasyonel) olamaz.

Popper bu eleştirilerden kalkarak çok basit mantıksal bir gözlemde bulunur: evrensel bir önerme hiçbir tekil gözlem önermesi ile doğrulanamaz, ama böyle tekil bir önerme ile yanlışlığı gösterilebilir, yani **yanlışlanabilir.** Popper'in tüm felsefesi bu apaçık **(trivial)** denilebilecek mantık gözleminin bir dünya görüşü olacak boyutlara büyütülmesinde yatmaktadır. 'Yanlışlama ilkesi' olarak adlandırdığı bu yaklaşımla Popper bilimde hiçbir kuramın son söz olamayacağını, tam tersine her kuramın tersi kanıtlanıncaya, yani deneysel olarak 'yanlışlanıncaya' kadar geçici bir konuma sahip olduğunu vurgular. Bu buluşuyla, Popper, Hume'dan beri çözülememiş olan tümevarım sorununu çözdüğü iddiasındadır. Getirmiş olduğu yöntem yalnızca bilimsel bilginin gelişmesini açıklayıcı bir niteliğe sahip olduğu halde, Popper 'eleştirel akılcılık' olarak adlandırdığı bu yöntem ile daha genel toplumsal sorunlara da eğilir. Özellikle 'yanlışlama ilkesi'nin her kuramın gözlemlerle yanlışlanabilir olması aksi halde nesnel, bilimsel bilginin içinde yeri olamayacağı görüşü, her şeyin eleştiriye açık olması gibi 'demokratik' bir niteliğe büründüğünden, Popper bu genelleme ile yukarda sözünü ettiğimiz Alman düşün kökenli negatif söylemi ve özellikle Marksizmi polemikçi bir dille eleştirir.[19]

Popper'in görüşleri Anglo-Sakson bilim felsefesi tartışması içinde bile çok sert eleştirilere uğramıştır. Bu eleştirileri burada ayrıntılandırmaya olanak yok.[20] Yalnız birkaç noktaya değinmekle yetinmek isterim. Popper'in bir lise öğrencisinin bile kolaylıkla görebileceği tekil bir önerme ile evrensel bir önermenin doğrulanamayacağı ama yanlışlanabileceği olgusunu böylesine bir balon gibi şişirerek tümevarım sorununu çözdüğü iddiası özellikle formel mantığı ve onun sınırlarını çok iyi bilen Mantıkçı Pozitivistleri öfkelendirmiştir. Popper'in metafizik önermeler ile bilimsel önermeler arasında çizmiş olduğu sınır çizgisinin **(demarcation line)** söz konusu önermenin deneysel olarak yanlışlanabilir olması olduğunu anımsatan Mantıkçı Pozitivistler, Popper'e göre kuramsal alana girmesi gereken gözlem önermelerinin ya da tekil varoluşçu önermelerin hiçbir zaman deneysel olarak yanlışlanamayacağı ve böylece Popper'in metafizik tekil önermelerle beslenip evrensel önermelerden oluşan acaip bir bilim anlayışı olduğunu öne sürmüşlerdir.[21]

19 Bu konuda bkz. Karl Popper **The Open Society and Its Enemies** (2 cilt, Princeton, 1971) ve **The Poverty of Historicism** (London, 1957).

20 Bir ön fikir sahibi olmak için bkz. Jonathan Lieberson, "Karl Popper", **Social Research,** 49 (Bahar 1982), s: 107-115.

21 **A.g.e.**, s.109-110. Örneğin "Himalayalarda dev boyutlarda kar adamları vardır" bir tekil va-

Habermas'ın Popper eleştirisini iki aşamada ele alabiliriz. Birinci aşama bilim felsefesi tartışması bağlamı ile sınırlıdır. Popper'in ampirizm eleştirisini onaylayan Habermas Popper'in bu eleştiri ile kendi iç tutarlılığını savunamayacağını söyler. Kurama ya da bir ön genellemeye bulaşmamış hiçbir gözlem önermesi -Popper bu işlevi gören önermelere 'temel önerme' diyor- olamayacağına göre bu tür önermelerin kabul ya da reddi eninde sonunda bir karara bağlanacaktır. Habermas bu kararın **mantıksal** değil, **kurumsal** bir karar olduğunu anımsatarak bilim adamlarının bu tür önermeler üzerinde anlayış birliğine varma olgusunun temelinde sadece formel mantığın değil, içinde örtük de olsa başka ampirik ögelerin yanısıra değer yargılarının da yer aldığı tartışmalarla varılan konsensusların yattığını öne sürmektedir. Habermas'ın Popper'e getirdiği eleştiri Popper'in 'eleştirel akıl'cılıktaki 'akıl' sözcüğünü salt mantık çerçevesinde yorumlamakla bilimsel bilgideki ilerlemeyi ve bu konuda bilim adamları arasında konsensus oluşabilmesini açıklayamayacağı yönündedir.

Sonraları Kuhn'un oldukça etkin yankılar oluşturan Popper eleştirisi de aynı noktaya dikkati çekmekteydi. Yani Kuhn da bilim adamları arasında oluşan yeni konsensusların mantıkla açıklanamayacağı görüşündeydi.[22]

Öte yandan Habermas'ın Popper'i ve aslında tüm bilim felsefesi paradigmasını eleştiren temel görüşü çok daha derin bir noktada, Alman düşün geleneğinin özünde yatmaktadır. Bu görüşe göre insanı konu edinen bilimlerle doğayı konu edinen bilimler arasında temel bir farklılık vardır. Bilim adamının (ya da daha doğru bir deyişle bilim kurumunun) doğayı incelemesi tek yönlü bir bilgi akışına dayalıdır. Diğer bir deyişle özne (yani insan) nesneyi (yani doğayı) incelerken nesne üzerine (ona egemen olmak amacı ile) öne sürdüğü kategorileri nesne ile bir iletişime girmeden geliştirir. Doğadaki düzen, insanoğlunun kendisi hakkında ne düşündüğüne, nasıl bir öngörüm yaptığına bağlı olarak tavrını değiştirmez, ya da bir iletişim sonucunda etkileşime girmez. Bu nedenledir ki Mantıkçı Pozitivistler doğa bilimlerine dayalı olan bir bilim anlayışı içinde aslında insanlararası bir iletişim aracı olan doğal dilden, tek yönlü mantık akışı olan **(monologic)** bir bilim dili soyutlama çabasına girmişlerdir. Öte yandan insan bilimleri açısından bakılırsa nesne de bir insanlar topluluğundan oluştuğuna göre durum farklıdır. İncelenen nesne kendisi hakkında ortaya konulan kategorilere ve öngürümlere bağlı olarak her an bir etkileşime girebilmek konumundadır. Diğer bir deyişle nesne aynı zamanda da bir öznedir ve bu özelliği ile de kendi geleceği üzerinde özgür iradesini kullanmak ta-

roluşcu önermedir. Bu önermenin deneysel olarak yanlışlanabilmesi olanaksızdır. Çünkü kar adamı aramanın ilke olarak sonu yoktur. O halde Popper'e göre bu metafizik bir önermedir. Halbuki bu önerme deneysel olarak doğrulanabilir, çünkü bir tane kar adamı bulmak yeterlidir.

22 Kuhn bilim adamları arasında bir konsensusa varılmasının kökenlerine inmeye çalışırken, benzeri bilim anlayışının bir ürünü olan grup psikolojisinden yararlanmaya çalışıyor. Bkz. Thomas Kuhn, **The Structure of Scientific Revolutions** (Chicago, 1970). Kendi görüşünü büyük ölçüde Charles Peirce'in pragmatizmine dayamış olan Habermas, bilimsel kuramların son kertede teknolojinin ve onun ardında yatan insanoğlunun geri-bildirimli (yani sonuca bakarak eylemini düzelten **'feedback'**) amaçlı-akılcı davranışın başarısı ile doğrulandığı görüşünde. Bilimsel kuramlar ile dünya görüşleri arasındaki boşluğun Newton çağından farklı olarak 20. yüzyılda -Einstein sonrasında- artmış olması, doğrusu Habermas'ın pragmatizmini zayıflatıyor.

sarrufuna sahiptir. Pozitivizmin en temel özelliği kendi konumuna olan körlüğü ile, özellikle insan bilimlerinde, incelenen nesnenin özne olma yönünü görmemesidir. Böylece pozitivist anlayış tüm bilgiyi, egemenlik kurmak istediği -insanları da içeren- bir alanı nesnelleştirerek, araçsal aklın denetimine sokan ve edilgenleşmiş bu alanın öngörülebilir (geleceği belirli kılınabilir) olmasını sağlayan bilim etkinliğinin emrinde görmektedir.

Habermas Popper'e getirdiği eleştiride Weber'den arda kalan değer-olgu **(value-fact)** ikilemine işaret ederek, değer yargılarından arındırılmış bir akılcılık anlayışının pratik yaşamdan kopma zorunluluğuna değinmekte, ancak gerçeklikte bu nesnel görünümlü bilgi anlayışının içten içe, sinsice kendi değer yargılarını yaşamın her alanına bir egemenlik aracı olarak yerleştirdiğini söylemektedir. Alman İdeolojisinin belki de en yüklü sözcüğü olan 'diyalektik' işte bu yaşanan gerçeklikle yaşamı kavramsallaştırmaya çalışan görüşlerin arasındaki çelişkilerin doğurduğu bir üründür.

Habermas'ın bilgi kuramına geçmeden önce tüm düşünce programını etkileyen bir saptamaya ve bu saptamanın doğurduğu bir stratejiye değinmek isterim. Sözünü etmiş olduğum **Alman Sosyolojisinde Pozitivizm Tartışması** adlı kitapta Habermas'ın Albert ile giriştiği tartışmanın özel bir önemi var. Habermas'ın bu tartışmadaki ilk yazısı Adorno'dan miras kalan ve anlamların derinleştiği ölçüde ağırlaştığı ve anlaşılmazlaştığı içe kapanık bir dilin izlerini taşımaktadır.[23] Buna karşı Albert, Anglo-Sakson düşüncesinin kuru ve açık dili ile Habermas'ı acımasızca eleştirmiş ve özellikle 'diyalektik' sözcüğünün kullanımındaki belirsizlikleri, bazen kasıtlı, bazen de kasıtsız olarak anlamsız ve boş olmakla suçlamıştır.[24] Habermas'ın buna yanıtı çok farklı bir üslupta kaleme alınmıştır. Yazıda 'diyalektik' sözcüğü kaybolmuş, bunun yerine Anglo-Sakson düşüncesinin anlayacağı, analitik felsefe anlayışına âşina olan açık bir dille Popper ve pozitivizm eleştirisi yer almıştır. Yazının sonunda Habermas Albert'in "anlamamazlıktan gelme" taktiğini eleştirmekte ve bu durumda pozitivizmi kendi silahları ile arkadan çevirme zorunluluğunu dile getirmektedir.[25] Gerçekten de bu 'pozitivizmi arkadan çevirme' stratejisi Habermas'ın düşüncesinin evriminde temel rolü oynamıştır.

Aslında kendi içinde masum görünen bu olgu Batı düşüncesini anlayabilmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Popper, Batı uygarlığı bağlamında iktidarın yani pozitif söylemin sözcülüğünü yapmaktadır. Bilim ve teknoloji ve onun içerdiği pozitivist anlayış zaten kendi eylemi içinde etkinliğini gitgide yayılarak sürdürmektedir. Popper bu etkinliğin oluşturduğu yaygın konsensusa sırtını dayayarak, bu etkinliği ve dolayısıyla bu etkinliğin doğurduğu iktidar emellerini 'akılcı' olduğu gerekçesiyle meşrulaştırmak çabasındadır. Öte yandan Habermas, Batı uygarlığında muhalefetin yani negatif söylemin sözcüsüdür. Habermas'ın endişesi pozitivizmin eylem alanındaki gitgi-

23 Jürgen Habermas, "Analytical Theory of Science and Dialectics", **The Positivist Dispute in German Sociology** içinde, s.131-162.

24 Hans Albert, "The Myth of Total Reason", **The Positivist Dispute in German Sociology** içinde, s.163-197.

25 Jürgen Habermas, "A Positivistically Bisected Rationalism", **The Positivist Dispute in German Sociology** içinde, s.198-225.

de yaygınlaşan **konsensusu** karşısında negatif söylem geleneğinin Frankfurt Okulu'nda olduğu gibi, kendi etkinlik alanını genişletememesi ve içe kapanarak unutulmak tehlikesi ile karşı karşıya olduğudur. Marksizm de bir iktidar ideolojisi olduktan sonra pozitivist kampa katılan bir yorumlamaya tabi kılınmış ve böylece Aydınlanma Çağının 'insanın özgürleşmesi' vaadi pozitif söylemin çarkları arasında unutulmaya yüz tutmuştur. Bu koşullar altında negatif söylemin etkinliğini sürdürebilmesi ve kendi eylem alanını (en azından düşünce olarak) yaşatabilmesi için pozitivizm ile anlaşılabilir ve yeni **konsensus**'lar oluşturabilir bir iletişime ve etkileşime girmesi gerekmektedir. İşte, 'pozitivizmi arkadan çevirme'nin gerçek anlamı budur. Habermas'ın pozitif söylem içine soktuğu Truva atının içinde bugün üçüncü nesil 'eleştirel kuram'cılar olarak bilinen yeni Alman düşünürleri yer aldığı gibi, bu düşüncenin Anglo-Sakson dünyasındaki etkinliği de gitgide artmaktadır.

BİLGİNİN KÖKENLERİ

''İdeoloji olarak Teknoloji ve Bilim'' adlı yazısında[26] Habermas, Marcuse'yi eleştirmektedir. Habermas'a göre Marcuse'nin yeni bir bilim, yeni bir teknoloji arayışı çıkmaz bir yoldur. İnsanoğlunun doğaya egemen olmak gibi doğal bir isteminden kaynaklanarak üretilen teknik bilginin ve onun ardında yatan araçsal düşüncenin tarihsel olarak aşılamayacağı görüşündedir Habermas. Sorun bu özgül bilgi türünde değil, onun yaşamın her boyutunu kaplayan tek bilgi türü olduğu anlayışındadır. Diğer bir deyişle sorun bilimsel ve teknolojik etkinlik değil, bu etkinliğin pozitivizm aracılığı ile kendine yabancılaşan ve tüm yaşam dünyasını kendi kalıplarına zorlayan bir ideolojiye dönüşmüş olmasıdır. Habermas bu konudaki siyasal kaygularını şöyle dile getirmektedir:

> *Aydınlanarak özgürleşmenin yerini nesnel ya da nesnelleştirilmiş süreçlerin denetimi üzerine bilgilenme almaktadır. Toplumsal etkinliği olan teori artık bir arada yaşayan ve birbirleriyle tartışan insanların bilincine değil, [aleti ya da insanı] kullanan [**manipüle** eden] insanın davranışına yönelmiştir... Teorinin pratik ile ilişkisindeki gerçek zorluk bilimin bir teknolojik güç olarak gördüğü yeni işlevde değil, pratik ve teknik güç arasındaki farkı artık ayırdedememizde yatmaktadır. Oysa bilimsel kabul edilen bir uygarlık bile pratik sorunları gözardı etmek ayrıcalığına sahip değildir; bu nedenle garip bir tehlike ortaya çıkıyor... yurttaşların kendi aralarında kaderlerini pratik[27] açıdan denetim altına alabilecekleri akılcı bir 'konsensus'un oluşması yönünde hiçbir çaba yok. Bunun ye-*

26 Jürgen Habermas, ''Technology and Science as Ideology'', **Toward a Rational Society** (Boston, 1971) içinde.

27 'Pratik' sözcüğü bundan böyle Kant'ın felsefesinde yer aldığı anlama benzer bir biçimde yer alıyor. Yani insanın eylemine dolaysız olarak yol gösteren ahlâk, değer yargılar, normlar vb.'yi içeren bilgiler 'pratik' bilgi, bundan doğan eylem 'pratik' eylem olarak anlaşılmalı. Diğer bir deyişle teknik ve teorikten farklı olarak insanların birbirleriyle **yaşam etkileşimleri** içinde kullanılan bilgileri 'pratik' olarak niteleyeceğiz.

rini tarih üzerinde toplumsal yönetimi mükemmelleştirecek teknik bir denetim kurmak gibi pratik olmayan tarih-dışı bir çaba almaktadır.[28]

Batı açısından tarihsel olarak görülebilecek bu siyasal kaygu Habermas'ı bilginin kökenleri ile insanların doğal istemleri[29] ve bu istemlerin doğurduğu eylemler arasında ilişki kurmaya zorluyor. Bu ilişkiyi kurarken Habermas pozitivist anlayışın kökeninde yatan, süreçlerin ve olguların nesnelleştirilmesine karşı çıkıyor. Bilgiyi yaratan olgular insanların edilgen olarak ve duyular aracılığı ile algıladığı bağımsız nesneler olarak düşünülemez. İnsanlar olguları nesnel ve tarafsız olarak değil, etken ve kendi istemlerinin doğurduğu eylem biçimlerinin yönelttiği doğrultuda, seçici olarak algılarlar. Habermas ilk aşamada birbirlerine indirgenemeyecek iki doğal istem türünü doğaya (ve insanlara) egemen olmaya yönelik **teknik istem** ile karşılıklı etkileşimi sağlayan **iletişim istemi** olarak ortaya koymakta. Bu istemler ise Habermas'ın **amaçlı-akılcı eylem** ile **iletişim eylemi** olarak adlandırdığı eylem biçimlerini doğuruyor:

> *Emek ya da **amaçlı-akılcı eylem**den [bir amaca yönelik] araçsal eylem veya akılcı seçme eylemini ya da bu ikisinin birleşimini kastediyorum. Araçsal eylem ampirik bilgiye dayalı **teknik kurallarla** yönetilir. Bu eylemin altında her koşulda gözlenebilir fiziksel veya toplumsal olaylar hakkında öngörümler yapılması yatmaktadır. Bu öngörümler doğru ya da yanlış çıkabilir. Akılcı seçme eylemi ise analitik bilgiye dayalı **stratejilerin** yönetimindedir. Bu eylemin altında ise tercih kurallarından (değer sistemlerinden) yapılan çıkarsamalar ve karar süreçleri yatar; varılan önermeler doğru ya da yanlış olarak çıkarsanmış olabilir. Amaçlı-akılcı eylem verili koşullar altında tanımlanmış bir amacı gerçekleştirir. Araçsal eylem gerçekliğin etkin bir biçimde kontrol edilmesi yönünden uygun veya uygun olmayan araçları örgütlerken; stratejik eylem yalnızca, belli değer ve kuralların kabulü ile yapılan hesaplamanın eldeki seçenekleri doğru değerlendirmesiyle ilişkilidir.*
>
> *Öte yandan 'etkileşim'den **iletişim eylemini**, simgesel etkileşimi anlıyorum. Bu eylem, davranışlara ilişkin karşılıklı beklentileri tanımlayan ve en az iki eylemci özne tarafından anlaşılabilir ve tanınabilir olan bağlayıcı **ortak normların** yönlendirilmesine tabidir. Toplumsal normlar kendilerini belli yaptırımlar ile kabul ettirirler. Anlamları doğal dil iletişimi içinde nesnelleşir. Teknik kuralların ve stratejilerin geçerliliği ampirik ya da analitik olarak doğru olan önermelere bağlıyken, toplumsal normların geçerliliği karşılıklı niyetlerin anlaşılmasında öznelerarası bir birlik*

28 Jürgen Habermas, "Dogmatism, Reason and Decision: On Theory and Practice in Our Scientific Civilization", **Theory and Practice** (London, 1974) içinde, s.254-255. Bundan böyle tersi yazılmadığı sürece gönderme yapılan bütün yapıtların yazarı Jürgen Habermas'tır.

29 Çevirmekte zorluk çektiğim bir sözcük İngilizce **interest** ya da Almanca **interesse.** Bu sözcüklerin Türkçe karşılıkları 'ilgi', 'çıkar', 'faiz' olarak biliniyor. Bilgi ile insan **interest**'i arasındaki ilişkiyle belirlenen Habermas'ın bilgi kuramı için bu üç sözcük de yetersiz kalıyor. Anlamı biraz çarpıttığımı bildiğim halde, bu sözcüğü 'istem' sözcüğü olarak çevirmek zorunda kaldım.

*[**intersubjectivity**] olmasına bağlıdır ve bu normlar yükümlülüklerin taraflarca genel bir kabul görmesi ile varlıklarını korurlar. Bir kuralın çiğnenmesinin doğurduğu sonuç o kuralın türüne bağlıdır. Geçerli teknik kuralları veya stratejileri çiğneyen **yeteneksiz** davranış başarıya ulaşamamaya mahkûm olur; 'ceza' gerçeklik tarafından yadsınma biçiminde olayın içinde yapılanmıştır. Normları çiğneyen **sapık** davranışın yaptırımı ise olayın dışında kalan, üzerinde uzlaşılmış olan kurallarla [**by convention**] belirlenir. Amaçlı-akılcı eylemin öğrenilmiş kuralları bizi belli **becerilerle,** içselleştirilmiş [**internalized**] normlar ise **kişilik yapıları** ile donatır. Beceriler bizi problem çözebilecek bir konuma getirirken, güdüler [**motivations**] normlara uygun davranmamızı sağlar.*[30]

Kaynağını **teknik** ve **pratik** insan istemlerinden alan bu iki bilgi türünün yanısıra, Habermas'e göre, üçüncü bir bilgi türü ve bu türü açıklayan bir insan istemi daha var. Habermas bu istemi **eleştiri** ya da **özgürleşme** istemi olarak adlandırıyor. Habermas'a göre özgürleşme istemi ve bu istemin doğurduğu bilgi, kendini ve dünyasını kurabilen insanın kendini oluşturma süreci içinde konumunu yansıtabilme ve geleceğine egemen olabilme yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Özgürleşme istemi teknik ve pratik istemlerde olduğu gibi, bilme ile bilgiyi kullanma sürecinin içiçe olduğu durumlardan farklıdır. Bireyler kendi durumlarını yansıtarak o zamana kadar kendilerini bilinçleri dışında etkilemiş olan güçlerin ve engellerin farkına varırlar. Böylece bilme eylemi yani bu durumun farkına varma anı özgürleşme isteminin, yani durağanlaştırılmış güçlerin etkisinden kurtulup özgürleşmenin, gerçekleştiği andır. Habermas'a göre insanoğlu bilgi ile kendi doğal istemlerinin arasındaki ilişkiyi de ancak özgürleşme isteminin bir sonucu olarak kendini yansıtma süreci sayesinde anlayabilir. Özgürleşme istemi insanların kendi varlıklarını koruma mücadelesi verdikleri tarihin içinde gelişir. Ama bu istemin aldığı tarihsel biçim teknolojik etkinliğin ve simgesel etkileşim koşullarının gelişmişlik düzeyine bağlı olarak oluşur. Bu nedenle özgürleşme istemi diğer iki istemden farklı olarak dolaylıdır, türevseldir.

Habermas bilginin kökenlerine ilişkin kuramsal anlayışını ilk kez sistematik bir biçimde **Bilgi ve İstemler** adlı kitabında yayınlamıştır.[31] Habermas bu kitabında ilk önce bilginin **epistemolojik** -özneye, yani bilene ilişkin- temellerinin felsefe tarafından terkedilmesinin tarihini ele almış ve sırasıyla Kant, Fichte, Hegel ve Marx'ın bu süreç içinde oynadığı rolleri açıklamıştır. Son fırsatın Marx tarafından kaçırıldığına inanan Habermas, insanların eylemlerinin tarihi yapmak gibi öznel bir boyutu olduğunu anlamış olan Marx'ın insanlararası etkileşimi emek sürecinin ve üretim güçlerinin yani teknik istemlerin bir türevi olarak gördüğünü ve böylece pozitivizmin tuzağına düşmekten kurtulamadığını açıklar. Marx'taki yanılgı birbirlerine indirgenemeyecek olan iki boyutun, teknik isteme bağlı amaçlı-akılcı bilgi ve eylem ile pratik isteme ya da iletişim istemine bağlı bilgi ve eylemin tek boyuta indirgenmiş olmasıdır. Böylece bağımsız bir statüye sahip olması gereken 'etkileşim' süreci, emek

30 "Technology and Science as Ideology", s.91-92.

31 **Knowledge and Human Interest** (Boston, 1972).

sürecine, yani teknik istemlerin ağırlık kazandığı ampirik-analitik bilimlerin belirlediği bir alana sıkışarak pozitivizmin nesnelleştirici saldırısı karşısında söylem dışı kalmıştır.

Habermas'ın bilgi kuramını etkileyen düşünürlerden de kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Ampirik-analitik bilimlerin içerdiği teknik bilgi -ki bugünkü pozitivist bilim felsefesi yalnızca bu tür bilgiyi geçerli görmektedir- bağlamında Habermas'ı etkileyen temel düşünür Charles Peirce'dir. Pozitivizmden kaçan Habermas'ı Peirce'nin neden etkilediği şu sözlerden anlaşılmaktadır:

"Peirce'i geçmiş [19. yüzyıl] ve modern pozitivizmden ayıran özellik sorgulama yönteminin işlevinin bilimsel kuramların mantıksal yapısını açığa kavuşturması değil, bilimsel kuramları ortaya çıkaran sürecin mantığını ortaya çıkarmasıdır".[32]

Habermas, Peirce'in pragmatizminden bir adım daha ileri giderek bilimsel yargıların temelini açıklayan öznelerarası konsensusun bilim adamları arasında bir iletişim-etkileşim sonucu doğduğunu ortaya koymuştur. Böylece teknik istemin doğurduğu bilgi, iletişim istemi ile ve dolayısıyla pratik bilgi ile içiçedir. Habermas zaman içinde bilim kurumlarının görece bağımsızlık kazandığına değinerek, bilimsel sorgulama yönteminin çok daha incelmiş bir kavramsal çerçeve içinde çalıştığını belirtir:

> *...Sorgulama yöntemi üç koşulu daha sağlar (1) öğrenme sürecini yaşam sürecinden ayırır. Böylece uygulanan işlemler seçici bir geri bildirimli denetimin altında yer alırlar. (2) Hassaslığı* ***[precision]*** *ve öznelerarası belirlenen güvenilirliği sağlar. Dolayısıyla eylem, ölçme süreçleri ile dolaylı olarak belirlenen deneyin varlığında soyut bir biçim alır. (3) Bilginin ilerlemesini sistematikleştirir. Böylece olabildiğince çok evrensel varsayımlar olabildiğince basit kuramsal bağlarla ilişkilendirilir.*[33]

Öte yandan bilimin her zaman teknik olarak kullanılabilir sonuçlar doğurması gerekmediği itirazını Habermas şöyle yanıtlar:

"Yine de önermelerin yapısı (gözlemlenebilir davranışlar üzerinde sınırlı teşhisler) ve geçerliliği sağlayan koşulların türü (toplumsal emeğin içinde doğal olarak yapılanmış olan eylem sonuçlarının denetiminin taklidi) ile bilginin teknik olarak kullanılabilmesine ilişkin bir yöntemsel karar önceden alınmış oluyor."[34] Yani bilimsel yöntem, teknik kullanımdan doğan özellikleri içinde barındırmakta.

Pratik bilginin kökenlerine inerken Habermas 19. yüzyıl Alman düşünürü Dilthey'den yararlanmıştır. Toplumbilimin yorumbilim **(hermeneutics)** olarak anlaşıldığı modeli pratik bilgi için örnek olarak alan Habermas, Dilthey'in doğa bilimleri -kültür bilimleri **(Geisteswissenschaften)** ayrımına işaret eder ve bu bağlamda 'anlama' **(Verstehen)** sözcüğüne Dilthey'in verdiği anlamı açık-

32 **A.g.e.**, s.91

33 **A.g.e.**, s.124

34 "A Positivistically Bisected Rationalism", **The Positivist Dispute** içinde, s.209.

lar. **Verstehen** doğa bilimlerindeki niçin ve nasıl soruları yerine nedir sorusuna yanıt arayan bir anlayış biçimidir. Dilthey ilk önceleri anlayabilmek için yorumcunun ilgili tarihsel ya da kültürel bağlamı içeren bir ruh haline girmesi gerektiğine inanırken, sonraları yorumcunun kültüre dışardan da bakabileceği ve anlayabileceği görüşüne gelmiştir. Bu görüşe göre psikolojizmi aştığına inanan Dilthey, yorumcunun müdahalesinin yorumlanan ortamı ve yorumcuyu dönüştürmediği anlayışındadır. Habermas, bu konuda diğer bir çağdaş Alman düşünürü Gadamer'in Dilthey'e yönelttiği eleştiriye katılmaktadır. Daha sonra Gadamer ile uzun bir tartışmaya girmiş ve Gadamer'in geleneği mutlaklaştıran ve göreliliğe **(relativizme)** kayan görüşlerini tam bir Aydınlanma ruhu içinde eleştirmiştir.[35] Habermas'ın bu yöndeki eleştirisi ile pozitivizme getirdiği eleştiri arasında ilginç bir simetri vardır. Nasıl ki, ampirik-analitik bilimler iletişim ve etkileşim boyutlarına duyarsız kalarak konsensusun temellerini tek boyuta indirgiyorduysa, Gadamer de doğal dil aracılığı ile yer alan iletişimi ön plana alarak bu iletişimde kullanılan dilin toplumsal bir baskı aracı olabileceğini gözardı etmektedir. Habermas'a göre:

> *Gelenek olarak dilin kurumlarüstü (metainstitution) konumu ister istemez değer yargılarının belirlediği ilişkilere indirgenemeyecek toplumsal ilişkilere bağlıdır. Dil aynı zamanda toplumsal güç ve baskı için bir ortamdır; örgütlenmiş gücü meşrulaştırma işlevi görür. Bu meşrulaştırma süreci, kurumsallaşması olanaklı bulunan güç ilişkilerinin içyüzünü göstermediği halde bu ilişkiler meşrulaştırma yapısının içinde yer alıyorsa bu durumda dil de ideolojiktir.*[36]

Böylece Habermas, Gadamer'in geleneği ve tarihsel bağlamı mutlak alan ve donduran ve böylece farklı geleneklerin iletişim içinde ortak konsensuslara varmasını olanaksız kılan relativizmine -ki bu görüş Nazileri haklı kılacak boyutlara kadar ilerleyebilir- kesin bir biçimde karşı çıkıyor.

Habermas bilgi ile özgürleşme arasında ilişki kurarken de Freud'dan yararlanıyor. Freud'un psikanalizde kullandığı yöntem Habermas'ın iletişim kuramındaki özgürleşme boyutunu önemli ölçüde etkilemiştir. Buna rağmen Habermas'ın Freud'un dünya görüşünü benimsediği söylenemez; Habermas bir yansıtma, bir kendini tanıma ve böylece özgürleşme için bir yöntem arayışındadır. Bu yöntem arayışının nedeni çarpıtılmamış ideal iletişim koşullarında insanların gerçekten dışavurmak istedikleriyle dışavurdukları arasındaki bilinçaltında yatan engelleri aşma gereğinde yatmaktadır. Habermas'ın birçok alanda olduğu gibi bu alandaki düşünceleri de önemli dönüşümlere uğramıştır. Özgürleşme sürecinde çok önemli bir yer işgal eden 'yansıtma' sözcüğünü **Bilgi ve İstemler** kitabı için sonradan yazmış olduğu ek **(postscript)** yazısında şöyle açıklar:

> *Ancak kitabı yazmayı tamamladıktan sonra farkına vardım ki, 'yansıtma' sözcüğünün Alman idealizmine kadar uzanan geleneksel kullanımının*

35 "A Review of Gadamer's **Truth and Method**", Fred R Dallmayr ve Thomas A McCarthy derl. **Understanding Social Inquiry** (Notre Dame, 1977) içinde.

36 **A.g.e.**, s.360

farklı iki anlamı var (ve bu anlamlar birbirine karışıyor): birincisi bilen, konuşan ve eylem yapan öznenin kendi gizil yeteneklerinin koşulları üzerine yansıtması; diğeri ise belirlenmiş bir öznenin... kendini yansıtırken teslim olmuş olduğu bilinçaltında üretilmiş kısıtlar üzerine 'yansıtma.'[37]

Habermas bundan sonra 'yansıtma' kavramı yerine yukarda tanımladığı ilk anlam için **akıl ile yeniden kurma (rational reconstruction)** diğeri için ise **özeleştiri** sözcüklerini kullanıyor. 'Akıl ile yeniden kurma' kavramı Habermas'ın düşünce çerçevesi içinde önemli bir yer işgal ettiği için üzerinde biraz durmakta yarar var.

'Akıl ile yeniden kurma' belirli bir alanda veya bağlamda (örneğin doğal dilin kullanımı, algılamanın gelişmesi vb.) insandaki yeteneği açıklayan kurallardır. Söylem içinde her an sınanabilen, ampirik olgular kullanabilen bu kurma süreci insan istemlerinden bağımsız görünen bir tür saf bilgi ya da kuramdır. Bu bilgi bize işlevsel ve kurallarca yönetilen bir bağlama başarılı bir biçimde katılabilmemizin nedenlerini açıklayabilir; yani örtük bir deneyim bilgisinin **(know-how)** çalışma mekanizmasını açıklayabilir. Aynı kavram psikanalizde bireyin kendi geçmişindeki olayları analizcinin yardımıyla yeniden kurması sürecine de uygulanabilir. Bu bağlamda yöntemin geçerliliğinin ölçütü kendi içinde yatmaz; yöntemin geçerliliği uygulandığı bireyin geçmişinden doğan kısıtlayıcı engelleri aşarak özgürleşmesine ve bireyin gelecek için yeni olanaklara kavuşmasına bağlıdır. Habermas'ın bu kavrama olan ilgisi dilbilim (Chomsky), antropoloji (Levi-Strauss) ve psikoloji (Piaget) dallarında elde edilen başarılı sonuçlardan kaynaklanıyor.

Habermas, Marx'ın tarihsel materyalizm projesini de tarihin 'pratik bir niyetle' akıl ile yeniden kurulması olarak gündeme getiriyor. Tarihi akıl ile yeniden kurmanın sağladığı olanak, geleceği öngörmek gibi pozitivist bir edilgenlik değil, tersine insanları, yaşadıkları an içinde, gelecek için tüm etkinliklerinin farkına varabilecekleri bir özgürleşme fırsatı.

HABERMAS'IN TOPLUMSAL SİSTEM KAVRAMSALLAŞTIRMASI[38]

Habermas'ın çağdaş kapitalizmi yorumlayan görüşlerine geçmeden önce toplumsal konularda geliştirmiş olduğu kuramsal kategorileri açıklamak yerinde olacaktır. Habermas toplum kavramını iki boyut içinde soyutlamaktadır. Bunlardan ilkine göre, toplum belli amaçlara yönelik olarak kendi varlığını sürdüren ve bu amaçlara erişmek için **manevra (steering)** yapma olanağına sahip **kendi kendini düzenleyen (self-regulating)** bir sistemdir. Bu yaklaşım biyolojik organizmaların davranış ve evrimlerinin soyutlanması ile varılan ve von Bertalanffy'den beri önemi yaygınlaşarak artan genelde **sistem kuramı** ve özelinde **açık sistemler** kavramı ile yakından ilişkilidir.[39] Habermas'ın bu konudaki görüşleri önce işlevselci **(functionalist)** Amerikalı top-

37 "A Postscript to Knowledge and Human Interests"den aktaran David Held, **Introduction to Critical Theory** (Berkeley, 1980), s.326.

38 Jürgen Habermas, **Legitimation Crisis** (Boston, 1975)

39 Ludwig von Bertalanffy, **General System Theory** (Norwich, 1973).

lumbilimci Parsons daha sonra ise -ve daha kapsamlı bir biçimde- Alman sistem bilimcisi Niklas Luhmann ile girmiş olduğu tartışmaların bir ürünüdür.[40] Luhmann toplumu bir sistem olarak kavramsallaştırırken **karmaşıklığın azaltılması (reduction of complexity)** kategorisini ön plana almaktadır. Bu kavramsallaştırmaya göre sistemler karmaşık ve değişen bir çevre içinde kendi varlıklarını korumak zorundadır. Sistem çevre ile ilişkisini kurarken, kendi karmaşıklığı ile (ya da, diğer bir deyişle, kendi alabileceği durum **(state)** sayısı ve olanakları -ki bu karmaşıklığın bir ölçütüdür-) dış çevre arasında uyum sağlamaya, yani farklılıkları dengelemeye çalışır. Böylece, sistem, varlığını sürdürebilmek için dış çevrenin değişen ve kendine yansıyan etkilerini kendi durum değiştirme veya manevra olanakları ile dengeleme çabasındadır. Bu yönüyle sistem, sürekli olarak dış çevrenin kendine yansıyan karmaşıklığını azaltma yönünde gelişir.[41]

Bir Hegel öğrencisi olan Habermas, bu işlevselci ve pozitivist kokan nesnelleştirilmiş anlayıştaki bit yeniğini görmüş ve bu kavramsallaştırmayı kendi çerçevesi içine alırken ikinci bir soyutlama boyutu daha getirmiştir. Toplum kendi kendini düzenleyen bir organizma, bir sistem olduğu kadar aynı zamanda da bir **yaşam dünyasıdır (life-world).** Topluma bir yaşam dünyası olarak bakıldığında, toplumun konuşan, eylem yapan ve birbirleriyle etkileşim içinde olan bir simgeler dünyasının insanlarından oluştuğu görülür. Toplumun amaçlarını belirleyecek olan konsensuslar öznelerden bağımsız olarak sadece dış çevre ile uyum sağlamaya yönelik manevralar sonucu -yani merkezden- oluşamaz. Eğer bu konsensuslar sistematik olarak çarpıtılmış iletişim koşullarında, yani içinde akıl-dışı baskı mekanizmalarını barındıran bir nitelikte olursa **toplumsal bütünleşme**'nin temelleri sorgu alanına dahil edilmelidir. Habermas bu konuda Luhmann'ı şöyle eleştiriyor:

> *...göstermeye çalıştım ki gerçeklik ve doğruluk/uygunluk konusunda, yaşamın kültürel alanda kendini yeniden üretmesine yönelik geçerlilik iddialarını **(validity claims)** eğer yalnızca denetleyici ortamla sınırlarsak ve onu güç, para, itimat, etkileme vb. gibi ortamlarla aynı düzeyde düşünürsek, bu iddiaların bir söylem içinde kendilerini ispatlaması gereğini gözardı etmiş oluruz. Sistem kuramı **geçerlilik sorunlarını, davranış sorunlarına** indirgemek zorundadır. Böylece Luhmann bilgi ve söylem, eylem ve norm, egemenlik ve ideolojik onaylama gibi [söylemden bilgiye, normdan eyleme, ideolojik onaydan egemenliğe geçişteki] devinimleri yeniden kavramsallaştırırken organik sistemler ile toplumsal sistemler arasındaki farka duyarsız kalmaktadır... Özümlü bir kavramsallaştırma stratejisinin avantajları, manevra olanaklarının bağımsız kabul edilmesi ve*

40 Habermas-Luhmann tartışması İngilizceye çevrilmemiştir. Almancası için bkz. **Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie?** (Frankfurt, 1971).

41 Bu kavramı bugünkü Türkiye bağlamında kısaca açıklamaya çalışayım. Dünya petrol üretimindeki kısıtlar ve fiyatların artması Türkiye açısından dış çevrenin yeni bir durumu olarak düşünülebilir. Bu durumda petrol fiyatlarının artması Türkiye'yi bazı yeni -ve tatsız- önlemler almaya zorlamıştır. Luhmann'ın dilinde Türkiye kendi karmaşıklık düzeyini artırarak, yani uyum sağlayacak yeni yapıları kurarak dış çevrenin bu etkisini dengelemeye çalışmıştır. Buna benzer -özellikle üçüncü dünya'da- yüzlerce örnek düşünülebilir.

toplumbilimin konusunun bir seçme sürecine sınırlanması ile kavramsallaştırma emperyalizminin zaaflarına dönüşmektedir.[42]

Habermas'a göre, bir yönüyle organik bir **sistem** diğer yönüyle de bir **yaşam dünyası** olarak kavramsallaştırılan toplumsal sistemlerin bazı evrensel özellikleri var:

1- Toplumsal sistemler çevreleriyle üretim aracılığı ile ilişki içindedir. Öte yandan iç doğaları toplumsallaşma sürecini tanımlar. Bu süreç **gerçekliğin** (teknik bilgi) ve kabul görmesi istenen **normların** (pratik bilgi) tartışıldığı ortamda gelişir:

*Toplumsal sistemler varlıklarını dış doğaya karşı (teknik kurallara bağlı) araçsal eylem ile iç doğaya ilişkin olarak da (geçerli normlara bağlı) iletişim eylemi ile sürdürürler. Çünkü sosyo-kültürel gelişme aşamasına varıldığında hayvansal davranış biçimleri geçerlilik iddialarının buyruklarına göre yeniden örgütlenmek zorundadır. Bu yeniden örgütlenme doğal dilin öznelerarası-birliği oluşturan yapısı tarafından etkilenir. Dil iletişiminin ikili bir yapısı vardır. Çünkü, önermelerin içeriği hakkındaki iletişim ancak aynı anda [iletişimi sürdüren] kişilerarası ilişkiler hakkındaki üst-iletişim **(metacommunication)** ile yanyana yürüdüğünde gerçekleşebilir. Bu özellik insanlara özgü içiçe bir algılama işleminin ve dilin oluşturduğu öznelerarası-birliğe **[linguistic intersubjectivity]** bağlı eylem güdülerinin **(motives)** bir ifadesidir. Dil bir tür dönüştürücü işlevi görür; duyular, gereksinimler ve hisler gibi psişik süreçler dilin oluşturduğu öznelerarası-birliğin yapısına yerleşmiş olduğu için, içedönük olaylar ve deneyimler kasıtlı içeriklere dönüşür- yani algılamalar tümcelere, gereksinimler ve hisler normlara ilişkin beklentilere dönüşür... Bu dönüşümün sonuçları çok zengin bir ayrımı oluşturur; bir yandan görüşlerin, isteklerin, zevk ve acıların öznelliği öte yandan bir **genellik [evrensellik] iddiasına sahip** sözler ve değer yargıları. Genellik, bilginin nesnelliği ve geçerli normların meşruluğu demektir. Bu iki özellik de **topluluğun veya paylaşılan ortak anlamın** sosyo-kültürel yaşam dünyasının kurulabilmesi yönünden oluşmasını sağlar. Öznelerarası-birliğin yapıları deneyimlerin ve araçsal eylemin olduğu kadar tavırların ve iletişim eyleminin de kurucusudur. Aynı yapılar, sistem düzeyinde, dış doğayı kontrol eder ve iç doğayı bütünleştirir-yani toplumsal olarak ilişki içinde olan bireylerin yetenekleri sayesinde, topluma uyum sağlama süreçleri, gerçekliği ve onaylanması gereken normları içeren sözlerin söylendiği kendine özgü bir ortamın içinde yer alır.*[43]

42 **Legitimation Crisis,** s.5-6. Habermas'ın sürekli kullandığı bir kavram "geçerlilik iddiası" **(validity claim)**dır. İletişimin çarpıtılmamış olduğu koşullarda normların, değer yargılarının, kısacası etkileşimi ve eylemi belirleyecek tüm pratik bilgilerin gelenekle sınırlanamayacağını ve üzerinde akılcı tartışmanın yapılabileceğini, hatta tartışmanın kurallarının da tartışabileceğini söyleyen Habermas, herhangi bir norm ya da değer yargısı üzerinde öne sürülecek "geçerlilik iddiası"nın ancak böyle bir tartışma ortamında meşruluk kazanarak onaylanabileceği görüşündedir. Aksi halde varolan gerçekliğin "sistematik olarak çarpıtılmış iletişim koşullarında" değer yargıları öznel tercihlere, geleneklere, ya da tek yönlü, basın yayın araçlarının etkisine bırakılırsa, belli bir baskının aracısı olmak işlevini görürler.

43 **A.g.e.**, s.10-11.

Gerek teknik, gerek pratik yönden gelişmelerin akıl ile yeniden kurulabileceğini ifade eden Habermas, bilim ve teknoloji tarihinin (teknik boyut) gelişmesi kadar kültürel yaşam tarihinin (pratik boyut) gelişmesinin de keyfi olmayan bir yapı içinde düşünülebilineceği iddiasındadır. Efsaneden dine ve sonradan felsefeden ideolojiye varış bu gelişme mantığının çizgisi içindedir.

2- Toplumsal sistemlerin organik sistem olma bağlamındaki amaçları, üretim güçlerinin varmış olduğu aşama ile sistemin göreli otomisine bağlı olarak değişebilir. Ne var ki, bu amaçlar bir yandan da -toplumu organik sistemin bütünleşmesi açısından ele alan boyuttan bağımsız olarak- dünya görüşlerinin gelişme mantığı ile sınırlıdır. Diğer bir deyişle sistemin bütünleşmesi için sürdürülen manevralar, yaşam dünyasını oluşturan insanların güdülerini ters yönde etkileyerek toplumsal bütünleşmeyi paradoksal bir biçimde tehlikeye sokabilirler.

Habermas üretim güçlerinin gelişmesiyle gitgide büyüyen ve daha karmaşık örgütlenme biçimlerinin geliştiği toplumsal sistemlerin, normların oluşturduğu ve özellikle sistemik gelişmeyi engelleyecek yapıları yıkarak manevra olanaklarını artırabileceğini söylemektedir. Buna örnek olarak da, gelişmekte olan geleneksel toplumları vermektedir. Ama, diyor Habermas, normlara ilişkin yapıları geliştiren mekanizmalar bu gelişmenin mantığından bağımsız oldukları için, üretim güçlerinin gelişmişliği ve böylece manevra olanaklarının artmış olması kendi (yani üretim güçlerinin) gelişme mantığı doğrultusunda değer yargılarını ve insan güdülerini değiştirmenin garantisi değildir. O halde, üretim güçlerinin gelişmişliğinin yeni meşruluk iddialarına **(legitimacy claims)** yol açacak ve böylece sistemin otonomisini -ya da manevra olanaklarını- sınırlayacak bir normatif yapıyı ortaya çıkarması gibi paradoksal durumları da dışlayamayız. Birazdan görüleceği gibi Habermas'ın ileri kapitalizm yorumu bu paradoksu içermektedir.

3- Bir toplumun gelişmişlik düzeyi kurumsal yapısının olanaklı kıldığı **öğrenme kapasitesinde** yatmaktadır. Bu bağlamda özellikle teorik-teknik ve pratik sorunların ayırdedilebilmesi ve öğrenme süreçlerinin söylemsel **(discursive)** niteliğe sahip olabilmesi bu gelişmişliğin bir ölçütüdür. Habermas'ın bu tezi siyasal olarak ilginç sonuçlara vardırılabilir. Örneğin, üretim güçlerinin gelişkinliği açısından belki de dünyanın en ileri ülkesi olan ABD, bu ölçüte vurulursa bir sağırlar diyalogu olarak ancak tek yönde işlev gören kitle iletişim ortamı ile önemli bir gelişme boyutundan yoksun olarak görülebilir. Habermas'ın **toplumsal evrim kuramında** da, yeniden ele alınan tarihsel materyalizm tezlerine göre temel açıklayıcı öge üretim güçleri değil, toplumdaki öğrenme kapasitesidir. 'Toplumsal öğrenme'de gelişmişlik, bireyin algılama biçimlerindeki gelişme mantığınının toplumlara uygulanması ile ölçülmektedir. Kaba çizgileri ile Habermas gelişme sürecini bilgi bağlamında şöyle açıklıyor:

> *Felsefenin ortaya çıkmasıyla efsanevî geleneklerin ögeleri ilk kez olarak bir söylem içinde ele alınmaya başlandı; fakat klasik felsefe bir yandan pratik olarak önemi olan anlayışları kuramsal sorunlar olarak işlerken öte yandan teknik olarak kullanılabilir bilgi, kuramsal alanın dışında düşünülerek gözden düştü. Diğer yandan modern bilimin doğması ile tek-*

> *nik bilgiyi içeren ampirik bilgi 'yansıtmalı' bir öğrenme sürecinin içine alındı. Bununla eşzamanlı olarak felsefede mantıksal yapılarına göre teorik ve pratik sorunları ayırdeden ve pozitivizme yönelmiş yeni bir eğilim belirdi; ancak amaç pratik sorunları söylem dışına atmak oldu.*[44]

Habermas'ın öğrenme bağlamında diğer önemli bir kategorisi 'yansıtmalı' ve 'yansıtmasız' öğrenme süreçleridir. Yansıtmasız süreç kavramı, örtük olarak ortaya çıkan teorik ve pratik geçerlilik iddialarının dolaysız olarak bir eylem bağlamında ele alınması ve herhangi bir tartışma söylemi olmadan kabul veya reddedilmesini betimlemektedir. Öte yandan yansıtmalı öğrenme süreci, pratik geçerlilik iddialarının gündeme getirilip bir söylem içinde ele alınması ve 'kurumsallaşmış kuşkuların' varolduğu problematik iddiaların belli tartışmalar sonucunda kabul veya reddedildiği süreçtir.

Habermas'ın toplumsal formasyonu belirleyen temel kategorisi **örgütlenme ilkesi** 'dir. Marx'ın **üretim tarzı (mode of production)** kavramının yetersiz olduğuna değinen Habermas bu kategorinin liberal kapitalizmden doğan sınırlı bir açıklama gücü olduğunu belirtmekte ve daha üst düzeyde bir soyutlamanın gerekli olduğuna işaret etmektedir:

> *...örgütlenme ilkesi bir soyutlama içinde toplumsal sistemdeki durum değişikliği **[change of state]** olanaklarını sınırlar... Örgütlenme ilkeleri toplumun, kimliğini kaybetmeden öğrenebilme kapasitesini sınırlar. Bu tanıma göre manevra problemleri, toplumun örgütlenme ilkelerinin çizdiği sınırlar içinde çözülemiyorsa bunalımlara yol açarlar. Bu tür örgütlenme ilkeleri ilk olarak üretim güçlerinin öğrenme mekanizmalarını belirlerler; ikinci olarak (toplumsal) kimliği koruyan yorumlama sistemlerinin değişebilme alanını belirlerler ve son olarak da manevra kapasitesinin genişleme olanaklarını belirleyen kurumsal çerçeveyi sabitleştirirler.*[45]

Yukardaki soyutlamanın daha somut bir örnekle ifadesi gerekirse, örneğin liberal kapitalizmde örgütlenme ilkesi siyaset dışı sınıf hegemonyasıdır ve ücretli emek ile sermaye temel ögeleridir. Öte yandan Habermas'a göre ileri kapitalizmde örgütlenme ilkesi devlet öncelikli bir siyasal yapıya dayalıdır.

Habermas yukarıda özetlemeye çalıştığım bu kuramsal çerçeve içinde toplumbilimsel açıdan **bunalım** kavramını açıklamaya çalışmaktadır. Habermas'a göre bunalım son kertede bir **toplumsal kimlik** sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumun kimliğinin değişmesi toplumsal normların yanısıra bireylerin güdülerinin ve benimsedikleri yeni rollerin de farklı bir örgütlenme ilkesi çerçevesinde yer almasıdır. Farklı toplumsal örgütlenme ilkelerinin doğurduğu toplumsal formasyonlar için Habermas aşağıdaki sınıflandırmayı önermektedir.

44 **A.g.e.**, s.16.

45 **A.g.e.**, s.7-8.

Toplumsal Formasyonlar

İlkel
Uygarlıklar
  Geleneksel
  Modern
    Kapitalist
      liberal kapitalist
      ileri kapitalist
    Kapitalist-sonrası
Modern-sonrası

Bu şemaya göre tüm uygarlıklar, yani bugünkü Doğu bloğu ülkeleri dahil, sınıflı toplumlardır. Sınıf kavramı ekonomik olarak belirlenmediği için, yani ekonomi bir alt sistem olarak yalnızca liberal kapitalizm içinde belirleyici örgütlenme ilkesini oluşturduğu için bu yaklaşımın kuramsal iç tutarsızlığından söz edilemez. Modern-sonrası toplum ancak tarihsel olarak belirlenecek, geleceğin yeni toplumsal formasyonunu betimlemektedir.

İLERİ KAPİTALİZM VE BUNALIMLARI

Habermas'a göre ileri kapitalizm, devletin ekonomiye birçok düzeyde müdahale etmek zorunda kaldığı ama yine de özel sermayenin stratejilerinin ikincil etkilerinin kaynak dağıtımını akılcı olarak planlamasını olanaksız veya etkisiz kıldığı bir toplumsal formasyondur. Habermas, bu tarihsel toplumsal formasyonu incelerken sistemi üç tane birbirleriyle çeşitli biçimde ilişki içinde olan alt sistemden oluşmuş olarak ele alıyor: ekonomik sistem, siyasal (veya yönetimsel) sistem ve sosyo-kültürel sistem.

Ekonomik sistem rekabetçi sermaye, oligopolistik sermaye ve kamu sektöründen oluşuyor. Rekabetçi sermaye, serbest piyasaya ya da devletin oluşturduğu pazara yönelik ve (Weber anlamında) rasyonelleşme boyutu yok. Tekeller oligopolistik rekabet içinde çalışıyor, uzay ve savunma sanayilerinde devletçe oluşturulan piyasaya tümüyle duyarsız dev yatırımların yer aldığı pazarda önemli yer tutuyorlar. Tekeller hızlı bir teknolojik gelişme içinde, rasyonel olarak örgütlenmiş ve güçlü sendikalar ile karşı karşıya. Kamu sektörü de birim büyüklükleri ve sermaye malları üretiminde yer almaları açısından tekellere benzer yapılara sahip, ama aynı ölçüde rasyonelleşmemiş. Bu, son derece kaba çizgileri ile verilen model 1960'lar sonrası ABD için yapılan çalışmaların sonuçlarından türetilmiş.

Siyasal sistem veya **yönetim sistemi** sermayenin büyümesi için şu işlevleri görüyor: (i) ülkenin rekabet gücünü uluslararası alanda ekonomik bloklar kurarak ve diğer siyasal ve askeri önlemler olarak artırmak, (ii) savunma sanayi, uzay araştırmaları gibi dolaysız üretkenliği olmayan tüketim alanları yaratmak, (iii) piyasa mekanizmasının olanak vermediği sektörlere sermaye aktarmak, (iv) ulaşım, eğitim, sağlık, şehir planlaması gibi maddi altyapıları geliştirmek, (v) bilimsel ve teknik araştırmaları desteklemek ve patent korumak gibi maddi olmayan altyapıları geliştirmek, (vi) emeğin üretkenliğini artı-

rıcı eğitim, meslek okulları gibi girişimleri sürdürmek, (vii) özel üretimin doğurduğu işsizlik sigortası, ekolojik önlemler gibi toplumsal maliyetleri karşılamak. Bunların yanı sıra piyasanın dengesiz çalışmalarını önlemek amacıyla yönetim, kredilerle, fiyat garantileriyle, sübvansiyonlarla, gelir transferleriyle, kamu ihaleleriyle, dolaylı emek piyasası politikalarıyla ve diğer parasal politikalarla yatırımları ve toplam istemi düzenler. Böylece amaç, emeğin üretkenliği ve sermayenin büyümesi olmak üzere **yönetim sistemi,** sürekli büyüme, sabit fiyatlar, tam istihdam, dengeli dış ticaret gibi çoğu kez birbirleri ile çelişen değişkenleri kendi **manevra** olanakları ile belli sınırlar içinde tutmaya çalışır.

Sosyo-kültürel sistemde piyasa mekanizmasının zayıflığı ve yönetim sisteminin manevralarının bozucu yan etkileri ile burjuva ideolojisinin adil değişim (rekabetçi piyasa fiyatları üzerinden) kavramının inandırıcılığı çökmüştür. Buna ek olarak ekonomik sistem ile yönetim sisteminin yeniden (liberal kapitalizm öncesinde olduğu gibi) içiçe geçmesi yeni bir meşrululuk gereksinimi doğurur. Geçmişte meşruluğu sağlayan geleneksel yapıların kapitalizmin gelişmesi ile çökmüş olması, sorunu daha da zorlaştırmaktadır. Öte yandan burjuva ideolojisinin süregelmiş olan evrensel değer sistemleri; nesnel hukuk kuralları, seçme ve seçilme hakları vb. tek bir çözüm seçeneğine işaret etmektedir: formel demokrasi. Yurttaşların politik iradenin oluşumuna gerçek bir biçimde katılmaları, yani gerçek demokrasi, ister istemez devletçe toplumsallaştırılmış üretim ile özel çıkarların artı değere el koyması gibi bir çelişkiyi insanların bilincine getirerek meşruluğun temellerini sarsacaktır. Bu nedenle yönetim sistemi siyasal iradenin oluşumunun meşrulaştırılması kaygusundan bağımsız olarak çalışabilmelidir. Bu nasıl sağlanır? Yurttaşların özgül istekleri kamuoyuna genelleştirilmiş kitle istekleri şeklinde yansıtılır ve kitle sadakatı siyasal katılımı içermeyecek biçimde sağlanır. Meşrulaştırma stratejisinde ise iki farklı boyut göze çarpmaktadır. İlki karyerizm, boş zamanları dolduracak siyaset dışı etkinlik alanlarının yaratılması, tüketim ve okullara kadar giren **başarı ideolojisi** gibi eğilimler aracılığı ile yaşamı özelleştirmek **(privatism)** yani bir kamu platformunu engellemek; diğeri ise kökleri Weber ve Schumpeter'e kadar uzanan bir elit-yönetici anlayışının teknokratik bir çerçeve içinde yaygınlaşması.[46]

Habermas ileri kapitalist toplumlardaki sınıf yapısını ise şöyle tanımlıyor:

> *Geleneksel toplumlarda üretim ilişkilerinin siyasal şekli yönetenlerin [yönetilenlerden] ayırdedilebilmesini kolaylaştırırken, liberal kapitalizmde gözle görülen egemenlik siyasal olarak anonim yurttaşların elindeydi. (Ekonomik kaynaklı toplumsal bunalım anlarında, doğal olarak, Avrupa işçi hareketinin ön saflarında görülebileceği gibi, bu anonim güçler siyasal bir hasım kimliğini kazanıyorlardı). Fakat, örgütlü kapitalizmde, üretim ilişkileri bir ölçüde yeniden politize olduğu halde, sınıf ilişkisinin siyasal biçimi yerleşmemiştir. Tersine, egemenliğin siyasal anonimliğini toplumsal bir anonimlik izlemiştir. Yani ileri kapitalizmin yapıları*

46 Habermas'ın formel demokrasi kavramının geniş bir açıklaması ve liberal kapitalizmden ardakalan kökenleri için bkz. bu sayıda Jürgen Habermas, "Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer mi?".

müzmin bunalımlara bir tepki formasyonu olarak anlaşılabilir. İleri kapilatist toplumlar çelişkinin örtük kalmasında etkin olabilmek amacıyla, sistem bunalımlarını atlatırken, toplumsal bütünleşmenin tüm güçlerini yapısal olarak en yüksek olasılıklı çatışma odaklarında yoğunlaştırmışlardır. Bunu yaparken, aynı zamanda da reformcu işçi partilerinin taleplerini karşılamışlardır.[47]

Habermas'a göre bir yandan tekellerle güçlü sendikalar arasında oluşan ücretler, 'siyasal bir ücret' niteliğini kazanıp, uzlaşmaya varılırken öte yandan yönetim sisteminin 'refah devleti' çerçevesinde yaptığı manevralar ile oluşan yeni gelir dağılımı ekonomik olarak sınıf farklarını belirleyecek çizginin çizilmesini olanaksız kılmakta. Bu durumda varılan sınıf uzlaşmasıyla (hemen hemen) herkes, sistemin hem bir katılımcısı hem de bir kurbanıdır.

İleri kapilatist büyümenin sorunlarını incelerken, Habermas, ilk önce üç önemli denge konusunu ele alıyor: ekolojik denge, antropolojik denge ve uluslararası denge. **Ekolojik denge** açısından, yani sistemin **dış doğa**'sının bir boyutundan bakıldığında, ileri kapitalizmdeki anarşik üretim biçiminin terkedilip kıt kaynakları akılcı bir planlamayla kullanan ve 'kullanım değerlerini', 'değişim değerlerinin' önüne alan yeni bir **örgütlenme ilkesi**'nin gereği görülüyor. Bu ise Habermas'ın önceki kuramsal çerçevesine göre **toplumsal kimliğin** değişmesini gerektiriyor. Bu kısıt Habermas'a göre 75-100 yıl içinde etkin olabilir. **Antropolojik denge** Habermas'ın yaklaşımına özgü bir kavram. Sistemin iç doğasından, yani toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak normlar ve iletişim yapılarından doğacak sınırlar söz konusu. Kitle sadakatinin sınırlarını incelerken şunu diyor:

''İç doğayı, iletişen bir davranışlar örgütü içinde bir arada tutacak bir toplumsallaşma kaçınılmazsa, o zaman, yaklaşık olarak da olsa, kararların neden gösterilmeden kabul edilmesini garanti eden herhangi bir eylem normunun meşru olabileceğini göremiyorum.''[48] **Uluslararası denge** belli bir toplum için dış doğanın bir diğer boyutu. Bu konuda Habermas'ın bir nükleer savaşın çıkmaması temennisi dışında söylediği fazla bir şey yok. Aslında bu eksiklik -ki kanımca çok önemli- Habermas'ın dünya bütününe bakan bir kuramsal çerçevesi olmamasından kaynaklanıyor.

Şimdi Habermas'ın bunalım kuramını aşağıdaki tablonun yardımıyla izleyelim:

	Sistem Bunalımı	**Kimlik Bunalımı**
Ekonomik Sistem	Ekonomik Bunalım	—
Siyasal Sistem	Rasyonalite Bunalımı	Meşruluk Bunalımı
Sosyo-kültürel Sistem	—	Güdülenme Bunalımı

1. Ekonomik Sisteme İlişkin Bunalım Biçimleri

Ekonomik sistemin **girdisi** emek ve sermaye, **çıktısı** ise sosyo-kültürel sis-

47 **Legitimation Crisis,** s.37-38.

48 **A.g.e.**, s.43. Bu konu daha ayrıntılı biçimde aynı kitabın sonunda ''Meşruluk Sorunlarının Mantığı'' adlı bölümde incelenmektedir.

tem için üretilen tüketim mallarıdır. Bu mallar zaman içinde tür ve miktarlarına göre toplumsal tabakalar arasında dağılır. İleri kapilatizmde -örneğin bugünün Türkiyesi'nden farklı olarak- ekonomik sistemin girdi kıtlığından doğan bunalımlar ile karşı karşıya kalması enderdir. Daha tipik olan çıktı bunalımlarıdır. Bu konuda iki farklı hipotez öne sürülmektedir: İlk hipoteze göre devlet de değer yasasının kurallarına göre anarşik üretim yapısının bir ögesi olmakta ve bu durumda kâr oranlarının düşmesi bir ekonomik bunalım olasılığı yaratmaktadır. İkinci hipoteze göre devlet, tekellerin ortak bir aygıtıdır ve böylece üretim tek ve bütünleşmiş bir kapitalist tekelin elindedir. Bu durumda birazdan görüleceği gibi bunalım ekonomik olmaktan çıkıp farklı alanlarda yer almaktadır.

2. Siyasal Sisteme İlişkin Bunalım Biçimleri

Siyasal sistemin **girdisi** sosyo-kültürel sistemden gelen kitle sadakatı, **çıktısı** ise, yönetimin aldığı kararlardır. Çıktı bunalımları yönetim sisteminin ekonomik sistemin buyruklarını karşılayamaması ve gerekli uzlaşmaların sağlanamamasından doğan **rasyonalite bunalımlarıdır.** Öte yandan girdi bunalımları, ekonomik sistemin gerektirdiği **manevralar** sonucunda kitle sadakatının azalmasına neden olan **meşruluk bunalımlarıdır.** Bu noktada **sistem bunalımı-kimlik bunalımı** ikilisinin daha önce açıklamış olduğum toplumsal sistemin organik sistem-yaşam dünyası ayrımlarına karşılık olan bunalımlar olduğunu vurgulamak isterim. Tablodan da görüldüğü gibi rasyonalite bir sistem bunalımı, meşruluk ise bir kimlik bunalımıdır. Bu iki bunalım türü arasındaki ilişki önemli açıklayıcı sonuçlar vermektedir. Bu nedenle mekanizmayı biraz ayrıntılandıralım.

Rasyonelite bunalımı devletin ekonomik sistemi yönlendirebilmesi için gereken manevra kapasitesinin sınırlılığından kaynaklanmaktadır. Habermas, bu sınırlılığa 'rasyonelite açığı' diyor. Bu bunalımı aşmak için devlet daha rasyonel çalışırsa, yani manevra kapasitesini artırırsa, ortaya bir meşruluk bunalımı çıkmaktadır. Çünkü ister istemez devletin ekonomiyi daha kapsamlı ve rasyonel bir biçimde yönetmesi artı değere el koyan özel sermayenin varlığını gereksiz kılmaktadır. İleri kapitalizmde bu bunalım 'tahterevalli'sini önleyen mekanizma daha önce siyasal sistemi açıklarken ortaya atılmış olan **formel demokrasidir.** Formel demokrasinin siyasal katılımı en aza indirgeyen mekanizmaları, yani tüketim vb., söz konusu meşruluk açığını kapatmak işlevini görüyor.[49]

Devletin manevra yapma alanını sınırlayan nedenler üzerinde de iki farklı hipotez var. Bunlardan ilkine göre sınırlayıcı etmen kapitalistlerin anarşik üretim ortamında çelişkili çıkarlarının uzlaşma gereğinden doğan manevra zorlukları. Claus Offe'nin ortaya attığı ikinci hipoteze göre ise manevra olanaklarını artırmaya çalışan devlet, gitgide sistemin yapısına yabancı yeni yöne-

49 Üretkenliğin yetersiz olduğu gelişmekte olan ülkelerde sözünü ettiğimiz tahterevallinin ya sürekli bir baskı altında tutulan meşruluk bunalımı yanında takıldığı, ya da Arjantin (ve bir ölçüde Türkiye) örneğinde görüldüğü gibi popülist rejimden rasyonalite bunalımı ile meşruluk bunalımına ve otoriter rejime, buradan da gerisin geriye tekrar bir tür popülist rejime dönerek. kararsız bir biçimde salındığı söylenebilir.

limlerin doğmasına neden oluyor.[50] Son olarak Habermas'ın gelenekselcilik üzerine ilginç bir gözlemine de değinelim:

> *...kültürel alanın yönetim tarafından kullanılmasının, daha önce geleneklerin sabitleştirdiği ve siyasal sistemin sınırlarını koşullayan anlam ve normların kamu tartışmasına konu olması gibi istenmeyen yan etkileri vardır. Bu etkiler (siyasal) iradeyi oluşturan söylemi geliştirir, bu da sistemin varlığını sürdürmesi için çok önemli olan apolitize olmuş kamu alanının temellerini sarsar.*[51]

3- Sosyo-Kültürel Sisteme İlişkin Bunalım Biçimleri

Sosyo-kültürel sistemin **girdisi** ekonomik ve siyasal sistemden gelen özel ve kollektif kamu malları, yargı ve yönetim kararları, kamu güvenliği, sosyal sigorta vb. gibi diğer kamu servisleridir. Diğer iki sistemin çıktı bunalımları sosyo-ekonomik sistemin girdilerinde kendini belli eder. Sosyo-ekonomik sistemin **çıktısı** ise toplumsal bütünleşmenin belirleyicisidir. Sosyo-kültürel sistem kendi girdilerini belirleyemediği için bir girdi bunalımının kaynağı olamaz. Bunalım her durumda bir çıktı bunalımıdır. Toplumsal normların değişmesi bir bunalım göstergesidir. Eğer bu değişme sonucunda devlet aygıtları ve meslek kurumları ile insanların genel ihtiyaçları ve meşru beklentileri arasında gereken tamamlayıcılık yoksa bir **güdülenme bunalımı** ortaya çıkar. Yani toplumdaki insanların güdüleri **(motivations)** varolan örgütlenme ilkeleri ile çelişir ve toplumsal kimliği dönüşmeye zorlar. Öte yandan toplumsal normlar değişmese bile siyasal sistemde yer alan değişiklikler bir meşruluk açığı doğurabilir ve bu da bir **meşruluk bunalımına** yol açabilir. Meşruluk bunalımı zaman içinde insanların güdülerini ters yönde etkiliyorsa, bu bunalım bir **güdülenme bunalımına** dönüşebilir. Habermas'a göre ileri kapitalizmde geleneksel kültürel yapılar eğitim sisteminin ve kitle iletişim araçlarının etkisiyle yıkılmakta -ki Habermas'a göre liberal kapitalizm bu burjuva alt kültürleri tarafından beslenmekteydi- ve yıkılan yapılardan ardakalan burjuva ideolojilerinin (bilime olan inanç, kitle sanatı, evrensel değer sistemleri) oluşturduğu normların çerçevesi örgütlenme ilkesine ters düşmekte.[52] Kısacası, Habermas'a göre, ileri kapitalizm yarattığı yeni 'ihtiyaçları' karşılayamamaktadır.

Habermas'ın, sınırlı bir kapsam içinde açıklamaya çalıştığım toplum ve ile-

50 Claus Offe, "Tauschvehâltnis und Politische Steuerung", **Strukturprobleme des kapitalistischen Staates** (Frankfurt, 1972) içinde. Aktaran Jürgen Habermas, **Legitimation Crisis,** s.47. Söz konusu yabancı yönelimlerin ayrıntıları için bkz. **a.g.e.**, s.66-67.

51 **A.g.e.**, s.47-48.

52 Habermas'ın ısrarla üzerinde durduğu burjuva ideolojisi aile-meslek çerçevesi içinde özelleştirilen yaşam **(privatism)** anlayışıdır. Bu anlayış liberal kapitalizmde bir yandan 'sahiplenici bireycilik' ve 'Bentham'cı faydacılık' diğer yandan da dinsel kaynaklı 'meslekî başarı' (Weber'in Protestan ahlâk yorumu) ve alt sınıfların 'kaderciliği' ile beslenmekteydi. İleri kapitalizmin gelişmesi bu burjuva alt kültürlerini büyük ölçüde ortadan kaldırdı. Öte yandan bilim, kitle sanatı ve diğer evrenselleşmiş değer yargılarından kaynaklanan burjuva inançları yaşamın özelleştirilmişliğini yıkan yeni güdüler oluşturmaktadır. Ayrıntılar için bkz. **a.g.e.**, s.75-92.

ri kapitalizm kuramlarının yer yer rahatsız edecek bir ölçüde **mekanik** görüntüsü okuyucunun gözünden kaçmamıştır. Bunun bir nedeni geniş bir alanı sınırlı bir yazıda betimlemenin zorluğundan, yani benden kaynaklanıyor. Öte yandan son iki bölümde incelemiş olduğum **Meşruluk Bunalımı** adlı kitabının, Habermas'ın kendi deyimiyle 'geçici' bir ilk müsvedde niteliğinde olması ve üst düzeyde analitik soyutlamaların ister istemez mekanik çıkarsamalara yatkın oluşu akla gelen diğer nedenler arasında.

ELEŞTİRİ YERİNE

Her ne kadar Habermas'ı bir bağlam, bir ortam içinde tanıtmaya çalıştıysam da, bu konuda birkaç söz daha söylemek yararlı olabilir. Önce Habermas'ın geliştiği ortamı kısaca betimleyeyim. 1950'ler sonrasında ABD'nin dünya hegemonyasının öncülüğünde Almanya hızla yeniden sanayileşiyor. Bilim ve teknolojinin askeri açıdan önemi İkinci Dünya Savaşı'nda bütün boyutlarıyla anlaşılmış ve bunun doğurduğu anlayış içinde özellikle iletişim teknolojileri dev sıçramalar yapmış. İletişim teknolojisindeki gelişmeler merkezî egemenliğe yeni olanaklar tanıyor: kitle yayın olanakları (TV, radyo) kitleleri istenilen doğrultuda yönlendirmek için biçilmiş bir kaftan. Adorno ve Horkheimer'in 'onaylayıcı kültür' dediği bu olgu insanları öncelik sırası olmayan bir 'malumat' yığını altında edilgen bir tüketici-izleyici durumunda bırakıyor. Egemen anlayışın böylesine yaygın bir denetimi insanlararası iletişimi yoğun ideolojik kalıpların kısıtlarıyla sınırlıyor. Bu koşullar altında Habermas'ın 'sömürü' kavramını emekle sınırlamayıp (aynen çağdaş Fransız düşünürü Michel Foucault gibi!) bilginin kökenlerinde aramak istemesine hiç şaşılmamalı. Habermas'ın önemi Batı içindeki temel muhalefet geleneğini, yani Alman düşünce geleneğini, bu ortamın tarihi ile bağdaştırıp yeni bir biçim verebilmesinden kaynaklanıyor. Habermas, Frankfurt Okulu'nun yaklaşımına karşı çıkıp sistematik ve analitik düşünceye öncelik vererek bir bütünü kuruyor. Bu sayede -zamanında Hegel'in yaptığı gibi- diğer düşünce ve bilim alanlarındaki sonuçları 'pozitivist' diye yadsımak yerine kendi sistemi ve kategorileri içinde içerebiliyor. Analitik ve kategorik zenginliği Weber'den, siyasal güdüsü Marx'tan, Aydınlanmacı yaklaşımı ise Kant'tan kaynaklanıyor.

Habermas'ın Kant'tan beri bir köşeye atılan ahlâk ve normlara ilişkin pratik sorunlara, özellikle bu bağlamda eylem yönlendirici olan "doğru olan nedir?" sorusuna yanıt ararken üç çıkmaz ile karşı karşıya kaldığını düşünebiliriz:

i) Doğru olan -formel demokraside olduğu gibi- çoğunluğun kararı olamaz. Çünkü çoğunluk, düşünce içine girmiş baskı mekanizmalarının etkisinde kalmış olabilir. Aynen Nazi Almanya'sında ve bugünkü 'onaylayıcı kültür'ü yaşayan ileri kapitalist toplumlarda olduğu gibi.

ii) Weber'in yaptığı gibi, pratik sorunlar geçerli bilgi alanının dışına atılırsa sanıldığı gibi öznel tercihlerin emrine de girmez, ancak baskı mekanizmalarının önü herhangi bir dirençle karşılaşmadan açılır.

iii) Pratik sorunlar bugünkü pozitivist bilim anlayışına dayalı ampirik-analitik bilimler ile çözülemez. Marksizmdeki örtük ahlâk anlayışı bir meşrulaşma kaygusu ile bilimselliğe sarılmış ve bu 'bilimselliği' pozitivist bilim anlayışı tara-

fından kabul edilmediği halde, ortodoks Marksizm positivizmin nesnelleştirici edilgenliğini dengelemek için, yer yer eylemi aklın önüne almak zorunda kalmıştır.

Habermas bu çetin çıkmaz üçgeni içinde ''doğru olan nedir?'' sorusunu şöyle yanıtlamış oluyor: Önemli olan soru doğrunun ne olduğu değil, doğrunun ne olduğunu insanların akılcı konsensuslar ile saptayabilecekleri iletişim ortamının ne olduğudur. Habermas'ın uzun bir süredir uğraştığı 'iletişim kuramı' çalışmaları temelde bu soruyu yanıtlamaya çalışıyor.

Felsefe disiplininin dairesel düşünce paradokslarını bilen biri bu yaklaşımdaki bit yeniğini hemen görecektir: Eğer tüm değer yargılarının geçerliliği insanlar arasında ideal (?) iletişim koşulları ile saptanacaksa Habermas hangi gerekçeyle ''insanların akılcı konsensuslar ile doğruyu saptayabilmelerinin gereği'' gibi bir değer yargısını öne sürebiliyor. Bu nokta yalnızca basit bir mantık paradoksu değil. Habermas'ın bu yargıyı bir insan istemine, yani 'özgürleşme istemine' bağlayarak bu soruya karşı bağışıklık kazanması, tarihin dışına çıktığı ve tam bir 'Aydınlanma, ideologu' olduğu an. Dıştan bakan bir bakış bu olguyu gözardı etmemeli.

Türkiye toplumundan bakılırsa, Habermas'ın temel kaygusuna, yani pozitivizmin ve bilimciliğin eleştirisine karşı bir duyarsızlık olacağı doğal ve tarihseldir. Bilim ve teknolojiye aç kalmış bir toplumda pozitivizmi eleştirmek sırılsıklam aşık bir gence evliliğin zorluklarını anlatmak kadar güç bir iştir. Bu bir bakıma olumlu bir olgu. Geçmişte Althusser'ciler bugünlerde Popper'ciler gibi Habermas'cılar da türemeyecek! Öte yandan yazının başında vurgulamaya çalıştığım gibi Batı'yı derinlemesine anlamak istiyorsak, Habermas'ı da anlamak zorundayız. Çünkü artık Batı, Batı'da değil burda, orda her yerde boy gösteriyor.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

The Enlightenment of Positivism and Jürgen Habermas

Kemal İnan

Summary

The article investigates the thought of Jürgen Habermas within a larger context of Western thought and politics. In order to set the context, a brief account of the historical transformation of liberal capitalism into contemporary organized state capitalism is presented. A short discussion on Frankfurt School and in particular Herbert Marcuse follows, which sets the starting point for Habermas.

The author views Habermas as a contemporary representative of the Western 'negative discourse' -a discourse of opposition with roots lying in German Ideology which is structurally remote from actual power politics and its associated 'positive discourse' dominated by positivistic **Weltanschauung.** The positivism debate on German sociology that took place in 1960'ies has been an important occasion of confrontation between the 'positive discourse' or contemporary scientific positivism, and 'negative discourse' or historical-dialectical approach with roots in Hegel. The particular debate within this deeply rooted political confrontation in which Habermas and Albert defended their respective positions is highly instructive. After being cornered by Albert, who employs the tactic of ignoring or not comprehending the somewhat ambiguous terminology of German idealism, especially Hegel, Habermas indulges in using analytical categories in an effort to clarify his critique of Popperian philosophy in Anglo-Saxon simplicity. This mini-strategy has been almost a reference point for Habermas in building his own system of thought in order to combat comtemporary positivism by its own weapons.

Once the fundamental concerns of Habermas are clarified, his theory of knowledge and his analysis of late capitalism are discussed with particular emphases on his contributions in exposing positivistic pitfalls. By tracing the origins of knowledge to supra-historical human interests, Habermas differentiates between three distinct types of knowledge. What is considered as the only legitimate form of

knowledge by positivism, namely knowledge involved in empirical-analytical sciences, is a reflected version of the knowledge originating from technical human interest. Using a refined version of Peirce's pragmatism, Habermas argues that instrumental reason and action can be traced back to the 'feedback monitored purposive-rational' action of human beings whereby outer nature is controlled or dominated for purposes of survival. Habermas restricts the domain of technically guided knowledge by stating another interest, namely practical human interest that is not reducible to technical interest. According to Habermas there is a deeply rooted interest in human beings to communicate and interact with each other through a socially generated intersubjective consensus. This interest reveals itself in the very structure of natural languages. There is yet a third human interest which is a historical derivative of the former two. This is the human interest in emancipation or critique. At certain points in history, human beings, by reflecting upon their situation become aware of the obstacles of past history and thus emancipate themselves from these invisible chains and discover new horizons for their future. This third interest seems to be a contemporary formulation for the revival of the 'Englihtenment spirit', namely an optimism that invests on human reason in full faith. This classification of knowledge has the immediate consequence of relativizing the rationality involved in positivism without rejecting it as Marcuse was tempted to do. Habermas criticises Marx for his theoretical ambiguity which eventually led practical knowledge and action to be reduced to the domain of natural sciences and technology and hence into the arena of positivism.

The abstract model Habermas suggests for social systems again relativizes functionalist-oriented, system theoretic approaches that carry seeds of positivism. To the extent that a society has to maintain its survival against the constraints imposed by outer nature, Habermas accepts the system theoretic conceptualization of society as a self-regulating organic system. However, Habermas introduces a second aspect of a social system in which the society is composed of communicating and interacting human beings in a symbolically structured life-world. This extension imposes new constraints on a social system in which 'rationality' cannot be reduced only to the demands of outer nature. Social integration requires that all the social values and norms be subject to rational consensus established within a discursive, communicating medium. Otherwise independent of the demands of outer nature the organizing principles of the society may lose their legitimacy that may further give rise to legitimacy or motivational crises. Such a situation is a serious threat to social integrity or social identity. The analysis of late capitalism sketched by Habermas is an interplay between these two irreducible aspects of society which reveals various crisis tendencies.

The author evaluates the thought of Habermas firstly by pointing to the historical motivation lying in post-1950 capitalism and secondly by, trying to reconstruct Habermas' theoretical framework positively through the negations formulated mostly by earlier critical theorists. The logical paradox involved in the 'emancipatory human interest' which Habermas adopts as the ultimate value without any reference to any rational consensus seems to be the ahistorical element which makes Habermas a contemporary ideologue of the Enlightenment in the German spirit.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984, 107-133

"Yeni" Liberalizm

Türkiye'nin 1980 Sonrası Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme

Hasan Ersel

*Adil Temel**

Bu yazının amacı, 1980 sonrasında uygulanan iktisat politikasının, görece az tartışılan bir yönü olan dışsatım başarımını **(performance)** incelemek ve özellikle imalat sanayii dışsatımındaki artışı etkileyen etmenlerin katkılarını ortaya çıkarmaktır.

Yazının ilk bölümünde, 1980 sonrasında uygulanan iktisat politikası dışsatım konusundaki dayanaklarıyla birlikte sunulduktan sonra buna yöneltilen başlıca eleştiriler özetlenerek, hipotezlerin açıklığa kavuşması sağlanmaya çalışılmaktadır. İkinci bölümde dışticarete ilişkin yıllık verilere dayanılarak, Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasındaki başarımı ana çizgileriyle betimlenmektedir. Üçüncü bölümde ise imalat sanayii dışsatımına ilişkin aylık veriler kullanılarak, temel hipotezlerin sınanması yoluna gidilmektedir. Dördüncü bölümde ise girdi-çıktı çözümlenmesinden yararlanılarak dışsatımın dışalım gerekleri konusunda bir deneme yapılmaktadır. Teknik nitelikte olan bu iki bölümde kullanılan değişkenlerin türetilmesi ve izlenen yöntemler, ilgilenenlere yardımcı olmak umuduyla etraflı bir biçimde açıklanmaktadır. Son bölüm ise, bulguların genel okuyucu için özetlenmesi ve değerlendirmeye ayrılmıştır.

* Yazarlar, sırasıyla Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma ve Geliştirme Dairesi ve Devlet Planlama Teşkilatı İktisadi Planlama Başkanlığında görevlidirler. Bu yazıda ileri sürülen görüşler yazarların kişisel fikirleri olup çalıştıkları kurumların tavır ya da politikalarını temsil etmemektedir.

I. DIŞSATIM ÖZENDİRİLMESİ KONUSUNDA FARKLI GÖRÜŞLER

Türkiye'de "24 Ocak Kararları" olarak adlandırılan yeni iktisat politikasının bir amacı da cari işlemler açığının kapatılmasının sağlanmasıydı. Bu politikanın belirgin niteliği, dışsatımın artmasının sağlanmasında ağırlığı piyasa güçlerine vermesi ve döviz kurunun 'gerçekçi' saptanması halinde dışsatımın kârlı olacağı ve bunun sonucunda da hem mevcut üretim yapısı içinde iç pazardan dış pazara bir kayma olacağı ve hem de yeterli süre tanındığında üretimin de yapısının buna göre şekilleneceği görüşüne dayanmasıydı.[1] Kuşkusuz, 1980'den bu yana geçen dönem içinde uygulanan iktisat programı, bu temel görüşün katıksız bir uygulaması olmamıştır. Bu ne politikayı uygulayanlar, ne de ciddi eleştiricileri tarafından hiçbir zaman ileri sürülmemiştir. Her zaman olduğu üzere, uygulama sonuçları birçok farklı etmenin karşılıklı etkileşiminin sonucu olmuştur.

Ancak biraz basitleştirmek bahasına olsa bile, uygulanan iktisat politikasının savunucularının görüşleri aşağıdaki önermelere dönüştürülebilir.

A) Gerçekçi kur politikası izlenmesi sonunda, piyasa mekanizmasının olağan işleme kuralları dışsatımın artmasına yol açacaktır.

B) Dışsatım artarken, piyasa mekanizmasının fiyat imlerine (sinyal) daha duyarlı olması beklenen imalat sanayii dışsatımının toplam dışsatım içindeki payı artacaktır.

Buna karşılık, 1980 sonrasında Türkiye'nin dışsatım başarımını değerlendiren eleştirici görüşler ise, özünde, piyasa mekanizmasının temel yol göstericisi sayılan fiyatlar ve göreli fiyatlardaki değişmelerden çok, dışsatıma devletçe sağlanan özendirimlerin bu sonucu doğurduğu savına dayanmaktadır.[2]

Dikkat edilirse bu iki görüşün ayrıldığı temel nokta fiyat göstergelerinin göreli önemidir. İlk görüşe göre fiyat göstergeleri (dolayısıyla piyasa mekanizması) bu sonucun elde edilmesinde asıl belirleyicidir. İkinci görüş ise, bu işlevin piyasa dışı sayılabilecek dışsatım özendiricileri tarafından üstlenildiğini savunmaktadır.

1 Bu görüş klasik serbest ticaret anlayışının, gelişmekte olan ülkelerin sorunlarına da çözüm getirebileceği biçimindeki yeni yaklaşıma dayanmaktadır. Serbest ticaret kuramının modern sunumu A.D.Woodland, **International Trade and Resoure, Allocation** (Amsterdam, 1982)'in 2. ve 3. bölümlerinde verilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin dışticaret politikalarının bir değerlendirilmesi ve korumacı görüşlerin eleştirisi için bkz. A.D. Kruger, "Trade Policies in Developing Countries", R.W. Jones ve P.B. Kenen derl., **Handbook of International Economics** (Amsterdam, 1984) içinde, cilt 1, s.519-569. O. Türel, "Ekonomik İstikrar Programlarına Genel Bir Bakış", İlhan Tekeli vd. derl., **Türkiye ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım** (Ankara: Yurt Yayınları, 1984) içinde, s. 188-228, ise İstikrar programları bağlamında gelişmekte olan ülkelerin serbest ticaret yoluyla kalkınabilecekleri görüşünü incelemektedir.

2 Bu görüşlere örnek olarak T.Bulutay ve H.Ersel "İktisadi Bunalım Ortamı ve Farklı İktisat Politikaları," **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, cilt 10, sayı 76 (Ekim 1984), s.35-42; T.Berksoy, "Türkiye Ekonomisi ve Geleceği", **İktisat Dergisi**, sayı 237-238 (Ağustos-Eylül 1984), s.94-106 gösterilebilir. Öte yandan **The Economist** dergisinin 3 Kasım 1984 tarihli sayısının Türkiye ekinde de (s.9) aynı yönde bir değerlendirmeye yer verilmektedir.

Bu durumda, Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasındaki dışsatım başarımını değerlendirirken, karşılaştırılması gereken dışsatımın fiyat ve dışsatım özendirimlerine karşı göreli tepkileri olmaktadır. Öte yandan ilk görüşü savunanların haklı olarak ileri sürebilecekleri bir nokta da, fiyat göstergelerine duyarlığın da zaman içinde artabileceği, yeni politikanın anlaşılması ve sürekliliğine inanılmasının da zaman alabileceği savıdır. Bu da dışsatımın fiyata karşı duyarlığının zaman içinde artması anlamına gelecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, bu savlar, imalat sanayii dışsatım verilerine dayanılarak irdelenmeğe çalışılmaktadır.

Öte yandan, Türkiye'nin 1980 sonrası dışsatım başarımını değerlendiren başka eleştirel görüşler de zaman zaman ortaya atılmıştır. Bunlardan ilki dışsatım artışının, İran-Irak savaşının doğurduğu olağanüstü koşullara bağlı olduğu savıdır. Büyük acılara ve kayıplara yolaçan bu savaşın bitmemiş olması, bu savın sınanmasına olanak vermemektedir. İkinci görüş ise, dışsatım artışının önemli bir kısmının özendirimlerde yararlanmak amacıyla dışsatım fiyat ya da miktarının yüksek gösterilmesinden kaynaklandığı savıdır. Bu olgunun büyüklüğünün saptanmasına olanak verecek nesnel, güvenilir ölçütlerin olmaması, bu görüşe yönelik bir sınama yapmayı olanaksız kılmaktadır. Bu nedenlerle, sözkonusu iki görüş bu yazıda ele alınmayacaktır.

Yazının dördüncü bölümünde ele alınan görüş ise, dışsatım artışının anlamını irdelemeye yöneliktir. Bu görüş, dışsatım artışının salt cari işlemler açığının azaltılması hedefi açısından bile fazla bir anlam ifade etmeyeceği, olayın doğru anlaşılabilmesi için ikincil etkilerin de hesaba katılarak, dışsatımın doğrudan ve dolaylı dışalım gereklerinin bulunması, bu yolla net döviz kazancının belirlenmesinin gerekli olduğudur. Bu görüş, dışsatımın artırılmasını, daha üst bir hedefe bağlamakta ve özendiricilerin hangi kesimlere yönelik olması gerektiği sorusunu gündeme getirmektedir.

II. TÜRKİYE'NİN 1980 SONRASI DIŞSATIMINDA GÖRÜLEN EĞİLİMLER

Bu bölümde 1970 sonrası gelişmelerin ışığında Türkiye'nin 1980 sonrası dış satım başarımı ele alınmaktadır.

Türkiye'nin dış ticaretinin, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana süregelen, değişmez özelliği dışsatımın dışalımdan az olması ya da teknik deyimiyle Türkiye'nin sürekli cari işlemler açığı vermesidir. Bu durumun 1970'den sonraki görünümü aşağıdaki TABLO II.1 den izlenebilir.

1970-1983 döneminde ortalama dışsatımın dışalımı karşılama oranı .49275 olmuştur. Ancak TABLO II.1.'den de görüleceği üzere bu oran yıllar arasında büyük oynamalar göstermiştir. Nitekim ölçün sapma (**standard deviation**)/ortalama biçiminde ifade edilen değişim katsayısı (**coefficient of variation**) bu dönem için .24594 olmuştur. Ele alınan dönemin ilk yılı ile son yılı arasında bu oran açısından hemen hiç fark olmaması, bu oranların zaman içinde bir "U" eğrisi çizdikleri ve en düşük değerlerini 1975-1977 yılları arasında aldıkları gözönüne alınarak değerlendirilmelidir. Nitekim 1984 yılına ait ilk 7 aylık verilerden bu oranın .69324'e yükseldiği görülmektedir. Ancak.

TABLO II.1

Yıllar	Dışsatım (Bin ABD Doları)	Dışalım (Bin ABD Doları)	Dışsatım/ Dışalım
1970	588476	947604	.62101
1971	676602	1170840	.57788
1972	884969	1562550	.56636
1973	1317083	2086218	.63133
1974	1532182	3777501	.40561
1975	1401075	4738558	.29568
1976	1960214	5128647	.38221
1977	1753026	5796278	.30244
1978	2288163	4599025	.49753
1979	2261195	5069432	.44605
1980	2910122	7909364	.36793
1981	4702934	8933374	.52645
1982	5745973	8734415	.65785
1983	5727833	9235000	.62023

Kaynak: DİE

1978'den itibaren dışsatımı arttırmak için gösterilen çabalar sonunda ulaşılan durum, ele alınan dönemin ilk dört yılının ortalaması (.59915) ile son dört yılının ortalaması (.54312) karşılaştırılarak değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisinin petrol bunalımı öncesi dışsatım/dışalım başarımına ulaşamadığı ortaya çıkmaktadır. Kanımızca bu durum, izlenen dışsatım özendirici politikaların hata ya da eksikliğinden çok, dışsatımı, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu bu evrede, Türkiye ekonomisinin yapısal koşulları da veri olduğunda, arttırmadaki güçlüklerden kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin dışsatımında üzerinde durulan ikinci önemli nokta toplam dışsatım içinde imalat sanayii ürünlerinin payındaki değişmelerdir. Bu dışsatımda bir yapısal değişikliğin göstergesi olduğu için önem taşımaktadır. Bu yapısal değişiklik, bir yandan ekonominin sanayileşme başarımını dolaylı olarak yansıttığı, öte yandan da dünyada sanayi ürünlerinin dışsatım fiyatlarının tarım ürünlerine göre daha kalımlı **(stable)** olması nedeniyle ekonominin dış ticaret ilişkilerinin daha güvenilir bir yola girmesinin göstergesi olarak düşünülebileceği için bir başarı ölçütü olarak kabul edilmektedir.

Türkiye ekonomisinin 1970-1983 döneminde imalat sanayii dışsatımı olarak gerçekleştirdiği miktarlar ve bunların yıllar itibariyle toplam dışsatım içindeki payları aşağıdaki TABLO II.2'de verilmektedir:

TABLO II.2 iki önemli olguyu belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki, Türkiye'nin sanayileşmesine koşut olarak, imalat sanayii dışsatımının toplam dışsatım içindeki payının bu dönem içinde önemli ölçüde artmış olmasıdır. Nitekim, tabloda yer alan verilere uygulanan doğrusal eğilim **(trend)** denklemi

(II.1.) $y = .36008 + .01189t$
(16.92) (4.999) $r^2 = .67562$

TABLO II.2

Yıllar	İmalat Sanayii Dışsatımı (Milyon ABD Doları)	İmalat Sanayii Dışsatımının Toplam Dışsatıma Oranı
1970	101	.17177
1971	137	.20236
1972	227	.25650
1973	429	.32574
1974	592	.38642
1975	503	.35903
1976	596	.30408
1977	586	.33428
1978	621	.27142
1979	785	.34719
1980	1047	.35979
1981	2290	.48693
1982	3430	.59694
1983	3658	.63852

Kaynak: 1984 Yıllık Ekonomik Rapor, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, s.30'daki verilerden hesaplanmıştır.

biçiminde elde edilmiştir. Burada y: imalat sanayii dışsatımının toplam dışsatım içindeki payını, t: yarı yıl olarak zamanı göstermektedir. Bu eğilim denkleminden, ortalama olarak, sözkonusu oranın yılda 2.378 puan arttığı sonucu çıkmaktadır.

İkinci olgu, 1980 sonrasında imalat sanayii dışsatımının toplam dışsatım içindeki payının, daha önceki dönemden anlamlı bir biçimde yüksek olmasıdır. 1984 yılına ilişkin yedi aylık rakamlardan bu oranın daha da yükselerek .745'e çıktığı da gözönüne alınırsa, 1980 sonrasında, bu yönde, ekonominin daha önceki başarımının üstüne çıkabildiği söylenebilir.

Türkiye'nin dışsatım başarımını değerlendirmede üçüncü nokta, dışsatımda sürekli pazarlar elde edilip edilemediğidir. TABLO II.3 toplam dışsatımın ülkeler itibariyle bölünüşünü, 1980-1983 dönemi için yıllık toplam, 1984 için ise ilk yedi ay toplamı itibariyle, vermektedir. TABLO II.4 ise, aynı yaklaşımla imalat sanayii dışsatımının incelenmesiyle elde edilen sonuçları vermektedir. Ancak, 1980 ve 1981 yılları için bu sınıflamayı yapabileceğimiz verilere ulaşamadığımız için tablo 1982 yılından başlamaktadır. Öte yandan bu tabloda 1984 yılı ilk sekiz ay itibariyle yer almaktadır. Ayrıca her iki tabloda da yıllık veriler olan yıllar itibariyle artış hızları da verilmektedir. TABLO II.3'ün incelenmesi ülkeler itibariyle dışsatımın, yıllar arasında büyük oynamalar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu olgu Türkiye'nin dışsatıma konu olan ürünleri için sürekli pazarlar oluşturamadığı izlenimini vermektedir.

Dışsatıma ilişkin olarak üzerinde durulması gereken son konu, dışsatım özendirimlerinin büyüklüğüdür. Aşağıdaki TABLO II.5'de bu konunun önem kazandığı imalat sanayii dışsatımında özendirimlere ilişkin bilgiler yıllar itibariyle özetlenmektedir.

TABLO II.3
İHRACATIN ÜLKELER İTİBARİYLE DAĞILIMI
(Bin Dolar)

	1980	Yüzde Dağılım	1981	Yüzde Dağılım	1982	Yüzde Dağılım	1983	Yüzde Dağılım	1984	Yüzde Dağılım	Yıllık Yüzde Artış Hızı 1980-81	1981-82	1982-83
I. OECD Ülkeleri	1679738	57.72	2263705	48.13	2556080	44.48	2759595	48.18	2097600	52.89	34.77	12.92	7.96
A.AET Ülkeleri	1251004	20.75	1502908	31.96	1755449	30.55	2010025	35.09	1476000	37.21	20.14	16.80	14.50
B.Almanya	603969	42.99	643243	13.68	707449	12.31	837767	14.63	717000	18.08	6.50	9.98	18.42
İtalya	218448	7.51	246096	5.23	327493	5.70	422758	7.38	301500	7.60	12.66	33.08	29.09
İngiltere	104533	3.59	147961	3.15	189029	3.29	247039	4.31	135600	3.42	41.54	27.76	30.69
Diğerleri	324054	11.14	465608	9.90	531478	9.25	502461	8.77	312900	7.89	43.68	14.15	-5.46
B.Diğer OECD Ülkeleri	428734	14.73	760797	16.18	800631	13.93	749570	13.09	621600	15.67	77.45	5.24	-6.38
A.B.D.	127390	4.38	267931	5.70	251598	4.38	231720	4.05	204400	5.15	110.32	-6.10	-7.90
İsviçre	125385	4.31	263731	5.61	323858	5.64	286472	5.00	291900	7.36	110.34	22.80	-11.54
Diğerleri	175959	6.05	229135	4.87	225175	3.92	231378	4.04	125300	3.16	30.22	-1.73	2.75
II. İslam Ülkeleri	655284	22.52	1975918	42.01	2769082	48.19	2637768	46.05	1598800	40.31	201.54	40.14	-4.74
İran	84821	2.91	233693	4.97	791065	13.77	1087717	18.99	497200	12.54	175.51	238.51	37.50
Irak	134787	4.63	559001	11.89	610438	10.62	319558	5.58	456900	11.52	314.73	9.20	-47.65
Suudi Arabistan	43567	1.50	187428	3.99	357888	6.23	364707	6.37	175300	4.42	330.21	90.95	1.91
Libya	60320	2.07	441547	9.39	234598	4.08	185322	3.24	96300	2.43	632.01	-46.87	-21.00
Mısır	20304	0.70	72147	1.53	145030	2.52	70197	1.23	90200	2.27	255.33	101.02	-51.60
Diğerleri	311485	10.70	482102	10.25	630063	10.97	610267	10.65	282900	7.13	54.78	30.69	-3.14
III. Doğu Avrupa Ülkeleri	516126	17.74	352513	7.50	332661	5.79	245304	4.28	162100	4.09	-31.70	-5.63	-26.26
S.S.C.B.	168962	5.81	193688	4.12	124034	2.16	88706	1.55	66400	1.67	14.63	-35.96	-28.48
Diğerleri	347164	11.93	158825	3:38	208627	3.63	156598	2.73	95700	2.41	-54.25	31.36	-24.94
IV. Diğer Ülkeler	58974	2.03	110798	2.36	88150	1.53	85066	1.49	107800	2.72	87.88	-20.44	-3.50
TOPLAM	2910122	100.00	4702934	100.00	5745973	100.00	572733	100.00	3966300	100.00	61.61	22.18	-0.32

Kaynaklar: 1980-1983, DPT. 1984 yılı verileri 7 aylık ve geçici rakamlar olup, **1984 Yıllık Ekonomik Rapor,** T.C.Maliye ve Gümrük Bakanlığı, s.27'den alınmıştır.

TABLO II.4
TOPLAM SANAYİ İHRACATININ ÜLKELER İTİBARİYLE DAĞILIMI
(Bin Dolar)

	1982	Yüzde Dağılım	1983	Yüzde Dağılım	1/1984	Yüzde Dağılım	Yıllık Yüzde Artış 1982-1983
I. OECD Ülkeleri	1457727	42.50	1710497	46.76	1836613	53.86	17.34
A. AET Ülkeleri	1210291	35.29	1446518	39.54	1436448	42.12	19.52
B.Almanya	489567	14.27	606880	16.59	696517	20.42	23.96
İtalya	247513	7.22	329184	9.00	303067	8.89	33.00
İngiltere	118471	3.45	163791	4.48	122292	3.59	38.25
Diğerleri	354740	10.34	346663	9.48	314572	9.22	-2.28
B. Diğer OECD Ülkeleri	247436	7.21	263979	7.22	400165	11.73	6.69
A.B.D.	28554	0.83	52085	1.42	92566	2.71	82.41
İsviçre	181326	5.29	154970	4.24	255335	7.49	-14.54
Diğerleri	37556	1.09	56924	1.56	52264	1.53	51.57
II. İslam Ülkeleri	1873417	54.62	1871162	51.15	1445947	42.40	-0.12
İran	732979	21.37	1000142	27.34	500827	14.69	36.45
Irak	403184	11.75	249582	6.82	452262	13.26	-38.10
Suudi Arabistan	133701	3.90	139508	3.81	129438	3.80	4.34
Libya	198860	5.80	156795	4.29	99606	2.92	-21.15
Mısır	101580	2.96	49851	1.36	76431	2.24	-50.92
Diğerleri	303113	8.84	275284	7.53	187383	5.49	-9.18
III. Doğu Avrupa Ülkeleri	54661	1.59	45948	1.26	55736	1.63	-15.94
S.S.C.B.	25849	0.75	17963	0.49	25223	0.74	-30.51
Diğerleri	28812	0.84	27985	0.77	30513	0.89	-2.87
IV. Diğer Ülkeler	44151	1.29	30452	0.83	71982	2.11	-31.03
TOPLAM	3429956	100.00	3658059	100.00	3410278	100.00	6.65

1/ (Ocak-Ağustos Dönemi) **Kaynak:** Ticaret Bakanlığı

Tablo'dan da görüleceği üzere, yıllar itibariyle vergi iadelerinin dışsatım değerine oranı yükselmiş ve 1984'ün ilk sekiz ayı toplamı olarak 222 milyar TL'na ulaşmıştır. Buna karşılık dışsatım kredilerinin büyüklüğü 1983 yılı sonuna kadar artmışsa da bu büyüklüğün dışsatım değerine oranı azalma eğilimi göstermiştir. Öte yandan bu iki özendirici yoluyla yapılan aktarımların önemli boyutlara ulaştığı ve iktisat politikasının önemli bir aleti haline geldiği de görülmektedir.

TABLO II.5

Yıllar	1 İmalat Sanayii Dışsatımı (Milyon TL)	2 Vergi İadesi (Milyon TL)	3 Dışsatım Kredisi (Milyon TL)	4 2/1	5 3/1
1980	80071	4815	58001	.06013	.72437
1981	253782	24580	105947	.09685	.41747
1982	556489	86644	167579	.15570	.30114
1983	819572	148712	274795	.18145	.33529
1984 (8 ay)	1154018	222370	140385	.19269	.12165

Kaynak: III. Bölümdeki açıklamalara bakınız.

III. İMALAT SANAYİ DIŞSATIMINI ETKİLEYEN TEMEL UNSURLAR: İSTATİSTİKSEL BİR ÇÖZÜMLEME DENEMESİ

Bu bölümde Türkiye imalat sanayii bir bütün olarak ele alınmış ve bu bütüncülleştirilmiş kesimin dışsatımında meydana gelen artış açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımın önemli eksikliği imalat sanayiinin alt kesimleri itibariyle dışsatım davranışlarında sözkonusu olabilecek farklılıkları gözönüne alamamasıdır. Kullanılan veriler aylık büyüklükler olup 1980 Haziran ayı ile 1984 Ağustos ayı arasında geçen 51 aylık dönemi kapsamaktadır. 1980 yılının başından başlanmamasının nedeni, 24 Ocak Kararları'nın uygulamaya yansımasında doğal sayılabilecek gecikmelerin, hesaplamaları bozmasını engellemektir. 1984 Ağustos ayı ise, veri elde edebildiğimiz son dönemi ifade etmektedir.

Yaklaşımın kuramsal çerçevesi ise iki piyasada satış yapan bir firmanın kârençoklama sorununa benzetilerek ortaya konulmuştur. Türkiye imalat sanayii bir bütün olarak yurt içine ve yurt dışına satış yapabilmektedir. Hangi piyasaya ağırlık vereceği ise bu piyasalar arasındaki fiyat ve eğer varsa maliyet farklarına bağlı olarak belirlenecektir. Bu çalışmada, bir bütün olarak bu biçimde davranacağı kabul edilen imalat sanayiinin yurt dışı piyasa için sunum işlev (dışsatım işlevi) tahmin edilmeye çalışılmıştır. Ele alınan dönemde iki piyasa arasında kârlılık farklılığını etkileyen iki tür etmen sözkonusudur. Bunlardan ilki döviz kurudur. Döviz kuru bu dönem içinde sürekli olarak de-

ğişmiş ve TL. olarak dışsatım fiyatının yükselmesi, dolayısıyla da kâr işlevinde dışsatım değişkeninin ağırlığını artmasına yol açmıştır. İkinci tür etmenler ise dışsatım özendirimleridir. Yurt dışı piyasada satış yapılması, vergi iadesi yoluyla hasılatı artırmak, ucuz kredi kullanılması yoluyla da maliyetleri düşürmek yönünde etki yapacaktır. Dolayısıyla dışsatım işlevinde bu değişkenlerin etkilerinin de görülmesi gerekmektedir.

Bu bakış açısından türetilen modelde kullanılan değişkenler ise aşağıdaki biçimde tanımlanmışlardır:

t : Ay olarak zaman dönemi dizini.
DS_t : İmalat Sanayii dış satımı, milyon ABD doları.
$DF\$_t$: İmalat sanayii ortalama dışsatım fiyatı, ABD Doları/ton.

Resmi istatistiklerde yer almayan bu değişkeni hesaplayabilmek için aşağıdaki yöntem izlenmiştir. Önce imalat sanayii dışsatımını temsil edebilecek dört alt bölüm (Gıda-İçki, Dokuma-Giyim-Deri, Metal Ana ve Diğer) oluşturulmuş, her alt bölümün ABD Doları cinsinden ifade edilen dışsatım değeri, ton olarak ifade edilen dışsatım miktarına bölünerek herbir alt bölüm için dışsatım fiyatı bulunmuştur. Bu fiyatların, her alt bölümün dışsatım değerinin toplam imalat sanayi dışsatımı içindeki payı ile ağırlıklandırılıp toplanmasıyla, imalat sanayii ortalama dışsatım fiyatına ulaşılmıştır.

e : Aylık ortalama döviz kuru (TL/$)
Resmi döviz kurunun bir ay içinde geçerli olduğu gün sayısıyla ağırlıklandırılmış değerinin, sözkonusu ay içindeki gün sayısına bölünmesiyle elde edilen değer.

DF_t : İmalat sanayii ortalama dışsatım fiyatı TL/ton
Bu değişken,

(III.1) $DF_t = DF\$_t \times e_t$

formülünden türetilmiştir.

ITOP : Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Toptan Eşya Fiyatları İndeksi (Genel)

VA_t : Vergi avantajı

Bu değişken t'inci ayda imalat sanayiine yapılan dışsatıma ilişkin vergi iadesi miktarının, t-1'inci ayda yapılan toplam imalat sanayii dışsatımının TL. olarak değerine oranı biçiminde tanımlanmıştır. Bu tanımın dayanağı vergi iadesinin işleme mekanizmasıdır. Dışsatımda vergi iadesi, dışsatımın gümrükte tescil ettirilmesinden sonra yapılmaktadır.[3] Bu, tescil ile ödeme arasında, ortalamada, bir aydan fazla gecikme olmayacağı varsayıldığı anlamına gelir.

FA_t : Faiz avantajı.

Bu değişken de, dışsatım için düşük faizli kredi kullanılmasından doğan avantajı ifade etmek üzere oluşturulmuştur. Dışsatımda düşük faizli kredi, taahhüt edilen ihracat üzerinden verilmektedir. Dolayı-

3 Bu konudaki yasal çerçeve için ITO, **İhracatta Vergi İadesi**. İstanbul Ticaret Odası Rehberlik Yayınları Dizisi No: 11 (İstanbul, 1983)'e bakılabilir.

sıyla faiz avantajını belirleyen iki etken vardır. Bunlardan ilki dışsatım kredisi faizleri ile normal ticari kredi faizi arasındaki fark, ikincisi ise taahhüt edilen dışsatım birimi başına açılacak kredi miktarıdır. Bu iki etkenin ortak sonucunu görebilmek için ise faiz avantajı,

$$(III.2) \quad FA_t = \frac{(itc_t - ids_t) \times DSK_t}{TDS_t}$$

formülünden hesaplanmıştır. Burada itc_t cari ticari kredi faiz haddi, ids_t cari dışsatım kredisi faiz haddini, DSK_t dışsatım kredisi miktarını (milyon TL), TDS_t ise taahhüt edilen dışsatım miktarını (milyon TL) göstermektedir. Bu değişkenin hesabında, 1980 yılına ilişkin verilerin ay bazında bulunamaması nedeniyle bu yıl içinde bazı varsayımlara dayanılarak serilerin oluşturulması gerekmiştir. Bunlardan ilki taahhüt edilen dışsatıma ilişkindir. Bu değişkene ilişkin olarak sadece yıllık ortalama büyüklük bulunabilmiştir. Bu büyüklüğü aylara bölebilmek için 1981-1983 yıllarının her ayı için taahhüt edilen ihracat rakamı o yılın ortalama aylık taahhüt edilen ihracat rakamına oranı bulunmuş, bu oranların ortalaması 1980 yılı ortalama aylık taahhüt edilen dışsatım değerine uygulanarak, 1980 yılı için TDS_t değerleri elde edilmiştir. Öte yandan Merkez Bankası bültenlerinde dışsatım kredisi 1980 yılı için iki ayda birlik veriler biçiminde sunulmaktadır. Bunu aylığa dönüştürebilmek için ise, aylık taahhüt edilen ihracatın iki ay içindeki payı oran olarak kullanılmıştır.[4]

D : Kukla değişken 1980 yılının, sonraki dönemden yine de farklılık gösterebileceği düşünülerek, bu farkın etkisini görmek üzere denklemlere dahil edilen ve 1980 yılında bir, diğer yıllarda sıfır değeri alan değişkendir.

Bu değişkenlere dayanılarak yapılan denemelerin bir kısmına ilişkin sonuçlar TABLO III.1-III.3'de verilmektedir. Bu tablolarda logaritmik doğrusal kalıplar kullanılarak elde edilen tahminler verilmektedir. Tabloları birbirinden ayıran tek özellik, herbirinde dışsatım fiyatının farklı biçimde tanımlanmış olmasıdır. TABLO III.1'de dışsatım fiyatı ABD doları cinsinden ($DF\$_t$), TABLO III.2'de TL olarak (DF_t) tanımlanmaktadır. TABLO III.3'de ise TL olarak tanımlanan dışsatım fiyatının toptan eşya fiyatları genel indeksine bölünmesiyle elde edilen fiyatlar dışsatım fiyatı olarak alınmaktadır ($DF_t/ITOP$). Bu son değişkenin oluşturulmasının nedeni, iç fiyat düzeyindeki hareketlerin içsatımın kârlılığını ve üretim maliyetini etkileyen en uygun dışsatım miktarını değiştirebileceği düşüncesidir.

Dışsatım fiyatı ($DF\$_t$, DF_t, $DF_t/ITOP_t$), vergi avantajı (VA_t) ve faiz avantajı (FA_t) cinsinden logaritmik doğrusal dışsatım denkleminin anlamı ise, dışsa-

4 VA ve FA değişkenleri, etkin döviz kuru **(effective exchange rate)** hesabında DPT içinde de kullanılmaktadır. Bu kullanım ve yöntemi için bkz. Z.Yükseler ve M.S. Ensari, **İhracatta Gerçekçi Kurlar**, DPT, yayınlanmamış rapor.

tımın bu değişkenlere göre esnekliğinin sabit olduğu, yani sözkonusu dışsatım denkleminin seçilen dışsatım fiyatı P_t ile gösterildiğinde

$$(III.3) \quad DS^*_t = A(P_t)^{\beta_1} \times (VA_t)^{\beta_2} \times (FA_t)^{\beta_3}$$

$$P_t = (DF\$_t, DF_t, DF_t/ITOP_t)$$

biçiminde yazılabileceğidir. Burada β_1, β_2 ve β_3 sırasıyla dışsatımın fiyata, vergi avantajına ve faiz avantajına göre esnekliklerini göstermektedir. Esneklik bilindiği gibi açıklanan değişkendeki (burada dışsatım) yüzde değişmenin, açıklayan değişkendeki (burada sırasıyla fiyat, vergi avantajı ve faiz avantajı) yüzde değişmeye oranıdır. Bu durumda, dışsatımın hangi açıklayan değişkene göre esnekliğinin daha yüksek olduğunun belirlenmesi, dışsatımı etkilemede bunlardan hangisinin daha etkili olduğunu ortaya koyacaktır.

Yukarıda (III.3)'de dışsatım değişkeni DS^*_t biçiminde üzerinde bir yıldız ile simgelenmiştir. Bu gösterim, dışsatımın ideal koşullarda, sözkonusu değişkenlere karşı tam tepki gösterdiğinde aldığı değeri ifade etmektedir. Ancak uygulamada çeşitli nedenlerle bu durum gerçekleşemeyebilir. Bu nedenle, dışsatımın, açıklayan değişkenlerdeki oynamalara karşı nasıl bir tepki gösterdiğinin saptanması ya da varsayılması gerekmektedir. Bu çalışmada, bu tepkinin aşağıda ifade edilen bir tikel ayarlama süreci **(partial adjustment process)** ile olduğu varsayılmış ve bu

$$(III.4) \quad (DS_t/DS_{t-1}) = (DS_t^*/DS_{t-1})^{1-\mu} \times e^{u_t}$$

ile ifade edilmiştir. Burada μ ayarlama katsayısı ve u_t bir akgürültü **(white noise)** oluşturduğu varsayılan hata terimleri dizisinin özgesidir.[5] (III.4) deki ifade (III.3) de yerine konulur, düzenlenir ve her iki tarafın logaritması alınırsa,

$$(III.5) \quad LnDS_t = \beta_o + \beta_1 LnDF_t + \beta_2 LnVA_t + \beta_3 FA + \beta_4 LnDS_{t-1} + u_t$$

elde edilir. Burada β_1, β_2 ve β_3 dışsatımın sırasıyla fiyat, vergi avantajı ve faiz avantajına göre kısa dönem esnekliklerini, β_4 ise ayarlama katsayısını vermektedir. Uzun dönem esneklikler ise kısa dönem esneklik katsayılarının $1-\beta_4$'e bölünmesiyle bulunur.

TABLO III.1-III.3'de f'inci denklem, (III.5)'in katsayılarının en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilen[6] değerlerini vermektedir. g'inci denklemlerde ise aynı yaklaşım izlenmiş, ancak, 1980 yılının bir farklılığı olup olmadığını sınayabilmek için kukla değişken eklenmiştir. d ve e'inci denklemler, dışsatımın açıklayıcı değişkenlere tam tepki gösterdiği varsayımı altında elde edilen tahmin sonuçlarını vermektedir. a,b ve c'inci denklemler ise dışsatımın

5 Eğer bu dizinin her bir ögesi bağımsız, özdeş biçimde ortalaması sıfır ve varyansı sabit bir sayı olan bir normal dağılımla dağılmışsa, bu diziye akgürültü denir.

6 u_t'nin dağılımı hakkında yapılan varsayımlar altında, en küçük kareler tahmin edicileri, bu durumda kavuşmazsa **(asymptotically)** normal ve etkindirler.

sadece fiyata karşı tepki gösterdiği varsayımı altında elde edilen tahmin sonuçlarını vermektedir.

Sonuçlar her üç tabloda da benzer niteliktedir. Yani seçilen dışsatım fiyatının ne olduğundan bağımsız olarak, denklemlerden benzer sonuçlar türetmek olanaklıdır. Buna göre:

i) Dışsatım özendirimlerinin (vergi avantajı ve faiz avantajı) denkleme sokulması, tahmin başarısını önemli ölçüde arttırmıştır. Nitekim d ve e'de elde edilen tahminler sırasıyla a ile b ve c'dekilerden daha başarılı istatistiksel sonuçlar vermişlerdir. Ancak tüm denklem lerde içsel bağıntının var olduğu görülmektedir.

ii) Tikel ayarlama varsayımı altında yapılan tahminlerin tümü, karşılaştırıldığı tam ayarlama varsayımı altındaki tahminlerden daha başarılı sonuçlar vermişlerdir. Bu sonucun önemli yönü tablolarda verilen denklemler arasında istatiksel açıdan en başarılı olanların, (III.5)'de verilen ve sınanmak istenen kalıba uygun olanlar olmasıdır. Nitekim f,g sıralı denklemlerin bir taraftan R^2 ile ölçülen açıklama gücü yüksek çıkmış ve hem de h- istatistiğine dayanılarak yapılan sınamalarda içsel bağıntı olmadığı hipotezi red edilememiştir. Dolayısıyla bundan sonraki iktisadi yorumlarda sadece f ve g sıralı denklemlere dayanılacaktır.

Bu denklemlerin incelenmesi 3g dışındaki tüm denklemlerde dışsatımın vergi avantajına göre esnekliğinin, dışsatım fiyatına göre esnekliğinden yüksek olduğunu göstermektedir. İkinci nokta ise, tüm denklemlerde faiz avantajının katsayısının yüzde 5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamsız çıkması, yani sıfırdan farklı olduğunun söylenememesidir.

Bu sonuçlar karşısında, denklemlerden faiz avantajı değişkeni çıkarılmış ve TABLO III.4'de verilen regresyon denklemleri tahmin edilmiştir. Tablo'nun incelenmesinden de görüleceği üzere, bu cıkarma islemi, denklemlerin istatistiksel özelliklerinde bir bozmaya yol açmamıştır. Bu tablolarda yer alan tüm denklemlerdeki katsayılar istatistik sel açıdan anlamlı çıkmakta, R^2 .90 civarında olmakta ve h statistiğine dayanılarak, yapılan sınamalarda içsel bağıntının olmadığı yönünde sonuç elde edilmektedir. Bu sonuçlara dayanılarak türetilen kısa ve uzun dönem esneklikler ile ayarlama katsayılarının büyüklükleri ise aşağıdaki TABLO III.5'de verilmektedir.

Tablonun incelenmesi, her denklemde ortak olan şu özellikleri açıkça ortaya koymaktadır.

a) Dışsatımın fiyat esnekliği, hangi fiyat değişkeni ele alınırsa alınsın, hem kısa dönem için ve hem de uzun dönem için birin altındadır. Yani dışsatım konusu olan imalat sanayii ürünlerinin, dış piyasada sunumunun fiyat esnekliği düşük çıkmaktadır. Bunun, genelde iç üretim olanaklarındaki kısıtlılıklardan mı yoksa dış nedenlerden mi kaynaklandığı, bu çerçeve içinde belirlenemezse de dışsatım açısından iyimser olan görüşlerle bağdaşmadığı açıktır.[7]

7 Buna karşılık çalışmamızda, dışsatım açısından iyimser olan görüşlerin önem verdiği dışsatımın alıcı ülkelerin gelirlerine göre esnekliğinin hesaplanmamış olduğunu belirtmek gerekir.

TABLO III.1
DIŞSATIM FİYATLARININ ABD DOLARI OLARAK ALINDIĞI REGRESYONLAR

	Sabit Terim	Ln DF $	Ln VA	Ln FA	Ln DS_{-1}	D	R^2	F	DW	h
Ia	11.6616 (45.904)	.1742 (2.884)	—	—	—	—	.12764	8.3162	.26123	—
Ib	1.3681 (2.079)	.2272 (1.905)	—	—	.8671 (15.707)	—	.84981	142.4537	2.58029	-2.25466
Ic	2.5675 (2.286)	.2931 (2.279)	—	—	.7646 (8.015)	-.187 (-1.313)	.85204	96.97557	2.51543	-2.51415
Id	13.2771 (26.257)	.4343 (2.319)	.7954 (7.895)	-.0716 (-.382)	—	—	.6461	31.42771	.89144	—
Ie	12.5192 (35.39)	.5395 (4.266)	.5047 (6.501)	-.1313 (-1.043)	—	-.7535 (-7.632)	.84044	66.84257	1.32284	—
If	4.5537 (5.327)	.2709 (2.656)	.3383 (4.909)	.1313 (1.28)	.6814 (10.767)	—	.89727	110.18230	2.10991	-.43995
Ig	6.152 (5.184)	.3374 (3.203)	.3452 (5.139)	.0705 (.672)	.5384 (5.517)	-.2307 (-1.888)	.90270	93.77598	2.12358	-.61532

NOT: Parantez içindeki rakamlar t değerleridir.
DW: Durbin-Watson statistiğinin değeridir.
h: Durbin'in gecikmeli açıklanan değişkenlerin olması durumunda içsel bağıntının varlığını sınayabilmek üzere geliştirdiği h statistiğinin değeridir.

TABLO III.2
DIŞSATIM FİYATLARININ CARİ KUR ÜZERİNDEN TL OLARAK ALINDIĞI REGRESYONLAR

	Sabit Terim	Ln DF	Ln VA	Ln FA	Ln DS_{-1}	D	R^2	F	DW	h
2a	8.0552 (17.567)	.6676 (9.448)	—	—	—	—	.63835	89.25657	.58655	—
2b	2.2354 (3.117)	.188 (2.692)	—	—	.7284 (8.846)	—	.85965	154.12229	2.40878	-1.80463
2c	4.2423 (3.374)	.2529 (3.332)	—	—	.52960 (4.118)	-.2664 (-1.919)	.86708	109.71816	2.28743	-2.59449
2d	10.815 (18.772)	.5011 (6.405)	.5268 (5.94)	.3045 (1.917)	—	—	.78941	63.47536	1.14914	—
2e	10.9123 (25.752)	.3966 (6.635)	.3722 (5.353)	.134 (1.119)	—	-.5516 (-6.403)	.88622	98.36265	1.54722	—
2f	5.1262 (5.948)	.2064 (3.102)	.3071 (4.559)	.217 (1.991)	.5652 (7.417)	—	.90202	116.0751	2.107	-.64269
2g	6.917 (5.715)	.2513 (3.695)	.307 (4.713)	.1694 (1.568)	.3915 (3.477)	-.2411 (-2.041)	.90833	100.08412	2.05895	-.35407

TABLO III.3
DIŞSATIM FİYATLARININ TOPTAN EŞYA İNDEKSİNE BÖLÜNMESİYLE ELDE EDİLEN GERÇEK DIŞSATIM FİYATLARININ ALINDIĞI REGRESYONLAR

	Sabit Terim	Ln (DF/ITOP)	Ln VA	Ln FA	Ln DS_{-1}	D	R^2	F	DW	h
3a	14.3842 (39.522)	1.0252 (5.613)	—	—	—	—	.3789	31.5026	.46887	—
3b	2.9292 (3.215)	.2608 (2.457)	—	—	.8073 (12.81)	—	.8565	150.21782	2.51917	-2.07594
3c	5.0863 (3.38)	.3525 (3.041)	—	—	.6497 (6.021)	-.2509 (-1.779)	.86270	105.71827	2.38998	-2.18495
3d	15.0222 (25.031)	.5616 (3.512)	.6917 (6.945)	.0618 (.336)	—	—	.68758	37.68062	.95477	—
3e	14.3715 (34.737)	.5509 (5.109)	.4245 (5.594)	-.027 (-.217)	—	-.7014 (-7.573)	.85783	76.48307	1.39178	—
3f	5.8247 (5.867)	.2599 (2.694)	.3122 (4.541)	.1614 (1.528)	.6502 (9.874)	—	.89767	110.64836	2.13946	-.56426
3g	7.8505 (5.593)	.33 (3.3)	.3126 (4.689)	.1063 (1.001)	.4911 (4.789)	-.2427 (-1.983)	.90380	94.94878	2.10876	-.57031

TABLO III.4
DIŞSATIM ÖZENDİRİMİ OLARAK SADECE VERGİ AVANTAJININ ALINDIĞI REGRESYONLAR

	Sabit Terim	Ln DF $	Ln VA	Ln DS_{-1}	D	R^2	F	DW	h
1h	4.4881 (5.225)	.2379 (2.394)	.3203 (4.716)	.6665 (10.642)	—	.89588	144.40248	2.03972	-.15857
1j	6.2947 (5.424)	.3286 (3.163)	.3372 (5.132)	.5156 (5.67)	-.2559 (-2.214)	.90386	118.52173	2.06778	-.31826

	Sabit Terim	Ln DF	Ln VA	Ln DS_{-1}	D	R^2	F	DW	h
2h	4.8542 (5.533)	.1458 (2.39)	.2895 (4.205)	.5816 (7.447)	—	.89584	144.34501	1.92653	.31607
2j	7.012 (5.711)	.2137 (3.306)	.2939 (4.478)	.3749 (3.293)	-.2811 (-2.4)	.90542	120.66032	1.90602	.57638

	Sabit Terim	Ln (DF/ITOP)	Ln VA	Ln DS_{-1}	D	R^2	F	DW	h
3h	5.4924 (5.591)	.2086 (2.274)	.2958 (4.295)	.6406 (9.637)	—	.89476	142.70460	1.99678	.01306
3j	7.9144 (5.644)	.3078 (3.157)	.3026 (4.591)	.4641 (4.69)	-.2748 (-2.326)	.90379	118.42760	2.01304	-.06581

TABLO III.5

	1h	1j	2h	2j	3h	3j
...em Dışsatım Fiyatı Esnekliği	.2379	.3286	.1458	.2137	.2086	.3078
...nem Dışsatım Fiyatı Esnekliği	.3569	.6373	.3674	.5700	.3256	.6632
...em Vergi Avantajı Esnekliği	.3203	.3372	.2895	.2939	.2958	.3026
...m Vergi Avantajı Esnekliği	.4806	.6540	.4978	.7839	.4618	.6520
...a Katsayısı	.6665	.5156	.5816	.3749	.6406	.4641

b) İkinci önemli nokta sabit büyüklüğü denklemler arasında oynamakla beraber, ayrıklama katsayısının her denklemde istatistiksel açıdan anlamlı çıkmasıdır. Bu dışsatımın fiyat ve dışsatım özendirimlerine karşı hemen tepki gösteremediği anlamına gelmektedir. Bu gecikmenin yapısı ve nedenlerinin daha dikkatle incelenmesi, bu durumu değiştirebilecek önlemlerin alınması açısından yararlı olabilir.

c) Son olarak, tüm regresyonlarda vergi avantajına göre esnekliklerin, fiyata göre olanların üstünde çıkması, imalat sanayii dışsatımının fiyatlardan çok, dışsatım özendirimlerine karşı duyarlı olduğu anlamına gelmektedir. Bu noktada yorum yaparken dikkat edilmesi gereken bir nokta da fiyat değişkeninin ABD doları ve TL. olarak seçildiği regresyonlarda bir farklılık olduğudur. ($PD\$_t$) değişkeni, fiyat olarak alındığında, bu imalat sanayii ürünlerinin dünya fiyatlarını göstermektedir. Türkiye'nin dünya ticareti içindeki payının düşüklüğü gözönüne alındığında bu fiyatların iktisat politikasıyla etkilenmesi olanağı olmayan büyüklükler olduğu söylenebilir.[8] Buna karşılık TL. ile ölçülen dışsatım fiyatlarını döviz kuru politikasıyla etkilemek olanaklıdır. Bu nedenle, döviz kuru politikasının dışsatımı artırmada etkinliğini karşılaştırmalı olarak inceleyebilmek açısından, TL. olarak alınan dışsatım fiyatları daha anlamlıdır.[9] Tablo III.5'de bu 2 ve 3 sıra numaralı regresyonlardan türetilen katsayılardan değerlendirilebilir. Buradaki fiyat esnekliklerinin vergi avantajı esnekliklerinden düşük olması, dışsatım artışı sağlamaya yönelik politikada, dışsatım özendirimlerinin daha büyük katkısı olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

Bu veriler üzerinde yapılan son sınama ise, zaman içinde dışsatımın fiyat göstergelerine karşı duyarlılığının artıp artmadığının belirlenmesine yönelik-

8 Ancak bu noktada, bu çalışmada dışsatım fiyatlarının elde ediliş biçiminden kaynaklanan bir özelliği belirtmek gerekmektedir. Daha önce de açıklandığı üzere, ABD doları olarak dışsatım fiyatları, imalat sanayii altkesimleri itibariyle dışsatım değerlerinin miktara oranlarının ağırlıklı ortalamasıdır. Bu durumda dışsatımın altkesimler itibariyle bileşiminin değişmesi, dışsatım fiyatlarını etkileyebilecektir. Bu bileşim değişikliği ise iktisat politikası ile sağlanmış olabilir. Ancak, çalışmada gözlem biriminin bir ay gibi çok kısa bir dönem seçilmiş olması nedeniyle, ABD doları ile ölçülen dışsatım fiyatlarındaki değişmelerin iktisat politikası sonucu olmaktan çok, rassal kabul edilebileceği görüşü benimsenmiştir.

9 Öte yandan bütüncülleştirilmiş imalat sanayiini bir firma olarak kabul edip, iki ayrık piyasada (yurt içi ve yurt dışı) faaliyet göstermesi durumunda, buralardaki göreli faaliyet düzeyini belirtmek üzere oluşturulacak bir kârençoklaması modeli açısından da TL. ile ifade edilen dışsatım fiyatları önemli olacaktır.

tir. Böyle bir yaklaşım dışsatım artışının fiyat göstergeleriyle, bir anlamda kendiliğinden olacağı görüşüne sadece mekanizmanın zaman içinde uyum sağlayacağı biçiminde gerçekçi sayılabilecek bir düzeltme eklenmesi biçimindeki görüşün sınanması anlamını taşımaktadır. Bu amaçla eldeki gözlemler, iki alt kümeye ayrılmıştır. İlk alt küme 1980 Haziran ayından 1982 Temmuz ayına kadar geçen 26 aylık süreden oluşmaktadır. İkinci alt küme ise 1982 Ağustos ayından 1984 Ağustos ayına kadar geçen 25 aylık süreyi kapsamaktadır. Böylece mevcut gözlemler yaklaşık olarak ortadan ikiye bölünmüş olmaktadır. Johnston'da[10] verilen, bir denklemin katsayılarından bir kısmında yapısal değişme olup olmadığını saptamaya yönelik sınama, f sıralı denklemlerde, fiyat değişkeninin katsayısına uygulanmıştır. Sınama sonucunda, seçilen her üç fiyat değişkeni itibariyle, her iki dönem arasında katsayıda bir değişiklik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.[11] Bu sınamanın sonucu, 1980'den 1984'e kadar geçen süre içinde dışsatım piyasa göstergelerine duyarlığının arttığının da ileri sürülemeyeceğini ifade etmektedir.

IV. TÜRKİYE'DE DİŞSATIMIN DOĞRUDAN VE DOLAYLI DIŞALIM GEREKLERİ

Bu bölümde ele alınmaya çalışılan soru dışsatım artışlarının cari işlemler açığını kapatmadaki katkısının ne olduğudur. Diğer herşey aynı iken dışsatımın artması tanım gereği cari işlemler açığını azaltıcı yönde etki yapacaktır. Ancak, dışsatım konusu olan malların üretiminde dışarıdan alınmış mallar da kullanılıyorsa, dışsatım artışının cari işlemler dengesi üzerindeki olumlu etkisinin bir kısmını ortadan kaldıran bir dışalım artışı olacaktır. Olayı biraz daha karmaşık kılan olgu ise, dışsatım konusu olan malın üretiminde kullanılan malların dışarıdan getirilmiş olmamalarına rağmen, bunların üretiminde kullanılan malların dışalım konusu olabilmeleri ve bu sürecin böylece devam edebilmesidir.

Bu olgunun önemini ortaya koyabilmek için yapılması gereken dışsatıma konu olan her malın üretimi için gerekli malları, bunlardan ne kadar kullanıldığını bulmak, bunların ne kadarının dışarıdan alındığını saptamak, sonra da bu malların yurt içinde üretilenleri için aynı işlemi tekrarlayarak gitmektedir. Bu yaklaşım, bazı basitleştirici varsayımlar altında Leontief'in girdi çıktı modeli çerçevesinde uygulanabilmektedir.

Leontief modeli her üretim faaliyetinde sadece bir mal üretildiği (bağlı üretim olmadığı) ve bir malın sadece bir üretim faaliyetiyle üretildiği (yani almaşık üretim tekniklerinin olmadığı) bir ekonomi varsaymaktadır. Bu modelin önemli bir varsayımı da bir malın üretiminde kullanılan malların belli sabit bir oranda kullanıldıkları ve bu oranların üretim ölçeğindeki değişmelerden bağımsız olduklarıdır. Üretim teknolojisinin alabileceği tüm durumları karşıla-

10 J.Johnston, **Econometric Methods**, 3.baskı (New York, 1984), s.219.

11 Bu sınamada, hesaplanan F değerleri (DF$) için -.26688, (DF) için -.31489 ve (DF/ITOP) için ise -.40187 çıkmıştır. Bu katsayılarda değişme olmadığı hipotezinin yüzde 5 anlamlılık düzeyinde red edilebilmesi için hesaplanan salt f değerinin 4.05'ten büyük olması gerekmektedir.

maktan uzak olmasına rağmen, Leontief modeli kullanımındaki kolaylık nedeniyle uzun zamandan beri uygulamalı iktisadın birçok konularında en çok başvurulan aletlerin başında gelmektedir.

Kapalı bir ekonomi için modelin ana yapısı şöyle özetlenebilir. Bir malın kullanımı için iki alan söz konusudur. Ara malı biçiminde girdi olarak kullanılması ve tüketim, yatırım, dışsatım gibi sonul istem türlerinden birisine girmesidir. Leontief modelinin sabit katsayı varsayımı gereği, bir maldan bir başka malın üretiminde kullanılan miktar, üretiminde kullanıldığı malın toplam üretilen miktarının belli bir oranı olmaktadır. j malından bir birim üretebilmek için gerekli olan i malı miktarını a_{ij} ile gösterirsek, x_j, j malından üretilen miktar ve y_j j malına olan sonul istem olduğunda, n mallı bir ekonomide i-inci mal için kullanım denklemi

(IV.1) $x_i = a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \ldots + a_{in}x_n + y_i \quad ; \quad i = 1, \ldots n$ biçiminde yazılabilir.

Bu n denklemi daha derli toplu olarak,

(IV.2) $x = Ax + y$

biçiminde yazabiliriz. Burada x, n + 1 üretim düzeyleri yöneyi (vector); y, n × 1 sonul istem yöneyi; A ise n × n iç üretim katsayıları dizeyidir.[12] Bu durumda Leontief modelinin varsayımları altında, veri sonul istemin gerçekleştirilmesi için gerekli üretim düzeyleri

(IV.3) $x = (I-A)^{-1}y$

denklemiyle elde edilir. Bu üretim düzeyleri, yukarıda açıklandığı anlamda doğrudan ve dolaylı tüm girdi gereksinimleri hesaba katılarak bulunmaktadır.[13]

Çalışmanın bu bölümünde, Leontief modelinden yararlanılarak dışsatımın doğrudan ve dolaylı dışalım gerekleri hesaplanmaya çalışılacaktır. Bu konuda N. Yıldırım'ın[14] kullandığı yöntemin kullanılması yoluna gidilmektedir. Yıldırım'ınkinden temel farkı bütünleştirme dizeyleri arasındaki fark (bu çalışmada 50 kesimli bir model ele alındığı halde, Yıldırım'da 22 kesimli bir model kullanılmıştır) ve sözü edilen çalışma yapıldığı sırada henüz yayınlanmamış

12 Ekonomi kapalı varsayıldığından, burada sözkonusu olan katsayıların, iç üretim katsayıları olması doğaldır. Burada vurgulanmasının nedeni aşağıda açık ekonomi modeline geçildiğinde aynı simgelerin kullanılabilmesine olanak sağlamaktır.

13 Leontief modelinin bu özelliklerinin daha etraflı incelenmesi ve Türkiye ekonomisinde yapısal çözümlemede kullanılması için bkz. Y.Kepenek, **Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı (1963-1973)** ODTÜ, İdari İlimler Fakültesi Yayın No: 28 (Ankara, 1977).

14 N.Yıldırım, Türkiye Ekonomisinin İthalata Bağımlılığı: 1968 ve 1973 Yılları, **Gelişme Dergisi**, sayı 20 (Yaz 1978), s.120-153.

olan 1973 yılına ilişkin dışalım akım dizeyi için Özötün ve Uyar'dan[15] yararlanılmış olmasıdır.

Yıldırım'ın çalışmasında etraflı olarak açıklanan bu yaklaşımın ana çizgileri şöyle özetlenebilir.[16] Bir malın üretilebilmesi için dışarıdan alınması gerekli girdi katsayılarının[17] da iç girdi katsayıları gibi üretim düzeyinin sabit bir oranı biçiminde ifade edilebileceğini varsayar ve bu katsayılardan oluşan dizeyi de M ile gösterirsek, bu dizeyin 1'inci satır ve j'inci sütununda yer alan öğe bir birim j malı üretmek için dışarıdan alınması gereken i malı miktarını ifade edecektir. Bu durumda da "m", $n \times 1$ dışalım yöneyini gösterdiğinde

(IV.4) $m = Mx$
yazılabilir. (IV.3), (IV.4) de yerine konursa

(IV.5) $m = M(I-A)^{-1} y = Ry$
yazılabilir. Burada R doğrudan ve dolaylı dışalım gerekli katsayıları dizeyidir. Sonul istemi iç, y_i (tüketim, yatırım) ve dış (dışsatım), y_d biçiminde ikiye ayırırsak

(IV.6) $y = y_i + y_d$
yazılabilir. Bu (IV.5) de yerinde konursa

(IV.7) $m = Ry_i + Ry_d$
elde edilir. Bu ifadenin sağ tarafındaki ikinci terim, bu çalışmada üzerinde durulan dışsatımın gerektirdiği doğrudan ve dolaylı dışalım gereklerini, m_d. verecektir. Dolayısıyla, bu bölümde elde edilmeye çalışılan büyüklük

(IV.8) $m_d = Ry_d$
olup, bunun y_d'deki değişmeler karşısında gösterdiği tepki incelenecektir.

Belli bir dışsatım programının dışalım gereğini belirleyen iki unsur dışsatımın miktarı ve bunun mal bileşimidir. Dolayısıyla (IV.8)'de "y_d" yöneyi değiştikçe, dışsatımın gerektirdiği dışalım miktarı bu iki etkiye bağlı olarak değişecektir. Bir malınn üretimi için doğrudan ve dolaylı dışalım gereklerini ötekisinden ayıran ise R dizeyinin ilgili sütunlarında yer alan öğelerin farklılıklarıdır. Söz konusu dizeyin herhangi bir sütunundaki ögelerin toplamı, (r_j) o sütuna karşılık gelen malın dışsatımında bir birim artış olduğunda, bunun tüm malların dışalımında meydana gelecek artışların toplamını verir. r_j ye j kesiminin dışalımındaki geriye bağımlılık katsayısı denilir.

Bu durumda r_i katsayılarının büyüklüklerine göre sıralama, bu bağlamda,

5 E.Özötün ve Ş.Uyar, **Türkiye Dış Alım Tablosu 1973**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları No: 884 (Ankara 1979).

16 Yıldırım, "Türkiye Ekonomisinin İthalata Bağımlılığı", s.120-124.

17 Burada dışalımın rakip ve tamamlayıcı biçimde ikiye ayrılması ve sadece tamamlayıcı dışalımın hesaba katılması gereksinim kavramına daha uymaktadır. Ancak, eldeki veriler böyle bir ayrıma olanak sağlamadığı için bu yola gidilememiştir. Aynı görüş için bkz. Yıldırım, **a.g.e.**, s.121 dn2.

malların bir birim dışsatımının gerektirdiği doğrudan ve dolaylı dışalım miktarlarına göre sıralama anlamına gelir.

Bu çalışmada 1973 yılı girdi-çıktı tablosu ve dışalım akımları tablosundan yararlanılarak, aşağıda açıklanan bütüncülleştirme (**aggregation**) düzeyinde $M(I-A)^{-1}$ dizeyi elde edilmiş ve çeşitli yıllar için dışsatımın mal bileşiminin gerektirdiği dışalım miktarı değişmeleri tahmin edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın Leontief modeline özgü, yukarıda özetlenen kısıtlamaların yanı sıra bir önemli aksaklığı da Türkiye için yapılan son girdi-çıktı tablosunun 1973 yılına ait olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tablodan türetilen katsayıların daha sonraki yıllarda kullanılması bir yandan yurt içi üretim teknolojisinin (A dizeyi), öte yandan da dışalım gereklerinin (M dizeyi) değişmediği anlamına gelmektedir. Sözkonusu varsayımların savunulmasının zorluğu ve bu nedenle de, ulaşılan sonuçların ihtiyatla karşılanması gerektiği açıktır. Bu denemenin amacı, sadece dışsatımın dışalım gerekleri olgusunun önemine dikkati çekmekten ibarettir.

R dizeyine ulaşmada ise aşağıdaki yöntem izlenmiştir. 1973 yılı girdi-çıktı çalışmalarında toplam girdi katsayıları dizeyi bulunmuştu. Özötün ve Uyar'ın[18] verdiği dışalım akımları dizeyinin her sütunu ilgili olduğu kesimin üretim değerine bölünerek M dizeyi elde edilmiş, toplam üretim katsayıları dizeyinden dışalım katsayıları dizeyi çıkarılarak, A elde edilmiştir. Öte yandan 64 kesimli, 1973 girdi-çıktı tablosunun 50-64 üncü kesimleri yerli katsayılarda kesimsel üretimle, dışalım katsayılarında ise dışalım değerleriyle ağırlıklandırılarak bütüncülleştirilmiştir ve böylece ele alınan kesim sayısı 50'ye indirilmiştir. Bundan sonra (IV.5)'deki bağıntıya dayanılarak, R dizeyi hesaplanmıştır.

Bundan sonra dışsatımın dışalım gereğini yıllar itibariyle bulup karşılaştırabilmek için DPT verilerinden yararlanılarak, İkinci ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma planlarının hedef yılları olan 1972 ve 1973 ile Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin tümü (1979-1983) için, dışsatımın 50 kesim itibariyle dökümü yapılmıştır. Bu amaçla sadece başlangıç kesimleri (**origin sectors**) itibariyle mal dışsatımı ele alınmış, hizmet dışsatımı olmadığı varsayılmış ve sözkonusu kesimlerdeki ulaştırma ve ticaret payları ayrıştırılarak bunların toplamı 50'nci kesim biçiminde hesaba katılmıştır.

TABLO IV.1'de ele alınan yıllar itibariyle 6 kesime bütüncülleştirilmiş mal dışsatımı ve hizmet payları ve TABLO IV.2'de ise yine aynı sınıflandırma içinde dışsatımın doğrudan ve dolaylı dışalım gerekleri cari fiyatla ve bin ABD doları olarak verilmektedir.

Ulaşılan temel sonuçlar ise aşağıdaki TABLO IV.3'de özetlenmektedir.[19]

Tablonun üçüncü sütunu yıllar itibariyle bir dolarlık dışsatım yapabilmek için gerekli dışalım miktarını vermektedir. Bu, 1972 yılında yaklaşık dolar ba-

18 Özötün ve Uyar, **Türkiye Dış Alım Tablosu 1973.**

19 Tabloların tüm dökümü çok yer tuttuğu için verilmemiştir. İlgilenenler yazarlardan temin edebilirler.

TABLO IV.1
KESİMLER İTİBARİYLE MAL DIŞSATIMI VE HİZMET PAYLARI 1/
(Cari Fiy Bin ABD Doları)

Sektörler	1972	1977	1979	1980	1981	1982	1983
Tarım	94419	231461	327278	408238	788084	864119	847106
Sanayi	610738	1145084	1477969	1924029	2960477	3767069	3732041
Madencilik	17406	69016	79377	114628	107589	94067	107331
İmalat Sanayii	593332	1076067	1398591	1809401	2852888	3673002	3624710
Tüketim Malları	362453	776549	1016149	1221952	1707199	1939481	2108338
Ara Malları	223501	270148	334802	498795	913317	1387363	1174637
Yatırım Malları	7378	29370	47641	88655	232372	346158	341735
Hizmet Payı	179812	376481	455949	577854	954373	1114485	1148686
TOPLAM	884969	1753026	2261195	2910122	4702934	5745673	5727833

1/ 1974 ISIC'a göre düzenlenmiştir.

TABLO IV.2
KESİMLER İTİBARİYLE MAL DIŞSATIMININ DIŞALIM GEREĞİ
(Cari Fiy, Bin ABD Doları)

Sektörler	1972	1977	1979	1980	1981	1982	1983
Tarım	1200	3684	5442	6224	9599	11822	13567
Sanayi	22672	52327	70227	86960	133758	162935	172345
Madencilik	1044	1323	1785	2985	5796	11220	8960
İmalat Sanayii	21628	51004	68442	83975	127962	151715	163385
Tüketim Malları	784	2154	2650	3200	4893	5696	7700
Ara Malları	18526	43056	58288	70507	108310	127397	135620
Yatırım Malları	2318	5794	7504	10268	14759	18622	20065
Hizmetler	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	23872	56011	75669	93184	143357	174757	185912

TABLO IV.3

	Dışsatım Bin ABD Doları	Dışsatımın Gerektirdiği Dışalım Bin ABD Doları	2/1	1972 = 100 Alındığında (3)'ün İndeks Olarak Değeri
1972	884 969	23872	.026975	100.00
1977	1 753 026	56011	.031951	118.45
1979	2 261 195	75669	.033464	124.06
1980	2 910 122	93184	.032021	118.71
1981	4 702 934	143357	.030482	113.00
1982	5 745 673	174757	.030415	112.75
1983	5 727 833	185912	.032458	120.33

şına 2.7 cent iken 1983'de 3.2 cent'e yükselmiştir. Aradaki yıllarda ise 3-3.3 cent arasında oynamıştır.

Bu deneme ile dışsatımın bileşiminin değişmesi ekonominin teknolojisinin veri olması durumunda, bu dışsatımın gerektirdiği dışalımın önemli ölçülerde (yüzde 12-yüzde 24) değişmesine yol açabileceğine bir sayısal örnek oluşturmaktadır.

V. SONUÇ

Bu çalışmayı uyaran temel görüşlerin ışığında, ulaşılan sonuçlar şöyle özetlenebilir.

1) Türkiye'nin bir anlamda sürekli sorunu olan, cari işlemler açığının en sağlıklı kapatma yolu dışsatımın artırılmasıdır. Ancak gerek ekonominin yapısal sorunları ve gerekse dünya ekonomisinin içinde bulunduğu koşullar gözönüne alındığında bu amacın gerçekleştirilmesinin zor, topluma yük getirici bir süreç olacağı anlaşılmaktadır.

2) Dışsatımın, giderek imalat sanayii ürünlerinin ağırlık kazandığı bir desen izleyerek artması ekonominin üretim yapısında önemli değişiklikler gerektirir. Bu sürecin fiyat mekanizmasının müdahale olmaksızın işlemesiyle, bir anlamda kendiliğinden, gerçekleşmekte olduğu savı, gözlemlerle doğrulanmamaktadır. Bu çalışmadan çıkan sonuçlar imalat sanayii dışsatımını arttırmada, dışsatım özendiricilerinin ve özellikle vergi iadelerinin katkısının çok büyük önem taşıdığını göstermektedir. Vergi iadelerinin bir subvansiyon niteliği taşıdığı ise göreli büyüklüklerindeki gelişmelere bakılarak söylenebilir.

Kanımızca, bu evrede Türkiye'de dışsatımın özendirilmesi ve bu özendirmenin amacının da uluslararası düzeyde rekabet edebilir ve kendi başına yaşayabilir üretim dallarının oluşturulması biçiminde tanımlanması uygun olacaktır. Böylece geçici bir süre dışsatım özendirimlerinin sağlanması gerektiği açık olarak ortaya çıkmaktadır.

3) Çalışmanın dördüncü bölümündeki denemenin amacı farklı dışsatım programlarının ekonomiyi etkileme biçiminin farklı olacağını göstermektedir. Bu denemede sadece dışsatımın mal bileşiminin dışalım üzerindeki etkileri, teknolojinin değişmediği varsayımı altında incelenmiş ve bu etkinin önemli boyutlara varabileceği ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz daha geniş bir bakış açısı içinde, farklı dışsatım programlarının istihdam, gelir dağılımı, yatırım deseni ve büyüme yolu açısından farklı sonuçlar verebileceği gösterilebilir.

4) Bu çerçeve içinde, bunalım ortamında ve kısa dönem için, amaç, nasıl olursa olsun dışsatımın artması olarak konulabilirse de bu uzun dönemde yukarıda belirtilen (ve bunlara eklenebilecek olan) ölçütlere en uygun bir dışsatım programının seçilmesine dönüşecektir. Bu ise hangi kesimlerde, ne ölçüde ve hangi sürelerle dışsatımın özendirileceği ve bunun ekonomik genel dengesiyle bağdaştırılma biçimlerinin neler olabileceği, bunların toplumsal açıdan istenirlik sıralamasının yapılması gibi tam bir planlama sorununun çözümünü gerekli kılmaktadır.

Bu sonuçlardan da anlaşılacağı üzere, planlama mekanizması, Türkiye'de kaynak dağılım sorunlarının çözümünde gündemden çıkmamıştır. Hatta, şu sıralarda hakim olan izlenimin tersine, piyasa mekanizmasının işlemesinin koşullarını yaratmada etkili bir araç olarak kullanılabileceği için, önemi bile artmıştır.

Berksoy, T. "Türkiye Ekonomisi ve Geleceği", **İktisat Dergisi**, sayı 237-238 (Ağustos-Eylül 1984), s.94-106
Bulutay, T. ve Ersel, H. "İktisadi Bunalım Ortamı ve Farklı İktisat Politikaları", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, cilt 10, sayı 76 (Ekim 1984), s.35-42.

ITO. **İhracatta Vergi İadesi**. İstanbul Ticaret Odası Rehberlik Yayınları Dizisi No: 11. İstanbul, 1983.
Johnston, J. **Econometric Methods,** 3. Baskı. New York: Mc Graw Hill, 1984.
Kepenek, Y. **Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı (1963-1973).** ODTÜ, İdari İlimler Fakültesi Yayın No. 28. Ankara, 1977.
Kruger, A.O. "Trade Policies in Developing Countries" R.W.Jones ve P.B.Kenen derl. **Handbook of International Economics**. Amsterdam: North Holland, 1984 içinde, cilt 1, s.519-569.
Özôtün, E. ve Uyar, Ş. **Türkiye Dış Alım Akım Tablosu 1973.** Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları No. 884. Ankara, 1979.
Türel, O. "Ekonomik İstikrar Programlarına Genel Bir Bakış", İ. Tekeli ve diğerleri derl. **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım,** Ankara: Yurt Yayınları, 1984 içinde, s.188-228.

Woodland, A.D. **International Trade and Resource Allocation**, Amsterdam: North Holland, 1982.
Yıldırım, N. "Türkiye Ekonomisinin İthalata Bağımlılığı: 1968 ve 1973 yılları", **Gelişme Dergisi**, ayı 20 (Yaz 1978), s.120-153.
kseler, Z. ve Ensari, M.S. **İhracatta Gerçekçi Kurlar**, DPT, yayımlanmamış rapor.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

An Evaluation of the post-1980 Export Performance in the Turkish Economy

Hasan Ersel
Adil Temel

Summary

The article studies the changes in the volume and the structure of exports in Turkey in the context of the 'new' economic policy adopted in the post-1980 period. Primary objective of the new economic policy formulated under the rubric of '24 January Decisions', is the reduction of balance of payments deficit through an increase in exports. The adherents of the policy stress the role of market forces (i.e. the price mechanism) in bringing a rise in exports. According to this reasoning, once the foreign exchange rates are adjusted to world prices, increased profitability will cause a shift from production for internal market to external markets, also resulting in the re-structuring of production to meet foreign demand. Central to this argument is the assumption that, given the higher price responsivity of manufactured goods compared to agricultural goods, the share of manufactured goods in total exports will increase substantially. The outcome of such an export-orientation, it is predicted, will be a higher level of industrialisation and a more stable trade structure (given the mode stable world prices for manufactured compared to those of agricultural goods).

The study, first, shows that despite concerted attempts to increase exports since 1978, balance of payments deficit could not be reduced effectively. This, the authors argue, is not so much a result of lack government policies encouraging exports but largely a function of the overall structure of the Turkish economy coupled with prevailing crisis conditions in the world economy.

Secondly, the study points to substantial increases in the share of manufactured goods in total exports, especially since 1980. Yet, contrary to the predictions of the architects of the new economic policy, the data points to the importance of government support policies in the forms of tax-returns and of cheap credits and

not to the price mechanism, in bringing about the increases in exports of manufacted goods. Regression calculations based on data relating to monthly export figures presented in Section III show that the price elasticity of manufactured exports is low, while elasticities with respect to tax-returns and to cheap credit policies are high. At the same time, the elasticity with respect to tax-returns is higher than that of cheap credits. Also the study shows that the trend is not one towards increased responsivity of manufactured exports to price changes. Finally, the study suggests that increased exports of manufactures did not result in more stable markets for these goods.

Thirdly, the article points to the important effects of import requirements of exported manufactured goods. It is argued that the role of exports in reducing the balance of payments deficit can be adequately assessed only if the extent of imported goods used in the production of exported manufactures is estimated. The authors, using the Leontieff input-output model, attempt an estimate of import composition of exports.

On the basis of above findings the authors draw the following conclusions:

1. That fact that the share of manufactured goods in total exports are increasing require important changes in the structure of production. The findings of this study do not vindicate the thesis that such changes will take place automatically in response to the workings of the market (or to the price mechanism). Instead the study points to the short-term necessity of government support programs, especially tax-returns, in increasing exports. It is desirable that these programs encourage exports in those branches of the industry that can compete in world markets and aim at the formation of industries that can stand on their own feet.

2. Different export policies have different effects on the economy. This study have shown that the product composition of exports have important effects on imports. A more comprehensive study will show that different export programs are likely to have different outcomes with respect to employment, income distribution, investment and growth patterns.

3. In the context of the present crisis situation and in the short-term, the objective of economic policy is one of increasing exports. In the long term such economic policy will have to adopt an export program along the lines discussed above. This, in turn, requires extensive planning as to what branches of industry will benefit from government support programs as well as for how long and to which extent. At the same time, modes of reconciliation of these policies with the general balance of forces within the economy as well as the determination of desirability of such policies from the point of view of the society as a whole, are problems that require planning. Thus planning remains a central mechanism in the solution of problems relating to distribution of resources in Turkey. Contrary to the prevailing understanding, today planning has even increased in importance as a tool that can be used to create the pre-conditions for the workings of the market.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984, 136-156

Mısır'da İktisadi 'Liberalizasyon' Politikaları: Sedat'ın Mirası, Mübarek'in Açmazı

*Roger Owen**

''Sedat'ın Mirası, Mübarek'in Açmazı'' başlıklı makalem ilk olarak 1982 yılında, iki amaç gözetilerek yazılmıştı. Birincisi, yakın geçmişte Mısır'daki ekonomik ve siyasal gelişmeleri ülkenin Arap petrol ekonomisi camiasındaki konumu çerçevesinde incelemek; ikincisi Mısır'ın ekonomi politikasının yönünü, tüketimin serbestleştirilmesini özendiren bir politikadan üretime çok daha fazla ağırlık veren bir politikaya çevirmeye çabalarken, Başkan Mübarek'in karşılaştığı durumun bir değerlendirmesini yapmaktı. Ancak makale şu anda yeni bir okur kitlesi için Türkçeye çevrildiğine göre, 1952'den bu yana Mısır'ın ekonomi politiğinde meydana gelen bazı temel yapısal değişiklikleri özetleyen bir giriş bölümüyle, çözümlemenin tümünü yakın geçmişteki seçimler ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal açmaz bağlamında bugüne dek getiren bir sonuç bölümü ekleyerek biraz genişletmek yararlı olacak kanısındayım.

GİRİŞ

Daha sonra lideri Cemal Abdül Nasır tarafından Devrim olarak nitelendirilen Temmuz 1952 Mısır Askeri Darbesinin bellibaşlı iki sonucu olmuştu. Bunların ilki varolan çoğulcu ve çok parti rekabetine dayalı sistemin

*Oxford Üniversitesi St. Antony's College'de Ortadoğu dalında öğretim üyesi.

terkedilerek meşru siyasi faaliyetin rejimin kendi tekeline alınmasıyla, geçmişle siyasal bağların kesin bir şekilde kopartılmasıdır. Nitekim, kısa bir süre içerisinde siyasi partiler yasaklanmış, sendikalar, yargı organları, basın ve üniversiteler gibi özerk ve yarı özerk tüm örgüt ve kurumlar doğrudan hükümet denetimi altına alınmışlardı. Bu arada 1952 toprak reformu ve daha sonraki millileştirmeler ve özel sınai, malî ve ticari sermayeye el konulması sonucu hem büyük toprak sahipleri, hem de kent burjuvazisi asırlar boyu siyasal güçlerinin kaynağı olan mülklerinden yoksun bırakılmış oluyorlardı. Devrim'in ikinci sonucu ise devlet denetiminin büyük çapta yaygınlaştırılması, devlet yatırımları ve planlamasıyla ekonomik büyümeyi hızlandırma çabasıydı. Bu olgu önce, devletin nezareti altındaki kooperatiflerin ülkedeki hemen her köye yayılmasıyla tarım sektöründe başladı.

Daha sonra, hem yerli hem yabancı sermayeyi yatırım yapmaya özendirici önlemlerle kısa bir deney dönemini izleyerek, sanayi sektörünü de kapsayacak şekilde genişletildi. Bu kamu-özel mülkiyet dengesinde büyük bir değişme meydana getirerek Birinci Beş Yıllık Plan dönemine (1960-65) rastlayan kısa bir zaman dilimi içinde yatırım haddinin yüzde 13-14'e tırmanması ve milli gelirin yılda yüzde 5.5 gibi bir hızla büyümesi sonuçlarını doğurdu.

Ne var ki, 1960'lı yılların ortalarında, rejim, daha sonra 1967'de İsrail yenilgisiyle şiddetlenen, kalıcı bir kriz dönemine adım atmıştı bile. Krize doğrudan yol açan nedenler uzun uzadıya tartışıldı, bu tartışma birbirinden büyük ölçüde bağımsız üç nedeni vurgulamaktadır. Bunlardan ilki tamamen ekonomik olup, ödemeler dengesi ve yatırım krizlerinin biraraya gelmesi sonucu devletin gelişme için gerekli fonlardan bütünüyle yoksun kalmasından kaynaklanmaktaydı. İkincisi, Mareşal Abdel-Hakim-Amer kumandasındaki ordunun, krize tutarlı bir yaklaşımı olanaksız kılacak şekilde, devlet çarkı içinde bağımsız bir güç merkezi olarak belirmesiyle ilgilidir. Ve nihayet, 1960'lı yılların ortalarında, Amerika Birleşik Devletleri'yle birçok bağlantısız Üçüncü Dünya Ülkesi arasında giderek artan gerilim Mısır'da Başkan Nasır'ı Ruslarla çok daha yakın bir ilişkiye itmişti. Böylesi bir siyasal ortamda bir yanda işçi, köylü ve alt düzey bürokratları temsil eden siyasal güçlerle, diğer yanda siyasal ve kurumsal etkinlik açısından üstünlüğü elinde tutan yüksek bürokrat, orta büyüklükte toprak sahipleri ve özel ticari çıkarların oluşturduğu ittifak Mısır'ın gelecekteki ekonomik politikasının yönünü tayin etmek için mücadeleye girişiyorlardı.

Başkan Sedat 1970'lerde iktidara gelir gelmez önce Nasırcı sol güçlere karşı, liderlerini tecrit etmek suretiyle, saldırıya geçti, sonra Nasır'ın tek partisi Arap Sosyalist Birliği'nin otoritesini budamaya koyuldu. Aynı zamanda Sedat, Mısır ekonomisini yabancı sermayeye açmayı ve yerli özel sektörün durumunu iyileştirmeyi amaçlayan bir 'ekonomik liberalizm' programını yürürlüğe koymak üzere devletin ekonomik denetiminin sınırlanmasını savunan burjuva kesimlerle ittifak kurdu. Nasır'ın millileştirme politikalarının daha önce Mısır'ın malî ve ticari yaşamına egemen olan tüm yabancıları ülke dışına itmiş olması Mısırlı girişimciler ve aracıların doldurabileceği gözle görülür bir boşluk yaratmıştı.

Ancak Başkan Sedat ve danışmanları bu doğrultuda gelişmelere bir dereceye kadar müsaade edebilirlerdi. Nitekim özgürlük, liberalizm ve Nasırcılığa karşı tavır konularında sürdürülen edebiyata karşın Arap Sosyalist Birliği'nin çok-partili bir sistemle ikame etme deneyinin yeni azman bir devlet partisi kurmaktan öte gelişmesine izin vermediler. Bu parti karşısında ise solcu Ulusal İlericilik Birliği gibi muhalefet gruplarının etkinlikleri sınırlıydı. Ayrıca, kamu tasarruflarının ana kaynağının yine kamu sektörü olduğunu farkederek, bu kesimi iktisaden canlı tutan teşvik ve sübvansiyon sistemini ortadan kaldırmak ya da millileştirilen varlıkları sahiplerine geri vermek gibi girişimlerde bulunmadılar. Ve en önemlisi, siyasal denetim yöntemlerinin bir nebze esnekleştirilmesine ve hukuk sisteminin daha büyük ölçüde bağımsızlaşmasına izin verilmesine karşın, siyasi grupların, rejimin cılız ruhsatlı muhalefet partilerinin dışında örgütlenme girişimlerine polis gücüyle derhal son veriliyordu.

Sedat politikalarının mahiyeti, Mısır burjuvazisinden gördüğü destek ve bu politikaların Ruslarla olan ittifaktan Amerikalılarla ittifaka 180 derecelik dönüşle olan ilişkisi iyi belgelenmiştir ve bilinmektedir. Bilinmesi daha zor olan Sedatist devletin uygun bir tanımının nasıl yapılacağıdır. Bugünlerde korporatizm-sonrası (**post-corporatist**) ya da otoriter rejimler sonrası (**post-authoritarian**) gibi etiketler bazı sömürgecilik sonrası (**post-colonial**) devlet yapıları için de kullanılmaktadır. Bu yapıların özelliği devletçe örgütlenen kalkınma hamlesinin, içsel ve dışsal nedenlerle krize girmesi karşısında ekonominin Batı kapitalizmine açılması, uluslararası örgütlerden Dünya Bankası koşullarında yatırım sermayesi borç alınması ve yerli burjuva çıkarlarına büyük tavizler verilmesidir. Bu tür etiketler ancak geçiş sürecinin nerede başlamış olabileceği konusunda bir fikir veriyor; nereye gitmekte olabileceği konusunda ise fazla bir şey söylemiyor. Mısır örneğinde sorunun sistematik bir açıklamasının başlatılması için aşağıdaki ögelerin dikkate alınması gerekiyor.

1) Rejim halen Başkanın bizzat devletin temel kurumlarını denetlediği ve herhangi bir sivil politikacı ya da bürokratın Başkanın kişisel otoritesine meydan okuyacak derecede güçlenmesini engelleyebilecek bir başkanlık rejimi olma özelliğini sürdürüyor.

2) Başkanın gücü üzerinde biri içten, diğeri dıştan kaynaklanan iki temel kısıt bulunmakta. İç kısıt son birkaç yıldır yeniden önemli bir siyasi aktör olarak sahneye çıkan Mısır ordusunun komutanları. Başkomutan Mareşal Abu Ghazala aynı zamanda Savunma Bakanı. Mısır ordusu hem gücü itibarıyla, hem de kentlerde yenen ekmeğin pişirilmesinden, haberleşme sisteminin geliştirilmesi ya da ev inşaatına kadar hertürlü işi yürüten etkin bir örgüt olarak varlığını her yerde hissettiriyor. Ayrıca ordu geniş bir askerî fabrikalar ağının sahibi olarak da önemli bir ekonomik gücü temsil ediyor. Dış kısıtı ise Kahire'deki muazzam elçilikle yerel olarak temsil edilen Amerika Birleşik Devletleri hükümeti oluşturuyor. Bu elçilik nüfuzlu AİD misyonunu barındırmakta olup, önemli bir iktisadi ve siyasi danışmanlık görevi yapmaktadır.

3) Ordu dahil devletin ana kurumlarının geniş bir siyasal otonomiye sahip olmalarına karşın, ekonomik bağımsızlıkları Mısır burjuvazisiyle ittifakları (ve de kamu işletmeleriyle özel sermaye arasında giderek artan yakın ilişki) sonucu büyük ölçüde azalmış bulunmakta. Öte yandan devlet-burjuvazi arasın-

daki ittifak dış fonların kazanılmasını, çok büyük miktarlarda döviz sağlamak amacıyla işçi göçünün teşvikini ve Mısır'ın işçi ve köylüsüne hemen tamamen yoksun bırakıldıkları oy hakkı ve siyasal temsil eksikliğinin bedeli olarak ucuz, sübvansiye edilmiş gıda ve diğer ihtiyaç maddeleri sağlamaya yönelik politikaları öngörmektedir.

4) Rejim, ideolojiyi denetleme çabalarını hemen hemen tamamen terketmiş durumda ve meşruiyetini yalnızca iki ikiz nosyona, **infitah** ve 1952 devriminin savunmasına dayandırmakta. Bu da İslamî siyaset akımlarının liberalizmin, Nasırizmin farklı yorumları ve birçok Üçüncü Dünya Ülkesi'nde bir ideoloji statüsüne bürünmüş (sinisizm) dahil çok sayıda alternatif eğilimlerin serpilip gelişebileceği boş bir saha bırakıyor.

5) Bu durum, burjuva çıkar gruplarının devlet çarkı içindeki rakip odakları birbirlerine düşürmelerine olanak veren bir otorite bölünmesine yol açmaktadır. Otorite bölünmesinin diğer bir nedeni, iktisadi politikaların ne tutarlılıkları varsa onun da genel çizgileri AİD ve diğer uluslararası yardım kuruluşları tarafından önerilen programların uygulanmasından kaynaklanmasıdır.

* * *

Arap petrol ekonomisi içinde yer alan çoğu ülke için 1982 ve 1983 yılları önemli bir gerçeği noktaladı. Bunun en belirgin nedeni, düşen dünya talebi sonucu petrol gelirlerindeki gerileme, üretimdeki kısıtlamalar ve varil başına OPEC taban fiyatını 34 dolarda tutabilmekteki başarısızlıktı. Körfez'deki Arap ülkeleri açısından bu, 1981 yılından 1982'ye petrol gelirlerinin 164.3 milyar dolardan 111 milyar dolara gerilemesi anlamına gelirken, 1983 tahminleri söz konusu gelirlerin daha da düşerek 100 milyar doların[1] epey altına ineceğinde birleşiyor. Bu gelişmelerin doğurduğu bir temel sonuç, bellibaşlı birtakım projelerden vazgeçilmesi ya da ertelenmesiydi. Suudi Arabistan'da 1982/83 bütçesinde 91 milyar dolar olan devlet harcamaları 1983/84 bütçesinde 75 milyar dolarla sınırlandırılıyordu.[2]

İçinde belli siyasal güçlükleri barındıran bu tür şoklar, Arap devletlerinde petrol dışı kaynakların kıtlığı, sınai güçlerin sınırlılığı ve genelde uluslararası ekonomik konularda iktisadi ağırlıktan görece yoksun olmalarına bağlı olarak zayıflıklarına karşı artan bir duyarlılık yarattı. Yusuf Sayigh'e göre, 1979 yılında 21 Arap devletinin bileşik gayri safi yurtiçi hasılasının İtalya'nınkinden az olmasına karşın, bunların toplam nüfusları İtalya'nın nüfusunun yaklaşık üç katı kadardı.[3] İbrahim Şihata, Japonya'nın bugünkü gayri safi hasılasının bellibaşlı altı petrol ihracatçısı ülkenin -Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Irak ve Libya- gayri safi hasılalarının toplamının altı katı olduğuna işaret ediyordu.[4]

1 **Petroleum Intelligence Weekly**'den aktaran, **The Times,** 6 Nisan 1983.

2 **The Times,** 1 Temmuz 1983.

3 Yusuf A. Sayigh, **Arab Oil Policies in the 1970's** (Londra, 1983), s.183.

4 Khalid Al-Shawi, "Arab Oil Exporting Countries and the Challenge of International Cooperation", **OAPEC Bulletin,** cilt 9, sayı 1 (Temmuz 1983), s.12.

Bu yıllar, kendilerine ait ihraç edilebilir petrol fazlası az olan ya da hiç bulunmayan devletlerin, Arap yardımlarından ve petrol ülkelerinde çalışan işçilerden sağladıkları döviz gelirlerinde büyük bir düşme korkusuyla yaşadıkları, özellikle kaygılı yıllardı. Mısır'da bu kaygılar ayrıca, Başkan Sedat'ın bıraktığı ekonomik mirasın üstesinden gelme gayretleriyle birleşiyordu. John Waterbury'nin çarpıcı deyişiyle 1967-74 arası yedi 'cılız' yavaş büyüme, düşük yatırım yılını, 1974-81 arasındaki yedi 'dolgun' yıl izledi. Bu dönemde büyük dış yardım olanakları, petrol, turizm, Süveyş Kanalı gelirleri ve Mısırlı işçilerin getirdiği dövizler yılda yüzde 7 ilâ 8'lik bir büyüme hızı sağladı. Ancak, muazzam bir borç dağının yanı sıra, ekonominin yapısına ilişkin ciddi sorunlar tarım ve sanayinin iç talepteki patlamayı karşılayamaması bu talihli durumun karanlık yanını oluşturuyordu.[5]

Şimdi, Başkan Sedat'ın katledilmesinden iki yıl sonra, halefi Hüsnü Mübarek'in 'açık kapı' politikasının genel çerçevesine sadık kalırken, devraldığı iktisadi durumun bazı olumsuz yönleri olarak açıkça saptadığı sorunlarla nasıl başettiğinin bir ön değerlendirmesini yapmak olası.

Bu değerlendirme, Sedat'ın ekonomik liberalizasyon modelinin ana özelliklerinin gözden geçirilmesini zorunlu kılıyor.[6] Başkan Sedat 'infitah' politikasını 1973 Ekim'inde, Süveyş Kanalı'nın açılmasını izleyen zafer sarhoşluğu ortamında açıkladı. Bu politika, yabancı ve Arap sermayesinin cezbedilerek Mısır teknolojisinin geliştirilmesinde kullanılmasına, yerli özel girişimin özendirilmesine ve Mısır kamu kesimine yeniden hayatiyet kazandırılmasına ilişkin çok yönlü çabaları içeriyordu. Bunların sonuncusu sektörel tekellerin kırılarak tekil birimlerin birbirleri ve özel sektörle rekabete teşvik edilmesini ve bunların yanı sıra yabancı firmalarla ortak girişimler kurulmasını öngörüyordu.

Söz konusu politikalar her ne kadar sermayeyi sanayi ve tarıma çekmekte fazla başarılı olamadılarsa da, büyük miktarlarda döviz birikimine giden yolu aştılar.[7] 1970'li yılların sonunda Mısır, ABD'den aldığı 4 milyar doların üzerinde askeri amaçlı olmayan yardımın yanı sıra, Avrupa Ekonomik Topluluğu, uluslararası kuruluşlar ve Japonya gibi diğer dış kaynaklardan kendisini gelişmekte olan ülkeler arasında en fazla yardım alan ülke konumuna getirecek düzeyde kaynak sağladı. Ek olarak, Mısır, yurt dışında çalışan iki milyon kadar Mısırlı'dan yılda 3 milyar dolar kadar döviz elde ederken, yaklaşık bir o kadar geliri de, 1974-81 arasında üretimi dört kat artarak gayri safi üründeki payı yüzde 5'ten yüzde 22'ye çıkan petrol ihracatından sağlıyordu.[8] Bunla-

5 John Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadad: The Political Economy of Two Regimes** (Princeton, NJ, 1983) s.112, 404-5, 423-34 vd.

6 Bunun için 1952 Devrimi'nin harekete geçirdiği temel ekonomik, sosyal ve siyasi değişiklikleri irdeleyen ilk kapsamlı çalışma olan John Waterbury'nin yeni kitabı, "The Egypt of Nasser and Sadad"dan büyük ölçüde yararlanacağım.

7 Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadad,** s.402-5.

8 İşçiler ve işçi gelirlerine ilişkin rakamlar Al-Ahram-al-İktisadi, 1 Mayıs 1982'de, Dr. Amr Muhi al-Din'in konuyla ilgili çalışmasında bulunan bilgiye dayandırılan en iyi tahminlerdir. Petrol'ün GSMH'ya katkısı için bkz. **Al-Ahram-al-İktisadi** 14 Eylül 1981'deki bir ABD Elçiliği raporuna ilişkin tartışma.

rın dışında, 1975'te yeniden açılmasından sonra, Süveyş Kanalı'ndan ve turizmden büyük meblağlar geliyordu. Sonuç olarak, 1974-78 arasında, pamuk gibi geleneksel ihracat gelirleriyle petrol ve işçi dövizi gelirleri arasındaki denge tümüyle değişmişti (Tablo I).

UMULMADIK SONUÇLAR

Bu umulmadık kazançların ilk andaki etkisi, 1974 öncesinde tüketim mallarına susamış, hızla büyüyen nüfusun talebiyle beslenen bir ithalat patlaması oldu.[9] İç pazar, hazır giyim eşyası ve ilâçtan, otomobil ve elektrikli eşyaya kadar, yerli sanayiin kapasitesini çok aşan boyutlara ulaştı.[10] Mobilya ve donanımının büyük bir bölümü çoğunlukla yurt dışından ithal edilmek üzere otel, büro, modern ev inşaatı; banka sayısındaki tırmanış; yabancı dil bilgisi ve Avrupai yaşam biçimine prim veren bir uluslararasılaşma süreci; söz konusu tüketim patlamasının diğer yönlerini oluşturuyordu.[11] Bu koşullarda kârlı bir iş kurmanın en kolay yollarından biri, Avrupa ya da Kuzey Amerika'da iyice denenip tutmuş bir formülü kopya etmekten ibaretti; özel savunma acentalarının yerel bir modeli, hazır yiyecek maddeleri satan dükkânlar zinciri, çocuklara yönelik bir yayınevi gibi.

Bu koşullar altında Mısır ekonomisinde büyümenin ticaret, hizmetler ve bankacılık sektörlerinde odaklaşması kaçınılmazdı (Tablo II). Bununla birlikte, dış rekabete, hükümetin ihmaline ve kısıtlı dış sermayeye yabancı uzmanlık bilgisi kullanımına rağmen, ekonominin bazı üretken sektörlerinde hızlı bir büyüme görülmekteydi. Bu olgu en çok kamu sektöründe yapılan imalatta belirgindi. Bir noktaya kadar yöneticilere kendi işlerini yönetmekte ve kendi döviz kaynaklarını sağlamakta tanınan daha geniş özgürlüğün, kapasitenin daha iyi kullanılmasında ve çoğu kez işgücü üretkenliğinde sürekli bir artış sağlanmasında etkili olduğu görülüyordu.[12] En hızlı büyüme kimyasal maddeler ve sun'i gübre üretiminde gerçekleşti. Kamu sektöründe işgücünün yarıya yakın bir bölümünü istihdam eden ve bu sektördeki üretimin hemen hemen yarısını oluşturan tekstil sanayii dışında, her kesimde bir gelişme söz konusuydu.[13] Tekstil sanayiindeki durumun nedenleri açık olmamakla birlikte, Asya

9 Örneğin, Mısır'da ruhsatlı araba sayısı 1975 ve 1982 arasında yüzde 300 arttı. Bkz. **Middle East Digest (MEED),** Kasım 19, 1982.

10 İthalat için ek baskılar, Amerikan Mal İthalatı Programı çerçevesinde alınan yardımdan kaynaklanıyordu. Bu yardımın büyük bir bölümünü Amerikan gemileriyle Mısır'a taşınan Amerikan malları oluşturuyordu.

11 O günleri simgeleyen bir olay, kısmen İngilizce konuşma yeteneği az olan Mısırlı hocaların istihdamını protesto amacıyla Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'ndeki Mısırlı öğrencilerin 1983 boykotuydu.

12 Örneğin, "Industrial Activity of the Public Sector During the Period of 1974-79", **Economic Bulletin of the National Bank of Egypt,** cilt 35, sayı 1 (1982), s.24-5.

13 Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadad,** s.104-5.

TABLO I
MISIR'IN ÖDEMELER DENGESİ CARİ İŞLEMLER 1974-79
(Milyon ABD Doları)

	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Gelirler						
Petrol ihracatı, f.o.b.	104	164	268	600	734	1350
Süveyş Kanalı	0	85	311	428	514	600
Turizm	265	332	464	730	702	650
İşçi gelirleri	189	366	755	894	1761	1950
Toplam geleneksel olmayan gelirler	558	947	1798	2650	3711	4550
Geleneksel ihracat	1567	1402	1341	1392	1250	1380
Toplam gelirler	2125	2349	3139	4044	4961	5930
Harcamalar						
İthalat, c.i.f.	-3512	-4398	-4387	-4513	-5676	-6300
Diğer, dış borç faizleri dahil, net	-312	-566	-590	-1121	-1048	-1120
Toplam harcama	-3824	-4964	-4977	-5634	-6724	-7420
Cari işlemler açığı	-1699	-2615	-1838	-1590	-1763	-1490

Kaynak: B. Hansen ve S. Radwan, **Employment Opportunities in Egypt** (ILO, Geneva, 1982), s.34.

TABLO II
GSYM'DE SEKTÖRLER İTİBARIYLA BÜYÜME, 1975-79
(£ Mısır Olarak, Sabit 1975 Fiyatlarıyla)

	1975	%	1979[1]	%	Yıllık Büyüme Hızı (1975-79) %
Mallar					
Tarım	1469	30.7	1564	23.5	1.6
Petrol	149	3.1	472	7.1	33.4
Madencilik ve İmalat	849	17.8	1140	17.2	7.7
Elektrik	72	1.5	100	1.5	8.6
İnşaat	215	4.5	321	4.8	10.5
Toplam Mallar	2754	57.6	3597	54.1	6.9
Dağıtım					
Ulaştırma ve Haberleşme[2]	246	5.1	607	9.1	25.3
Ticaret ve Mali Kuruluşlar	636	13.3	885	13.3	8.6
Toplam Dağıtım	882	18.5	1492	22.4	14.0
Hizmetler					
Konut	130	2.7	161	2.4	5.5
Kamu Hizmetleri	19	0.4	27	0.4	9.2
Sosyal Hizmetler	994	20.8	1370	20.6	8.4
Toplam Hizmetler	1143	23.9	1558	23.4	8.1
Genel Toplam	4799	100.0	6647	100.0	8.6

1 Tahmini
2 Süveyş Kanalı dahil.
Kaynak: Hansen ve Radwan, **Employment Opportunities and Equity in Egypt**, s.31.

çıkışlı ucuz ithal mallarının yoğun rekabeti, sektörün donanımındaki yetersizlik ve 1974'ten sonra ikili ticaret anlaşmalarının çoğundan vazgeçilmesi sonucu Doğu Bloku pazarının büyük ölçüde yitirilmesiyle ilişkili olması mümkün.[14]

Karmaşık bir sübvansiyon ve tazminat sisteminin varlığı -ki bu çoğu işletmeye fiyatlarını serbest piyasa fiyatlarının epey altında tutmaları karşılığında ucuz girdi sağlanması anlamına geliyor- kamu sektöründe kârlılık sorununun incelenmesini özellikle güç kılıyor. Örneğin, enerji dünya fiyatının beşte biriyle altıda biri arasında, ham pamuk dünya fiyatının üçte biri gibi bir fiyattan sağlanmaktaydı. Öte yandan, sektör üretiminin % 40 dolayında bir bölümü Mısırlı tüketiciye ucuz mal sağlamak kaygısıyla maliyetin altında fiyatlandırılıyordu.[15]

Özel imalât kesiminin performansındaki dengesizlik daha da büyüktü. Bu kesim 1974 yılında toplam üretimin dörtte birinden fazlasını sağlamış, ayakkabı, mobilya ve halı gibi bazı geleneksel ürünleri için Doğu Avrupa'da önemli bir pazar geliştirmeye başlamıştı.[16] Ancak sonraki dönemde, ikili ticaret anlaşmalarındaki azalma ve bunu izleyerek 1975 ve 1976 yıllarında piyasayı istilâ eden ithal mallarının şiddetli rekabetinden kaynaklanan çifte bir darbe yedi. Sedat döneminin sonuna doğru, esas itibarıyla kaliteli kumaş, ecza ve metal eşya üreten ve çoğu yabancı firmalarla birlikte olmak üzere, çağdaş tesislerin kurulmasına dayalı, daha dinamik bir büyümenin belirtileri gözleniyordu. Bu, özel ve kamu işletmeleri arasındaki ölçek ve teknoloji farklarını bir ölçüde gidermekle birlikte, özel kesim, çoğunlukla sermaye-hasıla oranı düşük ufak işletmelerin hakim olduğu bir yapı olarak kaldı.

En güç değerlendirme Sedat döneminde tarım sektörünün gelişmesine ilişkin. Bu dönemde üretim yılda yüzde 1.6 ilâ 2 arasında hesaplanan hızlarda arttı. Bu sayılar dünyanın birçok ülkesinde tatminkâr sayılacak büyüklükte - özellikle bu ülkeler Mısır'da olduğu gibi, toprağın kalitesinin bozulmasından, ekili alanın yüzde birine ulaşan bir kısmının kentsel yayılma nedeniyle kaybına ve dönemin sonunda göç nedeniyle başgösteren ciddi işgücü kıtlığına kadar uzanan bir sürü önemli sorunla karşı karşıya iseler.[17]

Diğer yandan, et ve yüksek kaliteli un gibi gıda maddelerinde kişi başına talepteki patlamayı karşılamak şöyle dursun, üretim, nüfus artışına ayak uydurmayı başaramadı. Artan talebin yurt dışından ithalatla karşılanması zorunlu oldu. 1982 Temmuzu'nda Tarım Bakanı ülkenin yabancı gıda maddelerine yılda yaklaşık üç milyar dolar harcadığını açıkladı; buğdayda ise iç talebi yurt içi

14 "Industrial Activity of the Public Sector", s.20-3.

15 Enerji sübvansiyonlarının boyutları hakkında bilgi için bkz. Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadad,** s.218, **MEED-** 2 Nisan 1982.

16 1974 yılında özel sektörün durumuyla ilgili bilgi, Dr.Ali el-Gritly'e ait olup Nermine Mokhtar, "The Upper Economic Class in Egypt" (Master tezi, Kahire Amerikan Üniversitesi, 1980), s.78-79.

17 Tarımsal üretimle ilgili sayılar Hansen ve Radwan'ın Tablo III'deki yüzde 1.6 ile çeşitli Amerikan misyonları ve Mısır Tarım Bakanlığı'nca zikredilen yüzde 2 arasında değişiyor, **Rose al-Yusuf,** 20 Temmuz, 1982.

üretimden karşılama oranı 1960'da yüzde 70'ten 1980'de yüzde 25'e düşmüştü.[18]

Sedat rejiminin bu durum karşısında tepkisi pek hararetli olmadı. Hiç kuşkusuz egemen parti ve Millet Meclisi içinde yerlerini iyice sağlama bağlamış büyük ve orta toprak sahiplerinin istekleri doğrultusunda hareket ederek, tarım arazisi kullanımının hükümet kooperatiflerince kontrollü fiyatlardan satın alınan pamuk ve buğday gibi temel ürünlerden serbest piyasada satılabilen meyve ve sebzeye kaydırılması gibi girişimleri görmemezlikten geldi. Aynı zamanda, zirai kurumlarda ya da toprak mülkiyeti sisteminde reform gibi can sıkıcı sorunlarla karşı karşıya gelmemek için özen gösterdi. Sedat yönetimi daha ziyade, kırsal elitin ekonomik durumunun iyileşmesine yarayacak tâli değişiklikleri teşvik etmekle yetindi. Tarımla ilgili konulara yönelik faaliyet genellikle olağanüstü sorunlar şeklinde nitelendirilen sorunlara, çoğunlukla AID yetkilileriyle birlikte, teknik çözüm bulma çabaları olarak belirdi. Bunlar makineleşmeyi teşvik (1979 yılında ekili arazinin yüzde 40'ı traktörle sürülüyordu), yüksek verimli tohum kullanımının özendirilmesi ve Aşağı Mısır'ı baştan aşağı yapay yağmurlama sistemiyle donatacak bir programı yürürlüğe koyma çabalarını içeriyordu.

Hükümet politikasının son bir özelliği çok çeşitli bir sübvansiyon sisteminin giderek artan önemiyle ilgili. Bu konuda yazan Mısırlı yazarlar üç tür sübvansiyon tanımlıyorlar: esas itibarıyla yiyecek maddeleri üzerindeki dolaysız sübvansiyonlar; kamu sektörü mallarının maliyet fiyatının altında satılmasına olanak veren türden dolaylı sübvansiyonlar; işsizlere sağlanan gereksiz işler gibi birtakım 'gizli' sübvansiyonlar.[19] 1970 yılında yalnızca birkaç milyon Mısır sterlini olan dolaysız sübvansiyonlar 70'lerin sonunda 1 milyar sterlini aştı.[20] 1979'da yiyecek maddelerindeki sübvansiyon toplam gıda maddeleri tüketiminin yüzde 15'ini aşıyor ve toplam kamu harcamalarının dörtte birinden çoğunu oluşturuyordu.[21] Waterbury'e göre, dolaylı sübvansiyonların maliyeti de kabaca aynı miktardaydı.[22] Kamuoyunda büyük tartışmalara yol açmasına karşın, bu sübvansiyonların bu kadar büyük miktarlarda artmasının nedenleri hiçbir zaman açık bir şekilde ortaya konmadı. Hiç kuşkusuz bu, kamu hizmetlerinin değerinin belirgin biçimde gerilediği ve reel gelirlerin şahlanan enflasyon nedeniyle erozyona uğradığı bir dönemde, rejimin halktaki hoşnutsuzluğu bastırma arzusunu yansıtıyordu.[23] 1977 Ocağı'nda sübvansiyonları azaltma yolundaki tek bir girişim, hoşnutsuzluğun büyük şehirlerde derhal patlak vermesi sonucunu doğurdu; o gün bu gün, IMF ve diğer uluslararası kuruluşların israflı ve iktisaden gereksiz iddiasıyla sürekli eleştirilerine

18 A.g.e.

19 Örneğin, **Al-Ahram-al-İktisadi,** 25 Temmuz 1982 veya yazarı bilinmeyen "Food Subsidies in Egypt", s.126.

20 "Food Subsidies in Egypt", s.128.
21 A.g.e., 128, 133.
22 Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadat,** s.217.
23 Waterbury'in ve "Foodstuff Subsidies in Egypt"in adı bilinmeyen yazarının iddiasıdır (s.136).

rağmen Mısırlı ve Batılı politikacılar sübvansiyonların siyasal denetimin aslî bir aracı olduğunu zorunlu bir kural olarak kabul etmektedirler.

YORUMA GİDERKEN

Bu olguların çoğu rahatlıkla saptanabiliyor. Daha sorunlu olan bunların nasıl yorumlanacağı. Bir yaklaşıma göre bağımlılık, sınıf ve devlet gibi kilit kavramların bazı tanımlarını gözden geçirilmesi gerekiyor. Waterbury, Sedat döneminde Mısır'ın artan bağımlılığını büyük ölçüde, teknik, parasal imkânlar sağlanması, gıda maddeleri ve silah temini şeklindeki dış yardımlara giderek daha çok bel bağlamasında görüyor. Bu durumun Washington'a Mısır üzerinde büyük bir siyasi manevra olanağı sağladığı bir gerçek ve Waterbury bu eşitsizliğin derecesini, alışılageldiği gibi, bir süpergüçle siyasal öneme haiz bir müşteri arasındaki etkileşimi inceleyerek ölçmeye çalışıyor.[24]

Bağımlılık kavramının bu kullanımı ekonomik alandaki temel ilişkiler hakkında fazla bir açıklama getirmiyor. Bu bağlamda, Sedat dönemindeki yeniden yapılanma konusunda yazan Adel Hussein'in yaklaşımı daha yararlı. Ülke dış kaynaklara ve teknolojiye daha fazla bağımlı duruma gelmişti: işçi dövizlerinin, petrol kazançlarının, turizm ve kanal gelirlerinin dolaysız katkılarının yanı sıra Hussein tarımda makineleşmeye verilen ağırlık ve uzun lifli pamuk üretim ve ihracatı gibi Mısırlıların kendilerinin uzmanlık sahibi oldukları faaliyetlerin önemindeki azalmanın etkilerini dikkate alıyor.[25] Sonuç olarak Mısırlıların ekonomileri üzerindeki denetimleri belirgin bir şekilde azalıyor ve birçok önemli alanda yabancı teknik girdiler, yerli girdilerin yerini alıyordu.

Hussein'in çözümlemesi bir noktaya kadar yararlı, ancak tüm dış fonları bir potaya koyuyor. 1970'lerde, bu fonların çeşitli kaynaklardan sağlanması, bu kaynakların aynı anda kuruması olasılığı düşük olduğundan Mısır'ın çok işine yarıyordu. Bu durum, 1978-79'daki uzatmalı müzakereler sırasında Başkan Sedat'ın IMF koşullarından çoğuna boyun eğmemesine neden olmuştu. Waterbury'nin belirtiği gibi, o dönemde işçi ve petrol gelirlerindeki ani sıçrama sayesinde Mısır'ın geçici ödemeler dengesi sıkıntıları hemen sona ermişti.[26] Değişik zamanlarda farklı şekillerde kendilerini gösteren değişik eşitsizlik türlerine fazla önem vermediğinden, Hussein'in kullandığı bağımsızlık kavramı mekanik olma durumunda.

Hussein, Waterbury ile sınıf kavramının açıklayıcı gücünü küçümseme eğilimini paylaşıyor. Hussein Washington'un Mısır ekonomisini yerel sınıf ve gruplar aracılığıyla değil de, doğrudan, rejimin zaafları yoluyla etkilediği kanısında. Waterbury'nin devletin özerkliği fikrine atfettiği merkezi önem, yüksek kademelerdeki bürokratik elit dışındaki grupların, siyaseti herhangi bir önemli şekilde etkilemelerine olanak tanımıyor gibi. Gerçekte ise ekonomik yönetim açısından, devletin tek bir iradeye sahip tek bir özne gibi görülmesi mümkün değil; devletin kurumlarının çeşitli düzeylerinde yerli ve yabancı çıkarlar ara-

24 Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadat,** s.29-40, 402-5.
25 Adel Hussein, **Al-İktisad-al-Misri min al-İstiklal ile al-tabaiya** (2 cilt, Beyrut, 1981).
26 Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadat,** s.410-11.

sında her an yön değiştirebilecek bir mücadeleler dizisinin sahnelendiği bir arena olarak kavramsallaştırılması daha anlamlı.

Mısır'ın 1970'lerdeki özel konumu çerçevesinde, döviz ve dış yatırımı celbetmek amacıyla devletin siyasal liderliğinin denetim işlevi çeşitli biçimlerde sınırlanmıştı. Buna bir örnek, yetkililerin, Mısırlı işçilerin Arap devletlerinde serbestçe dolaşımına herhangi bir kısıtlama koyma ya da işçilerin kazançlarını yurda getirme yollarını denetleme konularında gösterdikleri isteksizlikdir. Bu konudaki politika boşluğunun bir sonucu halen Mısır Hükümeti'nde kimsenin yurt dışındaki Mısırlıların sayısı, ne yaptıkları ya da ne kadar kazandıkları hakkında kesin bir fikre sahib olmamasıdır. Diğer bir örnek ise mahkemelerin özel mülkiyet ve özel ticari muamelelerin güvenliğini rahatlıkla sağlayabilmeleri için, hukuk sistemi üzerindeki siyasal denetimin azaltılmasıdır. Daha da önemlisi, çeşitli çıkar gruplarınca Millet Meclisi'ndeki ekonomik komite gibi kurumların bazı yasa tasarılarını engelleme veya kendi programlarını yasama gündemine sokmakta kullanılmasına geniş olanak sağlayan 1974 sonrasındaki sınırlı liberalizasyon deneyidir.

Pek az tutarlılık gösteren resmî bir ekonomi politikasının var olduğu böyle bir ortamda, bir ekonomik çıkar grubu, yatırımları teşvik edeceği savıyla 'infitah' politikalarının giderek daha geniş bir iktisadi faaliyet alanını kapsaması konusunda bastırabiliyordu. Bu bağlamda liberalizasyon sürecinin bizzat yarattığı çok sayıda örgütlü baskı grubu önemli rol oynamışlardır. Bunlardan bazıları dış ticaretle iştigal eden tüccarların oluşturduğu Mısırlı işadamları derneği ve yabancı yatırımları düzenleyen 1974 tarihli Kamu Yasası **(Public Law)** 43'de değişiklik öneren Mısır-Amerikan İş Konseyi'dir. Kamu sektörüne ilişkin faaliyetler daha az örgütlü idiler. Bu tür faaliyetler ekonomik olduğu kadar ideolojik nitelikte çeşitli nedenlerle işletmelerinin uluslararasılaşması ve özelleştirilmesine karşı koyan işçi ve yönetici gruplarının münferit tepkilerine dayanma eğilimindeydi. Bunlar basının bazı kesimleri, özellikle **El-Ahram-el İktisadi** tarafından desteklenmekteydi. Tüm handikaplarına karşın, kamu sektörü yabancı özel çıkarlara açılmaya ya da siyasal liderliğe hesap verme durumunda bırakılmaya elden geldiğince başarılı bir şekilde direniyordu.

Benzeri bir dinamik AID yönetiminin giderek artan ekonomik nüfuzuna ilişkin olarak da karşımıza çıkıyor. Hükümetin ekonomiye yönelik herhangi bir tutarlı stratejisinin bulunmayışı karşısında AID-çoğu kez IMF ve Dünya Bankası'ndan birtakım yüksek düzeyli misyonlarla birlikte öncelikleri saptayan ya da ekonomi hakkında sistematik olarak düşünen tek kurum oluyordu. Aynı zamanda, tutarlı bir statejinin eksikliği, nasıl uygulanacakları açık olmadığı için, politika önerilerinin etkisini son derece azaltıyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nden kaynaklanan projelere karşı bürokrasi içinde bir hayli muhalefet olduğuna ilişkin kanıtlar mevcut. Bu da Amerikan fonlarının niçin büyük ölçüde âtıl kaldığını açıklayabilir.[27]

27 Örneğin Colin Smith, **The Observer,** 14 Kasım 1982.

Başkan Sedat'ın katledildiği sırada rejimin karşı karşıya bulunduğu ekonomik sorunlardaki yığılma ürkütücüydü. En acili de ödemeler dengesinde yeniden başgösteren açıktı. İthalat hızla artmaya devam ederken, petrol dışı ürünlerin ihracatı duraklamış; petrol, turizm gelirleri ve işçi dövizlerinde gerileme başlamıştı. Dünyadaki ekonomik bunalım çerçevesinde bu durum iyileşmeden önce daha da kötüleşmeye mahkûmdu.

Uzun dönemli eğilimlerden bazıları büsbütün kaygı vericiydi. Petrol, pirinç ve diğer birtakım döviz getiren ana kalemde iç talep hızla artarak ihraç edilebilir artığı eritiyordu. Bu koşullarda dış borçların faiz ödemelerinin kontrolden çıkması pekalâ söz konusu olabilirdi. Ayrıca ekonomik liberalizasyonun, yozlaşma, israflı tüketim, ihtiyaç maddeleri kıtlığı, üretken yabancı yatırımı özendirmekteki başarısızlık gibi birtakım ana özellikleri, giderek artan bir eleştiriye hedef oluyordu. 1974 tarihli Kamu Yasası **(Public Law)** 43 çerçevesinde fiilen ihdas edilen sınai ve tarımsal projelerin sayısı oldukça düşüktü. Ayrıca bunlar Avrupa ve Amerikan sermayesinin yalnızca çok ufak bir bölümünü celbetmeyi başarabilmişlerdi (Tablo III). Batılı işadamları, Başkan Sedat'ın Mısır'ın ekonomik çekiciliklerini dile getiren tablosundan dikkati çekecek derecede etkilenmemiş gözüküyorlar, yatırımlarının en büyük bölümünü kârlılığı daha yüksek olan petrol ve gaz üretimine hasretmeye devam ediyorlardı.[28]

Başkan Mübarek iktidara geldiğinde bu eleştirilere âlenen bir dizi ekonomik ilkeyle karşılık verdi. Bu ilkeler, ithalat politikalarının yeniden gözden geçirilmesini, gereksiz devlet harcamalarında kesinti yapılmasını, gıda maddeleri sübvansiyonlarından yalnızca bunlara gereksinmesi olanların yararlanmasını ve en önemlisi, 'tüketim' yerine 'üretimin **infitah**'ına ağırlık verilmesini öngörüyordu. Mübarek'in parlamentodaki iki ana muhalefet grubuyla -İlerici

TABLO III
43 SAYILI KANUNDA SERMAYENİN SEKTÖRLER ARASINDA DAĞILIMI
(31 Aralık 1980 İtibarıyla Yürürlükte Olan Projeler)

	Gayrı safi sermaye (£Mısır 1000)	Mısır %	Arap %	ABD %	Diğer %
Hizmetler ve Mali Kuruluşlar	634.412	68	19	2	11
Tarım ve İnşaat	92.426	72	12	0.4	15.6
Sanayi	175.497	56	25	6	13
Toplam	902.335	65	19	3	13

Kaynak: Al-Ahram-al İktisadi'den aktaran Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sedat,** s.148.

28 Örnekler için bkz. **Al-Ahram-al-İktisadi,** 14 Eylül 1981'de zikredilen Amerikan ekonomik raporu.

29 Mübarek'in yedi noktası **Al-Ahram,** 9 Kasım 1981'de bulunabilir. İlerici partinin önde gelen üyelerinden biri, kendi "İsmail Sabri Abdullah'ın Yedi İlkesi" ile karşılık verdi. Bkz. **Al-Ahram-al İktisadi,** 11 Ocak 1982.

ve Sosyalist Emek Partileriyle- diyalogu esas itibarıyla bu partilerin söz konusu politikaları âlenen desteklemelerini sağlamaya yönelik gibiydi. 1982 Ocağı'nda Mısır'ın tanınmış iktisatçılarının çoğunu Kahire'de biraraya getiren iki günlük bir konferansta ülkenin üretken kaynaklarının daha iyi gelişmesini sağlayacak bazı temel değişikliklerin yapılması kaydıyla infitah politikalarının devamında az çok görüş birliğine varıldı.

1982 yılının büyük bir kısmı Mübarek'in genel programını uygulamaya geçirmeye yönelik önlemlerle geçti. Amerikalı, Japon, Avrupalı, Arap işadamlarıyla bir dizi yatırım konferansları düzenlendi. Bu konferanslarda, yaklaşık yarısı sınaide olmak üzere, hükümetçe onaylanan proje listeleri yabancı sermaye katılımına sunuldu. Yabancıların eleştirilerini karşılamak gayreti içerisinde yatırım prosedürlerine çekidüzen verildi. Eylül 1982'de hükümet ABD ile millileştirme durumunda tazminat ödenmesi, kârların yurt dışına kesintisiz transferi gibi kilit konularda garanti veren bir yatırım protokolünü imzaladı.[30]

Bunların yanısıra, ithalatı azaltmak, (Batı'ya olduğu kadar, Doğu Bloku'na da), ihracatı özendirmek vergi tahsilât sisteminin ıslahı ve bankalar mevduatlarının daha büyük bölümünü sanayie kanalize etmeye teşvik yollarıyla tasarrufları yerel yatırımlara yöneltmek konularında daha kararlı bir gayret söz konusuydu. Yeni Tarım Bakanı Yusuf Veli, birbirini izleyen USAID ve Dünya Bankası misyonlarının önerileri doğrultusunda, makineleşmeye ve verimi artırmaya ağırlık veren bir programı uygulamaya koymakla görevlendirildi. Burada amaç, tarımsal ihracat arzını artırmanın yanı sıra, hububat ve ette iç talebin daha büyük bir bölümünü karşılamaktı. Nihayet bu sürecin bir sonucu olarak, gelecekteki ekonomi politikasının anahatlarını ortaya koyan ve hem iç tüketim, hem de ihracata yönelik mal arzını geliştirerek ekonomik açıdan kendine yeterliliği artırıcı projelere ağırlık veren 1982/83-1986/87 dönemi yeni Beş Yıllık Plan yayınlandı. Mübarek'in tutarlı bir ekonomik program sağlama çabasının ana hedefleri, açık seçik bir öncelikler silsilesi ortaya koyarak, hem Mısırlıları hem de yabancıları Sedat'ın **'laissez faire'** döneminin sona erdiğine ikna etmekti. Böyle bir program bir yandan USAID ve uluslararası finans kuruluşlarının desteğini korurken Mısır'ın bellibaşlı sınıf ve gruplarının muvaffakatını sağlama gayretini yansıtmaktaydı. Yine de, genel bir strateji empoze etmeye yönelik herhangi bir çaba, rejimi, farklı çıkarların göreli konumlarından ve Mısır ekonomisiyle dış dünyanın farklı etkileşim biçimlerinden kaynaklanan bir sürü çelişkiyle karşı karşıya gelmeye zorluyordu.

Beş Yıllık Plan'ın ortaya koyduğu öncelikler, IMF, Dünya Bankası ve hemen her çağdaş ortodoks gelişme iktisatçısının önerecekleri türdendi. Genel kabul gören bu anlayışa göre, ödemeler dengesinde ciddi sıkıntılarla karşılaşan her ülkenin ana hedefi, satılabilir ve satılamaz mal ve hizmetler talebini kısmak ve böylece, ithalatı azaltıp içerde üretilen malları ihracata yöneltmek olmalıydı. Her yerde olduğu gibi, böyle bir programın uygulanmasında gerek duyulabilecek malî ve parasal politikalar konusunda ciddi görüş ayrılıkları mevcut. Bu ayrılıklar özellikle de, sübvansiyonların azaltılması ve (hem sanayi, hem tarımda) kamu sektörünün piyasa güçlerine terkedilmesine iliş-

30 **MEED,** 8 Ekim 1982.

kin olarak ortaya çıkmakta. Bugüne kadar Mısır Hükümeti 1983/84 bütçesinde dolaysız sübvansiyonlara ayrılan meblağı % 1,680 milyar Mısır sterlinine indirmiş bulunmaktadır: önceki yıl bu meblağ 2,040 milyardı.[31] Hükümet bunu, fiyatları yükseltmek yoluyla değil, sübvansiyona tâbi gıda maddelerinin dağıtımını, bunlara gerçek gereksinmesi olanlara ulaşmasını sağlayacak şekilde denetleyerek gerçekleştirmeyi hedefliyor.[32] Buna karşın, ucuz enerjide olduğu gibi, dolaylı sübvansiyonlara giden daha da büyük meblağlara karşı bir saldırı. Keza kamu sektöründeki fiyatlama sistemini ıslah etmeye yönelik herhangi bir eğilim de yok. Bu konuda sert öneriler içeren bir Dünya Bankası raporu sessizce hasıraltı edilirken, Başkan Mübarek, son 1 Mayıs konuşmasında ısrarla kamu sektörüne hükümet himayesi vadediyor ve kamu sektörünü özelleştirme girişimlerine karşı direneceğine söz veriyordu. Son olarak da, rejim, belki de malî nedenlerle, Mısır'ın ürünlerinin büyük bir bölümünde ve özellikle pamuk ve hububatta üreticiye ödediği piyasa fiyatının altındaki fiyatları yükseltmekte çok isteksiz görünüyordu.

Yabancı yatırımlar konusunda Mübarek rejimi, ortak-girişimlerde Mısır katkısının ve özellikle yerli yapımı parça kullanımının mümkün mertebe artırılmasını sağlamak üzere, proje tekliflerinin koşulları üzerinde pazarlığı koyulaştırdı. Bunların, kalite kontrol sistemlerinin yabancı teknisyenler tarafından kurulması ve iç piyasada bir ölçüde tekelleşmeye izin verilmesi gibi yabancı sermayenin talepleriyle uzlaştırılması gerekiyor. Son günlerde basın, bu tür pazarlıkların ayrıntıları ile dolu; yabancı yatırımcıların sanayi sınırlarını paylaşma konusundaki isteksizlikleri ve ortak girişimlerde Mısır katkısını küçümseme eğilimleri özellikle vurgulanıyor. Bu oldukça ciddi bir konu, çünkü kamu sektöründeki işletmelerin bu girişimlere yatıracak likit varlıkları genellikle çok düşük düzeyde ve sermayelerini ekseriyetle demirbaş ve taşınmaz mülk olarak sağlamak durumundalar. Ordu denetimindeki Askerî Üretim Bakanlığı şu anda kamyon ve askeriyenin gerektirdiği diğer ürünlerin imal edilmesi için giriştiği ortak girişimlerde bu sorunlarla karşı karşıya gelmektedir.

En nihayet olağan sorunlar var; bunlar değişik tipte ve çok sayıda yerli işletmenin -kamu, özel ve ortak girişim- çıkarlarını uzlaştırmak ve bunun yanısıra, etkin bir koruma düzeyiyle ucuz yabancı mal sağlanması hedeflerini birleştiren bir gümrük duvarları politikası oluşturmak ile ilişkili. Mısır'da bu sorunlar, zayıf bir para birimi ve çoğunlukla önemli bir gizli koruma ögesi içeren sübvansiyonlar nedeniyle daha ağırlaşmış durumda. Ek olarak, çoğu kamu işletmesi yabancı rakiplerinin ürettiği malları ithal edip satarak döviz kazanmak zorunda. Böyle olunca da dövizle ödeme yapmak isteyen müşterilere öncelik tanınması zorunluluğu ortaya çıkıyor. Böyle bir ortam, bir politikadan çok, sürekli değişen bir dizi önlem üretmekte.

TEKSTİL VE KAMYON

Buna güzel bir örnek, Mısır'ın tekstil sanayiini rasyonelleştirme denemelerinin âkıbeti. Bu sanayi halen kamu kesiminin yüzde 75 gibi bir katkısıyla ülkenin toplam hasılasının yaklaşık yarısını üretiyor. Mısır'ın yıllık pamuk rekoltesinin ise yarısını tüketiyor. Şu anda mamul madde ihracatının ana kale-

31 A.g.e., 10 Haziran, 1 Temmuz 1983.
32 A.g.e., 10 Haziran 1983; **Egyptian Mail,** 15 Ocak 1983.

mini oluşturmakta. Sanayiin sorunları oldukça büyük: makine ve teçhizat genellikle eski ve modası geçmiş. Yerli pamuğun kalitesi sanayiin çıktısının en büyük bölümünü oluşturan ucuz tekstil ürünleri için çok yüksek ve çoğunlukla maliyetin altında bir fiyattan sağlanıyor. Hükümet yurt dışından ucuz hazır giyim eşyası, ithaline izin vermek suretiyle isteyerek yeni sorunlar yaratmış durumda. Son yıllarda tekstil sanayiine yeni bir düzenleme getirmek konusunda bir önemli ve yanlış girişim -Bank Mısr'ın kötü planlanmış, İskenderiye yakınında Al-Amira'da kurulmasını öngördüğü muazzam bir tekstil ve sentetik iplik kompleksi projesi kamu ve özel kesim çıkarlarının işbirliğiyle sekteye uğratıldı.[33] Henüz, bunun yerini alacak başka herhangi bir girişim de mevcut değil.[34]

Daha olumlu bir gelişme, kamyon montaj sanayiindeki gelişmelerle ilgili. Kamu sektörünün önde gelen kuruluşu olan Nasr Otomobil Şirketi, hükümetin Genel Sanayileşme Kurumu ile işbirliği yaparak sektör için genel bir plan hazırladı. Son yedi ya da sekiz yıldır çok sayıda yabancı şirket (Peugeot-Citroen, Renault, Volkswagen, Nissan, Honda, Ford, General Motors ve Daimler-Benz dahil) Mısır'da montaj birimleri kurma izni için yoğun bir şekilde çalışmaktaydılar. Mısırlı plancılar Mısır'daki faaliyetin dışarıda yapılmış parçaların basit bir montajı olmaktan çıkartılıp parçaların daha büyük bir oranının Mısır'da yapılmasını arzu ediyorlar. Plan, Nasr Şirketi'nin kendi faaliyet alanının otomobillerin sübvansiyonlu fiyat yerine maliyet fiyatından satılarak genişletilmesi, ithalatın azaltılması ve daha çok miktarda Mısır yapımı parça üretecek dış ortaklar bulunmasını öngörüyor. Plan ayrıca, hafif ve ağır kamyon türleri için hızla gelişen Mısır pazarını birtakım Mısır-yabancı ortak girişimlerle paylaşmayı öneriyor. Bu doğrultuda Daimler-Benz ve General Motors'le birer anlaşma imzalanmış durumda. Her iki durumda yeni ortak girişim şirketi, faaliyetinin ilk beş yılı içerisinde yüzde 60'a kadar yerli parça kullanmayı kabul etmiş bulunuyorlar.[35]

Mısır'ın tarım sektörüne ilişkin bir politika oluşturmaktaki ana çelişkilerine de kısaca değinmek gerekiyor. Rejim çeşitli zamanlarda Amerikalılardan mülhem teknolojik çözümleri benimsedi. Ancak iki ana alanda Amerikan baskısına karşı direndi. Önce, hükümet temel ürünler için ödediği işletme-çıkış fiyatını dünya fiyatları düzeyine yükseltmekte isteksiz davrandı. İkinci olarak da paranın mevcut alanlarda verimin arttırılmasına sarfedilmesinin çok daha yararlı sonuç vereceğini gösteren hesaplara rağmen, pahalı toprak-kazanma projelerine önem vermeye devam ediyor. Toprak-kazanma projeleri üzerinde ısrarla durulmasının ardında büyüyen Mısır nüfusunun, Nil boyunca uzanan dar bir şeride hapsedilmekten şu ya da bu şekilde kurtulmasının zorunda olduğu varsayımı yatıyor. Kahire'nin 100 km. kuzeydoğusunda, Salhiya'da bu tür bir proje, hükümet ve Osman Ahmet Osman'ın Arap Müteahhitleri fir-

33 Waterbury'e göre, proje Mısır talebinin mübalağalı tahminleri, kamu kesimi tekstil sanaiine oluşturduğu tehdit ve birkaç aracının makine ithalatından büyük komisyonlar sağladıkları iddiaları dahil birçok açıdan saldırıya hedef oldu. Bunlara rağmen, proje durdurulmayıp konuyu araştırmak için kurulan özel bir parlamento komisyonu tarafından çapı daraltıldı. Halen polyester üreten bir üretim biriminden oluşuyor (s.152-54).

34 Waterbury, **The Egypt of Nasser and Sadat,** s.151-2.
35 **MEED,** 4 Şubat, 6 Mayıs 1983.

masının sağladığı sermayeyle hem çöl arazisinin kazanılmasını hem de yeni bir şehir kurulmasını kapsıyor. Artık hükümetin kolaylıkla geri çekilmesini engelleyecek çok sayıda yerleşik çıkarın işin içine girdiği açık. Başkan Mübarek'in bu çöl arazisi kazanma projelerinden birini ziyaret etmeden geçirdiği hafta yok gibi. Bu durum, büyük ölçüde, 1952 devriminin ilk yıllarını hatırlatıyor. Bu dönemde rejim ve içindeki sivil ve askerî çıkarlar benzeri programlara o derecede özdeşleşmişlerdi ki bunların tarımsal gelişmeye gerçek katkılarının değerlendirilmesi en az bir on yıl aldı.[36]

LİBERALİZASYON VE GELECEK

Mısır'da bugüne dek uygulanan ekonomik liberalizasyon politikalarından çıkartılacak başlıca dersler nelerdir ve önümüzdeki bir kaç yıl içinde bu politikaların nasıl bir gelişme göstermesi beklenebilir? Bu sorulara verilecek herhangi bir yanıt aşağıdaki noktaları göz önünde bulundurmak zorunda:

• Mısır, iç tasarruf oranı görece düşük bir ülke (Merkez Bankası, cari tasarruf oranını GSMH'nın yüzde 12'sinin biraz üstünde olarak hesaplıyor).[37] Bu, vergi matrahının düşük olmasından vergi tahsilatında etkinliği görece az bir bürokrasinin varlığından ve orta sınıfı sıkıştırmayı her zaman için güçleştirmiş olan devlet ile burjuvazi arasındaki ittifaktan kaynaklanmaktadır.

• Sınırlı iç kaynaklar nedeniyle birbirini izleyen rejimler büyük ölçüde dış yardıma bağımlı kaldılar. Son günlerde Yatırım ve Serbest Bölgeler Genel Dairesi'nden üst düzeyde bir yetkili, yeni Beş Yıllık Plan çerçevesinde yapılması öngörülen yatırımların yaklaşık yüzde 40'ının dışardan gelmesinin beklendiğini açıkladı.[38] Bu (dışa bağımlılık) liberalizasyonun bugünkü şeklinin ana çizgilerinin değiltirilmesini güçleştirirken, rejimin sürekli olarak dışarıdan politika dikte etme girişimlerine muhatap olacağı anlamına geliyor.

• İç kaynakların sınırlılığı dolaysız özel kesimin sağladığının yaklaşık iki katını sağlıyan kamu kesimine daha fazla yüklenmeyi teşvik edecektir.[39] Bunlar ve başka nedenlerle kamu kesiminde köklü reformlar yapmak güçleşecektir. Ayrıca, gelirlerin artırılması ve döviz kazanma amaçlarıyla, kamu sektörünün kullanımındaki artışın sürdürülmesi daha cazip bir hale gelecektir.

• Yabancı sermaye ortaklığıyla bir Mısır sanayi rönesansını gerçekleştirme stratejisi suya düşmüş gibi. Yabancı şirketleri esas ilgilendiren Mısır pazarına girmek. Bunu gerçekleştirmenin bedeli olarak sınırlı sayıda Mısırlıyla ortaklığa girmeye razıdırlar. Bunun dışında büyük çapta Mısır girdisi kullanımını özendirmeye hevesli değiller. Mısırlı ucuz işgücü kullanmaya ilgi göstermedikleri kesin. 1982 sonunda Kamu Yasası **(Public Law)** 43 çerçevesinde kabul edilen projelerde yaratılması öngörülen yeni iş olanakları yalnızca

36 Robert Springborg, **Family, Power and Politics: Sayed Bei Mare-i His Clan, Clients and Cohorts** (Pihiladelphia, 1982)'nin ikinci kısmında bu süreci iyi bir biçimde aktarıyor.

37 **Egyptian Gazette,** 12 Şubat 1983'ten aktarıldı.
38 **MEED,** 13 Mayıs 1983'ten aktarıldı.
39 A.g.e., 29 Nisan 1983.

45.000'di.[40] Hükümet, kendi hesabına, siyasal gücünü yeni işletmelere ucuz, disiplinli işgücü sağlama doğrultusunda kullanma eğilimi göstermedi. Gerçekten de, çok kere ortak girişimlerin 43'ün sağladığı keyfi işe alıp işten çıkarma olanaklarından yararlanmalarına engel olmaya çalıştı.

• Dış ülkeler Mısır'ı diğer Arap ülkeleri pazarlarına girmekte bir sıçrama tahtası olarak kullanmaya fazla ilgi göstermediler. Rejimin ihracatı geliştirme konusundaki özel gayreti Doğu Bloku ya da Afrika ve Asya ülkelerinden çok Batı Avrupa'ya mal satmak gibi güç bir işte yoğunlaştı. Ortadoğu açısından bakıldığında, Türkiye, Arap ve İran pazarları için mamul mallar üretimde daha etkin olmaktadır.

• Mısır özel sanayiinin ülkenin toplam hasılası içinde payını belirli sınırlar içinde artırabileceği açık. Bu sanayi çoğunlukla ufak işletmelerden oluşmaktadır ve teknoloji açısından geridir. Diğer taraftan, kamu sektöründeki yerleşik çıkarların güçlü rekabetiyle karşı karşıyadır. Gümrük duvarları, ithalat ve Mısır sterlininin değerine ilişkin politikalarda sık değişmelerden sekteye uğramaktadır.

• Tarım politikası, hükümetin, dış yardım kuruluşlarının ve büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının örtüşmesinin çakışmasının bir ürünüdür. Bu politika hem girdi ıslahına, hem de yüksek değerli ürünlerin düşük değerli ürünlerle ikame edilmesi yoluyla verimi artırmayı amaçlayan projelere önem verilmesine yol açtı. Mevcut düzenlemelerle ilgili önemli eleştirilere karşın, iki temel kurumsal soruna değinilmemiştir. Bunlar kooperatiflerde ıslahat ve çok ufak toprak mülklerine ilişkin sorunlarıdır. Çöl arazisinin kazanılmasına verilen önem de, tarım arazisinde varolan mülkiyet ilişkilerine dokunmadan tarım sanayiinin gelişmesine yönelik bir çaba olarak görülebilir.

• Rejim, Mısır'ın sahip olduğu kaynakların gelecekteki dağılımıyla ilgili olarak iki kesime özel ilgi göstermeyi sürdürecektir. Bunların birincisi, son iki yıl zarfında cari harcamalardaki payı büyük ölçüde artan ve 1982/83 mali yılında yüzde 26'yı aşan ordudur. İkincisi ise, siyasal muvafakatleri temel ihtiyaç maddelerine uygulanan yüksek sübvansiyonlarla satın alınan köylü, işçi ve küçük burjuvazidir.

Dolayısıyla ekonomik liberalizasyon sürecinin varolan koşullarda ilerleyebileceği kadar ilerlediği sonucuna varmak mümkün. Bu süreç Mısır'ı büyük ve hâlâ ıslah edilememiş bir kamu kesimi ve halen bocalayan bir özel kesimle başbaşa bırakmaktadır. Diğer taraftan liberalizasyon, rejimi on yıl boyunca dış kaynakların israflı tüketimini bir iktisadî kendine yeterlilik anlayışı ile dengeleme çabasıyla başbaşa bırakıyor. Ve de sınıfsal güç dengesini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Liberalizasyon dönemindeki tüm kazançlarına karşın Mısır'ın kompradorları ve kapitalistleri hâlâ güçsüz ve gelişmeleri için devlete ve yabancı sermayeye iki misli daha bağımlı durumdalar. Kamu kesimi yöneticileri ise henüz, Nasır döneminde elde ettikleri konumdan fazla bir feragatte bulunmadan savunmaya geçmek zorunda kaldılar.

40 **Al-Ahram-al-İktisadi,** 6 Aralık 1982.

Son olarak, mevcut parlamenter düzenlemeler çerçevesinde oy haklarından hemen tümüyle yoksun bırakılmalarına rağmen işçiler ve köylülerin hâlâ negatif bir güce sahip oldukları inancı yaygın. Bu güç, bir yandan, siyasal rejimin onların topraklarına ve kamu sektöründeki işlerine dokunamamasını sağlarken, diğer yandan, işçi ve köylüleri sübvansiyonlar ve yurt dışında çalışma hakları ile satın alma çabalarına neden olmaktadır. Bu koşullar altında Mübarek'in infitah modelinin köktenci bir yeniden yapılanmayla ilgisi olmadığı açık. Bu rejim yirmi yılı aşan Nasır ve Sedat yönetimlerinin Mısır'a mirası olan ekonomik gelişme modellerinin ve sınıf yapılarının tıkanıklarını giderme konusunda bir eğilim ya da yetenek göstermiş değildir.

SONUÇ

Bu makalenin yazılışından beri Mısır siyasi sahnesindeki en önemli gelişme Mayıs 1984 seçimleridir. Seçimler Başkan Mübarek'in üç hedefi gerçekleştirme çabası olarak da görülebilir: Bunlar iktidardaki (kendi) Ulusal Demokratik Partisi'ni kontrollü bir rekabete açarak yeniden canlandırmak, Müslüman Kardeşler tarafından temsil edilen ılımlı dinsel ögeleri siyasal sistem içine almak ve hepsinden daha önemlisi Mısır'da yaşamın diğer alanlarında siyasi inisiyatiflere yer olmayışından çıkarak, bu eksikliği telafi etmek çabasıdır. Seçimler, 1977 Partiler Kanunu çerçevesinde faaliyet göstermesine izin verilen altı partiden beşi arasında bir yarıştı; ancak oyların yüzde 73'ünü ve toplam sandalyelerin yüzde 83'ünü alan hükümet partisinin ezici zaferiyle sonuçlandı. Bir varlık gösterebilen tek muhalefet partisi **(ancien regime)** politikacılarını, sözde liberalleri ve Müslüman Kardeşleri bünyesinde birleştiren Yeni Wafd, oyların yüzde 15'inden biraz fazlasını ve sandalyelerin yüzde 13'ünü aldı. Diğer üç muhalefet partisinin, birlikte oyların yüzde 12'sini almalarına karşın bu partilerin hiçbiri tek başına kendisine sandalye kazandıracak yüzde 8'lik genel oy barajını aşamadı. Seçim sonuçları, esas itibarıyla, hükümetin, seçimleri doğrudan veya iktidar partisine düşünülebilen her türlü avantajı sağlayan 1983 Seçim Kanunu mekanizması aracılığıyla denetlemekteki gücü çerçevesinde yorumlanabilir. Sonucun baştan belirlenmiş olduğunu bilen bir kitlenin ilgisizliğinin ve çoğu durumda kişilerin salt ismini kütüğe yazdırmakta veya kütükte bulmakta çektiği güçlüklerin de sonuçları etkilediği söylenebilir. Kayıtlara göre oy kullanma hakkına sahip 12.6 milyon Mısırlıdan yalnızca yüzde 43'ü oy kullanmıştı. Kuşkusuz oy kullanmayanların arasına ordu mensupları ve yurt dışında çalışanlar dahil edilmişlerdi. Ayrıca, 18 ve üzeri yaş gruplarındaki kadın nüfusunun yaklaşık yüzde 88'iyle muhtemelen yüzbinlerce erkeğin seçmen kütüklerinde yer almadığı hesaplanmıştır.

Seçim sonuçları Mübarek'e bazı kısa vadeli avantajlar sağladı. Başarılı tek muhalefet partisinin kendi sağında yer alması, Mübarek'in Nasır'ın ve 1952 devriminin meşru halefi olma iddialarını güçlendiriyordu. Ayrıca seçimlerin yarattığı fırsattan istifade ederek Mübarek, Sedat döneminden kalma en yozlaşmış ve gözden düşmüş politikacılardan birkaçını tasfiye imkânını buluyordu. Buna karşılık kendi partisinin ezici bir çoğunluk sağlaması ve buna ilişkin olarak ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları, Mısır halkının çoğunluğunu yeni

bir demokrası ve siyasal katılım çağının başladığına pek de ikna edecek gibi görünmüyor.

Ve bir kez daha merkez sol muhalefetin uğradığı kesin yenilgi Mısırlı işçi ve köylülerin geçerli bir siyasi temsilden yoksun kalacakları anlamına gelmektedir. Eğer Yeni Wafd, Başbakan Ali Kemal Hasan'ın yeni hükümeti ve bakanlarına karşı yeni parlamentoda inandırıcı bir muhalefet yürütebilirse bu görüşleri bir nebze de olsa değişebilir. Ancak çoğunluk için çıkartılabilecek asıl ders, rejimin sahip olduğu büyük güçlerin hiçbir bölümünden feragat etmeye istekli olmadığı ve geçmişte olduğu gibi ülkenin kaderinin, kuşkusuz Ordu da dahil, devlet çarkı içerisindeki rakip gruplar tarafından yürütülen siyasal nüfuz mücadelesi sonucunda belirleneceğidir. Bu makalenin yazıldığı sırada (Ekim 1984) söz konusu mücadele o kadar yoğundu ki, örneğin Başkan Sedat'ın katlinden sonra iktidarı ele geçirmeye teşebbüsle suçlanan Cihad grubu üyelerine verilen ılımlı cezalar veya yüksek emeklilik primleri ve Nil Deltası'nda Kapr-al Duwwarin'de sübvansiyone edilen gıda maddeleri fiyatlarındaki artışlar karşısında işçilerin protestoları gibi son dönemde yaşanmış ne kadar önemli olay varsa, hepsi rejim içindeki rakip grupların güç kazanma manevralarıyla ilişkileri bağlamında ele alınmak durumundadır. Gerçekten de, muazzam sübvansiyon harcamalarını azaltma çabaları o kadar ciddi ki, Başkan, üzerinde fikir birliğine varılmış ortak bir kampanya planıyla ilgili onaylarını almak üzere tüm partileri toplantıya çağırdı. Bu arada yeni bütçe, Mısır'ın devâsa ekonomik sorunlarıyla, hükümetin sağlayabildiği olanakların tamanını oluşturan -yüksek gelirlerden daha fazla vergi alınması ve sübvansiyona tâbi bazı mallara verilen fiyatların yükseltilmesi gibi- palyatif önlemler arasındaki uçurum karşısında halkın bir kez daha hayrete düşmesine yol açtı. Bu durumda Mısır ekonomi politikasının incelenmesi gene bir soru ile bitmek zorunda: Mübarek bu bataktan çıkabilecek mi?

Çeviren: Günar Evcimen

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

Sedat's Legacy, Mubarak's Dilemma

Roger Owen

Summary

This article was originally written in 1983 with two aims in mind. The first was to examine recent economic and political developments in Egypt within the context of the country's position inside the wider Arab oil economy. The second was to provide an account of the situation facing President Mubarak as he tried to change the direction of Egypt's economic policy from one which encouraged an **infitah** (liberalisation) of consumption to one which placed a much greater emphasis on production. The Turkish translation published here is expanded to include an 'Introduction', setting some of the basic structural changes wihch have taken place in Egypt's political economy since 1952, and an 'Epilogue' bringing the whole analysis up to date with reference to the recent elections and the present state of economic and political impasse.

Since the main body of the article is published in English in **MERIP Reports** vol. 13, No. 7 (September 1983), here we will mainly summarize the main points included in the 'Introduction' and the 'Epilogue'.

In Egypt mid- 1960s marked the crisis of the Nasserite regime. This regime was characterised by an enormous extension of state control over the economy, state investments, state planning, on the one hand, by nationalisations of private capital and seguestrations of large land holdings, on the other hand. Politically, it put an end to pluralism and multi-party competition establishing a monopoly over legitimate political activity by the regime through the establishment of a single party-Arab Socialist Union. The mid- 1960s crisis, exacerbated by the defeat in the 1967 war with Israel, was occasioned by: first, a balance of payments and investment crisis that left the state without funds to carry out its obligations with respect to the economy; second, the emergence of the army as a separate power sphere which

rendered a coherent response to the economic crisis impossible; and finally, by the increased tension between the superpowers that pushed Nasser more strongly towards the Russians. Inside Egypt, the crisis manifested itself in the form of intensified struggle between the workers, peasants, lower bureaucrats, on the one hand, and the private commercial interests, landlords, senior bureaucrats, on the other hand.

When Sadat took over in 1970, he allied himself with bourgeois elements that advocated a policy of economic liberalism aimed at freedom from state economic controls, at opening up of the economy to foreign capital and improving the position of the local private sector. Yet, despite the rhetoric of freedom, liberalism, and anti-Nasserism, Sadat's regime took few steps towards denationalisation; public sector continued to be the main source of public savings, while the complex system of subsidies and subventions that kept the public sector alive, remained intact. Politically, the Arab Socialist Union of Nasser was not replaced by a multi-party system but by a mammoth goverment party; outside of licensed opposition parties, all attempts to organise political groups were banned. On the other hand, Sadat's regime characterised by its allience with the bourgeoisie and with the Americans, signalled a transformation in the character of the Egyptian state. This transformation is occasioned by the response of the post-colonial state organised to promote independent development- to severe crisis by opening up its economy to Western capitalism, borrowing investment capital from international organisations on World Bank terms and making large concessions to local bourgeois interests. While this form of the state may be described as post-authoritarian or post-corporatist, the question where it might be going remains unanswered. Beginning of a systematic investigation of the question requires the consideration of the following points:

1) The regime remains Presidential. President controls most of the major institutions of the state and is in a position to prevent any civilian politician or bureaucrat from building up sufficient power to challenge his authority.

2) There are two major constraints on the President's power: the army-which has recently re-emerged as a major political actor and which represents an important economic force through its ownership of a large network of military factories-and the United States government.

3) While the major state institutions-including the army- have a large degree of political autonomy, their economic independence is considerably undercut by their alliance with the Egyptian bourgeoisie (and the increasingly close relationship between public sector firms and private capital). This factor underpins present policies aimed at winning foreign funds, encouraging the migration of workers in the interest of obtaining huge sums of foreign currency and compensating Egpyt's workers and peasants for their complete disenfranchisement and lack of political representation by providing them with cheap, subsidised foodstuffs and other necessities.

4) The regime has virtually abandoned any attempt at ideological control and bases its appeal to legitimacy on the twin notions of **infitah** and its defence of the 1952 revolution. This leaves an open arena in which a huge variety of alternative tendencies can flourish, including different versions of political Islam, Nasserism, and cynicism.

5) The result of this situation is a fragmentation of authority in which bourgeois interest groups are able to play off rival centres within the state apparatus against one another and in which economic policy obtains what little coherence it has through the implementation of programmes which follow the general line recommended by USAID and the international aid agencies.

'Economic liberalisation' policies under Sadat did not achieve their primary objective of attracting foreign capital into industry and agriculture. But during the 1974-1981 period there was important accumulation of foreign currency and an easing up of the balance of payments crisis. This was largely a result of windfall gains in form of large sums of foreign aid (both from the U.S. and the Arab oil states), of remittances from Egyptian workers in the Arab oil countries, from oil exports from Sinai, and from the Suez canal tolls. The outcome was an import boom in consumers' goods with the main growth taking place in trade, services, and banking sectors. In 1982-83 Arab oil economies experienced a shock with declining oil revenues as a result of falling demand, cuts in production and a failure to hold OPEC prices at 34 dollars a barrel. For non-oil Arab economies, and especially for Egypt, this threatened a decline in aid from oil countries and a decline in workers'remittances. At the same time, the **infitah** of consumptions pursued under Sadat was bearing fruits in the from of a re-emerging balance of payments crisis. When Mubarak took over in 1981 following Sadat's assasination, he was compelled to shift the emphasis of **infitah** to production; this meant attempts at reducing imports and encouraging exports; attemts to attract foreign capital for investment and mobilizing Egyptian savings for investment; and attempts at increasing economic self- sufficiency through a policy of mechanization and improving yields in agriculture.

Politically, in the May 1984 elections in which five parties were allowed to participate, the government party won an overwhelming victory and the only opposition party to make anything of a showing was the New Wafd- an amalgam of 'ancien regime'politicians', would-be liberals, and Muslim Brothers. This result can be interpreted largely in terms of the government's power to control elections and of the apathy of a population which knew the result to be a foregone conclusion. For Mubarak, the fact that the only succesful opposition party was clearly to the right of his goverment party reinforced his claim to be the legitimate heir of Nasser and of the 1952 revolution. The total defeat of the left of centre opposition, on the other hand, means that Egypt's workers and peasants remain without any credible political voice. Hence, for the majority the main lesson of the elections must surely be that the regime is unwilling to surrender any part of its huge powers and that, as in the past, the future of the country will be decided by the contest for power by rival groups within the state apparatus. Meanwhile, the gap between Egypt's huge economic problems and the small pallatives the government can offer in the context of 'economic liberalisation' is once more glaring. The question is -can Mubarak muddle through?

Tunus ve Fas'ta İktisat Politikası ve Sosyal Huzursuzluk

*David Seddon**

1984 yılı Mağrip'te kanlı olaylarla başladı. IMF ve Dünya Bankası'nın isteklerine uygun bir doğrultuda hazırlanan 'ekonomik istikrar' programı uyarınca gıda maddeleri sübvansiyonlarının kaldırılması sonucu 1983 yılı Aralık ayında yoksul güney yöresinde başlayan şiddet hareketleri, Ocak ayının ilk haftasında Tunus'un tümüne yayıldı. Toplu huzursuzluğun başlamasında ekmek fiyatlarının aniden iki katına çıkmasının önemli bir rolü oldu; ancak resmî açıklamalar, hükümeti devirmeye yönelik bazı 'düşmanlardan' söz ediyordu. Seksenlik Başkan Burgiba'nın rejiminin gerçekten bir tehlike ile karşı karşıya olup olmadığı konusu bir yana, devletin güçleri gösterileri bastırmak için büyük şiddet kullanmıştır. Güvenlik kuvvetleri çeşitli kentlerde -başkent Tunus dahil olmak üzere- halka ateş açmış, en az altmış kişi ölmüştür (bazı kaynaklara göre ölenlerin sayısı 120'yi geçiyordu). Yaralıların sayısı çok daha kabarıktı. 3 Ocak tarihinde olağanüstü hâl ve sokağa çıkma yasağı ilan edildi, üç kişiyi aşan tüm toplantılar yasaklandı. Başbakan Muhammed Mzali televizyonda halkı sükûnete çağırdı. Ordu, jandarma ve polis güçleri de alarma geçirildi. Ancak, şiddetli sokak gösterileri durmadı. 5 Ocak'ta ordu ve polis Tunus'ta 'isyancılar'ın üzerine ateş açtıktan sonra kentin merkezindeki Medina semtine girip silâh araması yaptılar. 6 Ocak sabahı Devlet Başkanı Burgiba'nın televizyonda, yapılan zamların geri alındığını ilân etmesi sokaklardaki kalabalık tarafından sevinç gösterileriyle karşılandı. Üç hafta sonra sokağa çıkma yasağı kaldırıldı. Şubat ayının ortalarına doğru buhranın kısa dönemde sona erdiği ve toplumsal huzursuzluğun neden ve sonuçlarını soğukkanlılıkla değerlendirmek gerektiği ortaya çıktı.

* East Anglia Universitesi, Norwich, İngiltere, Gelişme Arastırmaları Okulu Öğretim Üyesi.

Ocak ayının ikinci yarısında yorgun düşen Tunus normale dönerken, Fas kitle gösterilerine ve sokak çarpışmalarına sahne oluyordu. Ocağın ilk haftasında öğrencilerin, üniversite harçlarına gelen zam karşısında greve gitmeleriyle başlayan huzursuzluk, işsiz kitlelerinin öğrencilere katılmasıyla güneyde Marakeş, kuzeydoğu'da da Al Hoceima, Nador ve Oujda kentlerine yayıldı. 21 Ocak tarihli **Le Monde** gazetesi, Nador yöresindeki gösterilerde polisle şiddetli çarpışmalar sonucu çok sayıda ölü ve yaralı bulunduğunu haber veriyordu. Anlaşıldığına göre huzursuzluk aslında Ocak ayının 12'si veya 13'ünde başlamış, ancak ağır sansür göstericilerle polis arasındaki çatışmaların haberinin daha önce yayılmasını engellemişti. Daha sonra, kuraklığın hüküm sürdüğü güneyde gösterilerin Ocak ayının ikinci haftasının başlarında ortaya çıktığı haber alındı; 22-23 Ocak'ta İstiklâl Partisi'nin yayın organı olan **L'Opinion** gazetesi gösterilerin Marakeş'te iki hafta önce başlamış olduğu ve Batı Sahra'dan getirtilen ordu birliklerince bastırıldığı haberini veriyordu. Tunus'taki gösteriler gibi Fas'takiler de Aralık 1983'te temel gıda maddeleri fiyatlarının artırılacağının ilân edilmesine bağlanabilir. Fas'ta gıda maddelerine son zamlar Ağustos ayında yapılmıştı. İkinci zam paketi, IMF'nin gıda maddelerinden sübvansiyonların kaldırılmasını onaylayan bir 'ekonomik istikrar' programının Eylül ayında kabulünü izliyordu. Diğer yandan Fas'ta da, Tunus'ta olduğu gibi resmî makamlar gösterilerin sorumluluğunu 'anarşistlere yüklemiş ve gösteriler devlet aygıtının tüm şiddetiyle bastırılmıştır. Sosyal huzursuzluk kuzeydeki görece yoksul kentlerle diğer büyük kentlere yayıldığında karşısında yoğun bir biçimde devlet güvenlik güçlerini buldu. 1981'de 'ekmek isyanı'nın şiddetli gösterilerine sahne olan Kazablanka'da bu kez herhangi bir gösteri olmadı. 25 Ocak'ta göreli bir sükûnete dönüldükten sonra resmî kaynaklar son haftalardaki olaylarda 29 kişinin ölü, 114 kişinin de yaralı olduğunu ilân ettiler. Ancak, basındaki haberler ölü sayısının 100'ü geçtiğini, yaralı ve tutuklu sayısının da çok daha kabarık olduğunu gösteriyordu. Bazı kaynaklara göre ölü sayısı 400'den fazlaydı. Bu kriz karşısında hızlı tepki gösteren Kral Hasan, 22 Ocak akşamı televizyonda temel gıda maddelerinin fiyatlarına bundan böyle zam yapılmayacağını açıkladı. Bu açıklamaya, göstericilerin büyük bir şiddetle bastırılması eklenince 'yasal düzen' birkaç gün içinde sağlanabildi. Ocak ayı sonunda da Tunus gibi Fas'ın da 'normale' dönmüş olduğu söylenebilirdi.

Ancak, iki ülkenin de 'ulu lider'lerinin açıklamalarından sonra, sokaklardaki göstericilerin yerini alınan kararı sevinçle kutlayan kalabalıklara bırakmış olması, bu kitlesel huzursuzluklara yol açan temel iktisadi ve siyasal nedenlerin değişmiş olduğu anlamına gelmiyordu. Bu olayların temel nedenlerini sadece olayların başlama noktasında etkili olan sübvansiyonların kaldırılmasında ya da ekmek fiyatlarının artırılmasında değil, aynı zamanda günümüz Fas ve Tunus'unda bu çapta bir huzursuzluk potansiyeli yaratmış olan iktisat politikalarında ve bu ülkelerin siyasal yapılarında aramak gerek; bunların nasıl olup da barışçıl bir muhalefetin ortaya çıkmasına olanak tanımadıklarını değerlendirmek gerek.

Bu makalede, bir ilk yaklaşım olarak Tunus ve Fas'taki toplumsal huzursuzlukların hem kısa dönemli, hem de temel toplumsal nedenlerine eğileceğim. Ayrıca Ocak ayındaki olayların siyasal uzantılarını inceleyeceğim.

ÖRGÜTLÜ MUHALEFET Mİ, KENDİLİĞİNDENCİ PROTESTO MU?

Halkın öfke ve kızgınlığının ifadesi olan bir gösterinin, hükümetler tarafından "küçük anarşist grupların eseri" olarak nitelendirildiklerine sık sık tanık oluyoruz; zira bir hükümet için o denli büyük sayıda yurttaşın umutsuzca şiddet hareketlerine katılabildiklerini açıkça kabullenmek,çözümü neredeyse imkânsız olan derin sorunların varlığını kabul etmek demektir.

Tunus'ta, 29 Aralık ile 2 Ocak tarihleri arasında güneydoğuda ilk şiddet gösterileri patlak verdiği zaman, yabancı haber ajansları bunları tamamen ekmek fiyatının artışına bağlarken, resmî kaynaklar siyasal amaçlı küçük kışkırtıcı grupların varlığından söz ediyorlardı. Örneğin Kebili Valisi, Kebili, Douz ve Souk el Ahad 'daki (bunlar 'güney'in başkenti' Gafsa'nın güneyinde ve büyük Tuz gölü Chott el Jerid'in doğusundaki küçük kentlerdir) gösterilerin hepsinde yabancı ideolojilerden esinlenmiş tahrikçilerin bulunduğunu söylüyordu. Gafsa Valisi ise gösterileri yönetenleri, Libya'da ve Lübnan'da eğitim görmüş, Tunuslular olarak teşhis ettiğini belirtiyordu.[1] 3 Ocak akşamının geç saatlerinde Başbakan Muhammed Mzali halkı sükûnete çağırmak için televizyonda göründüğünde, olayların sorumluluğunu tümüyle rejimi devirmeye çalışan "bir avuç tahrikçiye" yükledi:

> *Bu işte, tahrik ve kullanma vardır. Açık amaçları rejimimizi devirmek olan bazı mihrakların karışıklık yaratma planlarının bir sonucu olarak bazı gençlerimiz 'spontane' görünümü verilen gösterilere itilmişlerdir.*[2]
>
> *Rejimi devirmenin kolay olduğunu sanan bu kişi ya da küçük gruplar girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûm olduğunu bilmelidirler*[3]

diyordu Mzali. Başbakan'ın bu 'mihrak'ların köken ya da niteliği konusunda ayrıntıya girmemesine karşın, dışsal bir kökene -ve özellikle Libya'ya- atıf yaptığı açıktı.[4] Aynı sırada Tunus'un Paris Büyükelçisi, Fransız televizyonuna verdiği bir demeçte gıda maddelerinin fiyatlarının artırılmasının "ayaklanma girişimleriyle hiçbir ilgisi bulunmadığını" ifade etmiş ve suçu "kontrol edilemeyen gruplara" yüklemişti.[5] Birkaç gün sonra, Devlet Başkanı Burgiba'nın fiyat artışlarının geri alındığını ilan etmesini müteakip Mzali: "Karşımızda iyi örgütlenmiş ve eşgüdüm içinde hareket eden isyancı komandolar vardı"[6] diyebiliyor, bunlar olmasaydı fiyat artışlarına karşı tepkilerin çok daha yumuşak olacağı yolundaki inancını tekrarlıyordu. Mzali, gıda maddelerine yapılan devlet sübvansiyonlarının kaldırılma gerekçelerinin halka bildirildiğini ve bunun yoksul kesimler üzerindeki etkilerini telâfi edecek önlemlerin kamuya açıklandığını söyledikten sonra şunu ekliyordu: "Hiç kuşku yok ki ekmek soru-

1 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.
2 **Le Monde**, 5 Ocak 1984.
3 **The Financial Times**, 5 Ocak 1984.
4 **The Times**, 4 Ocak 1984.
5 **The Times**, 4 Ocak 1984.
6 **Le Monde**, 7 Ocak 1984.

nunu halletmek gerekiyordu. Bunu yaptım. Gerçekleri halka cesur bir biçimde söylemek gerekir. Biz bunu yaptık. Ancak olay siyasal açıdan kötüye kullanıldı.''[7]

Fas'ta da resmî açıklamalar huzursuzluğun sorumluluğunu hep çeşitli türden tahrikçilere yüklemekten geri kalmıyordu. 22 Ocak akşamı Kral Hasan televizyondan Fas halkına seslendiği zaman üç ayrı tür kışkırtıcıdan söz etti: Ayetullah Humeyni ve İran deneyiminin etkisinde kalmış olanlar (İslamî tutucular), komünist ve 'Marksist-Leninistler' ve Siyonist gizli servisleri. Bu suçlamalarını kanıtlamak için de gösteriler sırasında ele geçirilen Humeyni'nin resmini de içeren ve Fas Hükümeti'nden ''Amerikan ve Sovyet şeytanlarının uşağı'' şeklinde söz eden bildiriler gösterdi; ayrıca, yine gösteriler sırasında ele geçirildiği söylenen, yasaklanmış Marksist-Leninist örgüt İlal Alam'ın imzasını taşıyan ve ''cani Hasan'ın Batı Sahra'daki kardeşlerimize karşı yürüttüğü savaşı'' eleştiren bazı bildirilerin varlığından söz etti.[8] Bundan başka Nador, Marakeş, Al Hoceima, Oujda, Ksar el Kebir, Tetounan ve Chaouen gibi kentlerdeki gösterilerin bu gruba mensup kışkırtıcılar tarafından, öğrenci ve işsizlerin yardımıyla gerçekleştirildiğini imâ etti. 24 Ocak 1984 tarihli **Le Monde** gazetesinde şunları okuyabiliyoruz:

> *Fas'lı önde gelen bir siyaset adamı, olayların, gençler ve yoksullar içindeki hoşnutsuzluğun İslamî tutucular tarafından siyasi amaçlarla sömürülmesinden doğmuş olduğunu doğruladı. Onbeş gün süreyle dağıtılan bildirilerde İran tesiri açıkça görülüyordu. Tahran'da 'varlıklılar' anlamında kullanılan* **tahouti** *sözcüğünün sık sık kullanıldığı bildiride Kral'a şiddetle saldırılıyor, rejimin ahlâksızlığıyla rüşvetin alıp yürüdüğünden söz ediliyordu. Kral'ın 22 Ocak tarihli konuşmasında ileri sürdüklerinin aksine, bu önde gelen siyaset adamı Marksist-Leninist gruplarla Siyonist istihbarat teşkilâtları varlığından hiç bahsetmiyor... Bu gizli teşkilâtlar, İsrail'li liderlerle resmî temaslar içinde bulunan Kral Hasan'ın rejimini niçin devirmek istesinler, bu nokta açık değil.*[9]

Diğer yandan, suç ve sorumluluğun yüklenileceği bu tür aşırı grupların icad edilmesi şaşırtıcı değilse de, Tunus ve Fas'ta bu tür siyasal amaçlı örgütlerin gerçekten mevcut rejimlere karşı ciddi bir tehlike oluşturup oluşturmadıkları araştırılmaya değer. Zira böyle bir tehdidin varlığı (ya da sadece bu grupların varlığının bir tehdit olarak algılanmış olması) devletin göstericilere karşı tepkisinin şiddetini açıklamaya yardımcı olabilir.

Tunus'ta gösteri ve huzursuzlukların rejime karşı bir muhalefetin mevcut olduğu ve son yıllarda da açıkça ortaya çıktığı bir yörede başlamış olması anlamlıdır. Bundan sadece üç yıl önce Libya'da eğitim görmüş bir Tunuslu muhalif grup Güney'deki Gafsa kentine saldırmış ve kenti bir hafta süreyle işgal altında tutabilmişti. Tunus'la Libya arasındaki ilişkileri bir krize sokmuş olan bu olaydan sonra bu ilişkiler, özellikle ekonomik alanda yavaş yavaş düzel-

7 **Le Monde**, 7 Ocak 1984.
8 **Le Monde**, 24 Ocak 1984.
9 **Le Monde**, 24 Ocak 1984.

mişti. Ancak Libya'da çalışmakta olan 60.000 kadar Tunuslunun büyük çoğunluğunun güney ve güneybatı yörelerinden gelmeleri ve Gafsa'nın işgali olayı sırasında yerel halkın işgalcilere hiç olmazsa pasif olarak destek sağlamış olması, hükümetin bu yörelerdeki siyasal gelişmelerden korkmuş olmasını kısmen açıklayabilir. Üstelik, Albay Kaddafi'nin Tunus'taki Burgiba rejimine karşı tavrının, en hafif deyimiyle, pek de olumlu olmadığı biliniyor; Ocak ayı içerisinde Kaddafi'nin verdiği demeçlerin ana teması Tunus makamlarının gösterileri bastırmak için başvurdukları şiddetin derecesi olmuştur hep. Diğer yandan, Kaddafi, henüz Lübnan'dayken özel kuvvetler göndererek FKÖ liderliğinden düşürmeye çalıştığı Yaser Arafat'ın da Tunus'a sığınmış olmasını onaylamıyordu. Gösterilerin FKÖ liderinin Tunus'a döndüğü günün akşamı başlamış olması basit bir raslantı mıydı? Ne var ki Kaddafi, Tunuslu liderleri güneydeki gösterilerin örgütlenmesinde kendi rolü bulunmadığına inandırmak için özel gayretler sarfetmiştir; Libya Haber Ajansı **JANA** Albay Kaddafi'nin, Tunus Başbakanı Mzali ile yaptığı bir telefon konuşmasından sonra "mevcut durumun üstesinden gelmek amacıyla eşgüdüm ve işbirliğini"[10] teşvik etmek amacıyla Tunus'a özel bir heyet göndereceğini ilan ediyordu. Ancak, aynı anda, Cezayir'den Tunus'a ham petrol taşıyan bir boru hattının Libya'dan gelen dört kişilik bir komando grubu tarafından sabote edilmesi Libya konusundaki kuşkuları kuvvetlendiriyordu.

Fas'ın durumuna gelince, ülkenin bağımsızlığına kavuşmasından bu yana, kuzey ve gösterilerin özellikle şiddetli olduğu kuzeydoğu yörelerindeki dengenin pamuk ipliğine bağlı olduğu düşünülmüştür. Bir bakıma eskiden beri Cezayir'in batısıyla içinde bulunduğu yakın ilişkiler ve Cezayir'in etkisi nedeniyle ve hiç kuşkusuz son yıllardaki huzursuzluk dolayısıyla, Fas'ta, bu bölgeye pek güvenle bakılmıyor. Kral Hasan henüz veliahtken, 1958 ve 1959'da Al Hoceima ve Nador civarında patlak veren ve 20.000 askere kumanda ederek bizzat bastırmak durumunda kaldığı geniş çaplı isyanları unutmuş olamaz. Ayrıca, 1920'lerde kuzeyin dağlık yörelerinde Cumhuriyetçi lider Abdülkerim yönetimindeki hareketi de aklında tutmuş olsa gerektir.[11] Ancak bu kez Cezayir'den gelen doğrudan ya da dolaylı bir etki söz konusu değildi; buna, İsrail'in herhangi bir müdahalesinin kanıtlanamadığı da eklenince, bir yabancı müdahalesinden söz edilemeyeceği ortaya çıkıyor.

İslamî tutucu grupların olaylardaki rolünün kanıtlanabilirliği hakkında Fas'ta ve Tunus'ta yerli ve yabancı gözlemciler tarafından epey yorum yapıldı. Televizyonda yaptığı açıklamalarda Kral Hasan ve daha sonra bazı başka yetkililer bu grupların Fas'taki olaylarla bağlantıları üzerinde durdular. Ancak Fas'taki bu gruplar çok bölünmüş durumdadırlar. Sayıları 20'yi geçen bu grupların böyle büyük çapta gösterileri örgütleyebilecek güce sahip olabilmeleri kuşkuludur. Tunus'ta da bazı yorumculara göre, etkisi giderek artmış olan İslamî tutucu hareket "lüks yaşam, yozlaşma ve yabancı etkiler"in sembolü olarak görülen mülk ve servete karşı muhalif grupların giriştiği eylemleri desteklemiş ve bu grupların "Allah'tan gayrı Tanrı yoktur ve Burgiba Allah'ın

10 **Le Monde**, 6 Ocak 1984.
11 J.D.Seddon **Moroccan Peasants** (Londra, 1981), s. 176-180.

düşmanıdır'' gibi bir sloganı benimsemelerine yardımcı olmuştur.[12] **Financial Times** gazetesine göre:

> *Tunus'ta göstericilerin kullandıkları taktikler 1978 ve 1979'da Tahran'da Şah rejimine karşı kullanılanları anımsatıyordu. 1979'dan beri Tunus'ta İslamî tutucu fikirlerin etkisi giderek artmaktaydı. Geçen yıl, ilk kez olarak, Tunus ordusuna mensup birkaç genç subay ordu içinde dinsel propaganda yaptıkları gerekçesiyle yargıç önüne çıkarıldılar; bir diğer İslamî grup da bazı yabancı ülkelerin kültür merkezlerini bombalamaya teşebbüsten yargılandı.*[13]

Ancak, genelde anlamlı olan bu olaylar, bu grupların Ocak 1984 olaylarına doğrudan katılmış olduklarını kesin olarak kanıtlamaya yetmiyor. İslamî tutucu örgütlerin bu olaylara katılmış olduklarının tek doğrudan kanıtı (dağıtılan bazı bildiri ve atılan bir-iki slogan dışında) olaylar sırasında bilhassa başkent Tunus'ta camilerin minarelerinden sürekli ezan okunması ve gösteriler esnasında hoparlörle hutbe yayını yapılmış olmasıdır. Ne Fas'ta ne de Tunus'ta bu grupların, gösterileri örgütlediklerine dair somut kanıt vardır; ancak bu grupların faal oldukları ve gösterilere katılmış bulundukları konusunda bir kuşku yoktur. İlk huzursuzlukların ortaya çıktığı Tunus'un güneyinde ise çoğu yerel kaynaklar, burada İslamî tutucu grupların, ya da Libya yanlısı siyasal grupların etkilerinin son derece sınırlı olduğu konusunda müttefiktirler.[14]

Kral Hasan'ın Marksist-Leninist gruplara yaptığı tüm atıflara rağmen bu aşırı sol partilerin ya da eğilimlerin gösterilere neden olduklarını gösterecek kanıtlar pek zayıftır. Tunus'un Ulusal Muhalefet Hareketi (M.O.N.T.) ise Brüksel'de yayınladığı bildiride olaylarda sorumluluk üstlenmiş ''Tunus güvenlik güçlerinin 'açlık isyanı'nı **(les insurgés de la faim)** büyük şiddet kullanarak bastırmasını''[15] kınamıştır; ancak, Tunus'un sol partileri olaya kitlesel protesto hareketi başladıktan çok sonra -o da yalnızca hükümetten krizi çözümlemesi için talepte bulunmak biçiminde- müdahale etmişlerdir. Örneğin Tunus Komünist Partisi, Başbakan Muhammed Mzali'ye bir mektup yazarak şiddeti kınamış ve tüm ulusal güçlerin biraraya gelerek 'müzakere' yoluyla krizi çözümlemeleri gerektiğini öne sürmüştür.[16] Demokrat Sosyalist Hareket (MDS) ve Komünist Partisi hükümetin orduyu kullanmış olmasını kınayıp olaylardan hükümetin kendisini sorumlu tutuyorlar; iki parti de hükümeti fiyat artışlarını iptal etmeye çağırırken, IMF'nin uyarıları doğrultusunda temel gıda maddelerine sübvansiyonun kaldırıldığı ülkelerin durumundan ders alınması gerektiğini hatırlatıyorlardı.[17]

Bu küçük grupların olaylara doğrudan katkılarının yok denecek kadar az olmasına rağmen Tunus ve Fas'ta rejime yönelmiş bir tehlike olarak algılandıklarından kuşku yoktur. İki ülkede de olaylardan sonra geniş bir tutuklama

12 **Le Monde**, 6 Ocak 1984.
13 **The Financial Times**, 5 Ocak 1984.
14 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.
15 **Le Monde**, 7 Ocak 1984.
16 **Le Monde**, 7 Ocak 1984.
17 **Le Monde**, 4 Ocak 1984.

ve sorgulama dalgası başlatıldı. Fas'ta bu tutuklamalara sadece Ilal Alam gibi devrimci gruplar hedef olmadı; lideri Abderrahim Bouabid'in, Krallık Konseyi'nin üyesi olmasına ve Batı Sahra'daki savaş ortamında Kral'ın oluşturduğu 'kutsal birliğe' katılmış bulunmasına rağmen Sosyalist Halk Güçleri Birliği (U.S.F.P.)'nden dahi kuşkulanıldı, 21 üyesi gözaltına alındı. Komünist Partisi'ne yoğun baskı yapıldı, partinin yayın organı olan **Al Bayane** gazetesine el kondu. Tunus'ta ise hem İslamî tutucu gruplardan hem de sol gruplardan birçok militan gözaltına alınıp sorguya çekildi; olayların başlamasından önce bir parti olarak örgütlenme çabası içinde bulunan İslamî Eğilim Hareketi **(Mouvement de Tendance İslamique)**'nin 30 militanı sorgulanmak üzere gözaltına alındı; komünist ve diğer partilere mensup birçok kişi de tutuklandı. Ancak, tekrarlamak gerekir ki bu militan ve grupların olayların örgütlenmesinde kayda değer bir rol oynamış oldukları kanıtlanmış değildir; bu grupların aslında hiç beklemedikleri bir halk hareketiyle karşılaştıkları zaman şaşırdıklarını ve sadece bu harekete katılmayı düşündüklerini belirtmek daha doğru olur.

Diğer yandan, Tunus ve Fas'ta sendikal örgütlerin de olaylara müdahale etmediği açık. Oysa Tunus'ta sendikaların 1977 ve 78'de başlattıkları grevler, çok sayıda kişinin ölümüyle sonuçlanan Ocak 1978 genel greviyle noktalanmıştı (bu genel grev sırasında ölenlerin sayısı 46 ile 200 arasında değişiyordu);[18] Fas'ta da 1981'de Kazablanka'da grev ve kanlı isyana dönüşen kitle gösterilerini sendikalar örgütlemişti. Tunus'ta Sendikalar Konfederasyonu (U.G.T.T.) âni fiyat artışlarının doğurabileceği ekonomik ve sosyal sorunları görmüş ve zamlardan önce hükümetten bu zamları telâfi edecek ücret ve sosyal yardım artışları taleb etmiştir;[19] ancak bu talepler en üst düzeyde hükümet yetkilileriyle yapılan görüşmelerde ortaya atılmış ve, grev ve gösteri tertiplenmesi şöyle dursun, sorun sendika içinde üyelere dahi götürülmemişti. Gerçi ülke çapında kitle gösterilerinin başlamasından sonra, 5 Ocak tarihinde U.G.T.T. Genel Sekreteri, Devlet Başkanı ve bazı bakanlarla bir toplantıya katılmıştı. Genel Sekreter'in kendisi bu toplantıda "iyi ve olumlu sonuçlar"[20] alındığını söylemişti. Ertesi gün ise Başkan Burgiba zamların iptal edildiğini açıklamıştır; ancak, sendika liderleriyle yapılmış olan görüşmelerin bu kararın alınmasında ne denli etkili olduğu bilinemiyor. O günlerde olası bir genel grevden söz edildi ama zaten olayların boyutları bir genel grevi çoktan aşmış bulunduğundan bu tehdidi ciddiye almak mümkün olamazdı. Fas'ta ise sendikaların fiyat artışlarını geri alma kararını -Tunus'ta olduğu gibi hükümet düzeyindeki görüşmeler biçiminde dahi olsun- ne ölçüde etkilemiş olduklarını bilmek mümkün değil. Ancak sanayinin ve işçilerin yoğun olduğu Kazablanka ve Mohammedia gibi kentlerde hiçbir huzursuzluk ortaya çıkmaması da anlamlıdır. Oysa bu kentlerde nitelikli ve yarı-nitelikli işçiler arasında işsizlik

18 W.Ruf "Tunisia: Contemporary Politics", R.Lawless ve A.Findlay derl., **North Africa** (Londra, 1984) içinde, s.109.

19 Henüz olaylar yeni başlamışken U.G.T.T. hükümetten, bu zamları ücret artışlarıyla telafi etmesini istemiş ve "Alınan önlemlerin kitlelerin satınalma gücünde yaratacağı olumsuz ve tehlikeli etki, sosyal huzursuzluk ve gerilimi de artırabilir" şeklinde bir uyarıda da bulunmuştu. Bkz. **Le Monde**, 4 Ocak 1984.

20 **The Financial Times**, 6 Ocak 1984.

oranı epey yüksektir (nitelikli ve yarı-nitelikli işçiler toplam işgücünün sadece dörtte birini oluştururken işsizler kitlesi içindeki payları yüzde 47'dir).[21] Acaba sendikalar hükümetle bir uzlaşmaya mı gitmişlerdi?

Olaylara önemli ölçüde katıldıkları kesin olan bir zümre ise, hem Tunus'ta hem Fas'ta, lise ve üniversite öğrencileridir. Bu kitle bundan önceki sosyal huzursuzluklarda da etkin olmuştu. Fas'ta artmakta bulunan genel sosyal huzursuzluğu hükümetin ekonomik ve sosyal politikalarına -ve özellikle gıda maddelerinin fiyatlarının artırılmasına- karşı açık bir protesto hareketine dönüşmesini sağlayan bu öğrenci grevleri olmuştur. Tunus'ta da, özellikle ülkenin kuzey kesimlerinde çok sayıda öğrenci sokak gösterilerine katılmıştır. 3 Ocak tarihinde başkent Tunus'ta öğrenciler sokak gösterilerinde hükümet aleyhtarı sloganlar atmakta, ülkenin güneyindeki gösterilerle dayanışma içinde olduklarını belirtmekte, otobüsleri taşa tutmaktaydılar; bunu izleyen birkaç gün içinde daha da büyük öğrenci kitleleri sokaklara dökülmüş, hükümet, okul ve üniversiteleri tatil etmiştir.[22] Bu gösterilerde hükümet politikalarını açıkça eleştirenlerin, her iki ülkede de, son yıllarda izlenen ekonomi politikası sonucu yaşam düzeyleri yükselmiş bulunan orta sınıfların çocukları olduğu dikkat çekmektedir. Ancak, her iki ülkede de üniversite mezunları arasında işsizlik oranının yüksekliği ve siyasi muhalefetin fiilen ortadan kaldırılmış olması rejimin dayandığı nisbeten ayrıcalıklı kesimlerin çocuklarını dahi siyasal rejime yabancılaştırmış ve eleştirel olmaya itmiştir.[23]

Özetle, Ocak 1984 gösterilerinde çok çeşitli sosyal katmanların etkili olduklarını söyleyebiliriz; açık olan bir diğer husus da, bir haftadan fazla süren kitlesel bir protesto ve gösteri hareketinin tamamen 'spontane' olamayacağıdır. Diğer yandan, tüm bu tür halk hareketlerinde bir **sürüklenme etkisi (bandwagon effect)**'nin de rol oynayabileceğini teslim etmek gerekir. Tunus'la ilgili olarak Godfrey Morrison **The Times** gazetesinde şöyle yazıyordu:

> *Huzursuzluklar geliştikçe, aşırı soldan İslamî tutuculara ve örgütlü sendikalara dek, tüm örgütlü ya da yarı-örgütlü gruplar harekete geçen trene atlamaya çalıştılar... bu bir haftalık gösterilerin ilginç yanı, o ana dek hem Burgiba rejimi hem de siyasal gözlemciler tarafından gözardı edilmiş olan bir toplum kesiminden, genç işsizler kitlesinden kaynaklanmış olmalarıdır... Devlet Başkanı Burgiba'nın fiyat artışlarını geri aldığı ana dek, gösterilere damgasını vuran işsizlerin öfkesi olmuştur hep; hükümeti telâşa düşürmüş olan da budur.*[24]

Tunus'ta huzursuzlukların gelişimini iki ayrı aşamada ele almak mümkün: gösteriler ilk elde güney ve güneybatının yoksul yörelerinde patlak verdi. Bu

21 Anne M.Findlay "Geographical Patterns of Moroccan Emigration", Master Tezi, Durham Üniversitesi, 1978, s.60.

22 **Le Monde**, 4 Ocak 1984.

23 A.Zghal "La Tunisie, dernière République Civile", **Jeune Afrique**, no. 1205 (8 Şubat 1984).

24 **The Times**, 7 Ocak 1984.

yörelerde gıda maddelerine yapılan sübvansiyona bağımlı olan halk, yılda kişi başına 200 kilo olan ulusal ortalama buğday tüketiminden çok daha fazlasını tüketmektedir. Küçük yerel ayaklanmalar biçiminde başlayan gösteriler tedricen tüm güneye yayıldı. İkinci bir aşamada huzursuzluk kuzey ve kıyı kesimlerine sıçradığında gösterilere yeni katmanların katılmasıyla siyasal örgütlenme tezi biraz gerçeklik kazanmış olabilir. Ancak, o zaman bile kitle gösterilerine katılanların büyük çoğunluğu gecekondu mahallelerinden gelen gençler ve işsizlerdi. Fas'ta da iki ayrı aşamayı tanımlamak olası. İlk aşamada, sınırlı olan gösterilere öğrenci ögesi egemendi; ikinci aşamada, özellikle güneyde ve kuzeydoğuda çok sayıda işsiz ve mevsimlik işçi öğrencilere katıldı.

Her iki ülkede de üniversite ücretlerinin artırılması, gıda maddelerine yapılan zam ve bir miktar siyasi ajitasyon gibi görünürdeki nedenler aslında çağdaş Tunus ve Fas'ın temel sorunlarının sonucu olan derin öfke ve kızgınlığı kızıştırmış, su yüzüne çıkarmıştır. Esas nedenleri sosyal adaletsizlik, işsizlik, yoksullukta ve kitlelerin giderek marjinalleşmelerinde ve siyasal düzeyde seslerini duyuramamalarında aramak gerek. Ocak 1984'te patlak veren huzursuzlukların kökenlerini yoksullukta görmek ve olayların -bu tür süreçlerin böyle tanımlanmaları mümkünse- 'spontane' bir biçimde gelişmiş olduğunu teslim etmek gerekiyor. Bu açıdan bakıldığında, olaylar 1977-78'de Tunus'ta ve 1979 ile 1981'de Fas'ta patlak verenlerden çok farklıdır. Ve günümüzde her iki ülkenin de ekonomik ve toplumsal yapılarındaki çelişkilerin ne denli derin ve yerleşik olduğunu göstermektedir.

TOPLUMSAL HUZURSUZLUĞUN ALTINDA YATAN NEDENLER

Eldeki tüm kanıt ve göstergeler, temel gıda maddelerindeki fiyat artışlarının şiddetli huzursuzlukların başlamasında önemli bir rol oynadığını, olaylara katılanların da çoğunlukla işsiz, mevsimlik işçi ya da öğrenci olduğu gerçeğine işaret etmektedirler. Gösterilerin hem Fas'ta hem Tunus'ta önce yoksul ve uzak yörelerde başlayıp, diğer bölgelere sıçradığında ise kentlerdeki yoksul kesimleri ve gecekondu sâkinlerini harekete geçirmiş olması bir raslantı değildir elbette.

Tunus'ta huzursuzluk ve gösteriler güneydeki Sahra yöresini sanayileşmiş kuzey ve kuzeybatıdan ayıran bir tuz gölü olan Chott el Djerid'in güneyindeki Nefzaoua yöresinde başlamıştır. Güneybatı, tarihsel olarak Tunus'un en yoksul yöresidir; Tunus'un en yüksek işsizlik oranına sahip olan bu yöreden kuzey ve kuzeybatıya doğru güçlü bir işçi göçü vardır. Ayrıca 60.000'e yakın işçi de Libya'da çalışmaktadır. 1983-84 kışının kurak geçmesi, yörenin en önemli ürünü olan hurma mahsulünü de olumsuz bir biçimde etkilemiştir. Douz, Kebili, el Hamma ve Souk el Ahad gibi kentlerde asgarî yaşam düzeyinde bulunan birçok aile kuraklıktan özellikle etkilenmiştir. güneydeki tarımın ihmal edilmiş olması, son on yılda kuzeydeki sanayi ve turizmin hızlı gelişimine eklenince ülkedeki geleneksel/bölgesel farklılıkları yani kuzey-güney, kıyı-iç kesimler arasındaki farklılıklar keskinleşmiştir. Sidi Bou Zid, Kairouan, Gafsa ve Kasserine gibi iç kesimdeki vilayetler, 1970'lerde kurulan sanayi kuruluşlarının sadece yüzde 3.6'sını barındırırlar. 1973 ilâ 1978 arasında yaratılan 86.000 kişilik yeni istihdam olanaklarının 46.000'i başkent Tunus'ta ve kuzeydoğu'da idiler; güneyde ise sadece 4000 kişilik yeni istihdam olanağı

yaratıldı.[25] Tunus'un Güneyi'nde yoksulluk, işsizlik ile sosyal huzursuzluk arasında çok yakın bir ilişki vardır. Komünist Partisi'nin o yöreden gelen bir üyesinin de belirttiği gibi "70.000 nüfuslu Gafsa kentinde 12.000 işsiz bulunuyor. Bunlar çok önemli bir rol oynamışlardır."[26] Tunus'un İçişleri Bakanı Driss Guiga bile güneydeki gösterilerin "işsizlerin ve düşmanların"[27] eseri olduğunu söylemiştir.

Fas'ta ilk gösterilerin güneyde, Marakeş'te ortaya çıktığı anlaşılıyor. Burada da, Tunus'un güneyinde olduğu gibi, kuraklık, 1983-84 kışında hayat pahalılığını artırmıştı; Marakeş'teki işsiz ve yoksulların durumu kış boyunca kötüleşmekteydi. Bunun üzerine elektrik fiyatlarına yapılan % 20'lik zam eklendi. Bu koşullarda öğrenci gösterilerine, kentin yoksul mahallelerinden gelenlerin katılmış olmasını yadırgamamak gerek. Ancak, gösterilerin kitle halinde çok büyüdüğü ve şiddete en çok dönüştüğü yöre kuzeydoğu olmuştur. Bu yöre, ve özellikle 1912 ilâ 1956 arasında İspanyol egemenliği altında kalan bölüm, ülkenin diğer kısımlarına oranla bağımsızlıktan bu yana ihmal edilmiştir. 1956 ile 1958 arasında İspanyol egemenliğinden Fransız sömürgesi durumuna geçen yörede bu süre zarfında büyük fiyat artışları ve halkın yaşam düzeyinde düşüler görüldü. 1958 ve 1959'da bu yöre kötü yönetim ve ihmale karşı kitle gösterilerine sahne olmuştu. Merkez ve Doğu Rif dağları yörelerindeki huzursuzlukları araştıran bir komisyon, raporunda, Al Hoceima ve Nador vilayetlerinde yüksek işsizlik oranlarından, tarımsal gelişme için kredi yokluğundan, ekonomik ve sosyal altyapı yatırımları eksikliğinden ve yönetim yetersizliğinden söz ediliyordu.[28] 1959 isyanı gerçi hava kuvvetlerinin de yardımıyla Veliaht Prens Hasan tarafından bastırılmıştı ama sosyal huzursuzluğun temel nedenleri ortadan kaldırılmamıştı.

1960 ve 1970'li yıllarda güney Tunus ve güney Fas'ta birçok işçi yöre dışında iş aramaya koyulmuştur. Fas'ta geleneksel olarak göç doğuya, yani Cezayir'e doğru olurdu; ancak, bağımsızlıktan sonra bu yol kapandığından Rif dağlarından göç, ancak kıyıdaki Kazablanka gibi büyük kentlere ya da Avrupa'ya doğru olmuştur.[29] Yörede tarım ve sanayi yirmi yıldır yerinde sayarken, büyük çoğunluk için ana geçim kaynağı Batı Avrupa'da çalışan bir akrabanın yolladıkları olmuştur. Yörede işsizlik oranı son derece yüksektir; 1971'de Fas'ın tümünde işsizlik oranı yüzde 35 iken Al Hoceima yöresinde bu oran yüzde 65 idi.[30] Bölgelerarası dengeyi sağlamayı amaçlamakta olmasına rağmen 1973-77 Ulusal Planı, plan dönemindeki yatırımların batı yörelerinde yoğun-

25 A.Findlay, "Tunisia: The Vicissitudes of Economic Development", R.Lawless ve A.Findlay derl., **North Africa** içinde, s.225.

26 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.

27 **Le Monde**, 4 Ocak 1984.

28 Seddon, **Moroccan Peasants**, s.179.

29 J.D.Seddon "Labour Migration and Agricultural Development in Northeast Morocco", **The Maghreb Review**, Cilt 4, sayı 3 (Mayıs-Haziran 1979).

30 Anne M.Findlay "The Moroccan Economy in the 1970's", R.Lawless veA.Findlay derl., **North Africa** içinde, s.210.

laşmasını engelleyemedi. Plan sonuçlarının incelenmesi kuzeyin (ve özellikle Al Hoceima ve Nador gibi Kuzeydoğu vilayetlerinin) yatırımlardan yararlanamadığı göstermiştir.[31] Nador vilayetinin güney sınırını belirleyen Moulouya nehrinin sol yakasında 1970'lerde sulama sistemlerinin geliştirilmesi, sulama alanlarındaki az sayıda tarım işletmesinde bir gelir artışı ve çok sınırlı istihdam olanakları yaratmıştır. Ancak bir bütün olarak kuzey ve kuzeydoğu, ve özellikle dağlık yöreler azgelişmişlik niteliklerini korumuş, göç edemeyenler için istihdam olanakları da değişmemiştir. 1978-80 Ulusal Planı coğrafî ve sosyal eşitsizliklerin ortadan kaldırılması konusu üzerinde durmuş, ancak, yine önceki plan gibi yatırımların Atlantik Okyanusu kıyısındaki en gelişmiş tarımsal ve sınai bölgelerde yoğunlaşmasını engelleyememiş, güney ve kuzeydoğu gibi uzak ve yoksul yörelerin ihmalinin önüne geçememiştir.

Ancak, yoksulluk, işsizlik ve sosyal adaletsizlik gibi sorunların, bazı yörelerde daha ağır olması, sorunların esas olarak coğrafî değil, toplumsal olduğu gerçeğini gizlememeli. 'Yoksul' yörelerin kendi içlerinde de çok büyük sosyal eşitsizlikler mevcuttur ve buralardaki ekonomik durgunluk bazı sosyal sınıfları da daha çok etkilemektedir elbette. Örneğin Fas'ın kuzeydoğusu 1970'lerin başında bile açıkça görülüyordu ki:

> *Yurt dışına işçi göçü, hatırı sayılır bir gelire sahip ailelerin sayısını artırırken ve yörenin ortalama gelir düzeyini yükseltirken, yöre içindeki ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri de artırmıştır... Yurt dışında istihdam olanağı bulamayanlar, çoğunlukla işçi ya da fakir köylü kökenlidirler. Yörede iş bulma olanaklarının son derece kısıtlı olmasından dolayı, bu kitlelerin göreli gelirleri, hayat pahalılığıyla birlikte, sürekli olarak düşmektedir.*[32]

Tunus'un güneyinde Ocak 1984'teki gösterilerden sonra Kebili kentindeki bir yerel gözlemci, ekmek fiyatlarının artmasının ateşi tutuşturan kıvılcım olduğunu kabul ettikten sonra, "Gençler gösterilere ekmek yüzünden değil, işsizliğin kurbanı oldukları için katıldılar" diye ekliyordu.[33] Tunus ve Fas'ın yoksul yörelerindeki istihdam olanakları yokluğu, yoğun bir kente göçü başlatmıştır; ancak, kentsel yörelerdeki istihdam olanakları da hızla artmayınca kentlerdeki işsizlik kentsel nüfusa paralel bir biçimde artmıştır. Hem kentsel hem kırsal yörelerde, düşük gelir düzeyiyle yoksulluğun nedeni işsizlik ve eksik istihdamdır; bu olgular kendilerini ve ailelerini geçindirebilme olanaklarından yoksun kalan ve sayıları da giderek artan gençlerin hayal kırıklığı ve öfke duygularını kamçılamaktadır.

İşsizlikle ilgili rakamların güvenilir olmadığı bilinmektedir; Tunus için sık sık verilen 300.000 işsiz rakamı (toplam nüfusun yüzde 5'i ve faal işgücünün yüzde 20'si) da büyük bir ihtimalle gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Yıllık

31 P.de Mas "The Place of Peripheral Regions in Moroccan Planning", **Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie**, cilt 69, sayı 1-2 (1978).

32 Seddon **Moroccan Peasants**, s.247-248.

33 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.

ortalama nüfus artış hızı yüzde 2'nin üstünde olan Tunus'un 6 buçuk milyona ulaşan nüfusunun aşağı yukarı yüzde 60'ı 20 yaşın altındadır; dolayısıyla işsizlerin büyük bir bölümü gençlerden oluşur. Hızlı kentleşmenin bir sonucu olarak da bu işsiz gençlerin büyük bir bölümü kentlerde ve özellikle son on yılda yerden biter gibi gelişmiş olan gecekondu mahallelerinde yaşamaktadır. Başkent Tunus'un nüfusunun takriben yüzde 21'i bu gecekondu yörelerinde, yüzde 12'si de belediyenin sağladığı geçici barınaklarda yaşamaktadır. Örneğin Tunus yakınlarındaki Ettadhamen 'kent'inin nüfusu 1975'te 7.000 iken 1979'da 28.000'e, 1983'te de 65.000'e çıkmıştır.[34]

Fas'ta da özellikle yoksul yörelerden kitlesel göçler nedeniyle son derece hızlı bir kentleşme yaşanmıştır; yılda ortalama olarak yüzde 2.5'i geçen nüfus artış hızı, 20 yaşın altındaki genç nüfusun çoğunlukta olması, kentlerin yoksul mahalleleriyle gecekondularının hızla büyümesi, gençlik içinde işsizliğin çok yüksek olması Tunus'unkine benzeyen bir tablo ortaya çıkarır. Ancak Fas'ta bu sorunlar belki daha da ciddidir. Daha henüz 1971'de işsizlik ve eksik istihdam oranının yüzde 35 olduğu ve kayıtlı işsizlerin yarısının da 24 yaşın altında bulunduğu tahmin ediliyordu;[35] o tarihten sonra da durumun iyiye değil kötüye gitmiş olduğu söylenebilir. Uzak ve yoksul yörelerde bile kırdan kente göç olayı olmuş ve bu yörelerdeki kentlerin nüfusları artmıştır; diğer yandan, bu yörelerde işsizlik oranları kıyı kesimindeki kentlerin gecekondu mahallelerinkinden de daha yüksektir.

Bu denli yüksek işsizlik ve eksik istihdam oranlarının doğal bir sonucu olarak çok sayıda aile son derece düşük bir gelirle geçinmek durumundadır. İşçi ve küçük üretici ailelerinde, ailenin birkaç ferdinin birden çalışmasına rağmen çoğunlukla gerekli asgarî geçim düzeyi sağlanamamaktadır. Genel gelir dağılımının zaten çok eşitsiz olduğu Fas'ta son yıllarda yoksulların satın alma gücü sürekli bir düşüş kaydetmiştir. 1960'ta toplam nüfusun en yoksul yüzde 20'lik bölümü toplam tüketimin sadece yüzde 3.3'ünü tüketiyordu; ancak 1971'de bu oran yüzde 1.2'ye düşmüştü. 1973-77 Ulusal Planı'nın Giriş bölümünde de bu eğilim saptanmış bulunuyor: "Genel yaşam koşullarının düzelmiş olması bu konudaki farklılık ve eşitsizlikleri azaltacağına artırmıştır."[36] 1973 ile 1977 arasında gıda maddelerinde yıllık ortalama fiyat artış hızı yüzde 11.1'i bulmuştur.[37] Bu oran ücret artış oranından yüksektir; zaten ücretlerdeki artışlar, düşük gelirlileri ve sürekli işi olmayanları pek etkilemiyordu. Tüketim ve gıda maddelerinin artış hızları 1977 ile 1980 arasında biraz yavaşlamış, yüzde 8.3 ile yüzde 9.8 arasında değişmiştir. Ancak, 1980'den sonra bu fiyat artışları hızlanmış, 1981'de yüzde 12.5'i, 1982'de yüzde 10.5'i, 1983'ün ilk dokuz ayında da yüzde 8.1'i bulmuştu. 1972-73 ile 1983 arasında Fas'ta bir bütün olarak gıda maddelerinin fiyatları üç katına çıkmıştı. 1983 yılının Temmuz ayı ile Kasım ayı arasındaki beş aylık sürede, İMF'nin onayladığı 'istikrar programı' uyarınca yapılan gıda maddeleri zamları sonucunda, gıda madde-

34 A.Zghal, "La Tunisie", s.35.

35 Anne M.Findlay "The Moroccan Economy in the 1970's", s.210.

36 **Plan de Developpement Economique et Social 1973-1977** (Rabat, 1973), cilt 1, s.14.

37 Anne M.Findlay, "The Moroccon Economy", s.193.

leri fiyat endeksi yüzde 10.6, genel tüketim endeksi de yüzde 8 oranında artmıştır.[38] Son yirmi yılda, örgütlü emeğin bazı kesimleri, orta sınıflar, bazı küçük işyeri sahipleri gibi, gelir düzeylerini artırabilmiş olan kesimler için, hayat pahalılığı yaşam düzeylerini düşürmemiştir; giderek yükselen fiyatlara gelirleriyle yetişemeyen kesimler için ise sonuç hep giderek düşen yaşam düzeyi ve yoksulluk olmuştur. Bu kesimler arasında işsizlerin büyük çoğunluğunu oluşturan 'örgütsüz' işçilerle geleneksel küçük burjuvazinin bazı kesimlerini saymak mümkün.

Tunus'ta ise, 1.500 Amerikan Doları'nı bulan göreli olarak yüksek kişi başına millî gelire rağmen, ailelerin ezici çoğunluğu bunun çok altında bir gelir düzeyiyle yetinmek zorundadır. Gelir dağılımındaki adaletsizlikler, Fas'taki kadar olmasa bile, epey büyük sayılır. Son yıllarda Tunus ekonomisinin içine girdiği daralma dönemi, sayıları toplam işgücünün yüzde 20 ya da 25'ini bulan düşük ücretli ve işsiz kesimleri ciddi bir biçimde etkilemiştir. 1981 ve 1982 yıllarında resmî asgari ücretin yüzde 30 oranında artırılmış olması, işsizleri, mevsimlik işçileri ve hacmi son yıllarda epey büyümüş olan 'marjinal sektörde çalışanları pek etkilememiştir. Gerçekten de sanayi kesimindeki örgütlü işçilerle, ücret artışlarından sendikalardan ve sağlık, güvenlik, asgari ücret, emeklilik hakları gibi iş yasalarından yararlanamayan marjinal kesimdeki yarı-işsizler ve mevsimlik işçiler arasında bir uçurum olduğu söylenebilir. Douz kentindeki bir sendika yetkilisi, hükümet gıda maddelerinin fiyat artışlarını telafi etmek için asgari ücrette 1.9 dinarlık artış yapmayı önerdiği zaman şöyle diyordu: "Bir kilo etin fiyatı 4 dinar, unun fiyatı da iki katına çıktığında sekiz çocuklu zavallı Mabrouk ne yapsın?.. Yoksullar için bu umutsuzluk demektir."[39]

Çalışanların, Tunus'ta ve Fas'ta büyük çoğunluğunu oluşturan dar gelirliler için hayatın giderek pahalılanması onların en temel gereksinmelerini bile karşılayamadıkları bir duruma düşmeleri demektir. Bundan iki buçuk yıl önce yayınlanan bir raporunda Dünya Bankası, Fas'ın nüfusunun yüzde 40'ının mutlak yoksulluk düzeyinin altında bir yaşam sürdürdüklerini belirtiyordu;[40] Tunus'un iç kesimleriyle güneyde hanehalklarının önemli bir bölümü yaşamlarını bu mutlak yoksulluk düzeyinde sürdürmek durumundadırlar; büyük kentlerin civarındaki gecekondu mahallelerinde de durum çok daha iyi değildir. Örneğin başkent Tunus'un gecekondu mahallelerinde bebek ölüm oranları binde 112 ile binde 169 arasında değişirken, bu oran El Menzah gibi orta halli bir yerleşme bölgesinde yalnızca binde 8'dir.[41]

Devlet Başkanı Burgiba televizyonda gıda maddelerine yapılan zamları iptal ettiğini açıklarken aynı zamanda da zamlara esaslı bir neden de göster-

38 Banque Marocaine du Commerce Extérieur, **Monthly Information Review**, no.46 (Kasım-Aralık 1983), s.26.

39 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.

40 **The Financial Times**, 24 Ocak 1984.

41 A.Zghal, "La Tunisie", s.35.

meye çalışmış, ekmeğin çok ucuza satıldığında israf edilip bazıları tarafından kedilerini beslemek amacıyla kullanıldığını ileri sürmüştür; oysa Tunus nüfusunun büyük çoğunluğu için düşünülmesi bile mümkün olmayan bu israf, sav olarak aslında Tunus'ta yoksulla zenginin günlük yaşam deneyimleri arasındaki uçurumun bir göstergesi daha olmaktadır. **The Economist**'e göre: ''Ayda 90 Sterlin'lik asgari ücret alan beş kişilik bir ailenin reisi aylık gelirinin yüzde 5'ini ekmek ve diğer tahıl ürünlerine harcamaktadır... Eğer Başbakan Mohamed Mzali'nin dedikleri gerçekleşebilseydi bu oran yüzde 8'e çıkacaktı. Fark pek büyük sayılmaz.''[42] Böyle bir yorum karşısında kullanılan 'veri'lerin sağlığından kuşku duymamak ve Tunus'taki gerçek yaşam koşulları konusundaki cehalete şaşmamak mümkün değil. Tunus'ta hanehalklarının ezici çoğunluğu bu ''asgarî yasal ücret''in çok altında bir gelir düzeyiyle yetinmek durumundadırlar. Bu kesim için, Engels yasasının da gösterdiği gibi, temel gıda maddeleri toplam harcamaların çok büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca, herhangi bir temel gıda maddesine yapılan zam, hanehalkının diğer temel ihtiyaç maddelerini satın alma kapasitesini de önemli ölçüde düşürmektir.

Tunus'ta 1983 yılı sonundaki fiyat artışlarının etkisi dramatik olmuş, en şiddetli darbeyi en yoksul kesimler yemiştir. Halkın büyük çoğunluğunun temel gıda maddelerinden biri olan 700 gramlık ekmeğin fiyatı 80 milim'den 170 milim'e çıkarıldı. Batı standartlarına göre düşük sayılabilecek bu fiyat, kentli ailelerin çoğunluğunun ortalama gerçek gelir düzeyleri gözönüne alındığında, önemli bir harcama kalemi oluşturmaktadır. Ülkenin güney kesiminde temel gıda maddesi olan kuskus yapımında kullanılan irmiğin fiyatının artmasının etkisi büyük olmuştur. Yerel bir gözlemci bu konuda şunları söylemektedir:

> *''Temel gıda maddemiz kuskustur. Hamur işleri de yeriz ve genellikle kendi ekmeğimizi kendimiz pişiririz. Ama 50 kiloluk bir irmik çuvalının fiyatı 7.2 dinar'dan 13.5 dinar'a, unun kilosu 120 milim'den 295 milim'e çıktı. Burgiba bu artışları durdurana dek burada söz konusu olan kuskus ayaklanmasıydı, ekmek değil.''*[43]

Fas'ta ilk fiyat artışları, gıda maddelerine sübvansiyonun yüzde 20 oranında düşürüldüğü Ağustos 1983'te geldi. Yoksulların çok miktarda tükettikleri çaya yüzde 77, şekere de yüzde 14 oranında zam yapıldı; tereyağının fiyatı neredeyse yüzde 50 oranında, yemeklik yağın fiyatı da yüzde 18 oranında artırıldı; bunun üstüne bir de sabun ve mumun fiyatına zam yapıldı. 27 Aralık tarihinde Kral Hasan'ın yeni zamları da açıklamasıyla Ocak ayı başında tüm temel tüketim maddelerinin (un, ekmek, tuz, çay, şeker, yemeklik yağ) fiyatları en az yüzde 20 oranında artırılmış, en çok fakir ailelerin kullandıkları tüpgazın fiyatı da 5 dirhem'lik zam görmüştü.[44] Ayrıca, 1984 yılı büt-

42 **The Economist**, 14 Ocak 1984.

43 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.

44 Sophie Bessis ''Mais qui peut-on réajuster dans ce pays?'', **Jeune Afrique**, no.1204 (1 Şubat 1984).

çe tasarısı daha başka zamlar da öngörüyordu. Bu önlemlerin etkisinin toplumsal huzursuzluğa dönüşmesi Ocak ayını buldu; oysa daha Aralık ayının başlarında "Şu ana dek halk kemer sıkma önlemlerini kabul etmiş ve önündeki sıkıntılı yıllara razı olmuş görünmektedir" diye bildiriliyordu.[45] Ancak, ikinci zam dalgası ve zamların ardının kesilmeyeceği düşüncesi halkta büyük bir umutsuzluk ve öfke yaratmış, üniversite boykot ve gösterileri de bu duyguların bir protesto hareketine dönüşmesini başlatan kıvılcım olmuştu.

Tunus ve Fas Hükümetleri'nce ısrarla 'siyasi amaçlar güden ajitatör'lerin varlığından ve olaylardaki rollerinden söz edilmesine karşın, iki ülkede de hem devlet başkanlarının, hem de hükümetlerin protesto gösterilerinin rejimlerine yönelik önemli bir tehlike olduğunun farkında olduklarına kuşku yok. İki ülkede de bir hafta süren şiddet hareketleri ve bunları ordu birliklerini kullanarak bastırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, iki devlet başkanı da sorunu bu biçimde çözmenin olanaksızlığını görüp gıda maddelerine yapılan zamların geri alındığını ilan etmek zorunda kalmışlardı. Başkan Burgiba bunu televizyonda açıkladığında esas kaygısının yoksulları korumak olduğunu ileri sürüp: "Yoksulların bu durumun ceremesini çekmelerini istemiyorum"[46] demişti. Bu 'kaygı'nın, dile getirilişinden çok önce Tunus'un güney yöresindeki yerel yönetimlerden ve valilerden, hükümet tarafından, işsizlere iş olanakları sağlamak amacıyla iş kampları açmaları istenmişti. Ayrıca bu yörelere "yoksul ve işsizlere yardım"[47] amacıyla bazı kamu fonları da tahsis edilmişti. Kral Hasan ise, sadece, 1 Ocak'ta ülke çapında yapılmasını buyurduğu sosyal araştırmanın sonuçlarını aldıktan sonra zamlardan vazgeçmiş olduğunu belirtmekle yetindi.[48]

Halkın şiddetli gösterilerine neden olan fiyat artışlarını iki ülke hükümetleri de bir etken olarak değerlendirmişti. Ancak iki ülkede de muhalefet partileri durumu çok daha açık bir biçimde yorumladılar. Fas'ta devletin şiddetle bastırma yöntemlerini eleştiren Sosyalist Partisi "birçok kentte ortaya çıkmış bulunan ciddi huzursuzluklar... giderek kötüleşen yaşam koşullarına karşı Fas halkının büyük bir bölümünün talep ve tatminsizliklerini yansıtmaktadır"[49] diyordu. Tunus'ta ise Tunus Ulusal Muhalefet Hareketi, 'açlık isyanı'nın bu biçimde bastırılmış olmasını şiddetle kınadıktan sonra Mohammed Mzali başkanlığındaki hükümetin **laissez-faire** politikalarının zenginlerin servetini artırıp yoksulları daha da yoksullaştırmış olduğunu vurguluyordu.[50] Demokrat Sosyalistler Hareketi ve Komünist Partisi de devletin, özellikle ordunun, göstericilere karşı şiddet kullanmasını kınamışlar ve huzursuzlukların sorumluluğunu hükümete yüklemişlerdir; Demokrat Sosyalistler Hareketi, "spontane halk ayaklanmasından" öncelikle hükümeti sorumlu tutan ve güttüğü politikayı ayrıntılı olarak eleştiren bir belge yayınladı.[51]

45 **The Financial Times**, 1 Aralık 1983.
46 **The Financial Times**, 7 Ocak 1984.
47 **The Financial Times**, 6 Ocak 1984.
48 **Le Monde**, 24 Ocak 1984.
49 **Le Monde**, 28 Ocak 1984.
50 **Le Monde**, 5 Ocak 1984.
51 **Le Monde**, 27 Ocak 1984.

EKONOMİ POLİTİKASININ BELİRLEYİCİ UNSURLARI

Tunus ve Fas'taki gösteri ve şiddetin büyük ölçüde gıda maddelerinin fiyatlarındaki artışların etkisiyle başlamış olduğunu ve bunun yanı sıra temel etkenlerin sosyal adaletsizlik, işsizlik ve yoksulluk olduğunu kabul edersek, o takdirde temel gıda maddelerinin fiyatlarına neden bu denli yüksek oranda zam yapılma gereği duyulduğu sorusunu sormamız gerekmektedir.

Çünkü daha önce, 1970'li yıllarda bu tür önlemlerin şiddetli halk hareketlerine neden olabildiği Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da (ve hattâ Brezilya'da) görülmüştü. 1977'de Mısır'da, 1979'da Sudan'da ve Fas'ta 1981 yılındaki 'ekmek isyanları' gıda maddelerine yapılan zamlara birer tepki olarak ortaya çıkmıştı. 1977 yılı Ocak ayında, Başkan Enver Sedat, Uluslararası Para Fonu ve Mısır'ın diğer alacaklılarının baskısıyla çok sayıda tüketim maddesine yapılan toplam sübvansiyonları 700 milyon dolar oranında azaltma kararı aldı; bunun sonucu olarak birçok temel ihtiyaç maddesinin fiyatlarında önemli artışlar oldu. Bazıları spontane, bazıları da örgütlü sokak gösterileri patlak verdi ve bunlar kısa zamanda Sedat rejimi aleyhtarı siyasal bir nitelik kazanmaya başladı. Kahire, İskenderiye ve diğer kentlerde yüzbinlerce genç ve işçinin gösterilerini polis durduramayınca askerî birlikler olaylara el koydu. İki günlük sürede 80 kişi öldü, yüzlerce kişi yaralandı ve 900 kişi tutuklandı. Enver Sedat'ın biran önce zamları geri alma kararı rejime yönelen tehlikenin büyümesini önledi.[52]

1979 yılının yazında, bütçe açıklarını kısmak konusunda baskı altında kalan Başkan Numeyri, birçok temel ihtiyaç maddesinin fiyatlarına zam kararı aldı; birkaç gün içinde Sudan'ın başkenti Hartum ve diğer kentlerin sokakları gıda maddeleri, yakacağa ve ulaşım araçlarına yapılan zamları protesto eden göstericilerle doldu. 10 gün süren gösterileri sonuçta polis kontrol altına alabildi ama bu arada hükümet zamları iptal edip piyasadaki ekmek ve et darlığına son vermek için önlemler almak zorunda bırakılmıştı. Fas'ta ise, daha üç yıl önce şeker, un, tereyağı ve yemeklik yağ gibi mallara Haziran 1981'de yapılan zamlar sonucu 1978'de fiyat artışlarını protesto amacıyla kurulmuş olan Demokratik İşçi Federasyonu tarafından bir uyarı grevi düzenlenmişti. Kazablanka kentinde şiddetli sokak gösterilerine dönüşen bu grevlere özel ve kamu sektöründen işçiler, öğrenciler, esnaf, gecekondu mahallelerindeki yoksul ve işsizler katıldı. Huzursuzluk ve gösteriler önce özel polis birliklerini, daha sonra da jandarma ve ordu birliklerini harekete geçirdi; iki gün süren gösteriler sırasında kentte çok sayıda insan öldürüldü: ölü sayısı, değişik kaynaklara göre 637 ile 1000 arasında değişiyordu.[53]

Bu üç örnekte de kitlesel nitelikte sosyal protesto hareketinden söz etmek yanlış olmaz. Bunlar 1978 ve 79'da Tunus ve Fas'ta görülen planlı ve örgütlü grev ve direniş hareketlerinden çok farklıydılar. Diğer yandan, bu grevler de genel olarak halk tarafından desteklenmiş ve kolluk kuvvetlerince şiddetli

52 Bu olayların ve nedenlerinin bir analizi için bkz. M.G.Weinbaum "Food and Political Stability in the Middle East", **Studies in Comparative International Development**, cilt 15 (Yaz 1980), s.3-26.

53 **The Guardian Weekly**, 12 Temmuz 1981.

bir biçimde bastırılmıştır. Sonuç olarak da yasal ve sendikal haklar tarafından korunan işçi kesimi ücret artışları biçiminde önemli ödünler koparabilmiştir. Tunus'ta 1970'li yılların ortalarında artan ekonomik hoşnutsuzluk bir dizi grevde ifadesini bulmuştu; 1977'nin ortalarına doğru grev dalgası büyümüş ve ekonominin bazı belli başlı sektörlerini felce uğratmıştı. Hükümet de ordu birliklerini grevcilerle mücadelede yardıma çağırınca, Tunus Genel İşçi Birliği (U.G.T.T.) 26 Ocak 1978'de bütün ülke çapında genel greve gitti; hükümet içindeki sertlik yanlıları da grevi bastırmak ve sendikaların gücünü ortadan kaldırmak için bu olaydan yararlanmak istediler. Genel grev sırasında başkent Tunus'ta gösteriler başlayınca da orduya açık kart verildi. Çıkan çatışmalar sırasında ölenlerin sayısı 46 ile 200 arasında tahmin ediliyor. Ayrıca 800 kişi de tutuklanmıştı. Kısa bir süre sonra binlerce sendikacı tutuklanıp özel mahkemelerce yargılandılar, tüm sendika liderleri de gözaltına alındı. 1978 yılında Fas'ın ödemeler dengesindeki durmadan büyüyen açık, hükümeti 'kemerleri sıkma politikası'na itmişti. Bunu Nisan ve Mayıs aylarında bir grev dalgası izlemiş, ancak hayat pahalılığı ve enflasyon artmaya devam etmişti. 1978-79 kışında ve baharında birçok grev olmuştu. Bu grevlere öncelikle tekstil sanayiinde, bankalarda, ulaştırma sektöründe, limanlarda, madenlerde ve demiryollarındaki örgütlü işçiler ve öğretmenler katılmışlardır. Toplantı ve gösteriler şiddet kullanılarak dağıtılmış, fakat bu toplu eylemler sonucu tarım ve sanayideki asgari ücret yüzde 30 ve yüzde 40 oranlarında artırılmıştı.

Hayat pahalılığının ve özellikle temel gıda maddelerinin fiyatlarının artırılmasının, son yıllarda, geniş çapta ve görece etkinliği olan sosyal protesto hareketlerine yolaçtığının iyice bilinmesine rağmen, Tunus ve Fas hükümetleri 1983 yılının sonlarına doğru bu tür önlemleri alma gereğini niçin duydular? Tekrardan böyle bir riske girmenin sırası mıydı?

Bu tür bir kararın alınmasında, Mısır ve Sudan'da olduğu gibi, Fas ve Tunus'ta da başlıca etkenin, ödemeler dengesindeki açığı ortadan kaldırmak amacıyla iktisadî 'liberalizasyon'u ve sübvansiyonların kaldırılmasını öngören 'ekonomik istikrar' programlarının uygulanması yolunda baskı yapan uluslararası alacaklıların ve özellikle IMF'nin etkisinin büyük olduğu kuşkusuzdur. Fas'ta Kralın kendisi bile IMF ve diğer uluslararası alacaklı malî kurumlardan gelen 'kemerleri sıkma politikaları' uygulayıp 'serbest piyasa ekonomisi'ne geçilmesi yolundaki baskılara atıfta bulunmuştur. IMF'nin son yıllarda Üçüncü Dünya ülkelerine kredi verirken koyduğu koşullar 'liberalleşme' ve piyasa ekonomisine geçiş koşullarıdır. Aslında Tunus ve özellikle Fas son on yılda zaten liberal türde politikalar uygulayan ülkeler olduklarından, IMF'nin önerdiği somut önlemler onlar için bir 'temcit pilavı' olmaktan başka bir şey değildi. Ancak, 1980'lerin başlarına gelindiğinde Fas ve Tunus ekonomilerinin durumları iyice kötüleşmişti. Gerek uluslararası mali kurumlar gerekse bizzat ulusal hükümetler ödemeler dengesi açığının kapatılması ve orta vadede ekonominin düzelmesi için daha sıkı önlemlerin alınması gerektiğini kabul ediyorlardı.

Ekonomik güçlüklerin arttığı bir dönemde, ekonomiye 'liberal' açıdan yaklaşmayı taahhüt eden bir hükümetin gözünde, bazı temel tüketim maddelerine yapılan sübvansiyonların ekonomik maliyeti, bu sübvansiyonlar ortadan

kalkınca ortaya çıkacak sosyal maliyetten daha yüksek görülebilir. Desteğine gereksinme olan sosyal kesimler kemer sıkma politikasının gerekliliğine ikna edilebilir, bu politikalara karşı muhalefet yürütenler de baskı ya da kontrol altına alınabilirse, hükümetin temel ihtiyaç maddeleri sübvansiyonlarının kaldırılmasından doğacak sakıncaları ve siyasal sonuçları kontrol altına alması mümkünmüş gibi görülebilir.

1983 yılı sonbaharında yayınlanan Tunus Merkez Bankası Yıllık Raporu zor günlerin yaklaşmakta olduğunu haber veriyor, bir krizin muhtemel olduğunu da imâ ediyordu. Tunus'un belli başlı döviz kaynakları olan petrol ve fosfat üretiminin ve bu ürünlerin fiyatlarının son yıllarda düşmüş olması, Avrupa'daki durgunluktan olduğu kadar dinar'ın kurunun yüksek tutulmasından da etkilenen turizmde önemli bir azalma ve sanayi sektöründeki büyüme hızındaki düşüş, son yıllarda dış ödemeler dengesini olumsuz biçimde etkilemişti. 1983 yılının ilk on ayında dış ticaret dengesi açığının yüzde 24 gibi bir artış göstererek 738 milyon dinar'a varmasından sonra 1983 yılında ithal kısıtlamalarına gidilmiş ve bazı hammadde ve yarı mamullerin ithalatı 1982 yılının ithalatının yüzde sekseni düzeyinde dondurulmuştu. Tunus'un gelişme stratejisinde ikinci derecede bir yeri olan tarım sektöründe üretimin 1976 yılından beri artmamış olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hububat ithalatı giderek artmıştır. Son beş yılda durmadan artan enflasyon oranı da 1982'de ilk kez yüzde 10'un üzerine çıkmıştır. Bu koşullar altında, 1970'ten beri 'liberal' bir ekonomi politikası taahhüdünde bulunmuş olan bir hükümetin gözünde gıda maddelerine yapılan sübvansiyon, taşınması giderek ağırlaşan bir yük görünümünü kazanmıştır. 1983'te yalnızca ekmeğe yapılan sübvansiyon 112 milyon sterlin'e ulaşmıştı; 1984'te ise bu meblağın 140 milyon sterlin'e çıkması bekleniyordu. Bu rakam toplam Yurtiçi Gayrısafi Hasıla'nın yüzde 2'sine eşittir. Hububata dayalı ürünlere (ekmek, un, irmik, kuskus) yapılan sübvansiyonlar, 259 milyon dinar'lık (255 milyon sterlin) toplam gıda maddeleri sübvansiyonunun yüzde 60'ını oluşturmaktadır.[54]

Ancak, son beş yıl içinde Tunus ekonomisindeki kötüye gidişin, büyük bir bunran boyutuna ulaştığı söylenemez. Bazı gözlemcilere göre,

> *Mali açıdan sübvansiyon kaldırılması bir zorunluluk değildi. Gıda maddelerine sübvansiyonlar Gayrısafi Yurtiçi Hasıla'nın yüzde 2'sine ulaşmış ve gıda maddeleri ithalatı da sürekli artıyordu. Ancak, diğer bazı Üçüncü Dünya Ülkeleri gibi Tunus bu ithalatı ödeyebilmede herhangi bir zorlukla karşılaşmamıştı. Tunus'un toplam 3.4 milyar dolar'lık dış borç yüküyle yılda yüzde 16'lık dış borç ödeme oranı diğer Üçüncü Dünya Ülkeleri ile kıyaslandığında, makul sayılmalıdır.*[55]

Genellikle IMF'nin önerdiği ekonomi politikalarına yakınlığıyla bilinen **Financial Times** "Tunus Hükümeti'nin bütçeye yük olan gıda maddelerine sübvansiyonların kaldırılması amacıyla kullandığı yöntem, bu işin nasıl **yapılma-**

54 **The Economist**, 14 Ocak 1984.
55 **The Financial Times**, 9 Ocak 1984.

ması gerektiği konusunda iyi bir ders olmuştur''[56] şeklinde bir yorum yapabiliyordu. Bu gazeteye göre hata, sübvansiyonların kaldırılmasında değil, temel gıda maddelerine yapılan zammın boyut ve zamanlamasıyla, bu zammın toplumsal ve siyasal sonuçlarının iyi tartılamamış olmasından kaynaklanıyordu. **Financial Times**'a göre ''Ne Dünya Bankası, ne de IMF, Tunus Hükümeti'nin yılın başında uygulamaya koyduğu sübvansiyon politikasını önermiş ya da desteklemiş olamaz.''[57] Gerçekte durum hiç de böyle değildir; gerek IMF'nin gerekse Dünya Bankası'nın Fas dahil olmak üzere birçok Üçüncü Dünya Ülkesi'ne, sosyal ve siyasal sonuçları gözönüne almadan, her ne pahasına olursa olsun 'kemerleri sıkma politikası' uygulamaları yolunda baskı yaptıkları bilinmektedir. Ancak, Tunus Hükümeti'nce alınan önlemlerin aslında stratejik değil, taktik nitelikte hatalar içerdiği görüşünün bazı Tunuslularca da paylaşılması ilginçtir. Örneğin, 1980'den itibaren akaryakıt sübvansiyonlarının tedricen ve hiçbir sosyal tepkiye yol açmaksızın kaldırılmasından sorumlu olan eski Ekonomi Bakanı Azouz Lasram, temel ihtiyaç maddelerine sübvansiyonların ani bir biçimde kaldırılmasının siyasal sonuçlarından çekindiği için 1983 yılının Ekim ayında istifa etmişti. Hububat ürünlerine sübvansiyonların kaldırılmasının yol açacağı fiyat artışlarının sosyal huzursuzluğa yol açabileceğinin farkında olan Lasram, yoksul kesimlerin korunması gerektiğini savunuyordu. Oysa, sonuç olarak, daha ziyade orta sınıfların tüketmekte olduğu **baguette** tipi ekmeğe yapılan zam oranı, daha çok yoksul halkın kullandığı normal ekmekle güney yöresinin temel gıda maddesi olan kuskusa yapılan zamdan daha düşük oranda olmuştur. Diğer yandan, ücretlilerin yalnız örgütlü kesimini temsil etmesine rağmen Tunus'un tek sendikal konfederasyonu olan U.G.T.T.'nin, sosyal adalet ilkelerine aykırı olan bu hızlı fiyat artışlarının doğuracağı ekonomik ve siyasal sorunların bilincine varıp, zamların ilanından önce yoksul kesimler için hükümetten bazı ödünler koparmaya çalışmış olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, U.G.T.T. gösterilerin başlamasından sonra, 5 Ocak tarihinde bazı bakanlarla yapılan toplantılarda hükümetten zamların etkisini telafi edecek önlemlerin alınmasını da taleb etmiştir. Nitekim 2 Ocak'ta hükümet, televizyon aracılığıyla en yoksul ailelere ücret artışları yoluyla ayda kişi başına 1.5 dinar olmak üzere ve aile fertlerinin 6 kişiyi aşmaması koşuluyla (yani ayda 9 dinar'lık bir tavan ödemeyle) sosyal yardım yapılacağını açıklamıştı. Ancak, güneyli bir gözlemcinin hemen işaret ettiği gibi,

> *Bu yardım yalnızca düzenli bir işi olan aile reislerine yönelikti. Güney'de yaşayan halkın çoğunluğunu oluşturan çiftçiler, küçük esnaf, mevsimlik işçiler ve işsizler bundan yararlanamayacaklardı. Bu yardımdan yararlanamayacak olanlar arasında yaşlıları, dul ve yetimleri de saymak gerekir.* [58]

6 Ocak'ta Başkan Burgiba zamları iptal ettiğinde, aynı zamanda ''hükümetten, üç ay içinde zamların yoksul halk üzerindeki etkilerini de gözönüne

56 **The Financial Times**, 9 Ocak 1984.
57 **The Financial Times**, 9 Ocak 1984.
58 **Le Monde**, 31 Ocak 1984.

alan bir bütçe hazırlamasını taleb ettiğini''[59] de açıkladı: 1984'ün Mart ayında Meclis'e sunulan yeni bütçe tasarısında tütün ve akaryakıt üzerindeki vergileri artırıp devlet yatırımlarını kısmayı amaçlayan öneriler yer alıyordu; bu önlemler maliyeye 40 milyon dinar'lık ek kaynak oluşturacaktı. Mart ve Temmuz 1984 ayları arasında birkaç gıda maddesiyle bazı kamu hizmetlerine yapılan zamlar hiçbir sosyal tepkiye yol açmadı. Aynı şekilde ekmek ve irmiğe 10 Temmuz 1984 tarihinde yapılan 10 milim'lik zam da Tunus halkının büyük çoğunluğunda hiçbir protestoya neden olmadı. O takdirde daha önceki temel gıda maddelerinin fiyatlarını aniden ve bu denli yüksek bir oranda artırma kararı nasıl alınabilmişti? Nedenlerden biri Başbakan Mzali tarafından daha sonra gazetecilerle yaptığı bir görüşmede verilmiştir; sübvansiyonların kaldırılmasıyla hububat ürünlerinin fiyatlarının ikiyle çarpılmasından toplam olarak 140 milyon dinar'lık tasarruf sağlanacaktı. Oysa, Başbakan Mzali'ye göre ''Hükümet böyle bir tasarruf yapmak için yalnızca yeni vergilere güvenseydi enflasyon oranı 1982'ninkinin üzerine çıkar ve gerekli tasarrufun beşte biri bile yapılamamış olurdu.''[60] Mzali 1982'de enflasyon oranının yüzde 14, 1983'te ise yalnızca yüzde 4.5 olduğuna dikkati çekerek vergileri artırmanın enflasyonu 1982'deki düzeyine çıkaracağını ekliyordu. Ocak kararlarının alınabilmesinin bir başka nedeni de hükümetin orta sınıfların desteğine sınırsız güveninde, sendikalarda örgütlü işçi kesiminin önlemleri sessizce kabul edeceği yolundaki güçlü inancında aramak yanlış olmaz. Genel ekonomik durumun zamanla düzeleceği vaadiyle en yoksul kesime verilen birkaç ödünün durumu 'idare' etmeye yeteceğine inanmıştı Tunus Hükümeti. Son olarak da hükümetin, güvenlik kuvvetlerinin gerekirse durumu kontrol altında tutup sosyal huzursuzlukların büyük boyutlar kazanmasına engel olabileceğine kesin gözüyle baktığını vurgulamak gerek.

Oysa olaylar çıktığında protestoların örgütlü emek kesiminden ve, (öğrencileri saymazsak) orta sınıflardan değil, öncelikle yoksul ve işsizlerden geldiği görüldü. Diğer yandan, güvenlik güçlerinin de gösterileri barışçı yoldan ve etkin bir biçimde kontrol altında tutamadıklarına ve şiddetin giderek tırmanmasına tanık olundu. Açıkçası hükümetin, Tunus halkının tepkileri ve 'yeni' ekonomik politikanın uygulanmasında devlet güçlerinin etkinliği konularındaki hesapları çarşıya uymadı.

Tunus ekonomisinin 1980'li yılların başında ciddi sorunlarla karşı karşıya olmasına karşılık Fas ekonomisi aynı dönemde büyük bir krize girmişti bile. Fas ekonomisinin bu yıllarda belirleyici özelliği dış borçlarının hacmidir. Bu dış borçların bugün ulaştığı miktar 11 milyar dolardır. Dış borçların faiz ve anapara ödemeleri ise 1976'daki 700 milyon dirhem'lik düzeyden 1980'de 2.500 milyona çıkmıştı ve 1983'te de 5.000 milyona çıkması bekleniyordu. İç ekonomik sorunlar, dünya çapındaki fiyat hareketleri ve Batı Sahra'daki savaş bu durumun başlıca nedenleri arasında. Fas'ta gerek tarımsal, gerekse sınai üretim son on yıl içinde genellikle aynı düzeyde kalmış, Avrupa'daki işçilerin yolladığı dövizlerin yanı sıra, ülkenin en önemli döviz kaynağı olan fosfatın uluslararası piyasalardaki fiyatı da 1970'li yılların sonlarında sürekli

59 **Le Monde**, 7 Ocak 1984.
60 **Le Monde**, 7 Ocak 1984.

azalma göstermiştir. Fas'ın toplam ihracatı 1975'teki 6.200 milyon dirhem'lik düzeyinden 1979'da 7.300 milyon dirhem'e çıkarken ithalat, aynı dönemde 10.400 milyon dirhem'den 14.300 milyon dirhem'e çıkmıştı.[61] 1950'li yıllarda bir tahıl ihracatçısı durumunda olan Fas, 1970'lerin sonlarında tahıl gereksinmesinin yüzde 40 ila 50'sini ithal etmek durumundadır; 1970'lerin başında toplam ithalatın yüzde 4'ünü oluşturan tahıl ithalatının göreli ağırlığı 1978'de yüzde 9'a çıkmıştı. Avrupa'daki Faslı işçilerin yolladıkları dövizlerle turizm gelirleri giderek Fas'ın ticaret açığını kapatamaz duruma gelmiş ve buna paralel olarak ülkenin dış borçlara ve yardıma bağımlılık derecesi artmıştır.

1983'ün ikinci yarısında Fas'ın ticari bankalara 1984'te ödemesi gereken 530 milyon dolar tutarındaki borcun ertelenmesi girişimleri de başarılı olamamıştı. Ağustos ayında Fas Hükümeti yeni bir istikrar programı açıkladı. Eylül ayında IMF daha önce Fas Hükümeti'ne önermiş olduğu 'iktisadi istikrar' programını resmen onayladı ve bu programın uygulanmasını, yeni ödemelerin bir önkoşulu olduğunu açıkladı. İstikrar programının başlıca ögeleri şunlardı: Dirhem'in değerinin sürekli ayarlanması; borç ödemelerinin ertelenmesi; kamu yatırımları dahil olmak üzere kamu harcamalarında genel bir kısıntı programı; temel gıda maddelerine yapılan tüm sübvansiyonların kaldırılması. Ağustos ayında yüzde 10 oranındaki bir ilk devalüasyonla birlikte bazı zamlar yapılmıştı. Aralık ayının başında da ülkenin dış borç ödemelerinin bir kısmının ertelenme işlemlerinin, IMF'nin onayı sayesinde, normal biçimde yapılabildiği açıklanıyordu. Görünen "halkın kemer sıkma politikalarıyla önümüzdeki birkaç yılın zor koşullarını alçakgönüllülükle kabullendiği"[62] idi.

Ancak, programın kabulünü izleyecek olan ilk yıl için dahi durum pek parlak görünmüyordu. 1984'te dış borç anapara ve faiz ödemelerinin ülkenin toplam döviz gelirinin aşağı yukarı yüzde 40'ını götüreceği hesaplanıyordu. Diğer yandan, tüm ithalat kısıtlamalarına rağmen dış ticaret dengesi açığının önemli ölçüde azalacağı da kesin değildi. Bu açık 1983'te yüzde 27 oranında azaltılmıştı. 1984 yılı toplam yatırımlarının 1981-85 Ekonomik Planı'nın projeksiyonlarına oranla üçte bir oranında, 1985 yılı yatırımlarının da neredeyse yüzde 40 oranında düşük olması bekleniyordu. Bu duruma IMF'nin kamu harcamalarının kısılması yolunda yaptığı sürekli baskı eklenince, hükümet, çıkış yolunu gıda maddelerine yapılan sübvansiyonları daha da kısmakta buldu ve 1984 yılı bütçe tasarısına birçok zam önerisi daha kondu. Hemen söylemek gerekir ki, IMF'nin istikrar programı konusunda Fas'a yaptığı baskılar Tunus'a yapılanlardan çok daha şiddetli olmuştur. 1978-79 ve 1981 olayları henüz belleklerde taptazeyken (ve bir genel grevle en az Ocak 84'teki kadar şiddetli gösterilerin olduğu 1964-65 buhranı bile hafızalardan tamamen silinmemişken)[63] Fas Hükümeti'nin, 'büyük burjuvazi'nin tam desteği ve orta sınıfların pasifliğine rağmen, Ağustos 83'teki zamları gönül ra-

61 P.Sluglett ve M.Farouk-Sluglett "Modern Morocco: Political Immobilism, Economic Dependence", Lawless ve Findlay derl., **North Africa** içinde, s.88.
62 **The Financial Times**
63 J.D.Seddon, "Modern Morocco", **Moroccan Peasants**, s.187-188, 191-192.

natlığıyla yapabilmiş olduğunu sanmıyoruz. Ancak bu zamlara anında herhangi bir tepki olmamıştır. Hatta bu zamların, Tunus'takilere oranla, halkta bir şok tesiri yapmadığını kanıtlayıcı nitelikte ipuçları vardır. Her şeyden önce Fas'taki bu zamlar iki yıldır sürekli olarak artan gıda maddeleri fiyatlarının ardından geliyordu; oysa Tunus'ta fiyatlar yıllardır sabit tutulmuştu. Ayrıca, Fas'taki zamlar oran olarak yüzde 20 ilâ 35 arasında değişiyordu; oysa Tunus'ta zam oranı yüzde 100 olmuştu. Son olarak, örgütlü işçi kesiminin bazı bölümlerine verilen ücret zamları, örgütlü grev tehlikesini büyük ölçüde ortadan kaldırmıştı. Ancak, her ne kadar bu önlemler Fas halkını derhal sokak gösterilerine itmediyse de, son on yıl içerisinde yaşam düzeyleri giderek düşmüş bulunan kitlelerin tatminsizlik ve umutsuzluk duygularını artırmış olduğunda kuşku yoktur. Aralık ayında ikinci zam dalgası eklenince de durumun Ocak ayının 'ekmek isyanı'na dönüştüğü görülüyor. Gösteriler patlak verdiği zaman hükümetin ilk tepkisi ordu dahil tüm güvenlik güçlerini göstericilerin üzerine salmak oldu; bu tepkinin uzun vadedeki siyasal sakıncaları anlaşılınca da Devlet Başkanı duruma müdahale edip Fas halkına artık zam yapılmayacağı konusunda teminat vermek gereksinimini duydu.

Tunus ve Fas'ta son on yıldır izlenen 'ekonomik liberalizm' politikaları mantıksal olarak sosyal adaletin bozulmasına, bu yılın başında patlak veren şiddetli gösterilerin altında yatan temel neden olan işsizlik ve yoksulluğun artmasına yol açmıştır. Ekonominin dünya çapında bir daralma dönemi geçirdiği sırada izlenilen 'açık kapı' stratejisinin bir tuzak, bir yanılsama olduğu ortaya çıkmıştır. Fas'ın ''Monarşinin izlediği ekonomi politikalarının mantığı içine hapsolduğu ve bu mantığın gıda maddeleri ithalatına, giderek büyüyen bir dış ticaret açığına ve yabancı sermayeyle uluslararası malî kurumlara giderek büyüyen bir bağımlılığa''[64] yol açtığı gözlenmektedir. Tunus için ise ''hükümetin ekonomiyi giderek dışa açma politikasının Tunus'un kendi ekonomik geleceğini tayin edebilme olanağını elinden aldığı''[65] doğrultusunda yorumlar yapılmıştır.

Başta IMF olmak üzere uluslararası malî kuruluşlardan gelen baskılarla; Fas ve Tunus ekonomilerinin dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi sağlamak için giderek 'dışa dönük' bir nitelik kazanması birtakım kısıt ve dürtüleri de beraberlerinde getirmektedir. Ancak, belli bir ekonomi politikasını belirleyen güçlerin yalnızca dış kaynaklı olduğunu ileri sürmek doğru olmaz. Tıpkı bunları sadece 'kralın politikası' ya da 'hükümetin kararları' olarak nitelemenin yetersiz kaldığı gibi. Nihai olarak, izlenen ekonomi politikalarıyla bunların toplumsal sonuç ve uzantılarını, kökenlerini çağdaş Tunus ve Fas'ın sınıf yapılarında, toplumsal dinamiklerinde ve siyasal egemenliklerini sürdüren bazı ekonomik çıkar gruplarının varlığında aramak gerekmektedir.

Tunus ve Fas'ın sosyal yapı ve sınıfsal dinamiklerinin ayrıntılı bir analizine girecek değiliz. Böyle bir analiz, burjuvazinin bazı kesimlerinin ekonomik ve siyasal egemenliğini sürdürüp hükümeti son on yılda (Fas'ta son yirmi yılda) nasıl dışa dönük, ihracata yönelik 'liberal' politikalar uygulamaya sürükleyebildiğinin ve bu politikaların orta sınıfların genellikle yararına olmasına kar-

64 P.Sluglett ve M.Farouk-Sluglett, ''Modern Morocco'', s.89.
65 A.Findlay **''Tunisia: The Vicissitudes**' s.236.

şın işçi ve köylülerin çoğunluğunun aleyhine geliştiğinin incelenmesi gerekmektedir. Sermayenin çeşitli kesimleri arasındaki çekişmeyle, sermayeyle emek arasındaki mücadele, nüfusun önemli bir kesiminin marjinalleştirilmesine ve büyük sermaye lehine olan politikaların sürgit devam etmesine yol açmıştır. Ancak, bu politikalar, kendi sosyal ve siyasal çelişkilerini yaratmanın yanı sıra, ulusal ekonominin buhranını giderek derinleştirmiştir. Önümüzdeki yıllarda dünya ekonomisinin genel durgunluğu ortadan kalkmadığı takdirde (bu durgunluğun 1980'li yılların sonuyla 1990'ların başından önce azalması zaten pek beklenmiyor) bu çelişkilerin de artması olasıdır.

Gıda maddeleri sübvansiyonlarının kaldırılmasının yol açtığı huzursuzluklardan sonra Tunus ve Fas hükümetlerinin benzer politikaları -fakat daha ılımlı bir biçimde- sürdürmeye çalışacakları tahmin edilebilir. Diğer yandan, gösterilere yöneltilen bazı tepkilerden, ileride 'güvenlik kuvvetlerinin'takviyesi yoluna gidileceği de anlaşılıyor. Tunus'ta sosyal huzursuzlukların ilk belirtilerini kontrol altında tutamayan eski İçişleri Bakanı Driss Guiga 7 Ocak tarihinde Başbakan Mzali tarafından görevinden alınmış, daha sonra da ihanetle suçlanmıştır; İçişleri Bakanlığı görevini kendi devralan Başbakan Mzali de şu açıklamayı yapmıştı: ''Ocak olaylarından alınması gereken ilk ders, güvenlik güçlerini her türlü olaya gerekli tepkiyi gösterebilmeleri için yeniden örgütlemek gerektiğidir.''[66] 'Düdüklü tencerenin kapağını daha sıkıca kapayıp altını hafifçe kısmak' olarak tanımlayabileceğimiz bu politikanın başarılı olup olamayacağını zaman gösterecektir.

Ocak 1984 huzursuzluk ve gösterilerinin Tunus ve Fas'ta açtığı yaraların, ekonomi politikasında stratejik nitelikte tümden değişimlere değil, küçük taktik kaymalara yol açması daha olası görünmektedir. Ancak bu olayların, uzun süredir güdülen bu 'liberal' ya da 'açık kapı' politikaları tarafından çıkarları önemli ölçüde zedelenen kitleler arasında alternatif bir ekonomi politikası arayışlarını da teşvik etmesi beklenebilir. Bu olaylardan muhalefet partilerinin ve sendikaların da bir şeyler öğreneceğini umuyorum. Sendikalarla muhalefet partilerin siyasal stratejilerini yeniden gözden geçirip artık geniş tabanlı bir işçi sınıfı hareketinin 'örgütlü' işçiler kadar örgütsüz işçilerle, işsizleri de içermesi gerektiğini, orta sınıfların ihmal edilmiş kesimlerini de kapsaması gerektiğini teslim etmelerinin zamanı gelmiştir.

Çeviren: Cem Behar

66 **Jeune Afrique**, 8 Şubat 1984.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

A Winter of Discontent- Economic Policy and Social Unrest in Tunusia and Morocco

David Seddon

Summary

The article deals with both the immediate causes and the underlying determinants of social unrest in Tunusia and Morocco in January 1984. Violent demonstrations followed the introduction of austerity measures by Tunusian and Moroccan governments as part of the 'economic stabilisation' programmes approved by the IMF and the World Bank. In Tunusia the sudden doubling of prices of basic foodstuffs resulting from the removal of subsidies triggered off mass uprisings in the underprivileged southern region and protest spread to the popular districts and shanty towns in the provincial urban centres. In Morocco the increase in school fees initiated demonstrations by university students who were joined by the unemployed youth in provincial towns especially in the disadvantaged north and northeastren regions. Both the concentration of unrest in underprivileged regions and the composition of participants- mainly, unemployed or the casually employed and the underemployed- in both countries suggest that increased school fees and price increases in basic foodstuffs served to mobilise deeper feelings of resentment that stemmed from underlying problems of inequality, unemploymant, poverty, and a sense of political and social marginalisation. In this context the author stresses the fact that in both countries 'organised' labour who benefit from wage increases and from protection of trade unions and legislation did not participate in the demonstrations. At the same time, the article points to the spon-

taneous character of the mass uprisings. Despite the claims of both governments that the unrest was the work of politically motivated agitators, i.e. Libyans, Khomeini inspired Islamic fundamentalists, Marxist-Leninists, communists, all evidence suggests that these groups were taken by surprise by what was essentially a popular protest and sought simply to join in after the fact.

The author then asks the question why the Tunusian and Moroccan governments took the risk of adopting measures which were likely to affect large segments of their already impoverished populations. First, the author cites the pressure on both governments from international creditors, especially the IMF, to reduce large balance of payments deficits through a 'economic stabilisation' programme encouraging 'liberalisation' of the economy and removal of subsidies, as an important factor in the adoption of these measures. The creditors were urging for more stringent measures to improve the balance of payments situation given the failure of broadly 'liberal' economic policies that prevailed in Tunusia and Morocco in the past decade. Secondly, the author points to the reliance, by both governments, on the support of 'organised' labour and middle class for the austerity measures. Reliance on the consensus of these groups coupled with the belief in the effectivity of security forces, assured the Moroccan and Tunusian governments that they could manage the social and political repercussions of the hard-line on food subsidies. These calculations largely misfired: when protest came, it did not come from the middle class- with the exception of university students who are anticipating graduate unemployment- and from 'organised'labour; it came from the disinherited. Nor could the security forces control the mass uprisings effectively, they simply repressed it in a bloody fashion.

Based on these observations, the author argues that logic of economic policies pursued in Morocco and Tunusia in the past decade, that is 'economic liberalism', led directly to the growth of inequality, unemployment, social deprivation. In a period of world economic recession 'open door' stategy for economic development has proved a snare, a delusion. As a result of this policy, dependence of of both Tunusia and Morocco on international financial institutions and on foreing capital increased, while public investments declined and agriculture stagnated resulting in increased food imports. At the same time the author makes the point that, forces that determine social and economic policy are not only those from 'outside', a more comprehensive analysis has to investigate the distinctive class structures in the individual countries and the dominance of certain economic interests in the political sphere. The following questions are to be studied in each case: how do different factions of the bourgeoisie maintain their predominance in the political and economic spheres thus ensuring the government to pursue 'liberal', export-oriented policies at the expense of the majority of workers and peasants; what is the nature of the struggle between different factions of capital and between capital and organised labour that lead to the marginalisation of large segments of the population and in the perpetuation of policies favoring capital.

The author concludes that the 'liberal' economic policies have created their own contradictions and deepened the crisis of national econnomies in Tunusia and Morocco. With continuing world recession these contradictions will increase. On the other hand, the governments will continue to pursue broadly similar policies in a more moderate fashion and are likely to strenghten the forces of law and order

to contain future unrest. Yet, the social protest of January 1984 in both countries may stimulate a serious consideration of an alternative economic strategy on the part of those whose interests are not best served by 'liberalisation'.

Bilim/İlerleme/Aydınlanma

Osmanlı Aydınındaki Değişme ve 'Bilim'

*M.Şükrü Hanioğlu**

Osmanlı yöneticilerinin şartların zorladığı basit bir teknoloji ithali olarak gördükleri Batı ile temas ve onu taklit ederek modernleşme çabaları sonunda kendilerinin hiç de beklemedikleri bir tarzda sonuçlanmış, genel bir zihniyet değişikliği ile içinden çıktıkları toplumsal realitenin tamamen dışında ve onunla çatışan bir toplumsal gerçekliği düşleyebilen bir seçkinler grubunu ortaya çıkartmıştır. Bu, yöneticilerin beklemedikleri kadar istemedikleri de bir sonuçtu. Yöneticiler Paris'e gerekli teknolojik bilgileri almaları için gönderdikleri öğrencilere şehir dışında bir konak kiralayarak, aralarında yalnızca Türkçe ve Arapça konuşmalarını temin ederek, gerekli konularda en muktedir öğretmenlerden tercümanlar aracılığı ile ders aldırarak ve bunun sonucunda Batı'nın zararlı kültürü ve değerlerine saplanmadan onları Osmanlı modernleşmesini sağlayacak bilgilerle ülkeye döndermeyi arzulamaktadırlar.[1] Ancak yakın tarihimizdeki önemli toplumsal değişikliklerin dönüm noktasının bu kimselerde meydana gelen zihniyet değişikliği olduğunda kuşku yoktur.

Batı ile temasa geçtiğini gördüğümüz Osmanlı aydınları ilk olarak çok değişik bir yapı ile karşı karşıya oldukları kanaatine varmışlardır.[2] Ama çoğunlukla artık kendi değerlerinin içinde yaşadıkları evreni açıklamakta ne kadar yeter-

*İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

1 **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,** no. E. 1518-1/XIX. y.y.

2 Çarpıcı olması bakımından aşağıdaki örnek seçilmiştir. Ancak, bu kanaat yani çok değişik bir yapı karşısında bulundukları fikri her alanda rahatlıkla gözlemlenebilir: "....Frenklerin büyük ziyafetlerine meduvv olan misafirinde karı galabalığı olduğu halde sofra başında karıları oturub erkekleri orada ayak üzre durarak aç köpek kasab ciğerine bakar gibi karıların ellerine bakarlar eğer insaf edüb karılar ânlara bir lokma şey verirler ise alub yerler, vermezler ise aç gelüb aç giderler..." **Sefaret-nâme-i Vâhid Efendi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (İÜK)- İbnülemin Mahmud Kemâl İnal Yazmaları,** T.3040/1, varak 7/II; 8/I.

siz kaldığı konusunda, biraz da aşağılık kompleksi içinde[3] itiraf ettikleri nokta bu değişik yapının aynı zamanda büyük bir üstünlüğü de ihtiva etmesidir:

> *...Avrupa'da meşhud olan servet-i tabiîye ve sınaîyenin ekserisi ahalisinin himmetiyle kıtaat-ı saireden nakl ve celb kılındığı âzâde-i kayd ü beyân bir keyfiyetdir. Fakat bâlâdan beri zikr ü beyân olunduğu üzre Avrupa kıt'ası.. zaten çıblak ve hâlî bir arz-ı gayr-ı ma'mûr iken insanın kuvve-i akliyesi ve terbiye cihetiyle hasıl olan vatan muhabbeti ve gayreti semeresi olarak arz-ı mezkûr büsbütün suret-i diğere mütehavvil ve mütebeddil olmuşdur... Hâsılı Avrupa zaten sairleri yanında bir kıt'a-i sagira iken fünûn ve ulûmun ilerlemesi cihetiyle şimdi bütün kuvvet-i insaniyenin merkezi olmuş yâni rûy-i arzde mutavattun kâffe milel ve ümem... Avrupalıların hükm-i kavaninine itba' ve ittisâl eylemiştir.. Avrupalılar havayı dahi zabt ve teshire çalışub her ne kadar su üzerinde keyf-i maişa-i seyr ü seyahat etdikleri gibi havada dahi seyr ü harekete muktedir değil iseler de kürre-i arzdan dahi infikâk ve infisâl ile eflâk ü semavâtı bizzat seyr ü seyahata bir tarik ve çâre bulamamışlar ise de usûl-i felekiyyeyi bayağı ve bizzat görmüş gibi kuvve-i ilm ü san'atlarıyla fehm ü idrâk eylemişlerdir. Hâsılı kelâm ve ulûm ve fünûnu Avrupalılar teksîr edüb bundan böyle ulûm-u hazıra-i mevcûdenin muhafazasıyla beraber nice ulûm ve kemâlâta ve sanayiin zuhuruna muvaffak olacakları derkârdır...* [4]

İşte "kürre-i arzın vüs'atce en küçüğü ise de medeniyet ve ma'mûriyet cihetiyle birincisi..." olduğu belirtilen [5] Avrupa hakkındaki bu düşünceler onunla temasta bulunan kimseler tarafından fazlasıyla romantize edilen bu yapının aktarılmasının kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu sonucuna bağlanmaktaydı. Bir Osmanlı zabiti çok üzülerek belirtmesine karşılık artık bu işi Batılılardan öğrenmekten başka bir çârenin kalmadığını açıklamak zorunda kalıyordu:

> *..Eyyâm-ı tufuliyetimden bu ana dek tarik-i cihad-ı gazada sarf-ı nakdine-i ömr-gîr-i emekdâr idüb umur-i muharebede... Ancak tavaif-i nasaranın ahvâl-i cenk ve harbde olan maharet ve tarz ve tavr ü âdet ve imâl etdikleri edevât ve âletlerde maharetleri ne vechiledir haric-i hayyita-i idrakim olmağla âna dahi tahsîl-i vukuf ederim ki devlet-i aliyye-i ebed-peyvend-i Osmanî ibtida zuhurlarında...* [6]

Gene, Viyana'ya gönderilen ve dört sene orada kaldıktan sonra bir çeviri yapan Osmanlı matematikçisi de saygı dolu sözlerinin ardından artık söz konusu üstünlüğün tartışılmaz bir boyutta olduğunu itiraf etmektedir:

3 **Ebubekir Ratib Efendi'nin Sefaretnâmesidir,** İÜK-Türkçe Yazmalar (TY), 6096, varak 22-23.

4 **Avrupa Medeniyeti ve Ümranı Hakkında Risâle,** İÜK-C.7, 6623, varak 3/II, 4/II, 6/I-II'den derlenmiştir.

5 Meclis-i Vâlâ Mütercimlerden Kadri, "Avrupa Kıt'asının Mevki'-i Coğrafisi ve Ahvâl-i Tarihiyesine Dair Bâzı Malumât-ı Mücmeledir", **Mecmua-i Fünun,** no.3 (Rebiy'ülevvel 1279), ş.111.

6 **Bir Osmanlı Zabiti ile Bir Ecnabi Zabitanın Mükâmelesi,** İÜK-TY, 3984, varak 22 v.d.

> *....ve her ne kadar memalik-i mahruset'ül mülûk-i şâhânelerinde her dürlü ulûm-i âliye ve fünûn-i celîle tahsil olunmakda ise de Avrupalılar usûl-i medeniyetleri iktizasınca fünûn-i mütenevvîada ileri gelmiş olduklarından bendegân-i saltanat-ı saniyelerinin Avrupa lisanları üzre dahi mahallinde iktisab-ı maarif ve malûmat eylemeleri murad-ı mekârim-i itibâr-ı şâhâneleri bulunduğuna mebni...* [7]

Avrupa'nın tartışılmaz üstünlüğünü ifade etmeye çalışan bu kimselerin anlatımları incelendiğinde ilk göze çarpan husus biraz fazlaca kullanılan 'ulûm ve fünûn' sözleri olmaktadır. Üstelik bu kavramlar fazlaca işlenmekle kalmayıp üstünlüğün nedenlerinin belirtildiği alanlarda kullanılmaktadırlar. Kısacası, Osmanlı entellektüeli bu korkunç gelişmenin yaratıcısını keşfetmiştir. Bu da 'ulûm ve fünûn'dan başka bir şey değildir. Mustafa Sami Bey'in ifadesiyle 'ulûm ve fünûn' böyle bir üstünlüğün belirleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır:

> *....ve zukûr ve inâs mecmu' Avrupa ahalisi okuyub yazmakdan haberdâr olarak bâtahsis Fransa'da her şahs ve bayağı bir hammal kendisüne aid bir mektubu olsun ketb ü kıraate muktedirdir. Velhasıl hüner ve ma'rifet hususunda Avrupalıların sây ü ikdamı bir hadd-i intihâya vâsıl ve talim ve teallûm maddesi bir derece kesb-i suhûlet eylemişdir ki... Avrupalular ulûm semeresiyle hıfz-ı sıhhat ve def'i illetlerine pek eshel tarikler bulmuş oldukları malûm oldu. Gelelim her bir insan hayatda oldukca en evvel lâzım olan taayyüş hususunda ilmin dahl ü menafi'ine... Gelelim bunların bu kadar aşina olmalarının sebeb-ü badisine, çünki Avrupalılar dünyada en büyük ar ve hacalet cehalet olduğuna hükm ve imza eylemiş olduklarından artık bu babda devlet ve millete kemâliyle takayyüd ve ihtimâm ve bâlâda güzâr edildiği vechile ümmî dilsizlere varonca müstakil mektebler ve her bir fünûna lâyâd dershâneler inşasıyla herkes zükûr ve inâs evlâdlarını lâakal on sene mikdarı terbiyeye dikkat-i tam etmelerinden bir de ilm ziyadeleşdikce ilm-i cebrin dahi tezayidine vesili olarak vapur âlâtları icâd ve bu âlâtlar ile bir senede imâl olacak eşya bir günde inşâd ve sair bu misillû meselâ kimya fenninin tezayidiyle litografi hakk-ı fenni bulunarak bu vasıta ile bir kitab, kalem ile yazılacak müddetde iki bin cüz kitab tab' olunub böyle böyle her dürlü suhûletler...'"*[8] *Pratik olarak gözlemlenmesi mümkün bir hale gelmiş olan bu olay, Avrupalıların ilerlemelerinin de tek nedeni olarak görülmektedir. Bu kez bu alanda önde gelen isimlerden Sadık Rıfat Paşa'nın ifadesiyle:*

> *....Çünki bunların ulûm-i nakliyeden ma'ada ulûm-i akliyeden olan hikmet ve hey'et ve tababete ve musikiye ve ale-l-husus fünûn-i harbiye ve bahriye ve usûl-i politika-i düveliye ve maarif-i saireye itibarat-ı müfritesi olduğundan ânların mahsus mektebleri olarak usûlü vechile tahsîl ederler ve bunlardan başka tabâyi'-i eşyaya kesb-i vukûf etmek daha usûl-i*

7 Hamdi, **Beyân-ı Faide-i Cedide: Bera-yı Hall-ü Muâdelât-ı Âdide (Adediye?)-i Âliye Tercümesi,** (1266), Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları, varak 1/I.

8 Mustafa Sami, **Avrupa Risâlesi** (İstanbul, 1256), s.26, 35-6.

mer'iyeden bulunduğundan bilcümle hayvanat ve ma'deniyat ve nebatatın keyfiyet ve te'sisatını dahi tecrübe ile herbiri fünûn-i mahsusa hükmünde olarak iktizasını tahsîl eylerler... Ilm-i teşrihi dahi lâyıkıyla tecrübe ve ilmini tahsîl ederler, hasîs ve nefîs kâffe-i umûru fenn-i mahsus hükmüne koyub kitablar telif olunmuş olduğundan erbabı cümlesinin ilm ü amelisini kaidesince öğrenirler ve bu ikdamat cihetiyle o makûle ehl-i ulûm ve fünûn kesret üzre bulunub hele kendü lisanını okuyub yazmayan ve maslahat-ı zâtiyesini idare edecek kadar hesâb ve kitab bilmeyen zükûr ve inâs da yok hükmündedir..."[9]

Bu gelişmelerin bütün ve basit nedeni (bilim ve fünûn) kavramında özümsenmektedir.

Bu kanaatin Osmanlı aydınları üzerindeki en önemli etkisi düşünceleri içinde 'bilim' kavramının merkezî bir rol alması olmuştur. Bu tarihden itibaren 'bilim' kavramı, klâsik düşünce eserlerinde çeşitli şekillerde 'din' kavramının görmeye başladığı rolü üstlenmiştir. Artık herhangi bir konudaki iddialar sıralandıktan sonra Osmanlı aydınları klâsik yazarların yaptığı gibi[10] birbirinin ardına dinî kanıtları sıralayarak bunların isbatını sağlamak yerine, bu konunun 'bilim ve fünûn nokta-i nazarından' nasıl çözümlenebileceğini anlatmaktadırlar. Artık, Osmanlı aydınlarının birinci problemi olan devletin kurtarılması, devletin 'iyi' yönetimi bile ilme dayalı bir konu olarak sunulmaktadır:

...Ma'mûriyet-i mülk ve memleket kesret-i nüfûs ve ziraat ve san'at ve sermaye ve ticaret ve ahalice sây ü gayret ile hâsıl olur ise de bu dahi akl ve ilme menut ve muhtac olmakla tahsîl-i malûmata ikdam etmelidir... .[11]

Meşrulaştırma işlevi dahil olmak üzere 'bilim' ve 'akıl'dan aydınlar nezdinde dinin oynadığı rolleri üstlenmesi çok önemli bir değişiklik olmakla birlikte 'bilim'in burada aşkıncı **(trancendant)** bir yere oturtulduğu gözden kaçmamaktadır. Bu anlamı yanında 'bilim' Apter'ın **Consummatory** şeklinde tanımladığı bir değer ifade etmeye ve oldukça değişken bir görevi ifa etmeye başlamıştır.[12] Bunun doğal sonucu olarak da 'bilim' yerini aldığı 'din' ile çatışan bir nitelik kazanmakta idi. Örneğin Sadık Rıfat Paşa taassubun zararlarını anlattıktan sonra bize ilmin faydalarını açıklamaktadır:

Her ne kadar umur-u diniye ve mezhebiyede salâbet ve metanet tavr-ı memduh ise de taassub hal tahsin olunacak meslek değildir. Çünki, riya

9 **Avrupa'nın Ahvâline Dair Risâle**/ Asâr-ı Rıfat Paşa (İstanbul, 1275), s.10-11.

10 Güzel bir örnek için bkz. **İslâh ve Esbâb-ı Beka-yı Devlete Dair Padişah'a Hitaben Yazılmış Risâle,** İÜK-TY, D.2.798.

11 **Zeyl-i Risâle-i Ahlâk**/, Asâr-ı Rıfat Paşa (İstanbul, 1275), s.11.

12 David E.Apter, **The Politics of Modernization,** Chicago, 1967, s.84-87. Söz konusu kavramı daha iyi açıklayabilmek için şu örneği verebiliriz. Günümüzde sanayileşmeye çalışan toplumlar için bizzat "sanayileşme" ulaşılması gereken bir olaydır. Halbuki sanayileşme yapısı ortaya çıkmış olan toplumlarda böyle özel bir amacın tamamen dışında bir sosyal gelişme olmuştur.

ve taassub sıfat-ı makbûleden olmadığından başka taassub zât ve maslahat ve meslek ve milletce nice mazarrat ve dürlü dürlü hasarâtlara sebeb ve badi olduğu bedihidir... İlim bilmek demek olduğundan her şeyin iyisini öğrenmek ve bilmek sıfat-ı insaniyece en makbûl hal [ve] imtiyaz olduğundan kişi bilmediği şeyi öğrenmeğe heves ve sây ü gayret etmelidir... .[13]

Bunun gerçekten de Machiavelli'nin Avrupa siyasal düşüncesine getirdiği soğukkanlı ve din ve ahlâkı düşünce analizinin dışında bırakan bir yaklaşım biçimi olduğuna kuşku yoktur.[14] Nitekim, bir dergide "intihar" olayının giriş bölümünde her mezhepte yasaklandığının belirtilmesinden sonra tamamen bu tür bir analizle anlatıldığını görüyoruz.[15] 'Bilim'in, Osmanlı aydınlarının nazarında aldığı bu yeni yer, kısa süre sonra kamuoyunda 'din-bilim' çatışması konusunun güncel hale gelmesi sonucunu doğurmuştur. Ahmed Midhat Efendi'nin, eleştirici bir önsözüne rağmen Draper'in böyle bir çatışmayı konu alan kitabının büyük bir ilgi uyandırdığını görüyoruz.[16]

Bilimin ulaşılması gereken bir kavram haline gelişi beraberinde her alanda 'bilimsel olma' tarzında bir davranışı da beraberinde getirmiştir. Geçmişimizi anlama konusunda tarih ile jeolojiden hangisinin daha açıklayıcı olduğu konusunda:

....Adam bulunduğu hanenin vaz' ve binasından ve aguş-i terbiyesinde neşv ü nemâ bulunduğu dâyenin suret-i hâlinden bî haber olması lâyık olmadığı misillû ilm-i mezkûrdan [jeolojiden] gaflet insana mucib-i ar ve hacâlet olmalıdır. İlm-i tarih vasıtasıyla nihayet iki bin sene mukaddeme kadar ümem-i sâlife ve edvâr-ı sabıka ahvâline kesb-i ıttılâ olunabildiği halde ilm-i jeoloji nice bin kurunlar mukaddem zuhura gelen halât ve inkılâbat-ı güniyeyi arzın sehaif-i tabakatında irae ve isbat eder ve bir de ilm-i tarih selefden halefe mütevâtiren intikâl etmiş bir takım rivâyat ve hikâyatdan ibaret olub halbuki ilm-i jeolojinin mebni-i aleyhi o makûle sıdk ve kizme ihtimâli olan rivayât ve ihbâr olmayub.... .[17]

Öncelik ve üstünlük görüldüğü gibi daha bilimsel ve fennî açıklamalara dayanan jeolojiye bırakılmaktadır. daha özel bir durum olan devlet yönetimi de bilimden anlayanlara bırakılmaktaydı:

Çünki şu zamanda âsar-ı sâbıkada olabildiği misillû idare-i umur-i devlet yed-i nâ-ehl-i cühelâda kalamayub mutlaka bazı fünûn-i mütenevvîa-

13 **Zeyl-i Risâle-i Ahlâk,** s.21-22.

14 Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanının Manâsı", **Forum,** Cilt 8, sayı 90 (15 Aralık 1957).

15 Aziz (muavin-i emraz-ı dahiliye der Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne) "İntihar", **Mecmua-i Fünûn,** no.39 (1283), s.218-228 v.d.

16 Draper, **Niza-i İlm ve Din** (İstanbul, 1313).

17 Münif, "Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji", **Mecmua-i Fünûn** no. 2 (1279), s.65.

ya ve bahusus usul-ı idare-i mülkiye ve münâsebât-ı düveliyeye muttali' zevatın ser -kârda bulunması lâ-büdd olduğundan hey'et-i hazıranın olvechile muktaziyat-ı asra mutabakatı şâyân-ı teşekkür ve mahmidet mevaddandır....".[18]

Bunun nedeni ise bilimin tartışılmaz üstünlüğü ve ona malik olanlara sağladığı avantaj idi:

...Bu günkü günde ulûm ve fünûna âşina olan adam ilim ve fenden başka bir şeye minnet etmez. Bu gün ulûm ve fünûn bir dereceye gelmişdir ki, artık el ile tutulması muhal bir hayalden, bir gölgeden, bir vehmden ibaret kalmayub gözle görünür, el ile tutulur, çiçeğinin kokusu semeresinin lezzeti duyulur maddî ve zahir şeyler hükmüne geçmişdir. ...Vaktiyle Mısır ve Hindde ahali sınıfa münkasim bulunmuş olduğu gibi bugün dahi memâlik-i mütemeddinede ahalinin başlıca bu üç sınıfa münkasim bulunduğunu görüyoruz: mütefenninler, sanatçılar ve işçiler... .[19]

Kısa süre sonra, ortalama okuyucuya hitap eden mecmualarda "herkes içün kimya" derslerinin başlaması[20], şairlerin beynin işlevi olan sevgiyi kalbe atfederek "bilimsel bir cinayet" işlemelerini protesto eden bir tıbbiyelinin eleştirisinin[21], büyük tartışmalara neden olması kadar doğal gelişmeler olamazdı.[22] Kuşkusuz, modern bilimle İslâm'ı bağdaştırmaya çalışan düşünürler ortaya çıkmışlar ve büyük bir gayretle konu üzerinde çalışmışlardır. Namık Kemal'in pek çok konuda bu tür çabaların içinde olduğunu görüyoruz.[23] Hayreddin Paşa konu üzerinde daha büyük bir hassasiyet ve incelikle uğraşmış ve oldukça enteresan dengeler oluşturmuştur.[24] Ancak, XIX. asrın sonunda bu tür çabalar -İslâm dininden, modernleşme taraftarlarının bir toplumsal ilerleme aracı olarak yararlanmaya çalışmaları bir kenara bırakılırsa- çağdaşlaşma yanlıları tarafından tamamen terkedilerek bilimin tartışılmaz üstünlüğü kabûl edilmişti:

....Bazı üdebâmız halkın bu taassubunu def' ile Avrupa medeniyetini nazarlarında daha az menfur göstermeği ve bu vechile kendilerini fünûn-i cedideye ısındırıb medeniyet-i haîzarının ümem-i İslâmiyeye nakli yolunu aşmağı vazife edinerek buna muvaffak olmak içün dahi Avrupa me-

18 Münif, "Darülfünün Dersleri", **Mecmua-i Fünûn,** no.2 (1279), s.332.

19 "Semerât-ı İlm", **Hafta,** Adet 19 (4 Safer 1299), s.291-2.

20 "Muktesebât-ı Fenniye: Herkes İçün Kimya" **Musavver Cihan,** no.4 (11 Eylül 1307), s.30.

21 Şerafeddin Mağmumî, "Kalb ve Dimağ", **Maarif,** no.32 (12 Mart 1307), s.83.

22 Şükrü Kâmil, "Muhasebe-i Sıhhiye: Kalb mi, Dimağ mı?" **Maarif,** no.116 (30 Eylül 1309), s.180-82.

23 Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought** (Princeton, 1962), s.318-19.

24 Hayreddin Paşa, **Mukaddeme-i Akvam-ül-mesalik fi ma'rifeti ahvâl-ül-mesâlih tercümesi,** Mütercimi: Ceride-i Askeriye muharriri Abdurrahman Efendi (İstanbul, 1296), s.4-5, 107, 125-6.

deniyetinin millet-i İslâmiye-müsteâr olduğunu, din-i İslâmın medeniyet-i hakikiyeye mani' olmamasıyla bugün Avrupalıların elinde gördüğümüz ulûm ve fünûnun ekseriyet üzere İslâmın keşfiyatından ibaret bulunduğunu anlatmak içün gazetelerle, kitablarla, risâlelerle, mev'izelerle, her nev' vesaitle çalışmışlardır. Bunların sâyı, maksadı pek mukaddes bir sâydır. Lâkin ifadelerinde ne kadar hakikat var ise o kadar da mübalâğa bulunduğundan bundan görünen faidenin yanında biraz da mazarrat hissolunuyor... Biz bugün, İbn-i Sina'nın tıbbını, İbn-i Rüşd'ün hikmetini, Cahiz'in kimyası-yeniden ihya ve bunların kitablarını kütüphanelerin tozları altından çıkarub Arabîden elsine-i saire-i İslâmiyeye tercüme ile meydanı intişâra vaz' ve onların tedrisine mahsus mekteb ve medreseler bina etmek içün ne kadar himmet ve mesarife muhtac isek asrımızın en mükemmel fen kitablarını dahi beynimizde tedavüle çıkarmak içün o kadar himmet ve masrafa muhtacız. Halbuki İbn-i Sina'nın tıbbıyla sıtmayı bile kesmeğe muktedir olamıyacağımız gibi Cahiz'in kimyası ve İbn-i Rüşd'ün hikmetiyle de ne demiryolu lokomotifiyle vapuru kullanabiliriz, ne telgraf kullanabiliriz. Bunun içün biz ûlema-yı İslâmın âsârıyla uğraşmağı tarih ve "asâr-ı âtika ûlemasına bırakarak temeddün etmek ister isek ulûm ve fünûnu Avrupa medeniyet-i hâzırasından almalıyız... .[25]

Siyasal mücadele için ortaya çıkan grupların kuramlarının üstünlüklerini kanıtlamak için 'daha bilimsel olma' kriterini birbirlerine karşı ileri sürmeleri[26] bize tartışmanın yalnızca mecmuaların fennî sütunlarında kalmadığını gösteriyor. Bütün bunların yanında, "bilim"in bu yeni yeri düşünce tarihimizde en azından iki önemli sonucu da beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi, biyolojik materyalist düşüncenin büyük bir hızla İmparatorluğa girişidir. Bu düşünceler, din ile çatıştığı ve basit düzeyde olduğu nispette etkili olmuşlardır. Büchner gibi Isnard gibi yazarların gördüğü büyük ilgi bunu bize kanıtlamaktadır.[27] Tabiî, 'bilim dini' olma iddiasıyla ortaya çıkan pozitivizmin de -Osmanlı aydınının beklediği tüm gereksinmelere cevap vermek açısından- yeni seçkinleri en fazla etkileyecek düşüncelerin başında geleceğini tahmin edebilmek gayet kolaydır. Toplumsal hayatı bilimsel olarak açıklayabilmek ise dönemin en büyük 'bilimsel' zaferlerini kazanan Darwinism'in toplumsal hayata uy-

25 Şemseddin Sami, "Medeniyet-i Cedidenin Umem-i İslamiyeye Nakli", **Güneş,** no.4, (1301), s.180-1'den derlenmiştir.

26 Jön Türk gruplarından Sabahattin Bey taraftarlarının bu konudaki anlatımları:

"...Neşriyatımız bu nokta-i nazardan ilm-i ictima'a "Science Social" istinad ediyor. Bu nâm altında garbda hergün yeni eserler neşredilmekte, fakat çoğu bir tecrübe-i felsefiyeden ibaret. Yalnız Le Play'nin tesis etdiği ve Edmond Demolins'in bir zümre-i ûlema ile devam etdirmiş olduğu mekteb-i içtimaiyyûn, ulûm-u tabiîyeyi fen haline getiren müşahade ve tecrübeden birincisini hadisât-ı ictimaiyenin tahliline yetmiş yedi seneden beri muntazaman tatbik sayesinde meşgul olduğu şube-i ûlûmiyeyi, fünûn-u sâire derecesine ilâedebildi...."

M.Sabri, **Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Beyannâmesi** (1908), Türk Tarih Kurumu Yazmaları, no.129, s.10.

27 Büchner'in büyük ilgi gören ilk çevirisi, Abdullah Cevdet, **Fizyolociya-i Tefekkür,** (İstanbul, 1308) içinde yapılmıştı. Félix Isnard'ın **Spiritualisme et Matérialisme** (Paris, 1879) kitabı ise elden ele dolaşıyordu.

gulanması olan Sosyal Darwinism tarafından yerine getirilmekteydi. Sosyal Darwinism toplum örgütlenmesi yönünden avam/havass şeklinde kabaca ayrılan bir yapıda, biyolojik üstünlüklere sahip bir seçkinler grubunun yönetiminin gerekli olduğunun düşünsel temelini oluşturmaktaydı. Bu gelişmelerin hemen sonrasında, yönetimi ele alması, gerekli olan bu grubun niteliklerini Gustave Le Bon, Guyo-Daubés, Letourneau, Haeckel gibi düşünürlerin açıklamalarından esinlenerek bilgiyle gelişen biyolojik üstünlüklere haiz olmak şeklinde çözümlenmeye başlamıştır.[28]

İkinci önemli sonuç, bilimin Avrupa'da gelişmeyi ve olumlu sonuçları sağlayan ve erişilmesi gereken bir husus olarak görülmesiydi. Bu geleneksel olarak İslâmdan etkilenme sonucunda, ideal bir yapının bilindiği (asr-i saadet) ve sorunların bulunduğu tüm diğer durumların mevcut idealden bir sapma olduğu varsayımıyla hareket eden, dolayısıyla geriye dönüş teması içinde hareket eden düşüncenin ileri bir noktaya ulaşma gibi tamamen zıt bir istikamete yönelmesini temin etmiştir. Nitekim, Samuel Smiles'ın, **self-help** düşüncesinin aydınlarımız arasında yoğun bir biçimde tartışılması, gizli bir cemiyetin muhaberatında toplumdaki en büyük eksikliğin **volonté** olduğunun belirtilmesi[29] daha sonraları Heirrot'nun büyük bir ilgi ile karşılanması[30] bunu bize göstermektedir.

Siyasal olarak en az bunlar kadar önemli diğer bir sonuç ise toplumsal tabakalaşmanın olmadığı bir yapıda siyasal mücadelenin ilericilik/gericilik şeklindeki bir eksen etrafında şekillenmesiydi. 1908 Meşrutiyeti gibi siyasal bir olayı kutlayan Tıbbiye talebelerinin **Le salut de la nation c'est la Science** bayrakları taşımaları[31] tesadüf eseri değildi ve bu kanaatte olan aydınların yakın dönem tarihinin yazılmasındaki büyük rolleri herhalde tartışma götürmez.

28 Bunların düşünülebilecek en enteresan ve dengeli biçimde birleştirilmeleri için bkz. Abdullah Cevdet, **Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye,** (Dersaadet, 1312).

29 Terakki ve İttihad Cemiyeti merkezine, Çanakkale'den gönderilen bir mektub. **Özel Arşiv.** Schopenhauer'in anarşist olarak nitelendirilmesi de herhalde bu nedene dayanıyordu. Bkz. Abdullah Djevdet, "Un Précurseur Anarchiste: Ebou-Alael-Muarri", **Les Temps Nouveaux Supplément Litéraire,** no. 5 (1898), s.556-57.

30 Edouard Herriot, "Yaratmalı-Créer", **İçtihat,** no.228 (1 Kânûn-i sânî 1930), s.5315.

31 "Les Manifestations", **Le Moniteur Oriental,** 27 Temmuz 1908.

Transformation of the Ottoman Intellectual and The Idea of 'Science'

Şükrü Hanioğlu

Summary

In this article we tried to focus on the transformation of Ottoman political thought in the period following increased contacts with Western Europe.

In the 19th century Ottomans made contacts with the West so as to import its superior technology. These contacts, however, resulted in the transformation of perceptions in which religious thought superceded all other forms of thought. Instead the Ottoman intellectuals began to view science as a superior form of thought that formed the basis of Western civilisation. Science was elavated to the status of religion and faith in science took the place of religious belief in the minds of intellectuals. Thus science became a central, pivotal value that determined and helped to legitimise many forms of action. The earlier belief in the ideal of Islamic polity and society with a historical reality in a distant past also underwent change. Intellectual constructs that viewed all problems confronting the Ottoman state in terms of deviations from this ideal and that sought for a solution in the restoration of the ideal society, increasingly gave way to works that dealt with such concepts as'progress'. Yet changes in modes of thinking took time and the process was not necessarily smooth. Soon the proponents of modernisation came to see the time of Mustafa Reşit Paşa as the apex of modernisation. Nevertheless the change in thought from one pre-occupied with deviations from an 'ideal past' to one that aimed at a development toward an unkown yet a positive point in the future, was indeed a very significant development.

Finally, Ottoman intellectuals started to show an increasing interest in the biological materialist thought and in ideas that pointed to the struggle between religion and science as the primary problem of human society. Furthermore, the new belief system allocated a greater role to the individual in the transformation of society. Hence, a greater emphasis on ideas, such as self-help, volontarism and private initiative started to sprout.

The overall result of this change in the belief systems of Ottoman intellectuals is the conception of social transformation as a tug-of-war between the progressives and the conservatives.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984, 193-211

Yokolmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme

*Levent Köker**

"İnsanlık tarihini, insanoğlunun yeteneklerinin sonuna kadar gelişmesinin kaçınılmaz bir koşulu olarak Doğa'nın buyurduğu mükemmel bir devletin tasarısının gerçekleşmesi süreci olarak görmek mümkündür.

*I. Kant "Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View"**On History** (New York, 1963) içinde, s. 21*

*"Gelecek iki yüzyılın tarihini... başka türlü olamayacak olanı anlatıyorum: **nihilizmin gelişi**... Avrupalı kültürümüzün tamamı, her geçen gün büyüyen canyakıcı bir gerilimle felakete doğru gidiyor: durmaksızın, şiddetle, sona ulaşmak için dolu dizgin akan bir nehir gibi..."*

F. NIETZSCHE

İnsanların yaşamla olan ilişkilerini, bu ilişkiler içinde yer alan amaç ve eylemlerini her düzeyde anlamlandırmak zorunda oldukları biçiminde bir genelleme yapılabilirse, bu anlamlandırmanın aynı zamanda bir haklı gösterme veya gerekçelendirme içerdiği de rahatlıkla kabul edilebilir. Her insanın kendi yaşamını sürdürme biçimi, amaçları, eylemleri hakkında anlamlı gerekçelere sahip olduğu söylenebilirse de, bu anlamlı gerekçelerin her zaman bilinçli bir düşünme faaliyetinin sonucu olarak ortaya çıktıklarını söylemek kolay değildir. Genel olarak, insanların yaşamak zorunda oldukları belirli zaman ve mekan boyutlarında geçerli olan değer yargılarından güç alan, hatta çoğu kez bu yargılarla örtüşen bu anlamlı gerekçelerin bilinçsiz bir kabulün ürünleri olduğunu ve bu bilinçsizliğin sonucu olarak da, aslında belirli bir zaman ve mekan boyutunda geçerli olan bu yargıların evrensel doğrular olarak kabul edildiklerini söylemek daha doğrudur. [1]

Gazi Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü araştırma görevlisi.

1 Bu yargıların sorgulanmasına ve eleştirilmesine yönelik bir faaliyet olarak felsefe karşısında duyulan rahatsızlık da bu gözlemi doğrulamaktadır. Bkz. Isaiah Berlin, "Felsefeye bir Giriş" çev. İlkay Sunar-Hüldan Gürsel, Bryan Magee derl, **Yeni Düşün Adamları** (İstanbul, 1979) içinde, s.1-46.

Insan eyleminin siyasal boyutu da bu genel çözümlemenin dışında değildir. Ancak, özellikle meşruluğunu toplumun rızasına dayandırmak zorunda olan siyasal eylem için bu gerekçelendirme faaliyetinin sürekli olarak bilinç düzeyinde tutulmasının zorunlu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bir diğer deyişle, varlığının ve eylemlerinin toplumun çoğunluğu önünde haklı, yerinde ve gerekli olduğunu kanıtlamak zorunda olan siyasal iktidar, eylemlerinin anlamlı gerekçelerini de her gün yeniden üretmek durumundadır. Karşılaşılan sorunların ve bu sorunları çözmeye yönelik eylemlerin güncelliği içinde yoğrulan bu gerekçelendirme faaliyeti, çoğu kez, bu somut güncelliği aşmakta ve yakın veya uzak bir geçmişe ve bir geleceğe atıfta bulunan özellikler içermektedir. Bugünle geçmiş arasında yapılan bir karşılaştırma sonucunda edinilen bugünün daha iyi olduğu yargısını geleceğin daha da iyi olacağı yönündeki umutlarla canlı tutabilmek — sahip olduğu 'iyi olma' anlayışını topluma benimsetme başarısını göstermiş bir siyasal iktidar için— güçlü bir meşruluk zemini olmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında değişim sürecinin hep daha iyiye doğru ilerleyen bir süreç olarak görülmesi[2] anlamında ilerleme fikrinin insan eylemine, her düzeyde anlamlı gerekçeler kazandıran zengin bir içeriği bulunduğu söylenebilir. Özellikle farklı toplumsal ve tarihsel koşullar altında bu fikrin içerdiği 'iyi' öğesinin aldığı değişik anlamların irdelenmesi ve bu çerçeve içinde tarihin iyimser düşünürlerinin hangi konularda benzer, hangi konularda farklı görüşler ortaya koydukları, dahası ilerleme fikrinin ne tür düşünsel sentezler altında ne gibi siyasal eylemlerin anlamlı gerekçesi haline geldiği ve hangi siyasal rejimlerin meşruluk zemininin oluşturulmasına katkıda bulunduğu, fikir tarihi ile toplumsal tarihin içiçe geçtiği bir araştırma-inceleme alanını belirleyen sorular olmaktadırlar.

İlk bakışta yalnızca akademik bir ilginin veya soyut düşüncenin ürünleri olarak görülebilecek bu sorular, ilerleme fikrini özgürlük, eşitlik, bilimsel ve teknolojik gelişme, ekonomik kalkınma gibi ögelerle birleştirerek oluşturulan düşünsel sentezlerin, önce Batı'da sonra da Batılı-olmayan dünyada hiç de azımsanmayacak toplumsal ve siyasal etkileri hatırlandığında daha anlamlı olabilmektedirler. Dahası, bir zamanlar insanların büyük bir heyecanla inandıkları bir fikrin tarihsel bir boyut içinde yeniden değerlendirilmesi, gündelik yaşamı sürdürmenin giderek güçleştiği, "geçiş dönemleri"nin hiç bitmeyecekleri yolunda kötümser kanaatları güçlendirecek ölçüde yaygınlaştığı, bilimsel ve teknolojik gelişmenin doğayı tahrip edici etkilerinin ve insanlığı yok etme tehdidini içeren silahlanma faaliyetine temel oluşturmasının ciddi olarak düşünüldüğü, ekonomik kalkınmanın, dünya nüfusunun yüzde otuzunu oluşturan bir kesimin toplam dünya üretiminin yüzde seksenini tüketmesi anlamına gelmeye başladığı çağdaş koşullarda salt anlamlı olmanın da ötesinde bir içerik taşımaktadır.

2 J.B. Bury, **The Idea of Progress, an Inquiry into its Origin and Growth** (New York, 1955; ilk yayımlanışı: London, 1920), s.2; karş. John Plamenatz, **Man and Society, a Critical Examination of Some Important Social and Political Theories from Machiavelli to Marx** (2 cilt, Singapore, 1980; ilk yayımlanışı: London, 1963), cilt 2, s.410; Morris Ginsberg, **The Idea of Progress, a Revaluation** (London, 1953), s.1.

Burada ilerleme fikri üzerine yapılmış yeni bir incelemenin[3], Robert Nisbet'in **History of the Idea of Progress** (İlerleme Fikrinin Tarihi) adlı yapıtının bende uyardığı düşünceleri aktarmaya çalışacağım. Bu bağlamda, önce bir kavram olarak ilerlemenin içeriği üzerinde durduktan sonra, ilerleme fikri üzerine yapılmış diğer çalışmalar çerçevesinde Nisbet'in konuya yaklaşımını ortaya koyacağım. Son olarak da ilerleme fikrinin "insanın özgürleşmesi" olarak anlaşılmasının içerdiği ikilemlere işaret edeceğim.

DEĞİŞME Mİ, İLERLEME Mİ?

Öncelikle vurgulanması gereken nokta, değişme ile ilerlemenin aynı şey olmadığıdır. Bu açık gibi görünen vurgulama, değişmeyi ifade etmek üzere kullanılan evrim ve gelişme gibi kavramlar çerçevesinde düşünüldüğünde belirsizleşmektedir. Bir diğer deyişle, çoğu kez evrim veya gelişmenin ilerleme yerine kullanıldığı görülmektedir. Oysa ne evrim ne de gelişme ilerleme ile özdeş kavramlar değildir.

Bury (bugün bu konuda bir klasik olarak kabul edilen yapıtında) ilerlemeyi şöyle tanımlıyor:

> *"İnsanlığın ilerlemesi fikri, geçmişin sentezini ve geleceğe ilişkin bir kehaneti içeren bir kuramdır. [Bu kuram], insanları, belirli ve arzu edilen bir yönde, yavaş yavaş ilerleyen —**pedetemtim progredientes**— [varlıklar] olarak gören ve bu ilerlemenin sınırsız bir zaman boyutunda devam edeceğini içeren bir tarih anlayışıyla temellendirilmektedir. Ve [bu kuram], dünyaya içkin büyük tasarının ürünü olarak tüm uygarlık sürecini haklı çıkaracak ölçüde büyük bir mutluluk ortamının yaşanacağını ima etmektedir."*[4]

Nisbet ise ilerleme fikrinin içerdiği öğeleri şöyle sıralıyor: zamanın tek-yönlü (**unilinear**) bir akış olara algılanması; insanın ve doğanın özünde yer aldığına inanılan bir eğilimin sonucu olarak, geçmişten bugüne düzenli gelişme aşamalarından geçileceğine ve her aşamanın kendisinden öncekilere nazaran daha üstün olduğuna olan inanç; bu sürecin zorunlu, bir doğa yasası kadar kesin olduğunun kabul edilmesi.[5]

Değişme, en basit tanımıyla, belli bir nesnenin zaman içinde farklılaşması ise, bu farklılaşma uzunca bir zaman boyutunda ard arda sıralanan aşamalar biçiminde görülebilir de, görülmeyebilir de. Zaman içinde birbirini izleyen aşamalardan söz etmek, bu aşamalar arasındaki bağlantıları tesbit etmek, kısaca düzenli bir değişimden söz etmek evrim kavramının kapsamına girmektedir. Ne var ki evrim kavramı bu düzenli değişimin belli bir hedefe yöneldiği, bu hedefin iyiyi veya mükemmeli dile getirdiği, sonraki aşamaların öncekilerinden üstünlüğü anlayışlarını içermez. Dahası, zaman içinde ortaya çıkan farklılıkları gelişme olarak nitelemek de çelişkilidir. Örneğin 'Ege sorunundaki son gelişmeler'den söz edildiğinde, mutlaka iyiye yönelik yeni ve farklı oluşumların gerçekleştiğini belirtmek gerekmemektedir. Buna karşılık 'iktisadî ge-

3 Robert Nisbet, **History of the Idea of Progress** (London, 1980).
4 Bury, **idea of Progress**, s.5.
5 Nisbet, **History of the idea of Progress,** s.5.

lişme'den söz edilmesi, genelde iyi olduğuna inanılan —örneğin sanayileşme gibi— bir hedefe doğru ilerlendiği anlamını içerebilir. Kısacası ilerleme kavramı, değişmenin amaçlı olduğunu, bu amacın iyi ve mükemmel bir durumu dile getirdiğini ifade ederken ağırlıklı olarak değer yüklü veya, daha yerinde bir deyişle, ideolojik bir nitelik taşımakta ve göreli bir nesnelliği bulunan değişme, gelişme ve evrim kavramlarından [6] ayrılmaktadır.[7]

Bu durumda değişmenin ilerleme olarak görülmesi, her zaman ve her yerde geçerli bir düşünce niteliğinde midir, yoksa ilerleme fikri belirli bir zaman ve mekan boyutunda mı ortaya çıkmıştır? Bu soruya verilen yanıtları iki grupta toplayabilmek mümkün: Birinci grup yanıt ilerleme fikrini bütünüyle Batı düşüncesinin 17. yüzyıl sonrasına özgü bir fikir olarak görürken [8], ikinci gruptakiler ilerleme fikrinin Eski Yunan ve Roma düşüncesinden bu yana varolduğu kanısındadırlar.[9] Bu bağlamda, fikir tarihçilerinin çoğu kez kendilerini alamadıkları sıkıcı tartışmalardan biri olarak görülebilecek olan bu soru, aslında ilerleme fikrine nasıl yaklaşıldığını da belirleyen bir tavrı açığa çıkarması açısından önemlidir.

İLERLEME FİKRİNE İKİ YAKLAŞIM

Bury, 1920'de yazarken, ilerleme fikrini 17. yüzyıl sonrasının bir ürünü olarak ele alıyor. İlerleme fikrinin "sınırsız bir zaman boyutu" içinde ele alınmasının belirli bir tarih anlayışını yansıttığını vurgulayarak bu fikrin Antik düşüncenin döngüsel tarih anlayışı ile bağdaşmayacağını göstermek istiyordu. Aynı şekilde Bury, ilerleme olarak ifade edilen sürecin "insanın fiziksel ve toplumsal

6 "Göreli bir nesnellik"ten söz etmek yerinde olmaktadır, çünkü çok somut nesneler düzeyinde herkesçe kabul edilebilen değişme olgusunu, belli bir soyutlama düzeyinde teoriden ve dolayısıyla ideolojik tercihlerden arındırmak mümkün değildir. Örneğin mevsimlerin değişmesi herkes için tartışılmaya değmeyecek kadar açık bir gerçek gibi görünürken, aynı şeyi siyasal değişme için söyleyemeyiz. Siyaseti iktidar mücadelesi olarak kavrayanlar A partisinin B partisi yerine iktidara gelmesini bir siyasal değişme olarak niteleyebilirler, buna karşılık siyaseti toplumsal yapının bütünselliği içinde ele alanlar bunun yalnızca bir iktidar değişikliği olduğunu, bu değişmenin 'siyaset'e ilişkin olmadığını düşünebilirler. Değişmeye belli bir düzenlilik atfeden evrim ve gelişme kavramları bu 'görelilik'ten daha nesnel bir gerçekliğe sahip değildir.

7 Değişme kavramının bir değerlendirmesi için bkz. Robert Nisbet derl.; **Social Change** (London, 1972), s.1 vd.; evrim ve gelişme kavramları ile ilerleme kavramının ilişkileri için bkz. Bury, **Idea of Progress,** s.334-352; Robert Nisbet, **Social Change and History, Aspects of the Western Theory of Development** (London, 1969); Maurice Mandelbaum, **History, Man, and Reason, a Study in Nineteenth Century Thought** (London and Baltimore, 1971), s.43-47; L.T. Hobhouse, **Social Evolution and Political Theory** (New York, 1968), s.8.

8 Bkz. Bury, **Idea of Progress**, özellikle s. 1-36; Karl Löwith, **Meaning in History** (Chicago, 1955), özellikle "Progress versus Providence" bölümü, s.60-103; tarihin nesnel yasalarının bulunduğu anlamında "tarihsicilik" **(historicism)** de ilerleme fikrinin önemli bir öğesi olarak 17. yüzyıl sonrasının, hatta 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın bir ürünü olarak görülmektedir: Mandelbaum, **History, Man, and Reason**, s.47-49.

9 Nisbet'in bütün yapıtı boyunca yer yer tekrarladığı nokta, ilerleme fikrinin Batı'da 2500 yıllık bir fikir olduğudur. Ayrıca bkz. Kenneth Bock, "Theories of Progress, Development, and Evolution", Tom Bottomore and Robert Nisbet derl., **A History of Sociological Analysis,** (London, 1979) içinde, s.39-79'da Nisbet'ten daha ılımlı bir tavır içinde, ilerleme fikri ile Aristoteles'in düşünceleri arasındaki benzerlikleri vurgulayarak konuyu ele almaktadır.

doğasının zorunlu bir ürünü'' olması ve ''dışsal [insan-dışı] bir iradenin lütfu olmaması'' gerektiğini belirterek bu fikrin İlahi Takdir öğretisinden de farklı olduğunu ortaya koymaya çalışıyordu. Dünyamızı fikirlerin yönettiğine inanan Bury, ilerleme fikrinin insanlık tarihinde gelip geçen fikirlerden, inançlardan veya varsayımlardan biri olarak görülmesi gerektiğini vurguluyor ve yapıtını bitirirken, ilerleme fikrinin yerini gelecekte yeni bir fikrin, ''şimdi farkedilmeyen veya görülmeyen'' bir başka fikrin alacağını ve ''İlerlemenin ve tüm diğer fikirlerin bu yeni fikir ölçüt alınarak yargılanacağı''nı ifade ediyor; bu yeni fikrin de takipçileri olacağını söylüyordu.[10]

1980'de yazan Nisbet ise, Bury'nin bu yaklaşımını eskimiş buluyor, Antik düşünce ile Hıristiyan öğretisinin klasik yapıtlarını inceleyen uzmanların bulguları çerçevesinde bu yaklaşımı savunmanın bugün için mümkün olmadığını belirtiyor.[11] İlerleme fikrinin Batı düşüncesinde 2500 yıllık bir geçmişi olduğuna inanan Nisbet'in yaklaşımını anlamak için onun konuyla ilgili başka çalışmalarına da eğilmek gerekmektedir.

Çağdaş toplumsal düşüncedeki gelişmecilik (**developmentalism**) eğilimlerinin kavramsal, tarihsel ve eleştirel bir incelemesini sunmayı amaçladığı **Toplumsal Değişme ve Tarih**[12] adlı yapıtında Nisbet, değişmeyi toplumsal düzeyde gelişme ve büyüme kavramlarıyla açıklamaya çalışmanın, soyutlama düzeyinin yükselmesine bağlı bir biçimde kaçınılmaz hale gelen metaforlarla düşünme gereğinin bir ifadesi olduğunu; bu türden metaforların kavramsal geçmişlerinin Antik Yunan düşüncesine dayandığını göstermeye çalışıyordu. Bu çerçeve içinde gelişme metaforunun ilerleme fikri ile olan ilişkileri içinde, bu fikre de değinen Nisbet,[13] ilerleme fikrinin Antik düşüncede, Kilise öğretisinde nasıl varolduğunu da kanıtlamaya çalışıyordu. Bu bağlamda Bury'nin iki yanılgısından da söz eden Nisbet, ilk olarak ilerleme fikrinin vazgeçilmez öğesi olarak zaman boyununun sınırsızlığından söz etmenin yanlış olduğunu, ayrıca Bury'nin hatalı bir döngü kavramına sahip bulunduğunu belirtiyordu. Antik düşüncede döngüsel tarih anlayışı bozulma ve yokolma ile birlikte gelişme ve ilerlemeyi de içermektedir.[14] Böyle bakıldığında ilerleme geçmişe, bozulma ve çürüme de geleceğe yönelik değerlendirmeler olmaktadır. Zaten modern ilerleme fikri ile Antik düşüncedeki döngü anlayışının ve Kilise öğretisinin aynı şeyler olduğunu ileri sürmeyen Nisbet, modern ilerleme fikrinin 'gelecek zaman' boyutunda diğerlerinden ayrıldığını da vurgulamaktadır.[15]

İlerleme Fikrinin Tarihi'nde yer almayan bu vurgular da hesaba katıldığında daha sağlam bir temele oturan Nisbet'in tezi, yapıtın sonlarına doğru açı-

10 Bury, **Idea of Progress**, s.352.
11 Nisbet, **History of the Idea of Progress**, s.x.
12 Nisbet, **Social Change and History.**
13 **A.g.e.** s.44-61; 90-103; ''modern ilerleme fikrinin'' tartışıldığı bölüm: s.104-136.
14 **A.g.e.** s.46-47.
15 **A.g.e.**, s.105; ''Gelecek ve Toplumsal Sorunlar'' başlıklı bir diğer çalışmasında da ''modern laik ilerleme fikrini'' klasik döngü anlayışından ve Kilise öğretisinden ayıran Nisbet bu görüşünü sürdürmektedir: Bkz. Robert Nisbet, ''The Future and Social Problems'', Robert K. Merton ve Robert Nisbet derl., **Contemporary Social Problems** (New York, 1976) içinde, s.730 vd.

ğa çıkan sorunsal yüzünden yeniden bazı eleştiriler davet etmektedir. Kitabın başında Nisbet, gerek **İlerleme Fikrinin Tarihi**'nde gerekse **Toplumsal Değişme ve Tarih**'te aynı düşünürleri incelediğini ancak önceki çalışmasında bu düşünürleri daha genel bir çerçeve içerisinde ele aldığını, ilerleme fikrinin "yalnızca kısa bir tarihi"ni yazdığını, düşündüğü bu son yapıtında ise ilgili düşünür ve düşünceleri böylesi "bir bakış açısına oturtmaya çalıştığı" nı söylemektedir.[16]

Bu bakış açısı, yapıtın bütünlüğü içinde, üç önemli öğe etrafında ortaya çıkmaktadır:

1. Nisbet için düşünürler ve düşünceler arasındaki farklılıklar değil benzerlikler önemlidir: "Bir falcı, bir peygamber veya bir filozofun yeni ve özgün bir esinin ürünü olduğuna inandığı düşüncelerin hemen hemen hiçbir değişime uğramadan belki uzunca bir süredir unutulmuş bir kitaptan veya yazardan gelen, hatırlanmış bir anlayışa dönüşmesi tarihte sık sık raslanan bir durumdur."[17]

2. Nisbet, Batı'nın 20. yüzyılın ikinci yarısındaki sorununun şundan kaynaklandığını iler sürmektedir: Batı'da üretilip Batılı-olmayan dünyaya ihraç edilen ilerleme fikrinin Batı'da hızla gözden düşmesi, buna karşılık Batı'yı "şiddetle tehdit eden ulusların" resmi ideolojilerinde güçlü bir biçimde yer alması.[18]

3. Buradan çıkarak Nisbet benimsedikleri bireysel özgürlük anlayışı[19] doğrultusunda ilerleme fikrini özgürlük olarak görenlerle, bu fikri özgürlük anlayışının karşıtı olan bir toplumsal iktidarla bütünleştirenler arasında bir ayrım yapmaktadır.[20] Birinci durumda 'iyi' olarak tanımlanan ilerleme fikri ikinci durumda 'kötü' olarak nitelendirilmektedir. Böylece Nisbet, Batı'da düşünürler ve düşünceler arasındaki 'benzerlikler' bağlamında hep 'iyi' olan ile birlikte düşünülmüş olan bir fikrin bugün ölüm döşeğinde olmasından ötürü yakınmaktadır.[21]

Bakış açısı bu olunca, aslında modern ilerleme fikri ile aynı şey olduğunu söylemediği Antik düşünce ve Kilise öğretisi arasındaki benzerliği oluşturan 'asgari müşterekler' de şöyle özetlenebilmektedir:

> *'geçmişin değerine inanma [veya, geçmişe sahip çıkma[22]]; Batı uygarlığının soyluluğunu, hatta üstünlüğünü benimseme; iktisadî ve teknolojik*

16 Nisbet **History of the Idea of Progress,** s.ix.
17 **A.g.e.**, s.117.
18 **A.g.e.**, s.9.
19 **A.g.e.**, s.220.

20 "Progress as Freedom" ve "Progress as Power": Birinci grupta Turgot, Condorcet, Adam Smith, Malthus, Immanuel Kant, ikinci grupta Rousseau, Saint-Simon, Comte, Marx, Hegel, Fichte gibi düşünürler ve "ırkçılık" gibi düşünce akımları yer almaktadır. **A.g.e.**, s.179-236, 237-296.

21 **A.g.e.**, s.317-318.
22 Geçmişe sahip çıkmama **(Disowning the Past)** ilerleme fikrinin gözden düşmesinin bir ifadesi olarak görülmektedir: **A.g.e.**, s.323-329.

> *gelişmenin değerini kabul etme; akla ve yalnızca akıldan kaynaklanabilen bilimsel ve akademik bilgi türüne inanma; ve, son olarak, bu dünyadaki yaşamın hakiki önemine ve silinmez* ***değerine*** *inanma.* [23]

Nisbet, bilgi, bilim, akıl, teknoloji, iktisadî gelişme ve özgürlük kavramlarının değişen anlamları ve bu değişen anlamlarla tarihsel-toplumsal koşullar arasındaki ilişkiyi irdeleme zahmetine girmiyor. Yapıtının sonlarına doğru yer alan bu fikirlerle de tutarlı olarak ilerleme fikri yokolursa onunla birlikte yokolacağına inandığı[24] Batılı değerleri de şöyle sıralamaktadır:

> *Batı tarihinin büyük bir bölümünde, Orta Çağ da dahil olmak üzere, akıl, bilgi ve bilime gösterilen saygı o kadar büyüktür ki, insanlığın ilerlemesinin ölçütünü bu değerlerden çıkarsamak hemen hemen kaçınılmaz olmaktadır.* [25]

Bilgiyi ve bilimi düpedüz teknoloji ile, teknolojide var olduğuna inanılan "nesnel bilgi" anlayışı ile özdeşleştiren Nisbet'in[26] ilerleme fikrini değerlendirirken kullandığı bu kategoriler ve benimsediği bakış açısı, 19. yüzyıl sonrasının ilerleme anlayışını olduğu gibi geçmişe yansıtmak biçiminde değerlendirilebilir.[27]

19. YÜZYILDAN ÖNCE İLERLEME FİKRİ

Bury, 17. yüzyıl sonrasında ortaya çıktığına inandığı ilerleme fikrinin ortaya çıkışında üç koşulun gerçekleşmiş olmasını gerekli görmektedir. Bunlardan ilki, bilim ve felsefenin, bir bozulma kuramına sahip Antik düşüncenin hakimiyetinden kurtarılması; ikincisi, bu dünyadaki yaşamın değerine içtenlikle inanılması ve bilginin insanın ihtiyaçlarına tabi kılınması; üçüncü koşul ise, doğa yasalarının değişmezliği/evrenselliği varsayımına dayanan sağlam temeller üzerine kurulmuş bir bilim anlayışının ortaya çıkmasıdır.[28] Francis Bacon ve Descartes ikilisi çerçevesinde, Rönesans'ın 'laik esprisi'nin de katkısıyla oluşan bu koşullar ilerleme fikrinin üç aşamalı evriminin de başlangıcını

23 **A.g.e.**, s.317.
24 **A.g.e.**, s.ix.
25 **A.g.e.**, s.4
26 **A.g.e.**, s.5

27 Bu yansıtmanın sonucu olarak Hesiodos'tan St. Augustinus'a dek uzanan bir düşünürler yelpazesinde geçmişin değerine inanmanın (**a.g.e.**, s.11), bilimsel ve teknolojik gelişmeyi benimsemenin nasıl geçerli olduğunu kanıtlamaya çalışan Nisbet'in ayrıntılı bir eleştirisine girmek, yer açısından ve vurgulamak istediğimiz ana noktaları gözden uzaklaştırabileceği için mümkün değil. Ancak klasik öğretide benimsenen toplum felsefesinin yapma bilgisi (**techne**) ile evrenin bilgisi (**episteme**) ayrımı çerçevesinde teknoloji kavramına sahip olmadığı; sermaye birikimine dayanmayan bir toplumsal ilişkiler alanında ekonomik büyüme veya gelişme anlayışlarını görebilmenin neredeyse imkansız olduğunu söyleyebiliriz. Klasik öğretinin kavramsal çerçevesi hakkında bkz. Jürgen Habermas, "The Classical Doctrine of Politics in Relation to Social Philosophy", **Theory and Practice,** İng. çev. John Viertel (London, 1977) içinde, s.41-81.

28 Bury, **Idea of Progress,** s.66.

oluşturmaktadırlar. Birinci aşamada daha çok bilgi anlayışı çerçevesinde "Eskilerle Modernlerin Çatışması"[29] içinde oluşan ilerleme fikri, Bury'e göre, Fransız Devrimi'ne kadar sistemli bir tarih felsefesi niteliğini kazanmamış; Fransız Devrimi'nden 1860'lara dek süren ikinci aşamada ilerleme fikrini —doğa bilimlerindeki gelişmelerin çarpıcı etkisi altında— yeni bir toplumsal bilimin —Comte'dan sonra 'sosyoloji'nin— temel yasası haline getirme yönünde yoğun arayışlar sürmüş ve son aşamada, biyolojik evrim kuramının toplumsal değişmeyi açıklamakta kullanılması ile ilerleme fikrinin hakimiyeti gerçekleşmiştir.[30]

Bury'nin ilerleme fikrini bir toplumsal yasa haline getirme çabalarını Saint-Simon'la başlatması ve 19. yüzyılla sınırlaması bir yanılgı olarak nitelendirilmiştir.[31] Diğer taraftan Bury'nin aşamalarına benzer bir görüş ortaya koyan bir çalışma ise 'modern ilerleme fikri'nin 17. yüzyılda 'Eskilerle Modernlerin Tartışması'nda oluşmaya başladığını, bu tartışma içinde bilgi konusunda odaklanan yeni anlayışların 18. yüzyılla birlikte bir toplumsal reform programına dönüştüğünü; bir diğer deyişle, "bilgiyi yeniden oluşturabilen insan aklının yaşamın koşullarını da yeniden oluşturabileceği"ne inancının oluştuğunu öne sürmektedir.[32]

Bury'ye göre ilerleme fikrinin başlangıç noktasını, Nisbet'e göre ise ilerleme fikrinin modernleşmesi sürecinde yer alan önemli aşamalardan birini oluşturan 17. yüzyıldaki 'Eskilerle Modernlerin Tartışması', şu soru çerçevesinde gelişiyordu: "Klasik Yunan ve Roma'nın edebî, felsefî ve bilimsel çalışmaları mı, yoksa modern dünyanın, yani 16. ve 17. yüzyılların yapıtları mı daha üstündür?"[33] Bu tartışmada, ayrıntıya girmeksizin, modernlerin üstünlük iddialarının dayanağı olan düşünceleri üç grupta toplayabiliriz: (1) Doğanın düzeni evrenseldir, değişmez. Dolayısıyla yaradılış olarak insanlar arasında bir "eşitlik" vardır. (2) İnsanlar arasında görülen farklılıklar zamana ve çevreye bağlıdır. (3) İnsan bilgisi sürekli gelişmekte olduğundan, zaman içinde sonra gelenler öncekilerden üstündürler.[34] Özellikle Fontenelle'in vurguladığı bilginin ilerlemesinin sınırsız bir gelecek boyutunda devam edeceğine ve bu sürecin, kişisel isteğe veya şansa bağlı olmaması anlamında, belirlenmiş (zorunlu) bir ilerleme olarak anlaşılması bu modern bilgi anlayışını bütünleştirmiştir.[35]

Bilgi anlayışındaki bu değişme Aydınlanma ile sistemli bir toplum ve tarih felsefesine dönüşürken, bu dönüşüm sürecinde yer alan birey ve özgürleşme kavramlarının farklı yorumlanış biçimleri ilerleme fikrinin 20. yüzyıl sonlarındaki bunalımının kaynaklarını oluşturmaktadır.

29 "The Quarrel Between Ancients and Moderns", **A.g.e.**, s.78-97.
30 **A.g.e.**, s.334-335
31 Plameratz, **Man and Society**, cilt 2, s.417 vd.

32 Kenneth Bock, "Theories of Progress, Development, Evolution", Bottomore ve Nisbet, **A History of Sociological Analysis** içinde, s. 50 vd.

33 Nisbet, **History of the Idea of Progress**, s.151.
34 **A.g.e.**, s.154 vd.; Bury, **Idea of Progress**, s.85 vd.
35 Bury, **Idea of Progress**, s.109

Kant, Aydınlanma'nın anlamını insanın kendi anlayış ve bilgisi doğrultusunda; başkalarının yol göstericiliğine gerek duymaksızın yaşamayı öğrenmesinde görürken;[36] tüm farklılıklar bir yana, Aydınlanma'nın bireyin özgürleşmesi düşüncesine verdiği temel öneme işaret etmekteydi. Bu bağlamda, Aydınlanma düşüncesinin genel ilkeleri üzerinde durmak ve bu genel ilkeler çerçevesinde ilerleme fikrinin nasıl bir içerik kazandığını ortaya koymak gerekiyor.[37]

Aydınlanma düşüncesinin belki de en belirgin özelliği, bilime verdiği önemde görülmektedir. Bireyin özgürleşmesinin önündeki temel engellerden birisi olarak görülen doğanın (veya doğal çevrenin) oluşturulduğu sınırlamaları aşmak, insanın ihtiyaçlarına tabi kılınmış ve dış dünyayı bu ihtiyaçlar doğrultusunda denetim altına almayı içeren "nesnel bilgi"nin gelişmesiyle mümkün olacaktır. İnsanın doğa üzerindeki gücünü artıracağına inanılan bilimsel ilerleme ile insanın özgürleşmesi arasında da doğru orantılı bir ilişkinin olduğu düşünülmektedir. Değişmez doğal düzen ilkesinin paralelinde benimsenmiş olan evrensel insan doğasının, zaman ve mekan boyutlarından bağımsız olarak, hep aynı ihtiyaçlarla belirlendiği inancına dayanan bu düşünce insan mutluluğunun bu ihtiyaçların tatmini düzeyine bağlı olduğu, bu düzeyin de bilimsel ve teknolojik gelişmeyle yükseldiği ve yükseleceğini kabul etmektedir.

Kilise öğretisinin insanı 'günahkâr' bir varlık olarak görmesi, bu günahkâr varlığın ancak onun dışındaki bir irade tarafından doğru yola sokulabileceğini savunmasına[38] karşılık insanı özünde iyi bir varlık olarak kabul eden Aydınlanma düşüncesi bu türden dogmaların ve boş inançların yerini bilimsel ve akılcı bir düzenin alması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda özünde iyi olan ve akılcı bir iradeye sahip bulunan insanın, bu akılcı irade doğrultusunda davranabilmesi için onun doğuştan sahip olduğu hak ve özgürlüklerle sınırları belirlenmiş özerk faaliyet alanına karışmayan, insanı kendi yaşamı üzerinde kendi iradesi doğrultusunda hakim kılmayı amaçlayan bir toplumsal-siyasal düzen istemi de biçimlenmiştir.

36 Aktaran: Lucien Goldmann, **The Philosophy of the Enlightenment, the Christian Burgess and the Enlightenment**, İng. çev. H. Maas (London, 1973), s.3.

37 Burada, Aydınlanma düşüncesi içinde yer alan çok değişik görüşleri bulunan düşünürler ve hatta Aydınlanmanın çekirdeğini oluşturdukları kabul edilen **filozoflar** arasındaki önemli düşünce farklılıklarına değinmeksizin, genelde o döneme damgasını vurmuş ilkelere başvurulduğunu belirtmek gerekiyor. Aydınlanma düşüncesinin oluşmasıyla eş zamanlı bir biçimde ortaya çıkan tepkisel düşüncelerin ve özellikle Romantik düşünce geleneğinin, ilerleme fikrinin 19. yüzyılda aldığı içerikle olan yakın ilişkisi ve önemi ise daha sonra değinilecek önemli bir konu niteliğindedir. Buradaki çok genel özet temelde şu yapıtlara dayanmaktadır: Lucien Goldmann, **The Philosophy of the Enlightenment,** özellikle s.1-5 ve 15-27; Ernst Cassirer, **The Philosophy of Enlightenment**, İng. çev. F.C.A. Koelln ve J.P.Pettegrove (Princeton, N.J., 1951), özellikle s.3-36 ve 234-274; John Plamenatz, **Man and Society**, cilt 2, özellikle s.437-457; İsaiah Berlin, "The Counter-Enlightenment", Henry Hardy derl., **Against the Current** (London, 1979), içinde s.1-24 ve Isaiah Berlin, "Two Concepts of Liberty", **Four Essays on Liberty** (Oxford, 1984) içinde, s.118-172.

38 Orta Çağ'ın egemen kurumu Kilise'nin, bu egemenliğini meşrulaştırıcı bir öğe olarak oluşturduğu insan anlayışını, Hıristiyanlığın temel inanışı içinde (**İncil**'de) yer alan ve "Tanrı'nın egemen iradesi altında" insanın üstün bir değerinin bulunduğu anlayışından ayırdetmek amacıyla "Kilise öğretisi"nden söz etmek daha yerinde olmaktadır. Bkz. Steven Lukes, **Individualism** (Oxford, 1979), s.45 vd.

Aydınlanma düşüncesinin bu genel özellikleri çerçevesinde insanın özgürleşmesi biçiminde olgunlaşma yoluna giren İlerleme fikri, 19. yüzyıl içinde bir yanda klasik liberalizm, diğer yanda da sosyalist öğreti ile yakın ilişkiler içinde değişik görünümler kazanmıştır.

İLERLEME FİKRİ VE KLASİK LİBERALİZM

Nisbet, "Özgürlük olarak İLerleme" ve "İktidar olarak İlerleme" ayrımının temelinde yatan bireysel özgürlük anlayışının iki öğeden oluştuğunu ifade etmektedir: (1) bireyin tüm baskılardan bağımsız olması ve (2) bireyin kendi güç ve yeteneklerini özgürce geliştirebilmesi.[39] Bu ayrım çerçevesinde ilerleme fikrini bireysel özgürlüğün gelişmesi olarak anlayanları ele aldığı bölümde klasik liberalizmin önde gelen düşünürlerine ağırlıkla yer vermektedir. Bireysel özgürlüğün bu iki öğesinin tutarlı bir bütünsellik oluşturdukları yolunda peşin bir kabule dayanan bu ayrımın, özellikle ilerleme fikrini bir iktidar tipinin meşrulaştırıcı gücü olarak gören düşünürlerin ve düşüncelerin yer aldığı ikinci grupta yer verilen çözümlemeler göz önüne alındığında çok zayıf bir temele oturduğu görülmektedir.

Aydınlanma düşüncesi içinde biçimlenen bireysel özgürlük anlayışı, özgürlüğü daha çok birinci öğe çerçevesinde tanımlamakta ve bu tanımını da evrensel doğal hak ve özgürlükler düşüncesiyle temellendirmektedir. Bu düşünce içinde insanın doğal haklarla belirlenen özerk bir faaliyet alanının bulunduğunu ileri sürmenin iki hedefi söz konusudur: Bu hedeflerden birincisi ve belki de en önemlisi, siyasal iktidarın sınırlandırılmasıdır. Siyasal iktidarın keyfi davranışlarına son vererek onu, evrensel ve herkese eşit biçimde uygulanan genel hukuk ilkeleriyle sınırlamanın pratikteki görünümü ise, başta mülkiyet hakkı olmak üzere insanların doğal hakları öğretisinin pozitif hukuk kuralları haline dönüşmesi olmuştur.[40] İkinci hedef ise bireyler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkabilecek zorlamalara ilişkindir. Bireyin kendi özgür iradesiyle girdiği ilişkiler içinde oluşan yükümlülüklerin dışında başka türlü bir zorlamaya tabi olmamasının da sağlanması gerekmektedir. Bu bağlamda, bireylerin doğal haklarıyla belirlenen faaliyet alanına karışmaması istenen siyasal iktidarın aynı zamanda bu hakları korumak amacıyla ve ancak bu amaçla bireyler arasındaki ilişkilere karışabileceği kabul edilmiştir. Bir diğer deyişle, toplumu oluşturan bireylerin dışında bir konumu olduğu düşünülen siyasal iktidarın, bireylerin karşılıklı özgür iradeleri ile akdettikleri sözleşmelerin uygulanmasını sağlamakla, ama yalnızca bununla yükümlü olduğu benimsenmiştir.[41]

Bu bireysel özgürlük anlayışının ilerleme fikri ile bağlantısı, klasik iktisadın ve faydacılık akımının varsayımlarıyla birlikte düşünülmektedir. Klasik iktisadın insan ihtiyaçlarının sınırsız, bu ihtiyaçları karşılayacak kaynakların ise kıt

39 Nisbet, **History of the Idea of Progress**, s.238.

40 Bkz. Jürgen Habermas, "Natural Law and Revolution", **Theory and Pratice** içinde, s.82-120.

41 Bkz. Berlin, "Two Concepts of Liberty", özellikle s.162-172; Anthony Arblaster, **The Rise and Decline of Western Liberalism** (Oxford, 1984), s.71-75.

olduğu varsayımı faydacılık akımı içinde yer alan ve doğal insan davranışının acıdan kaçınma, zevk ve mutluluk verecek şeylere yönelme olduğu düşüncesiyle birleştiğinde sınırsız ihtiyaçlar ile sınırlı kaynaklar arasındaki dengenin en iyi bir biçimde insanın özgür ve akılcı iradesiyle kurulacağı, yani insana karışılmadığı sürece mutluluğun sürekli artacağı varsayımı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede yer alan anlayışın felsefi (**ontolojik**) ilkesi ise doğal varlığın birey olduğudur; toplum bireylerden oluşan yapay bir olgudur. Bu temel varsayım kabul edilince, her bireyin kendi özgür ve akılcı iradesiyle kendi bireysel mutluluğunu artırması sonucu "en çok sayıda insanın en büyük mutluluğu"nu gerçekleştireceği de —insanların ihtiyaçları arasında doğal bir uyumun bulunduğu varsayımının yardımıyla— rahatlıkla benimsenmiş olur. Kısacası, bu anlayışın ağırlık noktası "bireyin engellenmemiş eyleminin tüm ilerlemenin itici gücünü oluşturduğu inancı"dır.[42]

Bu çerçeve içinde Nisbet'in bireysel özgürlük tanımında yer alan insanın kendi güç ve yeteneklerini geliştirmesi öğesi birinciye, yani insanın baskı ve zorlamalardan bağımsız olmasına bağımlıdır. Bu bağımlılığın içeriğini kavrayabilmek ve Nisbet'in "Özgürlük olarak İlerleme" başlığı altında sunduğu düşüncelerin aslında özgürlükle değil iktidarla daha yakın bir ilişkisi olduğunu görebilmek için insanın güç ve yetenekleri kavramı üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Klasik liberalizmin kazandırdığı içerik ile insanın güç ve yetenekleri insanın sahip olduğu manevi (çalışma kapasitesi, 'emek gücü') ve maddi (fiziksel varlığı ve diğer maddi varlıklar) varlığı ile ölçülmektedir. Dolayısıyla, insanın güç ve yeteneklerini geliştirmesi de bir yönüyle manevi varlığını geliştirmesiyle (ki bu da 'eğitim'e bağlı bir özellik taşımaktadır[43]) diğer yönüyle de düpedüz maddi varlığını artırmasıyle olmaktadır.[44] Birinci durumu şimdilik bir kenara bırakarak, ikincisi üzerinde duralım. İnsanın maddi varlığının artması, toplumsal belirlenim altında bulunan ihtiyaçları ile kaynaklar arasındaki dengenin sürekli daha üst bir düzeyde kurulması anlamına gelmektedir. Bir diğer deyişle, ihtiyaçlar sınırsız olduğu için bu sınırsızlığı tatmin etmek de ancak sınırsız mülk edinmeye bağlı olmakta, mülk edinmenin sınırsızlığı ise 'eldeki'nin verimli, yani birikime yönelik bir biçimde kullanılmasıyla olanaklı hale gelmektedir. Bu ise temelde sermayeye dayanan bir toplumsal ilişkiler dokusu içinde mümkündür. Dolayısıyla ilerlemenin temelinde mülkiyet hakkının doğallığı ve dokunulmazlığına dayanan sermaye birikiminin gerektirdiği sınırsız bir süreç yatmaktadır. Hal böyle olunca Aydınlanma düşüncesi ile klasik liberalizmin oluşturduğu çerçeve, tüm evrensellik iddialarına karşın, toplum içindeki belirli bir sı-

42 L.T. Hobhouse, **Liberalism** (London, 1945), s.78.

43 Bilginin duyumlara ve deneye bağlı olduğu görüşüyle temellenen nesnellik anlayışı, bir diğer açıdan, bu bilginin aktarılabilir olduğu anlayışını da güçlendirmekte ve bu çerçevede Aydınlanma düşüncesinin eğitim konusunu özel bir önemle ele alması dikkat çekmektedir. Gözlem ve deney yöntemine dayanan bilimsel düşünce biçimini, özellikle Aydınlanma düşüncesinin genel doğrultusu içinde siyasete ve topluma uygulama erdemini ise liberalizm üstlenecektir: Bkz. Arblaster, **Western Liberalism**, s.25-27 ve 82-84.

44 Bkz. C.B. Macpherson, "A Political Theory of Property", **Democratic Theory: Essays in Retrieval** (Oxford, 1973) içinde, s.120-140.

nıfın benimsediği bir ideoloji olarak ortaya çıkmaktadır. Nisbet'in, Henry George'un ağzından dile getirdiği soru bu bağlamda oldukça anlamlıdır: "İnsanlığın ilerlemesinin karşı çıkılmaz kanıtları ortadayken yoksulların sefaleti teknolojide, bilimde, yönetimde, sanatlarda ve toplumsal düzenin bir çok alanındaki ilerlemeyle doğru orantılı olarak, neden artmaktadır?"[45] 19. yüzyılın toplumsal ve siyasal çalkantıları içinde klasik liberalizmin bu soruya yanıtı şöyledir: "Yeni 'bilim' geliştikçe, yoksullar da yalnızca 'emek' veya 'el' olarak düşünülmeye başlandı.. Thomas Sprat 'çalışan insan elleri gerçek zenginliktir' diye yazıyordu. Giderek artan bir biçimde emeğin zenginliği yarattığı farkediliyordu."[46] Kapitalizmin gelişmesi sürecinde 19. yüzyılda ortaya çıkan 'yoksulluk sorunu' karşısında, ilerlemeyi özgürlük olarak anlayanlardan Malthus da şöyle yazıyordu: "Nüfus yaşam kaynaklarını aşma yönünde sürekli arttığı sürece merhamet aptallıktır... Dolayısıyla devlet yoksulları kendi kaderine terketmekten başka bir şey yapamaz veya, olsa olsa, ölümü onlar için kolaylaştırabilir."[47] Klasik liberalizm için ilerleme fikri "özgürlük olarak" değil, temelinde mülkiyet ilkesi bulunan yeni bir iktidar tipinin meşrulaştırılmasına yönelik bir ideoloji niteliğindedir: "Sermayenin sonu-olmayan birikimini korumak için gerekli olan bu iktidarın sonu-olmayan birikim süreci, 19. yüzyıl sonlarındaki 'ilerleme' ideolojisini belirlemiş"tir.[48]

Bu açıdan bakıldığında, insanın kendi güç ve yeteneklerini özgürce geliştirmesinin de yalnızca bu geliştirme faaliyeti için gereken araçlara sahip olan 'insan'a tanınan bir özgürlük olduğu görünmektedir. Gerek Aydınlanmanın, gerekse liberalizmin özgürlük anlayışı ise, sınıfsal bir temele dayanmakta ve 'insan doğası', 'insanların evrensel hakları' gibi kavramların altında burjuvazinin toplumsal ve siyasal taleplerinin biçimlendirdiği bir ideoloji yatmaktadır.[49] Bu boyut özellikle liberal devletin kurumsallaşmasıyla ortaya çıkmaktadır:

> *Liberal devlet, özünde, burjuvazinin, bir bütün olarak toplum üzerindeki hakimiyetini, yönetici eylemleri aracılığıyla kolaylaştırmak ve güçlendirmek için inşa edilmişti. Bu devletin kurumsal ilkelerinin nihaî olarak yöneltildiği hedef olduğu kadar [bu ilkelerin] toplumunkilerle açık karşıtlığının da nedeniydi. Örneğin, devlet tüm bireylere, soyut bir eşitlik içinde, kendi kaynaklarını özgürce kullanabilme haklarını tanımıştı; bunun nedeni, kapitalist üretim tarzının, bireysel iş sözleşmeleri aracılığıyla*

45 Nisbet, **History of the Idea of Progress**, s.205.
46 Arblaster, **Western Liberalism**, s.173.

47 Aktaran Karl Marx, "Critical... Notes on... Social Reform" ["Critical Notes on the article, The King of Prussia and Social Reform" makalesinin tıpkıbasımı], William Connolly derl.,
48 Hannah Arendt, **The Origins of Totalitarianism** (London, 1967), s.143.

49 Örneğin Diderot'ya göre bir insanı "yurttaş yapan mülkiyettir... sahip oldukları nedeniyle o, temsil edilme hakını da kazanmaktadır." D'Holbach ise, "halk sözcüğüyle aydınlanmadan ve iyi duygudan yoksun, her zaman toplumu rahatsız etmek isteyen fesatçı demagogların aracı ve suç ortağı olabilecek aptal ayaktakımını kastetmiyorum. Mülkiyetinin geliriyle saygıdeğer bir yaşam sürebilen herkes ve toprak sahibi bir ailenin her üyesi bir yurttaş olarak değerlendirilmelidir" diye yazmaktadır. Voltaire ise eğitimi yalnızca "iyi burjuvanın, kentlinin" hakkı olarak görmektedir. Bkz. Arblaster, **Western Liberalism**, s.189-190.

satılan emek gücüne gerek duymasıydı... Tüm bireylerin hukuk önünde eşit olması bir anayasal ilke olarak anlamlıydı çünkü, özel mülkiyetin hukuk tarafından korunması, doğal olarak, düzenin sürmesini, mevcut hukukun uygulanmasını ve polis ile mahkemelerin mülk sahibi grupların çıkarları doğrultusundaki baskıcı eylemlerini yönlendirmişti. [50]

İLERLEME FİKRİ VE ÖZGÜRLEŞME

19. yüzyılın sonlarında belirginleşen ve 20. yüzyılın ilk yarısında olgunlaşan üç oluşumun ilerleme fikrine kazandırdığı farklı içerikleri anlamak bakımından özel bir önemi bulunmaktadır Bunlardan birincisi kapitalizmin ulusal sınırları aşarak tüm dünyaya egemen olmaya yönelmesi (emperyalizm); ikincisi sermaye birikim sürecinin devlet gücünü ekonomik alanda zorunlu kılması (rekabetçi kapitalizmin sona ermesi); üçüncüsü ise genel ve eşit oy ilkesinin benimsenmesi ile liberalizmin demokratikleşmesi (klasik demokrasi)'dir.

Birinci gelişmenin en önemli etkilerinden biri, ilerleme fikrinin sömürgeciliği meşrulaştıran bir ideoloji haline dönüşmesidir. İktisadî çıkarların doğrudan siyasal müdahaleyi ve dolaysız yabancı hakimiyetini zorunlu kıldığı bölgelerde bu olgu kolaylıkla saptanabilir. Örneğin Hindistan'daki bir İngiliz kamu görevlisinin şu sözleri bu açıdan ilgi çekicidir: "İlerlemenin muzaffer tekerlekleri altında kalan insanlar için her zaman üzüntü duymak gerekir."[51]

Emperyalizmin diğer bir etkisi ise, daha dolaylı bir nitelik taşımaktadır. Rekabetçi kapitalizmin sona ermesi ve siyasal gücün iktisadî ve toplumsal alanlarda zorunlu düzenleyici işlevler yüklenmesi, 19. yüzyılın başkaldıran yoksul kesimlerini sistemin bütünlüğünü tehdit edebilecek eylemlerden uzaklaştırmak doğrultusunda bizzat devlet tarafından girişilen faaliyetleri de zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda ulusal sınırlar dışında el konan artığın ulusal sınırlar içine aktarılması, bu yoksul kesimlerin yaşam koşullarını iyileştirici yönde devlet politikalarına olanak sağlarken oy hakkının genel ve eşit hale getirilmesi de bu kesimlerin taleplerini sistem içinde tutmayı başarmıştır. Tüm bu gelişmelerin sonucunda ise Batılı insan yaşamakta olduğu ilişkilerden hoşnut, Nisbet'in deyişiyle, Batı'nın üstünlüğüne, iktisadî ve teknolojik gelişmenin önemine, bu dünyada iyi bir yaşam sürdürmenin değerine inanmaya başlamıştır. 20. yüzyılın ilk yarısı içinde olgunlaşan bu süreç sonunda ilerleme fikrinin Batı'da adeta hegemonik bir ideolojiye dönüştüğü söylenebilir.[52]

Kapitalistleşme sürecine sonradan katılan Almanya'daki düşünsel gelişmeler ise, ilerleme fikrine Anglo-sakson ve Fransız düşüncesinden daha farklı içerikler kazandırılmasını sağlamıştır.

50 Gianfranco Poggi, **The Development of the Modern State, a Sociological Introduction** (London, 1978), s.119.

51 Aktaran, Arendt, **Origins of Totalitarianism**, s.143.

52 Bu gelişmeler için bkz. Arblaster, **Western Liberalism**, s.264-295; Michael Freeden, **The New Liberalism, an Ideology of Social Reform** (Oxford, 1978); C.B. Macpherson, **The Life and Times of Liberal Democracy** (Oxford, 1977).

> *"Fransız ve İngiliz Aydınlanması büyük ölçüde tarih-dışıydı (**ahistorical**): gerçek tarihsel değişme ve gelişme anlayışı onlarda yoktu. İlerlemeye inanmışlardı ama ilerlemeyi, halen belirlenmiş, evrensel adalet, refah, akılcılık ve benzeri gibi bir hedefi içeren [bir süreç] olarak görmüşlerdi. Diğer yanda, Alman İdeolojisi'nde ise gelişme, amaçların evrimini, özlü farklılıkların önemsenmesini, farklı kültürlerin ve farklı düşünce biçimlerinin önemini içermistir."*[53]

Burada ilginç olan nokta Nisbet'in ilerlemeyi özgürlük olarak gören düşünür ve düşünceler arasında, Kant hariç, Alman düşünürlerine yer vermemesine karşılık, Alman düşüncesinin temel çıkış noktasını da bireysel özgürlük anlayışının oluşturmasıdır. Özellikle İngiliz ve Fransız Aydınlanması'nın soyut bireyciliğine bir tepki niteliğinde ortaya çıkan Alman Romantik akımının etkileri ile biçimlenen bu bireysel özgürlük anlayışı, Aydınlanma'nın ve Klasik Liberalizm'in negatif özgürlük tanımından farklı ve daha çok bireyin kişisel yetenekleri üzerinde odaklanan pozitif bir nitelik taşımaktadır.

Romantikler'in birey anlayışı, "Aydınlanma'nın akılcı, evrensel ve tek-biçimli **(uniform)** standardlarına karşı", bireyin "benzersizliğini, orijinalliğini, kendini-gerçekleştirmesini **(self-realization)**" içeren bir anlayıştır. Bu anlayış içinde birey, kendi dışında varolan soyut ve evrensel doğal haklarla değil, kendi somut varoluşu içinde taşıdığı benzersiz, farklı yetenekleri ve yaratıcılık kapasitesi ile tanımlanmaktadır.[54] Romantik akım içinde özellikle sanatsal yaratma yeteneği bağlamında geliştirilen bu anlayış, 19. yüzyıl Alman düşüncesi içinde oluşacak yeni düşünsel sentezlerin de önemli hareket noktalarından birisi olmuştur.

Bu etki altında Aydınlanma'nın birey-toplum, özgürlük-baskı, sivil toplum-devlet arasında oluşturduğu ikilemleri aşmaya yönelen 19. yüzyıl Alman düşüncesinin üç çizgide geliştiği söylenebilir. Bunlardan birincisi birey-toplum ikilemini toplumu yokederek aşmaya yönelen Max Stirner'in 'bireyci anarşizmi'[55]; ikincisi Romantik akım içinde kişisel düzeyde yer alan bireyin özgürlüğü düşüncesini halkların veya ulusların özgürlüğüne dönüştüren Alman ulusalcılığı[56]; üçüncüsü ise bireyin kendisini gerçekleştirmesi kavramını kapitalizmin eleştirisi bağlamında yer alan yabancılaşma sorunsalına oturtan sosyalist düşünce olarak ifade edilebilir.

Özellikle son iki çizginin önemli bir ortak noktaya sahip oldukları söylenebilir. "Akıl herkeste bir ve aynıdır; ancak, tıpkı her insanın kendine özgü, farklı bir sevgisi olduğu gibi, herkes kendi özgün şiirini de kendi benliğinde taşımaktadır."[57] Bu düşüncenin bir yorumu, insanlara özgün yaratıcı benlikleri-

53 Robert C. Solomon, **History and Human Nature, a Philosophical Review of European Philosophy and Culture, 1750-1850** (Sussex, 1980), s.147.

54 Lukes, **Individualism**, s.17-18.

55 **A.g.e.**, s.19.
56 **A.g.e.**, s.20-22.

57 Friedrich Schlegel'den aktaran, H.G.Schenk, **The Mind of European Romantics, an Essay in Cultural History** (London, 1966), s.19.

'ni kazandıran ve tek tek öznel benlikleri aşan bir bütünselliğin varolduğu ve bu "kişiler-üstü" bütünselliğin tarihin itici gücünü oluşturduğudur. Bu açıdan insanların öznel varoluş biçimleri ve bu varoluş içindeki yaratıcı eylemleri ile bu bütünsellik arasında —Aydınlanma ve klasik liberalizmde olduğu üzere— bir çatışma değil, bir uyum söz konusudur: İnsanlar, parçalarını oluşturduklarını bu bütünle birleşme ve kendi kimliklerini bu yolla edinme yönünde kendi özgün yaratıcılıklarını ortaya koyarlar ve bu kendini-gerçekleştirme süreci, tarihin, bu bütünsellik içinde sürekli yukarıya doğru gelişen hareketinin de temelini oluşturur. Tarihin sürekli yukarıyal doğru gelişen hareketinin temelini oluşturan bu bütünsellik, özel ve üstün yeteneklerle belirlenen 'büyük adamlar'ın kişiliğinde veya belirli zaman ve mekan boyutlarında varolan ve o boyutlar içinde yaşayan diğer topluluklara göre üstün özelliklere sahip bir topluluğa varlık veren geleneklerde ve kurumsal düzenlemelerde, bu anlamda, farklı ve üstün ulusal özelliklerde somutlaşabilir. Bu bütünsellik, gene belirli zaman ve mekan boyutları içinde geçerli toplumsal ilişkiler içinde baskı altında bulunan toplumsal grupların ya da sınıfların ortak benliğinde de ortaya çıkabilir.[58]

Ancak, bu iki çizgi arasındaki ortak nokta, bireysel özgürlüğü, bireyin kendi güç ve yeteneklerini geliştirmesi olarak anlamaları ve bu özgürlük anlayışını bireyler-üstü bir bütünselik içine oturtmalarından öteye pek bir anlam taşımamaktadır. Nisbet, bu ortak özelliği abartarak her iki düşüncede de, özgürlüğün vurgulanmasına karşılık, belli bir iktidar tipinin meşrulaştırılmasını görmekte ve tarihsel sürecin bu tarihsel sürecin meşrulaştırma çerçevesinde algılandığını ileri sürmektedir.[59] Özgürlüğü negatif boyutuyla tanımlayanların da aslında bir iktidar tipini meşrulaştırdıklarını göremeyen Nisbet'in özellikle sosyalist düşünce içindeki köklü eleştirel öğelerin iktidara karşı niteliğini de görememesi ve hatta bu niteliği bir 'anlamsızlık' olarak değerlendirmesi karşısında[60], yaptığı çözümlemelere katılmak mümkün değildir.

İlerleme fikrinin klasik liberalizm içinde aldığı içerik ile bu içerikte yer alan özel çıkar (birey)-genel çıkar (toplum) çelişkisinin eleştirisi, bu çelişkinin 'üstün ulusal devlet iktidarı' veya 'bireyci anarşizm' türünden efsaneleştirilmiş kategorileriyle gerçekleşmez. Böyle bir eleştiri kaynağını sıradan insanın somut eylemi içinde yer alan kavramlardan oluşan düşüncelerde bulur. Klasik liberalizmin dayandığı temel ilke olan mülkiyet ve sahiplenme çerçevesinde soruna yaklaşıldığında, Arendt'in şu görüşlerine ekleyecek fazla bir şey bulunmamaktadır:

58 Lukes, **Individualism**, s.67-72; Isaiah Berlin, "The Counter-Enlightenment", Henry Hardy derl., **Against the Current** (London, 1979) içinde, s.1-24.

59 Nisbet, **History of the Idea of Progress**, s.178.

60 **A.g.e.**, s.265: "Doğru, Marx sınıf ayrılıklarının ortadan kalkmasından ve üretimin sağlam bir biçimde ulus içinde 'yoğunlaşmasından' sonra, 'kamusal iktidarın siyasal niteliğini yitireceğini' belirtmektedir. Böyle bir önerme açıkça anlamsızdır..."

> *Burjuvazinin doğuşuna neden olan [ve] sermaye birikimi olarak adlandırılan [süreç] mülkiyet ve zenginlik kavramlarını da değiştirmiştir: onlar, artık birikim ve edinimin sonuçları olarak değil başlangıçları olarak düşünülmektedirler; zenginlik daha çok zengin olmayı ifade eden sonu olmayan bir süreç haline dönüşmüştür... Ancak, mülkiyetin kendisi kullanılmaya ve tüketilmeye tabidir ve dolayısıyla sürekli olarak ortadan kalkmaktadır. Sahip olmanın en radikal ve sağlam biçimi yoketmektir, çünkü ancak yokettiğimiz şeyler tümüyle ve sonsuza dek bizim olurlar. Tüketmeyen fakat ellerindekini sürekli olarak genişletmek isteyen mülk sahipleri, oldukça elverişsiz bir sınırla, insanların mutlaka ölecekleri yolundaki talihsiz gerçekle karşılaşmaktadırlar. Ölüm, mülkiyetin hiçbir zaman hakiki bir siyasal ilke olamayacağının gerçek nedenidir. Mülkiyet üzerine kurulmuş bir toplumsal sistem, tüm mülkiyetin nihaî yokoluşundan başka hiçbir seye doğru gelişemez.* [61]

Tarihsel sürecin veya değişimin böyle bir yönü olduğunu söylemek, insanlar arasında doğuştan belli grublara mensup olmanın yarattığı ayrıcalıkların veya kralların kutsal haklarının temellendirdiği bir iktidar anlayışı yerine insanlar arası anlaşmaya, iradeye dayanan bir iktidar anlayışını meşrulaştırmaya çalışmaktan ve bu meşrulaştırma içinde özgürlüğü 'her türlü baskıdan bağımsız olmak' veya bir ulusal veya toplumsal iradeye gönüllü bağımlılık olarak tanımlamaktan oldukça farklı birşeydir. Değişim bu yönde gerçekleştiği takdirde özgürlük de bireyin kendi güç ve yeteneklerini geliştirmesi anlamında gerçek ve her birey için —kendi özgün farklılığını ortaya koyma imkânını veren— eşit bir nitelik kazanacaktır. Bir yandan kendi yaşamını sürdürmek için bu bireysel güç ve yetenekleri başkasının amaçları doğrultusunda kullanmak zorunluluğu, dolayısıyla bu zorunluluktan kaynaklanan bağımlılık ilişkisi ortadan kalkarken, diğer yandan da insanlar arasındaki ilişkilerin nesneler aracılığıyla değil, yalnızca insan olmaları nedeniyle kurulduğu bir yaşam biçimi olanaklı hale gelecektir.

Eğer tarihsel süreç bu yönde bir değişim içindeyse ve buna ilerleme adı veriliyorsa, burada iki şeyi birbirinden ayırdetmek gerekmektedir. Birincisi, bu sürecin insanın dışında yer alan 'toplumsal yasalar'ın kaçınılmazlığını ifade etmesi; ikincisi ise, tarihin belirli bir yönde ilerleyen bir süreç olduğunu belirtmenin insanın somut eylemi ile olan karşılıklı ilişkisi. Bu bağlamda, tarihsel sürecin belirlenmiş bir süreç olarak görülmesinin, insanlar ne yaparlarsa yapsınlar bu sürecin akışının değişmeyeceğini söylemek anlamında değil, belirlenmişliğin, insanların şu veya bu yönde davranıp davranamayacaklarına ilişkin bir tercih sorunu anlamında kabul edilmesi[62] Wallerstein'ın şu sözlerine ayrı bir önem kazandırmaktadır.

> *İlerleme kaçınılmaz değildir. Onun için mücadele ediyoruz. Ve mücadele, sosyalizmle kapitalizm arasında değil, fakat göreli sınıfsız bir topluma geçişle (tarihsel kapitalizmden farklı, ancak ondan daha iyi olması gerekmeyen) sınıf temeline dayalı yeni bir üretim tarzına geçiş arasındadır.* [63]

61 Arendt, **Origins of Totalitarianism**, s.145.
62 Plamenatz, **Man and Society**, cilt 2, s.425-429.
63 Immanuel Wallerstein, **Historical Capitalism** (London, 1983), s.107.

20. yüzyılın bunalımlı şu günlerinde ilerleme fikrine karşı geliştirilebilecek yaklaşım, Batı insanının bir tür "nihilizm" içinde olmasından yakınarak, eskiden olduğu gibi 'ikdisadî ve teknolojik' gelişmeye inanmayı yeniden insanlara bir değer olarak aşılamayı öğütlemek[64] değil, insanın kendi kaderini etkileme gücünü diğer insanlarla —zora dayanmayan— ilişkiler içinde ortaya koyabilmesinin yollarını araştırmak olmalıdır. Bir diğer deyişle sorun, insanları adeta bilinçsiz varlıklar haline getiren ve bu durumlarından hoşnut olmalarını sağlayan teknolojinin yeniden ihyası değil, "teknoloji ile demokrasi ilişkisidir: teknolojik denetimin gücünün, eylemde bulunan ve ilişki kurabilen yurttaşların rıza (**consensus**) alanına nasıl getirileceği"dir.[65]

64 Nisbet, **History of the Idea of Progress**, s.318.

65 Jürgen Habermas, "Technical Progress and the Social Life-World", **Toward a Rational Society**, İng. çev. Jeremy J. Shapiro (London, 1971) içinde, s.57.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

An Idea on the Verge of Extinction: Progress

Levent Köker

Summary

Progress in the sense of a social change along a determinate and ever improving direction has served as a legitimating principle for political actions. Syntheses of thought under the rubric of 'progress' have had considerable social and political impact first in the Western societes, and later in the non-Western societes. This article expresses the thoughts of its author, induced by Robert Nisbet's recent work on the history of the idea of progress.

Among the theses put forward as to the origins of the idea of progress; namely that its history is 2500 year old and that it is a product of 17th century Europe, Nisbet sides with the former one. He argues that factors like social values attributed to knowledge and science were shared by Greeks, Romans, Christianity and the modern Western world. As to the argument claimed by the adverse view that antiquity had a cyclic understanding of history, Nisbet rejects this view by pointing to the idea of decay and extinction of history in the antiquity which shows that for them it was the past that was progress. The modern version of progress simply reversed this time axis. In enforcing elements of continuity to an all-encompassing Western civilization Nisbet fails to perceive the historical specifity of categories like knowledge, science, reason, technology etc. and in such a static framework views the idea of progress as a **sine qua non** of Western world.

In differentiating 'progress as liberty' and 'progress as political power' Nisbet sees the two underlying aspects of individual liberty as the independence of the individual from all kinds of external domination and the possession of facilities for self-development, both spiritually and materially. Although the idea of progress is losing its impact in the West, Nisbet cherihes 'progress as liberty' as a specific Western phenomenon whereas he values 'progress as political power' negatively which, according to him, has become an ideology of political repression in the non-Western world. The idea of progress and individual liberties are related

to each other through the assumptions of utilitarianism. The insatiable individual needs facing scarce resources require an equilibrium which can only be attained by the free and rational will of the individuals. Accepting this liberal dogma, Nisbet views the unhindered individual as the motor force of progress and thus relates progress to liberty.

On the other hand, the aspect of material self-development under the assumption of insatiable human needs leads, both logically and historically to capital accumulation. This then becomes a self-inhibition of individual liberties since the generality of this crucial principle is curtailed by such an uneven distribution of wealth.

Capitalism has undergone a fundamental transformation in the beginning of this century. The State has undertaken a major interventionist role in regulating the workings of the economy. Thus, the Western states have been able to reconcile social tensions in a formal democracy by maintaining a more equitable distribution of surplus value with a level of capital accumulation mostly acquired during the colonial period. Nisbet, by overlooking this historical fact, affirms the level of economical and technological development of the West as satisfactory and uses the idea of progress as an explanatory factor for attaining such a superior stage of civilization.

On the other hand, Germany, unlike France and England, traced a different path of development, bypassing liberal capitalism. The individual in the German romantic thought was a historical, self-realizing and concrete being in contrast to the ahistorical, rational and abstract individual of the Enlightenment and its liberal ideology. In spite of the importance of this Germanic definition of the individual and the romantic concept of freedom, Nisbet seems to ignore the German philosophers with the exception of Kant.

The author believes that in the present crisis-ridden stage of capitalism, to reassert the faith in 'economical and technological' progress as a cure for the nihilistic state of the present Western man is an empty advice. Instead one should search for the path in which man can determine his own destiny by placing technology under the control of a democratic consensus of interacting individuals.

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984, 213-228

Yalçın Küçük'ün Aydınlar Komedyası

*İskender Savaşır**

1. **Yalçın Küçük ve Aydınlanma:** Yalçın Küçük'ün **Aydın Üzerine Tezler**'inin[1] en bâriz özelliği aydınları aydınlanma geleneğinin dışına çıkmadan kavramaya çalışması. Gerçi ilk bakışta bu geleneği zorlarmış gibi görünen cümleler sarfetmiyor değil; örneğin kitabın ana eksenini oluşturan "aydını eylemlerin ürünü olarak ele almak" ilkesi, (belli bir yorumuyla) Aydınlanmacı geleneğe bir alternatif oluşturabilecek bir tarihsel maddeciliği[2] çağrıştırabilir. Ancak Yalçın Küçük'ün eylem kelimesine yüklediği anlam böyle bir yoruma izin vermiyor.

1.1 **Eylem ve Ülkü Kavramları:** Şöyle ki, Küçük 'eylem'den, belirli bir tarihsel konumda yapılıp edilenlerin, gündelik faaliyetlerin tümünü değil, ancak belirli bir siyasal program çerçevesinde girişilen davranışları anlıyor. Dolayısıyla, örneğin bir "Türk eylemi" kavramından, Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü oluşumuna katkıda bulunmuş müdahaleler dizisini anladığı anlaşılıyor. Ama hal böyle olunca, yani 'eylem' kelimesi dar anlamıyla siyasal eyleme indirgenince, yine zihinsel birtakım kategorilere dönülmüş olunuyor. Şu yüzden ki, bu görüşe göre, kelimenin dar anlamıyla siyasal davranışlar ve hattâ bilinçli olarak kalkışılan bütün davranışlar bir programın, bir tasarının, Yalçın Küçük'ün çok sevdiğini söylediği (s.117) bir deyişle, "bir ülkünün" dışlaştırılmasından ibarettirler. Yani, bilinçli bir ülkü uğruna yapmadığımız her şey, içersinde bütün ülkülerimizin, bütün bilinçli seçimlerimizin yer aldığı, bir anlam kazandığı çerçeveyi oluşturan onca gündelik faaliyet —bütün bunlar Yalçın Küçük'ün benimsediği eylem anlayışının dışında kalıyor. Dolayısıyla bir eyle-

* Doktora öğrencisi.

1 Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler, I** (İstanbul, 1984). Metin içersinde kaynak gösterilmeden, yalnızca sayfa numarası verilen bütün alıntılar bu kitaptandır.

2 Ancak belli bir yorumuyla; çünkü, örneğin bu sayıda tanıtılan Jürgen Habermas'ın yorumunda tarihsel maddecilik Aydınlanma düşüncesinin vârisi olarak belirmektedir.

mi anlamakla o eylemin gerçekleştirmeye çalıştığı ülküyü anlamak eşanlamlı hale geliyor; Yalçın Küçük, Türk aydınlarını eylemleri bakımından ele almakla, onları, gerçekleşmesine katkıda bulundukları ülkü bakımından ele almış oluyor.

1.2 **Akıl ve Aydınlar:** Peki nedir aydınların ülküsünü diğer sıradan insanların çıkarlarından, dileklerinden, gereksinmelerinden ayıran özellik? Yalçın Küçük'ün bu soruya verdiği yanıt, Aydınlanma geleneği ile olan ilişkisini daha açıkça görmemizi sağlıyor: "... aydın bilgisiyle toplumu değiştirmek isteyen, toplumsal marangozluğu bir tarik, bir yol belleyen kimsedir. (s. 218) Aydın aklıyla mücadele eden kimsedir, inatla mücadele eden kimsedir, toplumu değiştirmeye çalışıyor" (s. 438). Bu tanımdan da görüldüğü üzere, Yalçın Küçük'e göre aydın toplumu değiştirmek isteyen kimsedir; ancak toplumu değiştirmek isterken, hareketlerine yön veren ülkü, bilgidir, bilimseldir. Kuşkusuz, burada söz konusu olan bilgi sıradan insanın içinde bulunduğu konumda varlığını sürdürebilmesini sağlayan yol yordam bilgisi değil; Yalçın Küçük'ün somut, tikel (partiküler) bir konumdan kaynaklanan ve o konuma özgü ihtiyaçları tatmine, çıkar çatışmalarını uzlaştırmaya yönelik bilgeliğe pek saygısı olmadığı anlaşılıyor (s. 218). Tam tersi, onun kastettiği bilgi, içinde doğduğu somut koşulları aşmaya yönelen, kendisini doğuran konum dahil bütün konumlara dışardan bakabilen, kuramsallığa, bilimselliğe öykünen bilgi. Bu yüzden aydınının eylemlerine yön veren bilgi de yalnızca kendi isteklerinin, çıkarlarının bilgisi değil, toplumu ve evreni de içeren evrensel bir bilgidir. Aydınlanma için, aklın tam da böylesi bir bilgiyi mümkün kılan yeti olduğu düşünülürse, aydınları evrensel aklın tecessümü olarak gören Aydınlanma düşüncesinin ta göbeğine varmış olduğumuzu görürüz: Aklı ile mücadele eden aydın "insanın en gelişmiş türü oluyor" (s. 589).

2. **Aydınlanma ve Tarih:** Şimdi burada durálım; çünkü yeniçağlar ve özellikle de Aydınlanma düşüncesi için tarih daima **sorunlu** bir alan olagelmiştir.

2.1 **Bir Ülkü olarak Akılcılık; Bir Düzen olarak Akıl:** Belirli bir anlamda yeniçağ akılcılığı gelmiş geçmiş en ortodoks düşünce sistemidir; kendi betimlediği evrensel insan tipinin dışında bir insan örneğinin olabilirliğini dahi kabul etmez. Şöyle ki, Descartes'dan başlayarak Batı'nın pozitif söylemine[3] katkıda bulunmuş olan bütün yeniçağ filozofları akılcılığı bir ülkü olarak betimlemekle yetinmemişler, aklın aynı zamanda insanın ve evrenin özünü oluşturan bir temel düzen olduğunu öne sürmüşlerdir. Yani onlara göre akıl, hem insanın hem de evrenin özünü oluşturur. Ancak eğer akıl, hem insanın hem de evrenin özünü oluşturuyorsa; değil akıl-dışı davranmak, yanlış yapmanın bile nasıl mümkün olabileceği yeniçağlar felsefesinde kuramsal düzeyde çözülemeyen (ama pek fazla da tartışılmayan) bir sorun olarak sürer gider.

2.2 **Tarihçiliğin İşlevi:** Bu bağlamda Aydınlanma düşüncesi için tarih önem kazanır. Bir bilim değildir tarihçilik; evrenin ve insanın temel düzeni hakkında bilgi vermez. Çünkü tarih başka bir alana indirgenemez, kendine özgü dü-

3 'Batı'nın pozitif söylemi için bkz. "Bu Sayıda (giriş yazısı)", **Toplum ve Bilim,** No. 24 (Kış, 1984).

şünce tarzları gerektiren emsalsiz bir varlık alanı değildir. Çünkü tarihçiliğin konusunu oluşturan olaylar, kaynağını evrenin ve insanın özünde değil, insanların arızî zaaflarında, yanlış anlamalarda bulan olaylardır.

Bu yüzden tarih, olsa olsa insanların kendi evrensel özlerini keşfetmelerinin öyküsü olarak anlatılabilir. Bu öykünün başında ve sonunda akıl bulunacaktır; başında doğal düzen olarak, sonundaysa Aydınlanmanın keştettiği düzen olarak. Tarihçilik bu iki nokta arasında yer alan olayların anlatılmasıdır. Akılcı bir tarihçilik kaynağını insanî zaaflarda ve yanlış anlamalarda bulan bu olayların zaaf ve yanlış anlama olduğunu göstererek, zaten akılcı bir düzende yaşamak zorunda olan insanların, bu düzenle barışmalarını sağlar. Böylelikle Aydınlanma düşüncesi için tarihçiliğin asıl önemli boyutunun bilgisel değil, polemik ve retorik olduğunu görüyoruz.

2.3 **Aydınlanma Düşüncesinin Toplumsal Konumu:** Aydınlanma düşüncesini doğuran toplumsal koşulları kısaca gözden geçirmek Aydınlanma tarihçiliğinin bu polemik işlevini daha iyi değerlendirmemizi sağlayabilir. Unutulmamalı ki Aydınlanma düşüncesinin anavatanı; yerel burjuvazinin, kurulmuş olan iç piyasada iktisadi iktidarını sağladığı halde, siyasal iktidara tamamen egemen olamamış olduğu Fransa ve İskoçya gibi ülkelerdir. Her iki ülkede de yerel burjuvazi kendi iktisadi gücünden emin olduğu halde, (farklı nedenlerle) merkezî siyasal iktidar karşısında kısmen marjinal bir konumdadır. Piyasa mekanizmasının işleyişi her iki ülkede de burjuvazinin evrensellik iddiasının gerçekleşme koşullarını yaratmıştır; başka bir deyişle, toplumun kendini yeniden üretmesi, artık burjuvazi ile birlikte yaygınlaşan davranış biçimleri ve değerler sayesinde mümkün olmaktadır. Buna rağmen burjuvazinin hareket serbestîsi, toplumun yeniden üretiminin koşullarını sağlamak bakımından kendisine rakip (alternatif) olamasa da, yine de kendisinden farklı bir düşünsel/toplumsal odak olmakta direnen bir hasım tarafından sınırlandırılmaktadır.[4]

İşte diğer propaganda türleri ile birlikte tarihçiliğin de önemi buradadır. Daha köklü bir tarihsel geleneğe sahip bu hasmın, aslında, özü ve temel davranış biçimleri bakımından farklı bir insan örneği oluşturmadığına ikna edilmesi, zaten içinde yaşamakta olduğu akılcı düzenle barıştırılması gerekmekedir.

3. **Bir Anlatı Kalıbı Olarak Komedya:** Kuşkusuz böylesi bir tarih görüşünün tarih yazıcılığı üzerinde de belirleyici bir etkisi olacaktır. Eğer "komedi" yi yalnızca edebi metinlerden oluşan bir tür olarak değil de, tarihsel olsun, kurgusal olsun, bütün anlatılarda tezahür edebilecek bir kalıp olarak düşünürsek şöyle söyleyebiliriz: Aydınlanma tarihçiliği, özetlenen tarih görüşü ile uyumlu olarak komediyi bir anlatı kalıbı olarak benimsemiştir.

Nedir bu anlatı kalıbının özellikleri?

4 Aydınlanma düşüncesinin toplumsal koşullarını, elimden geldiğince, hem Fransa'yı hem de İskoçya'yı, içerecek bir biçimde betimlemeye çalıştım. Ancak, Türk aydını Fransa'ya öncelik tanımaktan kurtulamıyor; metindeki son cümlenin Fransa hakkında oldukça kaba olmakla birlikte, doğru bir tespiti içerdiğini sanıyorum; oysa İskoçya için biraz yanıltıcı. Maalesef İskoç Aydınlanması ile Fransız Aydınlanması arasındaki ilişkileri ve farkları, iki ülkedeki toplumsal koşullarla ilintilendirerek inceleyen bir çalışma bilmiyorum.

3.1 **Mutlu Son:** En bariz özelliğinden başlayalım: komediler mutlu sonla biter. Oyunun başında dile getirilen, sezdirilen umutlar ve beklentiler oyunun sonunda gerçekleşir; oyunun başında çatışmalarla, yanlış anlamalarla zedelenmiş olarak gösterilen düzen oyunun sonunda yeniden kurulur. Böylelikle oyun boyunca, oyunun başında daha çok zımnen varolan (engellenmişliğiyle varolan, umutlar, beklentiler düzeyinde varolan) düzeni tehdit eden tehlikelerin, geçici ve arızî olduklarının bilincine varılır. Bu bakımdan oyunun sonu, gerek seyirciler gerek oyun kişileri için bir barışma anıdır. Oyunun başından (ve hattâ daha önceden) beri bilinen ve tanınan, ancak kısa bir süre için (yani oyun boyunca) tehdit ediciymiş gibi görünen bir düzenle barışma.

3.2 **Komedinin Kişileri:** Gelelim oyun kişilerine; onlar nasıl resmedilirler bir komedi çerçevesinde? Bu konuda Aydınlanmanın yaramaz çocuğu Diderot[5] çok ilginç bir ipucu veriyor; trajedi bireyler hakkındadır, diyor, komedi tipler hakkında — tipler, yani eylemleri toplumsal konumlarına atfedilebilecek kişiler. Komedi kişilerinin bu özellikleri üzerinde durmak, gerek oyunun başındaki zedelenmiş düzenin nasıl zedelendiğini, gerekse oyunun sonundaki barışma anının niteliğini daha iyi anlamamızı sağlayabilir.

Bir anlamda komedi türünün en arı örnekleri yanlışlıklar komedyalarıdır. Çünkü bu tür oyunlarda; oyundaki sorun, kaynağını komedinin yansıttığı düzene aykırı bir ilkede bulmaz — kişiler, içinde bulundukları ilişkiler ağından tümüyle haberdar değildiler. Bir kez bu ilişkiler ağını ve bu ağ içerisindeki kendi konumlarını kavradılar mı, sorun ortadan kalkar. Bu tür oyunlarda (bilinçlenme dışında) bir yeni olaydan, oluşumdan söz edilemeyeceği gibi, bütün serüven bir bilinçlenme serüveninden ibarettir; ve bilinçlenme ile barışma eşanlamlıdır.

Ancak komedilerde kişilerin tip olma özelliklerini ve bir tür olarak komedya ile insanları birer tip olarak resmetme arasındaki ilişkiyi bireyselliğin olumsuz bir ilke olarak belirlediği oyunlarda daha iyi görebiliriz. Örnekleyelim: Sevil Berberi'nin Doktor Bartolo'su yaşlı bir adamdır ve genç ve güzel bir vasisi vardır. Oyunun sorunsal durumu (kısmen), yaşlı bir adam olduğu halde, güzel vasisini kendisiyle evlenmeye zorlamak istemesinden kaynaklanır. Yani Doktor Bartolo toplumsal anlamı hayli belirgin bir tipi temsil etmekle birlikte bireysel arzuları yüzünden tipinin gereklerine aykırı davranmakta direnir. Oyun; onun, tipinin gerekleriyle barışmaya zorlanmasının öyküsüdür. Seyirci ise gençlerin haklı dileklerinin Bartolo gibi bir ihtiyarın tersliği tarafından önlenemeyeceğine ikna edilir. Görüldüğü gibi trajedi ile komedinin ayırımı burada da beliriyor: trajik kahraman oyunun sonunda, tanıdığı bütün toplumsal konumların dışında, kendi tekil yazgısı ile başbaşa kalır; oysa komik kahramanın zaferi, komedide yansıtılan düzenin kendisine sunduğu hakları elde etmek, bu düzenin gerekleriyle barışmaktır.

Komedide kişilerin birer tip olarak resmedilmeleri seyircilerin onları algılayış biçimini de belirler. Burada Aristoteles'in ünlü ilkesini anabiliriz: komedya

5 Aktaran Rene Wellek, **A History of Modern Criticism 1750-1950, v. 1 The Later 18th Century,** (Londra, 1970).

ortalamadan aşağı kişilerin taklididir.[6] Bu ilke birbirleriyle akraba olmakla birlikte aralarında fark gözetilebilecek (gözetilmesi gereken) çeşitli türleri aynı kefeye koyuyor. Örneğin taşlama da (hicviye), didaktik oyunlar da ortalamadan aşağı kişileri resmedebilirler. Komedinin kişileri hangi anlamda ortalamadan aşağıdırlar?

Yine demin komedinin en arı örneği olarak andığımız yanlışlıklar komedisine dönelim: Böyle bir oyunda seyirciler, oyun kişileri ve içinde bulundukları durum hakkında daima oyun kişilerinin kendi bildiklerinden daha fazla şey bilme durumundadırlar. Bu yüzden komedi kişilerini dargörüşlü, kalın kafalı, çocuksu ya da saf olarak algılamaları kaçınılmaz olur. Seyircinin çok iyi bildiği farzedilen ve oyunun sonunda sarsılmaz olduğu kanıtlanacak olan bu düzenin inceliklerine, gereklerine henüz vâkıf olamamış kişilerdir komedi kişileri -bu yüzden ortalamadan aşağıdırlar, eksiktirler.

3.3 **Komedinin Toplumsal Temeli:** Artık demindenberi kullandığım şu "düzen" sözüne gelebiliriz: komedinin yansıttığı düzene ve komediyi mümkün kılan, onun toplumsal temelini oluşturan düzene.

Sonsuz bir güvenin ifadesidir komedi. Yazarı, yalnızca kimi değerlendirmelerinin, değerlendirme ölçütlerinin genelgeçer kabul göreceğini varsaymakla yetinmez; en küçük davranışların, jestlerin bile çok karmaşık toplumsal beklentiler/görevler ağlarını çağrıştırmaya yeteceğine inanır. Başka bir deyişle, en küçük jestlere varasıya bütün davranışların anlamlarının saydam olduğunu, davranışların nasıl yorumlanmaları/değerlendirilmeleri gerektiği konusunda yaygın bir mutabakat olduğunu farzedebilir, farzetmek zorundadır.

Kuşkusuz komedi yazarının yapmak zorunda olduğu bu kabullerle, bir tür olarak komedinin temel iletisi birbirlerinden bağımsız değillerdir. Ancak böylesine yaygın bir toplumsal mutabakat, toplumsal konumların kişilerin dileklerini gerçekleştirmek için varoldukları, toplumsal yaşam içerisinde doğabilecek çatışmaların tarafları en az zedeleyecek biçimde çözüleceği inançlarını mümkün kılabilir. İşte bu yüzdendir ki, komedinin altın çağı diye andığımız çağlar belirli bir toplumsal sınıfın hejemonik bir kültür oluşturmayı başarabilmiş olduğu çağlardır.

4. **Bir Komedya Olarak Aydınlanma Tarihçiliği:** İşte Aydınlanma tarihçiliğinde de komedinin bütün bu özelliklerine raslıyoruz. Bir kere zaten Aydınlanmacılar için tarih, kendi yaşamlarının bir boyutu değil, bir seyirdir. Kendileri aklî bir düzenin değişmez mekânında yaşarlar; oysa tarih, değişen törelerin öyküsüdür. Zaman zaman bu töreler insanın yaşamını belirleyen aklî düzenden sapar gibi görünse de, tarih bize bu sapmaların arızî ve son çözümde tehlikesiz olduklarını gösterir; okurunun bu aklî düzene olan güvenini pekiştirir.[7]

6 Aristoteles, **Poetika,** çev. İsmail Tunalı (İstanbul, 1963).

7 İstisnalar, özellikle de aydınlanmanın devleri arasında istisnalar var tabiî. Yine de Voltaire'in burukluğuyla, Aydınlanmanın İngiltere muadili sayılabilecek Samuel Johnson'un yazılarına pek yansımayan karamsarlığını 18. yüzyılın gerçekleştirdiği aklî düzenin sınırları ve faniliği hakkındaki örtük bir sezgiye bağlamak belki mümkün olabilir.

İkincisi, nasıl komedide oyun kişileri seyircilere kıyasla daha az boyutlu görünmek zorundaysa, Aydınlanma için de, kahraman belledikleri tarihsel kişiler bile henüz Aydınlanma çağında yaşamadıklarından, yani oyunun sonuna varıp da kendi konumlarını ve özlerini belirleyen düzenin bilincine varmamış olduklarından, çocuksu ve eksik bir biçimde gösterilmek zorundadırlar.

Ve son olarak nasıl komedi ancak yaygın bir toplumsal mutabakatın tezahürü olarak mümkünse, Aydınlanma için tarihçilik de ancak doğruluğu ve evrenselliği önceden kabul edilen bir akılcılığın temelinde mümkün olabilir. Çünkü ancak böyle bir akılcılık, tarihsel olayları anlaşılır kılacak ilkeleri sağlayabilir. Ve nasıl tipik bir komediden, yaygın olarak tanınan toplumsal tiplerden bağımsız bir kişi yaratması beklenemezse, Aydınlanma da, tarihten kendine özgü kavramlar üretmesini beklemez. Aksine tarihin işlevi; tekil tarihsel olayları, felsefenin ve bilimin keşfettiği genel kavramların örnekleri olarak sunmaktır. İşte tarihsel olaylar bu yüzden Aydınlanma için özgül bir varlık alanı oluşturmazlar. Tarihsel olayları anlamak için, (insan doğası da dahil olmak üzere) doğayı incelerken gerek duyduğumuz kavramların dışında birtakım kavramlara ihtiyacımız yoktur.

5. **Aydın Üzerine Tezler'de Komedya Özellikleri:** Gelelim Yalçın Küçük'e: Aydınlanma tarihçiliği üzerinde bunca durmamın nedeni; gerek okuru, zorunluluğu varsayılan bir düzenle barıştırma amacı olsun, gerek tarihsel kişileri 'eksikli' (terim Yalçın Küçük'ün) olarak betimlemek olsun, gerekse son çözümde metnin anlaşılabilirliğinin kendi dışındaki bir kavramsal sistemden kaynaklanması olsun, bu tarihçiliğin bütün özelliklerinin Yalçın Küçük'ün tezlerini belirlemekle kalmayıp kitabın ana eksenini oluşturmaları.

5.1 **Tezlerin Polemik/Retorik Boyutu:** Yalçın Küçük kitabının polemik (ve retorik) boyutunun kitabın bütünlüğü içerisinde çok önemli bir yer tuttuğunu hiç gizlemiyor. Daha önsözde tezlerin, aydınları tarihsel konumları ile barıştırmak gibi, oldukça güncel bir amaçla yazılmış olduğunu bildiriyor; şöyle diyor:

> *Türk aydınını senfonik bir bütünlük içinde yazmaya özen gösterdim. Umuyorum, okurken bu tadı alacaksınız. Sevecek ve sevinecek, üzülecek, düşüneceksiniz, okurken kendinizi eleştirip kendinizi bulacaksınız.*
>
> *Okurken, kendinizi ve geçmişinizi beğeneceksiniz. Türk aydınını, bunun için yazmak istedim. Umuyorum, başarabildim. (s.7)*

Böyle bir barıştırma çabasına girişmenin iki nedeni olsa gerek: Geçmişi beğenmek demek belirli bir tarihsel konumu beğenmek demek. Burada söz konusu olan konumsa aydınların Tanzimat'tan yakın zamana kadar devlet aygıtlarını ellerinde tutan geleneksel asker-sivil bürokrasi ittifakının, yarı — ya da gayrı-resmî sözcüleri olmaları konumu. Ancak bu güçlü konumlarına karşın "Türk aydınında ve Türk halkında aşağılık kompleksi olduğu muhakkak. Açık veya kapalı bunu herkes kabul ediyor" (s.108).[8] Aydınların bu yüzden kendi

8 Yeri gelmişken bir muhalefet şerhi düşeyim. Ben 1880'lerde doğan kuşakla birlikte Türk kültür hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş olan kendi kendini beğenmeme illetinin ya da benzeri bir "aşağılık kompleksinin" Tanzimat aydınlarında da gözlemlenebileceği konusunda ikna olmuş değilim.

kendileriyle barıştırılmaları, kendilerini ve geçmişlerini beğenmeye ikna edilmeleri gerekiyor.

Diğer yandan söz konusu ittifakın son zamanlarda sarsıntılar geçirdiği, hattâ belki de hızla çözüldüğü ayan beyan ortada. **Aydın Üzerine Tezler**'i bu sarsıntılara gösterilen bir tepki olarak değerlendirmek mümkün; aydınlar denetimindeki bir merkezî devletçiliğin mümkün tek 'ilerici' çözüm olduğunu göstererek (örnek olarak bakınız, s.90, 242, 540, 590), sarsılan ittifakın yeniden kurulmasının düşünsel temelini sağlamaya çalıştığı söylenebilir. Bunu yapmanın bir yolu da, aralarındaki çekişmeler, çatışmalar ne olmuş olursa olsun, bütün Türk aydınlarının onca karmaşık yaşantılarının eninde sonunda aynı ülküye, Batıcı — merkezî bir devlet ideolojisine indirgenebileceğini öne sürmek. Bu yüzden Yalçın Küçük için 'aydın' kavramı ile 'ilerici aydın' kavramları neredeyse tamamen örtüşüyorlar. O kadar ki, sık sık yararlandığı ve çoğu yorumuna katıldığı Cevdet Paşa'yı bile bir tek onun için kullandığı bir betimle, 'tutucu bilim adamı' betimi ile anıyor. Çünkü, Yalçın Küçük için 'tutucu aydın', 'gerici aydın' deyişleri birer terimlerde çelişki olmaktan ibarettirler. Eğer aydın olmak bir bilgi, bir akıl meselesi ise, ve eğer toplumun gelişme yönünü kestirmek (bir karar verme sorunu olmaktan çok) bir bilgi sorunu ise, ancak toplumsal gelişmenin yönünü doğru olarak kestirebilenler aydın sayılabilirler. Bu yüzden, örneğin Âli ve Fuat Paşalar aydın sayılırken, Sait Halim Paşa "eli kalem tutar; yazdıkları ilgiyle okunmaya değer" biri olmakla yetinmek zorundadır. Çünkü bugünün Türkiyesi'nde Cevdet Paşa'dan Sait Halim Paşa'dan bir iz yoktur. Geleceği doğru olarak kestiremedikleri için gerici kalmaya, aydın olamamaya mahkûm olmuşlardır. Bugünün Türkiyesi ve özellikle de hâlâ akılcılığı simgeleyen devlet aygıtları ise yüz elli yıllık Türk aydınlarının ülkülerinin tecessümünden ibarettir: "Türkiye, ondokuzuncu yüzyıl başında yaşadığı ortaçağ karanlığından bugüne geldi. Bugün, kuşkusuz son durak değil; ancak orta çağ karanlığından bugüne uzanan mesafe sanıldığından da uzundur. Mantığın ikinci halkası ise şudur. Yürüyüş kendiliğinden olmaz. Mutlaka bilinçli çabaları gerektiriyor. Üçüncü halka şöyle: Sınıflar vardır ve mücadeleleri tarihin motoru oluyor. Ancak sınıfların varlığı aydının işlevini ortadan kaldırmıyor. Tam tersine, aydınların işlevini belirliyor." (s.365). "Türk yenilikçi hareketler tarihi, aynı zamanda Türk gericilik tarihidir. İkisi aynı değildir, yenilikçi hareketler tarihi ile gericilik tarihi, mühendislikteki model ile kalıp türünden bir ilişkide olduğu gibi iç içedir. Model, yenilikçi hareketler tarihi, çıkınca kalıp kalır. Dökümde model alındıktan sonra kalıp işe yaramıyor" (s.367).

5.2 **Sınır Durumlar/Yalın Kişiler:** Cevdet Paşa gibi, Sait Halim Paşa gibi okumuş oldukları halde geleceğin yönünü kestiremeyen, aklın sesini ancak zaman zaman işitebilen üç beş kişi çıkarıldığında bile, yine de geriye eylemleri aynı ülkü, aynı aklî düzenin bilinci çerçevesinde yorumlanacak hayli kalabalık bir kadro kalıyor. Ancak bu yorumlama işleminde, benimsediği tarih anlayışının gerektirdiği anlatı kalıbının (komedyanın), kişileri az boyutlu, tipik kişiler olarak resmetme eğilimi Yalçın Küçük'e çeşitli kolaylıklar sağlıyor. Kitabının başında Türk aydınını ciddiye aldığını, alacağını söylediği halde, daha bir sayfa sonra Yalçın Küçük, hem de bir "yöntem farklılaştırması"(?) olarak "Türk aydınını.... Türk eyleminin hep çocuk kalmış bir çocuğu olarak" ele alacağını söylüyor (s.13-4) ve bu yöntemsel ilkeyi sık sık yineliyor. Kuşkusuz, ko-

nusunu oluşturan kişilere bir çocuk muamelesi etmek, Yalçın Küçük'e onların eylemlerini yorumlamada oldukça geniş bir serbestî sağlıyor. Örneğin çok saygı duyduğunu söylediği III. Selim'i yine de "eksikli aydın" diye nitelendirip, karmaşık kişiliğini "Türk aydınının embriyonik biçimi, rüşeym hali" diye geçiştirebiliyor. O kadar ki, kişileri az boyutlu resmetme eğilimi sonunda giderek genel ve neredeyse yaşamsal diyebileceğimiz bir tavır olarak, gündelik yaşamın karmaşıklığındansa kişiliği yalınlaştıran sınır durumları tercih etmeye varıyor: "Mahmut, ölümden döndü, güzel duygudur, bilirim. Ölümden dönen için artık yaşam, sırat köprüsü üzerinde sürekli bir kumar olduğu sürece, yaşanmağa değer... Mahmut, devleti için coşkun bir sevgi; düşmanları için bitmez tükenmez bir kin duydu. Bu ayrımla iyi ve kötü için bir tutku oldu." (s.138). "Ölümü duyabilen, yaşamın tadını ve riskini anlayabiliyor." (s.157).

Ancak burada öznel bir tercihe indirgenemeyecek bir yöntemsel sorunla karşı karşıyayız. Durumlar ancak belirli bir kültürel iklim içersinde anlam kazanırlar; burada kültürel iklimden kastım alışkanlıklarla, ortalama duyuş biçimleriyle, mimari biçimlerle, mekânın düzenlenmesiyle, üretilen eşyanın biçimiyle, diğer nitelikleriyle, mevcut sanatlarla, zanaatlarla vs. belirlenen gündelik yaşam dokusu. İşte Yalçın Küçük'ün onca önem verdiği sınır durumlarda tamamen yitirilmese de zedelenen, yırtılan bu doku oluyor — alışkanlıklar sekteye uğruyor ya da yetersiz kalıyor, normal olarak kişiyle birlikte hareket eden, ilerleyen beklentiler ufku, birdenbire donup kalıyor. Bu yüzden de böylesi sınır durumlardan hareketle, bu durumları 'toplayarak', farklı bir kültürün ya da tarihsel dönemin insanlarının eylemlerinin anlamına varamayız. Ancak o dokuya, o dokunun iç tutarlılığına zaten vâkıfsak o zaman iyinin ve kötünün, yaşamın ve ölümün olağandışı bir yalınlıkla belirdiği sınır durumların anlam ve önemlerini kavramaya başlayabiliriz.

Bir tek yerde, çok sevdiği anlaşılan Namık Kemal'i anlatırken, Yalçın Küçük bu dokuyu sezdiriyor, 30 küsur sayfa için olsun, bir ülkünün çerçevesi içersinde yorumlamaktansa Namık Kemal'in kendi iç tutarlılığına teslim oluyor. Ama o zaman da kendi örneği, tezlerini çelmeye başlıyor.

Yalçın Küçük'ün sık sık yinelediği tezlerden biri Türk aydınının yalnız, aydınların tarihinin de bir yalnızlıktan kaçış tarihi olduğu. Ama burada söz konusu olan yalnızlık, metinde incelen kişilerin bir özelliği olmaktan çok, metni belirleyen kavramsal sistemden çıkarsanan bir özellik. Yalçın Küçük'ün kendi anlattığı kadarıyla Namık Kemal'in yaşamında yalnızlıktan iz yok. O kadar yok ki, Yalçın Küçük şöyle birtakım yorumlara girişmek zorunda kalıyor:

> *Kemal'in çok yalnız olduğunu hissediyorum. Bir ihtilalci, en içten sırlarını babasına açıyorsa çok yalnızdır. Kemal'in babası Asım Efendi'ye gönderdiği zarfın içinden mektupla birlikte bir istek pusulası da çıkıyor. Bu, pek büyük bir sıcaklık duyduğum Türk ihtilalcisini çok iyi açıklıyor:*
>
> *Biraz âlâ Manisa kavunu çekirdeği;*
> *Birer tane Müslüman, Rum ve Ermeni kadın fotoğrafı;*
> *Birkaç okka rakı;*
> *Balmumu içinde balık yumurtası;*
> *Birkaç tane fes... (s.498).*

Bu alıntı Yalçın Küçük'ün metnini kurarken mevcut bir tiplemeye ne kadar yaslandığını da gösteriyor. Eğer alıntının ilk iki cümlesi, diğerleri olmaksızın, yalnız başlarına okunsalardı, Namık Kemal'i tanıdığımız "yalnız ihtilalci" tipinin bir örneği olarak tasarlamak belki de o kadar güç olmayacaktı. Ama Yalçın Küçük'ün kendi sağladığı ayrıntı zenginliği, tezlerini desteklemekten çok, yaslandığı tipleme ile anlattığı olaylar ve yaşantılar arasındaki mesafenin altını çizme işlevini görüyor.

5.3 **Tezler ve Toplumsal Mutabakat:** Sanırım sorun şurada düğümleniyor: Baştan beri bir tür olarak komedyanın hejemonik bir söylemi (ön)gerektirdiğini, diğer türlere kıyasla, gündelik davranışların anlamları ve yorumları hakkında çok daha yaygın ve derin bir toplumsal mutabakata yaslandığını söyledim. Yalçın Küçük de **Tezler** boyunca böyle bir mutabakatın varlığını farzediyor. Yukarda, Namık Kemal'i betimlerken kullanılan 'yalnız ihtilalci' tipinin kullanılmasında, bu 'mutabakata yaslanma' diye andığım özelliğin bir tezahürünü gördük.

Ancak bu özellik **Tezler**'in anlaşılırlığını ciddi olarak zedeleyecek biçimlerde de ortaya çıkıyor. Örneğin Yalçın Küçük ne tezlerde sık sık kullandığı "ilerici", "gerici", "yenilikçi" gibi temel terimleri tanımlıyor, ne de kilit noktalarda kullandığı "düşünce/tarihsel içgüdü", (s.14), "akıl/çıkar" gibi kavram çiftleri arasındaki ilişkiyi açıklıyor. Ama "çoğu zaman ben bu kelimelerle ne kastettiğini hiç anlamıyorum" derken gerçekten 'tecahül-ü arif' yapmıyorum. Yalçın Küçük'ün açıklayıcılığıysa örnek olarak alıntılayacağım şu iki bölümdekinden öteye geçmiyor:

> *Türk aydını, bugüne dek eylem ile düşünce arasında kimyasal bir bileşim ihtiyacına çok uzak kaldı, ya da çok az yaklaştı. Düşünce, Türk aydını için ve bir eğilim olarak, eylemin aktörlerini harekete geçiren bir kuvvet yerine, tarihsel içgüdülerle sahnelenen eylemlerin güzellik örtüsü, daha başka bir deyişle, bir şal olduğu için, Türk aydınının çeşitli düşün akımları karşısındaki tutumu deneyimli bir kabzımalın toptan sebze piyasasındaki davranışını hatırlatır. Hep seçici kalır, ilgisi hiçbir zaman derinlemesine olmaz.* (s.14)

> *Gerilik veya ilerilik nedir, neye göre belirlenir? Tarihin ilerleme motoru çelişkidir. Osmanlı'nın kuruluş ve yükselme döneminde Osmanlı düzeni, çelişkisi, görece olarak, az olan bir yapı gösteriyor. İsteyen, buna bakıp, bu düzeni 'ileri' olarak nitelendirebilir, ancak, ölçüt, tarihin ilerlemesi ise, 'geri' demek gerekiyor. Çünkü çelişkinin derin olmaması, tarihin ilerleyişinin son derece yavaş olması ve zaman zaman durması sonucunu doğuruyor.* (s.161).

Kuşkusuz bu paragrafları (hiç değilse ikincisini) bundan 7-8 yıl önce okusaydım anladığımı sanmakla kalmaz, herhalde anlardım da. Çünkü Yalçın Küçük'ün şimdi varsaydığı ve tezlerin anlaşılması için vakıf olunması farzolan mutabakata o zamanlar vakıf olmak daha kolaydı.

Tabiî burada söz konusu olan mutabakat yalnızca düşünce düzeyinde varolan bir şey değil; böyle bir düşünce sistemini oluşturan terimlerin anlamını

kavramak, düşünce sistemini bir veri olarak kabul edebilmek, ancak belli bir tasarıya adanmış olmakla, daha da doğrusu, çok yönlü bir toplumsal pratiğe dahil olmakla mümkün. Bu pratiğe daha önce, kabaca, sivil ve askerî bürokrasi ittifakı diye değinmiştim. Yalçın Küçük'ün belki de en büyük başarısı, o kuru sosyal bilimsel tamlamanın ardında yatan ve hepimizin geçmişini oluşturan, o karmaşık gerçekliğin yarattığı değerleri, duyarlıkları, yanılsamaları büyük bir zenginlikle tekrarlaması. Akılcılık ve çıkarlara, çıkarcılığa tepeden bakma Türkiye'deki bu Aydınlanmacı geleneğin ilk ağızda akla gelen özellikleri. Ancak bunlar bu geleneğin yarattığı ve desteklediği değerler, duyarlıklar, yanılsamalar yumağının ancak bir yönü. Yalçın Küçük çok daha ayrıntılandırılmış, çok yönlü bir biçimde tekrarlıyor bu yumağın çeşitli yönlerini: kökü Tevfik Fikret'e değilse Mustafa Kemal'e uzanan bir İstanbul kuşkusundan (s.51), senfonik müziği bir gelişmişlik ölçütü saymaktan tutun da belli bir Dostoyevski hayranlığı ve yorumuna (s.148), Don Kişotça bir duyarlığı yüceltmeye kadar (s.120 ve 169).

Belgelenen duyarlıkların, yanılsamaların aynı zamanda tekrarlanmaları ilginç sonuçlar da doğuruyor. Örneğin bir yandan Türk aydınlarının yaşamlarının her boyutunda kendilerine önce Fransa ve Fransızcadan başlamak üzere Batı ülke ve dillerini örnek aldıklarını belgelerken (s.147-9), diğer yandan Yalçın Küçük'ün kendisi Fransız tarihini tarihsel gelişmenin bir modeli olarak yorumluyor:

> *Demokrasi diktatoryadan geçer. Bunu burjuva bilim adamları bir türlü anlamak ve kabul etmek istemiyorlar. Halbuki son derece açık. Jakoben diktatoryası olmasa, Fransız İhtilali'nin getirdiği burjuva demokrasisi olmazdı. Jakoben diktatoryası olmadan Fransız burjuva demokrasisini anlamak mümkün değil.*
>
> *Fransız burjuva demokrasisini anlamadan da herhangi bir demokrasiyi ve bu arada Türkiye'deki gelişmeleri anlamaya imkân yok.* (s.384-5).

Bu yumağın çeşitli yönleri arasındaki tutarlılığın, son çözümde, belli bir toplumsal pratikçe sağlandığını söylemiştim. Başka bir deyişle, yukarıda anılan çeşitli özelliklerin birbirleriyle ve 'ilerici' 'gerici' gibi birtakım yargılarla ilişkilerini salt düşünceler, ya da Yalçın Küçük'ün deyimiyle ülküler düzeyinde kalarak göstermek ve temellendirmek olanaksız. Kişi ancak, 'ilerici' ve 'gerici' oldukları üzerinde yaygın bir mutabakatın olduğu kimi eylem olanaklarını içinde barındıran bir toplumsal pratiğe dahilse, bu terimlerin çok yönlü anlamlarını kavrayabilir; o zaman tarihin de 'ilericilik/gericilik' boyutunda yorumlanmasının ne demek olabileceğini anlar.

Ancak bir kez söz konusu toplumsal pratik işlerliğini yitirdi mi, ya da kişi bu pratiğin dışına düştü mü, bu ilişkileri ve yargıları birarada tutan tılsımlı bağ da çözülmüş olur. Kuşkusuz, benim ve benim gibilerin artık 'ilerici', 'gerici', 'yenilikçi' gibi yargıları anlayamayacak kadar geleneksel Türk aydını pratiğinin dışına düşmüş olmamız, bizim yenilmişliğimizden fazla bir şey ifade etmiyor olabilir. Ben kendi hesabıma, son yıllarda yaşananların, yakın zamana kadar aydınların gayrı-resmî sözcülüğünü yaptıkları ittifakın işlerliğini sona erdirdiğini, bu yüzden de artık aydınların eski konumları ve işlevleri ile barışma-

larının toplumsal/maddi koşullarının ortadan kalktığını düşünüyorum. Kuşkusuz yanılıyor olabilirim. Geleneksel aydın-sivil-askerî bürokrasi ittifakının yeniden kurulmasıyla akılcı bir merkezî devleti meşrulaştırma işleviyle yeniden barışacak aydınlar bulunabilir.

Bunun olabilirliğini teslim etmekle "Yalçın Küçük'ün Türk aydınlarının tarihi hakkında yazdıkları doğru da olabilir yanlış da" mı demiş oluyorum? Daha genel bir biçimde soracak olursak — "Bugün sarfedilen tarihsel cümlelerin doğruluğu ya da yanlışlığı, tamamen gelecekteki gelişmelerle belirlenir" diyerek, tarihsel hakikat hakkında mutlak bir göreciliği mi savunmuş oluyorum?

6. **Tarih ve İktidar:** Bu soruları yanıtlamaya giriş olarak Yalçın Küçük'ün gözlemlerinden birine daha değinelim: "...Türk aydını iktidarda doğmuştur. Bir boşluğa doğmuştur, bir iç savaştan sonra iktidar boşluğuna doğmuştur. Bu doğumun izlerini Türk aydını son yıllara kadar taşıdı" (s.390). Yani gerek Yalçın Küçük'ün çeşitli duyarlıklarıyla birlikte tekrarladığı elitist, akılcı söylem, gerekse onun karşısında, onun muhalifi olarak yer alan popülist söylem iktidar konumunda bulunan, ya da iktidar beklentisi olan bir zümre tarafından dile getirilmiştir.

Bu nokta bizim için şu bakımdan önemli: Belirli iktidar türleri çevresinde, bu iktidarlara bağlı olarak geliştirilen söylemler belirli bir anlamda tarih-dışıdırlar (tarih-dışı olmak zorundadırlar).

Bu cümleyi böylesine muğlak bir biçimde kurmam nedensiz değil. İktidar konumu ile tarih-dışı (ve hattâ tarihi yadsıyan) söylemler arasındaki ilişkiyi çeşitli örneklerde gözlemek mümkün. Ancak bu ilişkinin hangi düzeyde ve nasıl dile getirilmesi gerektiğinden emin değilim. Yine de elimden geldiğince açmaya çalışayım:

6.1 **Tarih-dışılık:** 'Tarih-dışı'lıktan, 'tarihi yadsımak'tan ne kasdettiğimi yine en iyi yeniçağ akılcılığı ile örnekleyebiliriz (ancak burada söyleyeceklerimin çoğu Hegel, pozitivizm, mantıkçı pozitivizm ve çözümcü felsefe için de geçerli).

Blindiği gibi yeniçağlar felsefesi için en yetkin bilgi türü, matematik formüllerle ifade edilebilen yasalardı. Böylesi yasaların imkânını ise matematik gibi bir düzenin, doğaya içkin olduğu iddiası ile açıklamaya çalışıyorlardı. İmdi, matematik gibi biçimsel bir dilin herhangi bir varlık alanına içkin olduğunu iddia etmek, o varlık alanını zaman boyutundan soyutlamak demektir. Daha teknik bir dille söyleyecek olursak — herhangi bir varlık alanının, matematik gibi biçimsel bir dille (tüketici bir biçimde) betimlenebileceğini iddia etmek, o alandaki, zaman ilişkileri dahil bütün ilişkilerin, teorik olarak (yani sonsuz bir akıl tarafından) tümü bir anda görülebilecek, homojen bir evrenin iç ilişkileri halinde ifade edilebileceğini iddia etmektir. Örneğin, belirli bir kaptaki suyun 3 dakika sonra kaynayacağı cümlesini, matematiksel fiziğin bir kestirimi olarak yorumlayalım. O zaman, "3 dakika"yı gündelik dilde kullandığımız, zaman bildiren ifadelerden biri olarak yorumlayamayız; matematiksel fizik için "3 dakika" belirli bir formüldeki değişkenlerden birinin aldığı (alabileceği) değerlerden biridir; diğer değişkenlerin (örneğin ısı miktarının) alacağı başka

değerlerle ikame edilebilir. Kısacası, gündelik dil için ısı miktarı, kabın büyüklüğü, süre gibi terimler arasında varolan nitel farklar, matematiğin biçimsel dilinde ortak bir birimin değişik değerlerine indirgenirler.

Gündelik dile içkin bakış açısı ile biçimsel dillerin bakış açısı arasındaki ikinci bir fark bizim konumuz açısından daha da önemli: pratik kaygılarla bir kap su kaynatan kişi için suyun kaynadığı tek bir an vardır; suyun o anda kaynaması, başka anlamda kaynama olasılığını dışlar (yadsır). Oysa matematiksel fizik için **bütün** su-kaynama-anları aynı formül tarafından verilir; herhangi bir su-kaynaması olayı, bu formülü (yani bütün su-kaynama-anlarını birden) örnekler. Bu yüzden, matematiksel fizik için zaman, ısıyla suyun moleküler yapısı arasındaki etkileşimin bir **görünüş**ünden ibarettir.

Gelelim tarihe: aklîliğin ölçütünü biçimsel bir dilde yasalaştırabilmek olarak kabul ettikten sonra, tarihin de aklî olduğunu, yasaları olduğunu iddia edersek, tarihsel olayların da, aslında kendileri zamansız/tarihsiz olan birtakım değişkenler arasındaki etkileşimlerin birer görünüşünden ibaret olduklarını kabul etmek zorunda kalırız. Pratik kaygularla davranan kişi, tarihsel bir olayın zorunlu olmadığını, o durumda olması mümkün olaylardan biri olduğunu; ancak o olayın olması ile (ve yalnızca o olayın olmuş olmasına bağlı olarak) tekrarlanmaz, emsalsiz bir olaylar zincirinin yaratılmış olduğunu düşünecektir. Yani, kimi yeni oluşumlar varlıklarını, yalnız o tekil olayın olmuş olmasına borçlu olacaktır. Ama tarihsellik insan yapısının bir özelliği değil, insan bilincinin sınırlılığının bir tezahürüdür. Bu yüzden tarihe (Aydınlanmacılar gibi) dışından, (Hegel gibi) sonundan bakan bilinç, bu tekillik izleniminin bir yanılsama olduğunu, ve aslında her olayın kendileri değişmeyen birtakım değişkenler arasındaki ilişkileri özetleyen genel bir yasanın örneği olduğunu görecektir.

6.2 **Güç ve Doğruluk (Hakikat):** "Belirli iktidar türleri çevresinde, o iktidarlara bağlı olarak geliştirilen söylemler tarih-dışıdır", demiştim. Umarım, 'tarih-dışı'lığı hangi anlamda kullanıyorum, biraz olsun açabildim. Ancak korkarım, böylesi tarih-dışı söylemleri besleyen iktidar türlerinin ayırıcı özellikleri nelerdir, henüz kestirebilmiş değilim. Bunu araştırmak başka bir yazıya kalsın da, biz yine geçen bölümün sonunda ortaya çıkan, Yalçın Küçük'ün tezlerinin doğruluğu sorusuna, ya da daha genel olarak, görecilik sorununa dönelim.

Yalçın Küçük'ün tezlerinin tarih-dışılığını çeşitli biçimlerde örnekledik. Aynı şey Yalçın Küçük'ün kıyasıya, ve hattâ zaman zaman çirkin bir dille eleştirdiği, popülist söylem için de geçerli. Aslında her iki söylem de aynı kavramsal evreni paylaşıyor; her ikisi de toplumsal gerçekliği birbirlerinden bağımsız olarak tasarlanan iki öznenin karşılıklı etkileşimi olarak betimliyor. Bir yanda Yalçın Küçük'ün çok yönlü bir biçimde betimlediği etkin, akılcı, merkezî devlet aygıtları, diğer yanda bu aygıtlar tarafından biçimlendirilmeye çalışılan âtıl, edilgin kütle-halk. Siyasal tercihlere bağlı olarak bu iki özneden biri "ilericiliğin", diğeri "gericiliğin" temsilcisi sayılıyor. Kuşkusuz, bu iki tarih-dışı özün belirli bir somut ortamdaki görünüşlerinin, o ortamın koşulları tarafından kısmen çarpıtıldığı kabul ediliyor. Zaten "bilimsel" tarihçilik de bu yüzden gerekli; somut, çarpıtılmış, "eksikli" görünüşlerden yola çıkarak, bu görünüşlerin berisinde yatan (bu görünüşlerin görünüşü olduğu) tarih-dışı özü keşfetmek için. Toplumsal gerçeklik bir kez böyle betimlenince, toplumsal değiş-

menin de, yine siyasal tercihlere bağlı olarak, ya devletin kütleyi biçimlendirme çabasındaki etkililiği, ya da kütlenin devletin boyunduruğunu silkip atma çabası, yani her iki durumda da önceden verilmiş olan bir ülkünün gerçekleşmesi olarak tasarlanması kaçınılmaz oluyor.

İmdi, bu kavram çiftlerine dışardan bakmak, onları açıklayıcı birer ilke olarak değil de, tarihsel birer veri olarak yorumlamak mümkün mü? Bu kavramların işaret ettikleri tarihsel gerçekliklere, tarih-dışı birtakım özlerin görünüşleri olarak değil de, karşılıklı ilişkileri içersinde birbirlerini ve kendi kendilerini kuran somut tarihsel kişilikler olarak bakmak mümkünse nasıl mümkün olur? Böyle bir imkân, ancak böyle bakacak kişilerin (aydınların, tarihçilerin) geleneksel olarak işgal ettikleri devlet sözcülüğü konumunun dışında yeni bir konum edinebilmeleriyle gerçekleşecektir. Kuşkusuz bu edinecekleri yeni konum (ve hattâ böyle bir konum arayışı) onların tarihe bakışını belli bir biçimde yönlendirecek, belirleyecektir. Her tarihe bakış, tarih yazıcılığı içinde bulunduğu güncel konum tarafından belirlenir. Ancak tarihe bakışın, bakan kişinin güncel konumu, gereksinmeleri tarafından belirlenmesi bir şey, tarihin, tarihselliğin kendisinin yadsınması, bir görünüşe indirgenmesi bambaşka bir şey. İkincisi, yani tarihin yadsınması, tarihselliğin bir görünüşe indirgenmesi iktidar konumları çevresinde üretilen söylemlerin bir özelliği.

Ben bugün Türkiye'de aydınların iktidara ve devlet aygıtlarına dışardan bakabilecekleri yeni bir konum edinebilmelerinin somut koşullarının mevcut olduğuna inanıyorum. Hakkında yanılıyor olabileceğimi kabul ettiğim inanç buydu. Ancak böyle bir konumun yaratılabilmesi sorunu bir bilgi sorunu değil, bir güç sorunudur. Geleneksel ittifakı oluşturan unsurların, askerî ve sivil bürokrasinin, güçlerini (ve davranış eğilimlerini) azımsamış olabilirim; olabilir ki bu unsurlar, aydınları da kendi saflarına katacak bir ittifakı yeniden yaratmaya muktedirdirler. O zaman aydınlar yine tarih-dışı bir söylemin üreticiliğini üstleneceklerdir. Ancak bütün bu olabilirlikler, söz konusu söylemin tarihsel gerçekliği doğru olarak betimleyip betimlemediği meselesinden bağımsız olarak değerlendirilmesi gereken olabilirlikler.

Kısacası benim savunduğum tarihsel görecilik değil, geleceğin önceden belirlenemeyeceği. Geleceğin belirlenmesi son çözümde hep bir güç sorunudur; geçmişin anlaşılmasıysa (Yalçın Küçük'ün dediğinin aksine[9]) tamamıyla güç ölçütüyle değerlendirilemeyecek bir bilgi ve anlama sorunu.

9 "Doğru olabilmek için güçlü olmak gerek... Bu tez, Aydın Üzerine Tezler'in tümünü takip edecek" (s.367).

Toplum ve Bilim 27 Güz 1984,

The Commedy Of Intellectuals Of Yalçın Küçük

İskender Savaşır

Summary

This essay starts from an observation of an affinity between aspects of the Enlightenment Thought and the recently published **Theses on Intellectuals** by the Turkish scholar Yalçın Küçük. The affinity is most clearly seen in the definition of the Intellectuals as one who "having adopted social carpentry as a vocation, tries to change society through knowledge". Furthermore, it is quite clear that the conceptions of knowledge and reason by which Küçük distinguishes intellectuals from other social agents finds its roots in the Enlightenment.

In the main body of the essay, I try to show that the parallelism between the Enlightenment Thought and Küçük's **Theses** extends beyond this conceptual level and that Küçük's **Theses** and the Enlightenment historiography share a common narrative framework; one that takes comedy as its model. In order to spell out the sense in which both Enlightenment historians and Küçük takes comedy as a narrative model, three characteristics of comedy are focussed upon:

i) Comedies have happy endings. That is, the order, which at the beginning of the play is shown as having been disrupted, is reconstituted at the end, to the audiences' satisfaction. This characteristic lends a particular polemical aim to any historical account which adopts comedy as its narrative format. The end of story shows up all the dangers that have threatened the portrayed order as having been ineffectual and incidental; therefore the end is a moment of reconciliation, both for the characters in the story and for the readers.

ii) For the second characteristic, I take my cue from Diderot = where tragedy deals with individuals, comedy deals with types, that is with characters whose actions can and should be attributed to their social/situational positions. The problematic situation of the comedy arises, either because the characters are not fully conscious of all the ramifications of the situation they are in (as in comedies of

errors), or because they behave 'out of character' (i.e. they don't behave in accordance with the requirements of the type they represent). In both cases they are bound to appear as being 'less than' the audience; either because they don't have enough insight into the type they, themselves are, or because they are foolish enough to rebel against the requirements of an order which is shown to be impervious to their folly.

Taking the first two characteristics together it can be said that the moment of reconciliation at the end is a reconciling of individuality with a social typology which result by implication in a reconciliation with the order the characters inhabit.

iii) I argue that both of the above characteristics can be seen as reflections of the third characteristic, namely that a writer who adopts a comic format has to assume a deeper consensus between himself and his/her audience compared to other writers. It is further argued that such a consensus is possible only when a particular social class has been successful in articulating a hegemonic discourse which is potentially capable of interpreting (making meaningful) the actions, feelings, expectations etc. of everybody in the society.

For French and Scottish thinkers of the Enlightenment, the hegemonic discourse they relied upon (and articulated) was, of course, that of the bourgeoisie. However, although the bourgeoisie had no serious rivals (i.e. no serious alternatives for supplying a different set of behaviour patterns or values by which the society could reproduce itself), nevertheless, it (i.e. the bourgeoisie) was forced to share the political power with a social formation which continued to resist it. This resistant social formation had to be conciliated with the bourgeois order which it was already inhabiting. Hence the polemical significance of a comic historiography for the Enlightenment.

As for the hegemonic discourse Yalçın Küçük presupposes; it is the discourse that has sustained the implicit contracts which enabled a civilian-military bureaucratic alliance to wield political power continuously for about 150 years. Traditionally, it has been the main function of the Turkish intellectuals to legitimate the rule of this alliance. However, during the past 7-8 years there have appeared serious cracks within this coalition of intellectuals, civilian and military bureacurats. Küçük's book can be seen as a reaction to the developments that led to these cracks. In a sense what he is attempting to do is to reconciliate all the parties involved to their traditional function within a coalition which should go on acting as the transformative ruler of the society. However, the intelligibility of both his own text and the hegemonic discourse he relies upon presupposes that the life form sustained by the said discorse is still in effect. I end this section of the essay by complaining that for someone who is already beyond the pale of the said life form, the key terms of Küçük's **Theses** (e.g. progressive, intellectual, interest etc.) become unintelligible.

Having questioned the possibility of the reconstitution of the old coalition, I end the essay by claiming that in this case, the polemical intent and success of the writer should be sharply distinguished from his historical veracity. Of course, like any historian, Yalçın Küçük's history is also shaped by his current concerns and objectives. However, since in his case the polemical intent is to re-establish

a discourse which is characterized by a fairly specific anistoricism (typically associated with sites of power). I suggest that his blindness to the intrinsic intelligibility of history is essential not incidental.

Belge

Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesât-ı Sınaiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)

*Zafer Toprak**

Cumhuriyet öncesi Türkiyesi'nde sosyal politika bağlamında vurgulanacak önlemlerin olmadığı sosyal politika uzmanlarımızın genel kanısıdır. 1865 tarihli Ereğli Kömür Havzası için çıkarılan Dilâver Paşa Nizamnamesi üretimi artırmayı amaçlayan bir belgedir. Ancak, sosyal politikaya yönelik ilk belirtileri bu nizamnamede görmek olasıdır: İşçilere yatacak yer sağlanır; çalışma süresi günde 10 saat olarak belirlenir; ücretlere diğer alacaklara oranla öncelik tanınır; kömür madenlerinde çalışan işçilerin toplu işsiz kalmalarını önlemek amacıyla işletmenin faaliyetine son vereceğinin önceden bildirilmesi ilkesini getirir. İş güvenliğiyle ilgili herhangi bir önlem içermemesine karşın nizamname hastalanan işçilerin madende bulundurulacak bir tabip tarafından muayene edilmelerini, hafif vak'alarda tedavi görmelerini, ağır durumlarda artık çalıştırılamayacakları gerekçesiyle memleketine gönderilmelerini öngörür. Nizamnamede herhangi bir denetim mekanizması yer almamaktadır; bu nedenle yukarıdaki cılız önlemlerin bile uygulanabilmesi güçtür.

Sosyal politika açısından önemli ikinci belge 1869 tarihli Maadin Nizamnamesi'dir: Madenlerde o güne kadar sık sık görülen çalışma zorunluluğunu kaldırır; iş kazalarına karşı önlem alınmasını, maden mültezimlerinin madenlerde doktor ve ilaç bulundurmalarını zorunlu kılar; kaza geçirenlere ve aile-

*Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

lerine mahkemece belirlenecek bir tazminat öngörür; madencinin kusurundan kaynaklanan kazalarda, 5 altında 20 altın arası para cezası getirir.

1908-1909 Tatil-i Eşgal mevzuatı sosyal politikaya yönelik önlemlere yer vermez. 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu, cemiyet ve sendika kurma hak ve özgürlüğünü tanıyarak, sendikal örgütlenmeye ortam sağlar.

1920 öncesi Türkiyesi'nin sosyal politika tarihinin genel hatları bunlardır. Ancak, 1908 Jön Türk Devrimi ile birlikte çalışanların sosyal politika isteklerinde bir artış gözlenir. Ülkenin değişik yörelerinde başgösteren grevlerde, ücret artışı yanı sıra sosyal politika kapsamına girecek bir dizi özlemler dile getirilir: Kavala Tütün Rejisi grevinde işçilerin istekleri arasında çalışma süresinin yazın dokuz saat, kışın sekiz saat olması, işyerinde havalandırma tesisatı kurulması, tükürük kabı ve içecek temiz su bulundurulması, atölyelere istiabından fazla amele konmaması, helaların yeni usülde inşası ve her gün temizlenmesi, Avrupa'da olduğu gibi hükümetin gözetimi altında bir komisyonla işyerlerinin her hafta denetlenmesi ve şikayetlerin dinlenmesi yer alır.[1] İzmir Göztepe Tramvay Şirketi ve Selanik Elektrikli Tramvay Kumpanyası grevleri ücret artışı yanı sıra on saatlik işgününü işverene kabul ettirir.[2] İstanbul Yani Birahanesi grevinde işveren yemeklerin ve yatacak yerlerin iyileştirilmesini ve işçilere onbeş günde bir gün izin verilmesini kabul eder.[3] Tokatlıyan grevinde garsonlar iki saatlik öğle tatili ve onbeş günde bir gün dinlence izni elde ederler.[4] Pera Palas grevinde de onbeş günde bir gün dinlence işverene kabul ettirilir.[5] İşgününün kısaltılması isteği Selanik Errera Mağazası grevinde de gündeme gelir.[6] İstanbul Bon Marché ve Aù Lion mağazaları işçileri Pazar gününün hafta tatili olarak kabulünü talep ederler.[7] Oroz di Bak grevinde çalışanların istekleri arasında haftada bir gün dinlence izni, işgününün kısaltılması yer alır.[8] Anadolu Demiryolu Kumpanyası grevi sırasında işgörenler Pazar gününün dinlence günü olmasını, dinsel bayram günlerinin belirlenmesini, yılda dört hafta ücretli izin verilmesini, hava kirliliği görülen istasyonlarda sağlık önlemleri alınmasını, bu istasyonlarda çalışanların üç ayda bir değiştirilmesini, bir tür sağlık sigortası ihdasını, çalışanların hastane giderlerinin şirketçe karşılanmasını, görev başında hastalanan ya da kaza ge-

1 **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Eylül 1908, s.2.

2 "Hizmet refikimizden", **Sabah**, 10 Eylül 1908, s.3-4; **Le moniteur oriental**, 16 septembre (Eylül) 1908, s.3.

3 **Le moniteur oriental**, 17 septembre (Eylül) 1908, s.3.

4 **Le moniteur oriental**, 17 septembre (Eylül) 1908, s.3. **Le moniteur oriental**, 15 octobre (Ekim) 1908, s.3.

5 **Le moniteur oriental**, 17 septembre (Eylül) 1908, s.3.

6 **Le moniteur oriental**, 14 septembre (Eylül) 1908, s.3.

7 **Le moniteur oriental**, 26 septembre (Eylül) 1908, s.3.

8 "Les établissements Orosdi-Back", **Le moniteur oriental**, 15 septembre (Eylül) 1908, s.3; **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Eylül 1908, s.3.

çirenlerin işten ayrı kaldıkları ilk üç ay tam yövmiye, daha sonrası için yarım yövmiye almalarını isterler.[9] İzmir-Kasaba Demiryolu grevinde iş gününün kısaltılması, hafta tatilinin kabulü, ihtiyarlık sandığı kurulması istekler arasındadır.[10] Şark Demiryolları Kumpanyası grevinde ise sekiz saatlik işgünü, küçük istasyonlarda sağlık koşullarına uygun yatacak yer ve her üç günde bir dinlence verilmesi, bir aylık yıllık izin istenmektedir.[11]

Görüldüğü gibi, hafta tatili, yıllık izin ve işyerinde sağlık koşulları 1908 grevleri sırasında gündeme gelen isteklerin belli başlılarıdır. II. Meşrutiyet yıllarında sosyal politika alanında yasal düzenlemelere raslanmaz. Bu tür gelişmeler için Cumhuriyet yıllarını beklemek gerekir.

Ancak, sosyal politika tarihimizin yazımında bugüne değin değinilmemiş bir girişim vardır. Mebusan Meclisi'nde gündeme gelen, fakat kanunlaşamayan bir kanun teklifi, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı meclisinde ülkedeki çalışma koşullarına duyarlı mebusların bulunduğunun kanıtıdır. Komisyonlarda takılı kalan ve Meclis'in gündemine alınmayan bu kanun teklifi, bildiğimiz kadarıyla, Osmanlı Meclis-i Mebusan ve Ayan zabıtlarında da yer almamıştır. Elimizdeki 8 sayfalık matbu kanun layihasının üzerinde "Hey'et-i Umumiyye'ce Nafıa Encümeni'ne havale edilmiştir" kaydı yer almaktadır.[12]

Sivas Mebusu Ömer Şevki Bey tarafından hazırlanan kanun layihası 30 Aralık 1910 günlüdür. Sanayide öncelikle korunmaları gereken çocuklar ve kadınlarla ilgili önlemleri içerir. Belgenin kapağında "Bilumum müessesât-ı sınaiyye ve taş ve maden ocaklarında müstahdem erkek ve kız çocuklariyle kadınların suret-i istihdamı hakkında Sivas Mebusu Doktor Ömer Şevki Bey'in teklif-i kanun layihasıdır" denmektedir.

Layiha, kız ve erkek çocukların ve kadınların sanayi'de, taş ve maden ocaklarında çalışmaya başlama yaşları, sağlıkları açısından uygun düşecek işleri, çalışma koşulları, günlük çalışma süresi, hafta tatilleri ve sıhhatlerinin gözetilmesi konularına değinmekte ve gerekli denetim mekanizmasını getirmektedir.

Doktor Ömer Şevki Bey'in layihası, büyük ölçüde sanayide çocuklarla kadınların çalışma koşullarını düzenleyen 2 Kasım 1892 günlü Fransız mevzuatından esinlenmiştir. 1888-1892 arası Fransız meclisinde dört kez, senatosun-

9 "Anadolu Şimendiferleri müstahdeminin metalibatı", **İkdam**, 15 Eylül 1908, s.2.

10 **Le moniteur oriental**, 2 septembre (Eylül) 1908, s.3.

11 "Rumeli Şimendiferleri müstahdeminin tatil-i eşgali", **İkdam**, 9 Eylül 1908, s.3; "Şark Şimendiferleri müstahdeminin terk-i eşgali", **İkdam**, 14 Eylül 1908, s.3; "Tatil-i eşgal: Şark Demiryollarında", **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Eylül 1908, s.2.

12 Nümero 44 - Meclis-i Mebusan - Birinci Devre 1326-1327, **Bilumum müessesât-ı sınaiyye ve taş ve maden ocaklarında müstahdem erkek ve kız çocuklariyle kadınların suret-i istihdamı hakkında Sivas Meb'usu Doktor Ömer Şevki Bey'in teklif-i kanun layihasıdır,** "Heyet-i Umumiyye'ce Nafıa Encümeni'ne havale edilmiştir." (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327).

da üç kez görüşüldükten sonra ancak çıkarılabilen bu yasa, işyerlerinin denetiminden doğan güçlükler nedeniyle 1900 yılında değişikliğe uğramıştır.[13]

Doktor Ömer Şevki Bey'in önerisi Meclis-i Mebusan Layiha Encümeni'nde ele alınmış, 22 Mart 1911 günü, genel sağlığın ve ülke servetinin korunmasına uygun düşeceği gerekçesiyle (tatbik olundukta hem kavaid-i sıhhiye, hem de servet-i umumiyye'nin hüsn-i muhafazası esbabı temin edileceğinden) Layiha Encümeni Reisi adına Burdur Mebusu Ömer Lütfi Bey tarafından kanunlaşması için Meclis başkanlığına önerilmiştir.

Layiha yedi "fasıl"dan oluşur: 27 maddedir. Askerî nitelikteki sınai kuruluşlar kanun kapsamı dışındadır. Fabrikalarda, sanayihanelerde, tezgâhlarda, imalathanelerde, taş ve maden ocaklarında çalıştırılacak çocuk ve kadınlar bu kanunun hükümlerine tabi olacaklardır. Aile bireylerinin toplu olarak çalıştıkları "sanayihaneler" dışlanmışsa da, bunlar arasında buhar kazanı ve motor kullanan, tehlikeli ve sağlığa zararlı sonuçlar doğurabilen aile işyerleri iş müfettişlerinin denetimine tabidir.

Belirtilen işyerlerinde oniki yaşını bitirmeyen çocuklar çalıştırılamaz. Oniki yaşından büyük olan çocuklar sıhhiye müfettişi ya da belediye tabibinden güç yeterliliği belgesi (mukavemet-i bedeniyye şehadetnamesi) almaları koşuluyla bu tür işyerlerinde çalışabilirler.

Onyedi yaşına kadar çocuklar günde dokuz saatten fazla çalıştırılamazlar. Bu süre zarfında en az bir saat dinlenmek üzere işe ara verirler. Çocuklara ve kadınlara gece mesaisi yaptırılamaz, haftada altı günden fazla çalıştırılamazlar. Resmî ve dinî günler tatil addedilir.

Kadınlar ve çocuklar sağlığa zararlı, maddeten ve manen tehlikeli ve güçleri yetmeyecek işlerde çalıştırılamazlar. İşyerleri temiz tutulur; ışık ve havalandırma çalışmaya elverişli olmalıdır; işyerlerinde içilecek su, sağlık koşullarına uygun hela ve yangına karşı gerekli araç-gereç bulundurulur.

Tehlike yaratabilecek mekanik araçları, kayış, dolap, dişli çark gibi aygıtları kullananlara yeterli güvenlik önlemleri alınmış bir çalışma ortamı hazırlanır. Kuyuların, bacaların, çukurların üstü örtülür.

İşyerinde kaza geçiren çocuk ya da kadın, yönetimce yirmi dört saat içinde Belediye Meclisi'ne bildirilir. Mıntıka müfettişliği gerekli işlemleri yapar.

Kanunun uygulanmasını iştigalat müfettişleri sağlarlar. İştigalat müfettişliği iki sınıfa ayrılır: Mıntıka müfettişliği ve vilayet müfettişliği. Ayrıca Ticaret ve Nafıa Nezareti'nde İştigalat Komisyon-ı Mahsusu oluşturulur. Vilayet, sancak ve kazalarda Himaye Komisyonları kurulur.

Layiha, kanuna aykırı davrananlar için para cezası getirir. Ana hatlarını özetlediğimiz ve aşağıda tam metnini verdiğimiz kanun layihası, sosyal politika tarihimizin ilk kapsamlı, koruyucu önlemler paketini oluşturmaktadır. Çocuklar ve kadınlarla sınırlı kalsa da, sosyal politikanın temel normları bu layiha ile Mebusan Meclisi'nin uğraş alanları içinde yer almıştır. Meclis-i Mebusan'da

13 Cahit Talas, **Sosyal Politika** (Birinci kitap, Ankara: Sevinç Matbaası, 1967), s.138; Mesut Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri** (1936 Öncesi), TODAİE yayını (Ankara, 1983), s.104-106.

işçi-işveren ilişkilerinde aşırı liberal bir tavrın hakim olduğu bir dönemde çalışanları gözetici bir mevzuatın gündeme gelebilmesi sosyal devlet açısından önemli bir gelişmedir.

Müessesât-ı sınaiyede erkek ve kız çocukların ve kadınların çalışmaları hakkında kanun layihasıdır

Birinci Fasıl: Ahkâm-ı Umumiyye - Sîn-ı Kabul - Müddet-i İştigal

Madde 1 — Her nev'i fabrikalarda, sanayihanelerde, destgâhlarda ve alât-ı mihanikiyye istimal edilen veya edilmiyen bilcümle imalathanelerde, sathî ve amîk taş ve maden ocaklarında ve bunların teferruatında velhasıl umumî veya hususî müessesât-ı sınaiyye ve hayriyyede erkek ve kız çocukların ve kadınların çalışmaları işbu kanun ile tayin olunan ahkâma tabi' olacaktır. Peder ve valde ve vasinin taht-ı idaresinde bulunan sanayihanelerde yalnız efrâd-ı ailenin çalışmaları bu kanundan müstesnadır. Bununla beraber bu gibi mahalde icra edilen san'at buhar kazanı veya motor istimali ile icra ediliyor ise veyahud icra edilen san'at tehlikeli veya muzırr-üs-sıhha ise müfettişler men'-i mazarrat için icab eden tedâbiri icra etmeğe salahiyetdardırlar.

Madde 2 — Oniki yaşını ikmal etmiyen çocuklar birinci maddede ta'dad olunan mahall ve müesseselerde çalışamazlar. Oniki yaşını ikmal edenlerin istihdam olunabilmeleri için behemahal sıhhiye müfettişi veyahud belediye tabibi tarafından verilmiş bir mukavemet-i bedeniyye şehadetnamesini hamil bulunmaları lazımdır. Bu nev'i şehadetnameler meccanen verilirler ve damga resmine tabi tutulmazlar.

Madde 3 — Sıhhiye müfettişleri onyedi yaşından dûn olub müessesat-ı mezkureye dahil olmuş bulunan etfali tıbben muayene edip istihdam edildikleri işlerin kuvvetlerinin fevkinde olmadığını tetkik edebilirler. Aksi sabit olduğu takdirde diğer bir tabibin inzimam-ı reyiyle bu kabil çocuklar o müesseseden ihrac edilirler.

Madde 4 — Tahsil-i ibtidai tedris ettirilen yetimhanelerde ve sanayi mekteplerinde tahsil-i ibtidai şehadetnamesini haiz olub sînleri onbirden dûn olan çocuklara yövmiye üç saatten fazla san'ata müteallik tedrisat-ı ameliyye ve el işleri icra ettirilemez.

İkinci Fasıl: İştigalât-ı Leyliyye - Haftalık İstirahat

Madde 5 — Onyedi yaşına kadar erkek ve kız çocuklar yövmiye dokuz saatten fazla çalıştırılamazlar. Bu müddet zarfında mecmu'u bir saatten dûn olmamak üzre bir veyahut müteaddid def'ada istirahat verilir.

Madde 6 — Birinci maddede ta'dad olunan mahall ve müessesâtta onyedi yaşından dûn olan erkek çocuklar ile kızlar ve bilumum kadınlar iştigalât-ı leyliyyede istihdam edilemezler. Gurûb-ı şemsden bir saat sonra bed ederek tulu'a bir saat kalıncaya kadar güzerân eden müddet zarfındaki gece işleri iştigalât-ı leyliyyeden ad ve itibar edilecektir.

Madde 7 — Onyedi yaşından dûn olan çocuklar ve bilcümle kadınlar birinci maddede ta'dad olunan müessesâtta haftada altı günden ziyade çalışamıyacakları gibi resmen veya örf-i kadim ile mukaddes addedilen günlerde dahi çalışamazlar. Eyyam-ı tatiliyye müessese derununda münasib mahallere tahriren ta'lik olunur.

Madde 8 — Ma'mafih ateş ile mütemadiyen işleyen fabrikalarda erkek çocuklar ile kızlar ve kadınlar her halde haftada bir gün istirahat hakkına malik olmak şartiyle iştigalât-ı mübreme için haftanın her gününde istihdam edilebilirler.

Üçüncü Fasıl: Etfale Nezaret

Madde 9 — Onyedi yaşından dûn olan çocukların peder ve valde ve vasi veya ustalarına mahallî daire-i belediyyesinden meccanen birer cüzdan verilip derununa her iki cins çocukların isim ve mahlasları, tarih ve mahall-i velâdetleri ve mahall-i ikametleri tahrir olunur. Müessesât-ı sınaiyyenin müdür veya ustaları dahi bir defter-i mahsus tutmağa mecbur olup derununa ayni mevaddı derc ederler.

Madde 10 — İşbu kanunun bilcümle mevaddı ve mevcud ise her müesseseye mahsus nizamât-ı dahiliyye müessese derununda münasip mahallere ta'lik olunur. İşe saat kaçta başlanıp kaçta hitam bulacağı ve istirahat saat ve müddetleri dahi takriren ilan olunur. Her altı ayda bir defa müessese derununda çalışan çocukların yedinci maddede muharrer şekilde esami defteri tanzim olunup vilayâtta mahallî belediye riyasetine ve Dersaadet'te Emanetine takdim edilir.

Dördüncü Fasıl: İşçilerin Hıfzısıhha ve Sıyânetleri

Madde 11 — Kadınlar ile erkek ve kız çocuklar muzırr-üs-sıhha ve maddeten ve manen tehlikeli ve kuvvetlerinin fevkindeki işlerde istihdam edilemezler. Hükûmet bu misillu işleri ve her müessesede ne gibi işlerin merkumun taraflarından icrasının memnu' olduğunu lüzum gördükçe nizamât-ı mahsuse ile tayin edecektir.

Madde 12 — Birinci maddede beyan olunan müessesât ve şuabâtı gayet temiz tutmalı; ziya ve havanın serbestçe nüfuzuna ve tecdid-i havaya müsaid olmalı; derununda şürbe salih su ve hıfzısıhhaya muvafık helalar ve tozların suhuletle izale edilebilmesi için ve harike karşı vesait-i muktezıyye bulunmalı. Velhasıl etfal-ı müstahdemenin sıhhatlerini halelden muhafaza için hıfzısıhha kavaid ve şeraitine muvafık bilcümle tedabir ittihaz edilmiş bulunmalıdır.

Derununda kazalı ve tehlikeli edevât-ı mihanikiyye, kayış, dolap, dişli çark vesaire bulunan mebânide alât-ı mezkure ile müstahdemîn yekdiğerinden ol suretle tefrik ve tecrid edilmelidir ki yalnız hizmet dolayısıyle ihtiyac-ı kat'i görülmedikçe takarrüb mümkün olamasın. Bilcümle alât ve edevât-ı mihanikiyye ve müteharrike hiçbir gûna zarar ika' ve îrâs edemiyecek bir surette yerleştirilmiş bulunmalıdır ve kuyular. bacalar ve menfezler sed edilmelidir.

Madde 13 — Birinci maddede beyan olunan mahall ve müessesâtta müstahdem etfal ve inasdan her hangi bir kazadan dolayı cerîhadâr olanları yirmi dört saat zarfında müessesenin en büyük amiri veya onun vekili makamında bulunan kimse bâ-takrir meclis-i beledî riyasetine bildirir. Esna-i kazada hazır buluan şühûdun isim, şöhret ve mahall-i ikâmetleri dahi derun-ı takdire derc olunur. İşbu takrire müessesenin amiri tarafından müstahsal bir tabib raporu dahi lef edilip derununda mecruhun hali ve kazanın tevlid edebileceği ahval-i muahhare veya netice-i kat'iyyenin ne zaman tayin edebileceği zikr olunur. İşbu takriri veren kimseye derhal belediye tarafından bir ilm ü haber verilir ve takrir iştigalât mıntıka müfettişliğine gönderilir.

Madde 14 — Müessesenin amir veya ustaları ahlâk ve adâb-ı umumiyenin hüsn-i muhafazasına dikkat ve itinaya mecburdurlar.

Beşinci Fasıl: Teftiş

Madde 15 — İştigalât müfettişleri işbu kanunun tatbik ve icrasını temin etmekle mükelleftirler.

Madde 16 — Müfettişlik memuriyeti iki sınıf üzerine müesses olup birincisi mıntıka müfettişliği ve ikincisi vilayet müfettişliğidir.

Ticaret ve Sanayi Müdüriyeti'nin teklifi üzerine 20'nci madde mucibince teşekkül eden iştigalât komisyon-ı mahsusu tarafından hangi vilayetlerde müfettişlik ihdas edileceği tayin edilir. Mezkur komisyon işbu müfettişlerin adet, maaş, harcırahlarını tayin eder. Vilayat müfettişleri mıntıka müfettişlerinin taht-ı emrinde bulunurlar. Müfettişler sanayi ve imalâta ait olup tabiat-ı memuriyet icabı vakıf olacakları esrarı ifşa etmemeleri için tahlîf olunurlar. İfşa-i esrar eden her hangi müfettiş memuriyetten azl edilip hakkında Kanun-ı Ceza'nın 215'nci maddesi tatbik olunur.

Madde 17 — Müfettişlik memuriyetine 20'nci maddede beyan olunan şürût dairesinde ve müsabakaya muvaffak olanlar meyanından kabul olunurlar. Asaleten müfettiş olabilmek için mukaddemâ bir sene vekaleten hizmet etmiş bulunmak lazımdır.

Madde 18 — Birinci maddede beyan olunan mebâni derununa müfettişler serbestçe dühul edebilirler. 9'ncu maddede ta'dad olunan de-fâtir ve cüzdanları ve müessesenin nizamname-i dahilisi ile 2'nci maddede beyan olunan iktidar-ı bünyevi şehâdetnamelerini lede-l-icab görebilirler. Muhalif-i kanun harekât müfettişler tarafından bâ-takrir temhîd edilip aksi sabit oluncaya kadar muteber tutulur. Bu takrirler muzâaf olarak tanzim edilip biri en büyük memur-ı mülkîye ve diğeri müddeî-i umûmîliğe gönderilir, işbu kanuna mugayir ahval nokta-i nazarından tahkikat ve ta'kibat için ahkâm-ı mesrûde kat'iyyen hukuk-ı umumiyye kavaidine muhalif olamaz.

Madde 19 — Mıntıka müfettişleri memur edildikleri hakk-ı teftişten mada teftişini deruhte ettikleri mıntıka dahilindeki iştigalât ve imalât-ı sınaiyenin ahvali hakkında istitla'at-ı zatiyelerine vilayât müfettişlerinin ita etmeğe mecbur oldukları malumata binaen istatistik tanzim ve Nafıa ve Ticaret Nezaretlerine

takdim ederler. Işbu irsalatın hülasası bir rapor ile her sene nezaret-i müşârünileyhâ tarafından ceride-i resmiyye ile neşr ve ilan olunur.

Altıncı Fasıl: Komisyon-ı Mahsus - Vilayet Komisyonları

Madde 20 — Ticaret ve Nafıa Nezareti'nde fahri olarak bir iştigalât komisyon-ı mahsusu teşkil olunup dokuz azası ayan ve mebusan miyânelerinden müntehib ikişer ve taraf-ı hükûmetten dört sene mensûb beş zattan ibaret olacaktır.

Komisyonun vazifesi: Evvela işbu kanunun kemal-i dikkatle tatbikine nezaret etmek, saniyen himaye edilen işçileri alâkadar eden mesail-i muhtelifede tanzim edilecek nizamât hususunda beyan-ı rey ve mütalaa etmek; salisen müfettişlik namzetlerinin kabul şeraitini ve tâbi olacakları müsabaka imtihanı programını tanzim etmektir.

Madde 21 — Her sene komisyon-ı mahsus reisi makam-ı sadarete işbu kanunun tatbik ve icrasına ait hususât ve netaic-i teftişât hakkında bir rapor takdim edip bir mah zarfında ceride-i resmiyye ile ilan olunur.

Madde 22 — Meclis-i umumiye-i vilayât işbu kanunun suret-i tatbik ve icrasına ve icab eden tadilât ve ıslahata dair mazbata tanzim etmek vazifesiyle mükellef bir veya müteaddid komisyonlar teşkil ederler. İşbu mazbatalar bilahare Nafıa ve Ticaret Nezareti vasıtasıyle komisyon-ı mahsusa gönderilir. Mıntıka ve vilayât müfettişleri ve lonca reisleri mensub oldukları devâir dahilindeki bu gibi komisyonların aza-i tabiiyyesinden bulunacaklardır.

Madde 23 — Şuabât-ı muhtelife-i sanayide müstahdem çırak vesair çocukların himayesi ve malumat-ı sınaiyelerinin tevsi'i hususatında sarf-ı himmet etmek üzre her vilayet, sancak ve kazada himaye komisyonları teşkil edilir. Vilayât mecâlis-i umumiyyeleri işbu komisyonların adet ve devairini tayin ederler ve onların nizamatı valiler tarafından tasdik olunur. Bu komisyonlar yedi zattan mürekkep olup dördü meclis-i umumî ve üçü vali tarafından tayin edilir. Bunlar her üç senede bir tecdid olunurlar ve çıkan aza tekrar tayin edilebilir. Memuriyetleri fahridir.

Yedinci Fasıl: Mücazât

Madde 24 — İşbu kanuna ve bu babda taraf-ı hükümetten tanzim olunacak olan nizamname ahkâmına mugayir harekette bulunan bilumum etfal ve kadın istihdam eden müessesât sahib, nazır ve müdürleri haklarında bidayet ceza mahkemelerince takibât-ı kanuniyye icra olunacak ve yirmibeş kuruştan yetmişbeş kuruşa kadar ceza-i nakdi alınacaktır. İşbu ceza-i nakdi haklarında mugayir-i kanun harekette bulunulan işçilerin adedine müsavi olacaktır. Tekerrür vuku'unda ba'de-l-muhakeme failinden 80 kuruştan 500 kuruşa kadar ceza-i nakdi alınır. Mugayir-i kanun hareket eden kimse mürur eden oniki mah zarfında aynı suretle mugayir-i kanun hareket eder ise tekerrür addedilir. Tekerrür taaddüd ettikçe ceza-i nakdî o nisbette tezâuf eder.

Madde 25 — Bir müfettişin vazifesini ifaya mani olanlardan beş liradan yir-

mibeş liraya kadar ceza-i nakdî alınır. Tekerrür vukuunda ceza yirmibeş liradan elli liraya kadar tezyid edilir.

Madde 26 — İşbu kanunun ahkamı askeri müessesât-ı sınaiyyesine şamil değildir.

Madde 27 — İşbu kanunun icrasına Nafıa Nezareti memurdur.

11 Kanun-ı evvel sene 326
Sivas Mebusu
Doktor
Ömer Şevki

Yabancı Dergi Tanıtma

ACTES DE LA RECHERCHE en sciences sociales

ACTES DE LA RECHERCHE
NUMBER / SAYI 55
NOVEMBRE / KASIM 1984

ÖZEL SAYI:
LES PHILOSOPHES ET LA POLITIQUE
/ FİLOZOFLAR VE SİYASET

Marie Ymonet Les héritiers du **Capital** L'invention du marxisme en France au lendemain de la Commune / **Kapital**'in Varisleri. Komün Ertesinde Fransa'da Marksizmin İcadı • **Catherine Colliot-Théléne** Le matérialisme historique a aussi une histoire / Tarihsel Materyalizmin de Bir Tarihi Vardır • **Louis Pinto** La vocation de l'universel. La formation de La représentation de l'intellectuel vers 1900 / Evrensel'in Yönelimi. 1900'a doğru Aydın'a İlişkin Tasarımın Oluşumu • **Eliane Allo** Un nouvel art de gouverner: Leibniz et la gestion savante de la société par les assurances / Yeni Bir Yönetim Sanatı: Leibniz ve Toplumun Sigortalama Aracılığıyla Bilimsel Biçimde Yönetilmesi • **Yves Winkin** Travail ethnographique et objectivation / Etnograik Çalışma ve Nesnelleştirme • **Christophe Charle** Le beau mariage d'Êmile Durkheim / Êmile Durkheim'in Güzel Evliliği • **Joffre Dumazedier** A propos de l'étude de Michael Pollak sur ''Paul Lozarsfeld, fondateur d'une multinationale scientifique / Michael Pollak'ın ''Paul Lazarsfeld, Bir Uluslararası Bilimsel Örgüt Kurucusu'' Adlı İncelemesi Üstüne • **Michael Pollak** Projet scientifique, carriére professionnelle et stratégie politique / Bilimsel Tasarım, Meslekî Kariyer, Siyasal Strateji • **Jean Prévot** A propos d'un liure de sociologie de l'éducation. Quelques remarques méthodologiques / Bir Eğitim Sosyolojisi Kitabı Üstüne. Bazı Yöntembilimsel Gözlemler • **Mihai Dinu Gheorghiu** ''La sociologie roumaine contemporaine'' / ''Çağdaş Romen Sosyolojisi'' • **Nalhalie Heinieh** Classements sociaux / Toplumsal Sınıflandırmalar •

ECONOMY AND SOCIETY

ECONOMY AND SOCİETY
VOLUME / CİLT 13
NUMBER / SAYI 1

Peter Lassman Social Structure, History and Evolution / Sosyal Yapı, Tarih ve Evrim • **Keith Tribe** Introduction to Todorov-Bakhtin / Todorov-Bakhtin'e Giriş • **Tzvetan Todorov** Epistemology of the Human Sciences / Beşeri Bilimlerin Epistemolojisi • **Graham Burchell** Introduction to Deleuze / Deleuze'ye Giriş • **Gilles Deleuze** Michel Tournier and the World Without Tears / Michel Tournier ve Göz Yaşsız bir Dünya • Kitap Eleştirileri • **Michael Cowen** Traditions of Populism / Popülizm Gelenekleri • **Jane Humpries** The Reified Family and Tory Social Policy / Metalaşmış Aile ve Tory'lerin.Sosyal Politikası • **Terry Eagleton** Marxism, Structuralism and Post-structuralism / Marksizm Yapısalcılık ve Yapısalcılık Sonrası •

History Theory

HİSTORY AND THEORY
VOLUME / CİLT XXIII
NUMBER / SAYI 2, 1984

John Patrick Diggins The Oyster and the Pearl: The Problem of Contextualism in Intellectual History / İstiridye ve İnci:.Entellektüel Tarihte Bağlamsalcılık Sorunu • **Jan Goldstein** Foucault among the Sociologists: The "Disciplines" and the History of the Professions / Sosyologlar Arasında Foucault: "Disiplinler" ve Meslekler Tarihi • **David Boucher** The Creation of the Past: British Idealism and Michael Oakeshott's Philosophy of History / Geçmişin Yaratılması: İngiliz İdealizmi ve Michael Oakeshott'un Tarih Felsefesi • **William H.Shaw** Marx and Morgan / Marx ve Morgan •

INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCE JOURNAL

INTERNATIONAL SOCIAL SCIENCE JOURNAL
VOLUME / CİLT XXXVI
NUMBER / SAYI 2, 1984

ÖZEL SAYI
INDUSTRIAL DEMOCRACY (Participation, Labour Relations and Motivation) / ENDÜSTRİYEL DEMOKRASİ (Katılım, İş İlişkileri ve Dürtü)

William Spinrad Work Democracy: An Overview / İş demokrasisi: Bir Genel Bakış • **Paul Blyton** Some Old and New Problems in Employee Participation in Decision-Making / Karar Verme Sürecine Çalışanların Katılımında Birtakım Eski ve Yeni Problemler • **Velko Rus** The Future of Industrial Democracy / Endüstriyel Demokrasinin Geleceği • **K.K.Chandhuri** Participipition in Indian Society / Hint Toplumunda Katılım • **Akihiro Ishıkawa** Japanese Trade-Unionism in a Changing Environment / Değişen Koşullarda Japon Sendikacılığı • **M.I. Kozyr** New Features of Labour Relations in Soviet Agriculture / Sovyet Tarımında İş İlişkilerinde Yeni Gelişmeler • **Oiva Laaksonen** Participation Down and Up the Line: Comparative Industrial Democracy Trends in China and Europe / Tüm Yönleriyle Katılım: Çin'deki ve Avrupa'da Endüstriyel Demokrasi Eğilimlerinin Karşılaştırılması • **G.J.R. Linge** Industrialization and the Household / Endüstrileşme ve Hane-halkı • **O.A. Ogunbameru** The African Proletariat in Industrial Employment: A Reappraisal / Endüstride Afrika Proletaryası: Bir Yeniden Değerlendirme • **Bernhard Wilpert** Participation in Organizations: Evidence from International Comparative Research / Örgütlerde Katılım: Uluslararası Karşılaştırmalı Araştırmaya Dayanan Sonuçlar • **H.N.S. Karunatilake** Main Socio-Economic Statistical Series of South Asian Countries: A Critical Survey / Güney Afrika Ülkelerine İlişkin Temel Sosyo-Ekonomik İstatistik Serileri: Eleştirel Bir İnceleme.

Kursbuch

KURSBUCH
MAERZ 84 / MART 84
ÖZEL SAYI
COMPUTERCULTUR / BİLGİSAYAR KÜLTÜRÜ

Wolfgang Coy Abenteur der künstlichen Intelligenz / Sanatsal Akıl'ın Macerası • **Oswald Wiener** Vom dialektischen zum binaeren Denken / Diyalektik Düşünceden İkili Düşünceye • **Grant Johnson** Dialog mit dem Computer / Bilgisayarla diyalog • **C.A.R. Hoare** Der neue Turmbau zum Babel / Yeni Babil Kulesi İnşaatı • **Barnd Mahr** Die Herrschaft der Gebrauchsanweisung / Kullanma Talimatnamesinin Egemenliği • **Johann A.Makowsky** 1984: Brave New York / 1984: Kahraman New York • **Gottfried Knapp** Vom Flipperkasten zum Computerspiel / Hacıyatmazdan Bilgisayar Oyununa • **Grundolf S.Fareyermuth** Software Fantasy / Paket Program Fantezisi

ÖNEMLİ NOT

Toplum ve Bilim'de yayımlanmak için gönderilen yazıların çift aralıklı olarak yazılmış iki daktilo nüshası **Toplum ve Bilim: Konur Sokak No: 24/4 Yenişehir/ANKARA** adresine gönderilmelidir. Dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sisteminin kullanılmasına da özen gösterilmelidir. Dipnot ve tabloların ayrı sayfalara yazılması, sayfa dipleri veya metin içlerine yerleştirilmemelerini rica ederiz. Yazarlar nasıl tanıtılmak istiyorlarsa (ünvan, yapıtlar,...) isimlerinin yanına bir asteriks koyarak yazının ilk sayfasının altına yazmalıdırlar. Yazı Kurulu verilen yazıları değerlendirirken bazı düzeltmeler, ekleme ve kısaltmalar yapabilir. Yayımlanmayan yazılar geri alınabilir.

Toplum ve Bilim

OKURLARIMIZA...

Toplum ve Bilim dergisi üç ayda bir yayınlanır ve yalnızca 'Bir Yıllık' ABONE yapılır.

ABONE olmak için 2000 TL. tutarındaki posta pulunu aşağıdaki adresimize göndermeniz yeterlidir.

ABONE işleminizin hangi sayıdan başlayacağını lütfen belirtiniz.

Eski sayıları beher dergi için 500 TL. lik posta pulu göndererek edinebilirsiniz. Elimizde bulunan eski sayılar arka kapakta belirtilmiştir.

ADRESİMİZ:

BİRİKİM YAYINLARI

Ankara Cad. Güncer Han 45/18 Sirkeci-İstanbul

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

BAHAR 81 **13**

gürsel yunus emre ve nazım hikmet • **schick** ideoloji ve bilim • **vajda** marksçılık ve görüngübilim • **berksoy** uluslararası ticaret • **altuğ** devlet memurlarının mali durumları • **önder** aşar'ın kaldırılması • **keyder** proto-endüstri kavramı • **varlık** iş yasası üzerine

YAZ 81 **14**

keyder kriz üzerine • **şeni** ekonomik kriz ve birikim • **trak** devlet ve fert • **günçe** türkiye'de planlama • **durdağ** 1980 programı • **tura** althusser ve psikiyatri

GÜZ 81/KIŞ 82 **15/16**

behar marks ve nüfusbilim • **kuçuradi** ahlaksal politika • **canbeyli** deneysel psikoloji • **ortaylı** 17. yüzyılda toplumsal ekonomik durum • **boratav** anadolu köyünde savaş ve yıkım • **parla** cumhuriyet anayasaları

BAHAR 82 **17**

pamuk osmanlı tarımında üretim ilişkileri • **öner** buda felsefesinin sistematiği • **kazancıgil** türkiye'de devlet ve kemalizm • **koç** 1974-80' de belediyelerde işçi-işveren ilişkileri • **behar** nüfusbilim

GÜZ 83 **23**

inan osmanlı tarihi ve dünya sistemi • **wallerstein, decdeli, kasaba** osmanlı'nın dünya ekonomisi ile bütünleşmesi • **owen** lübnan çevre toplumunda fabrika üretimi • **pamuk** osmanlı zanaatlerinin yıkılması • **faroqhi** le roy ladurie'nin yapıtları • **toprak** ''yüzyıllık pahalılık'' üzerine • **turgut** dünya ekonomisi ve orta doğu • **uğur** alman tarih felsefesi ve sabri ülgener • **şahin** her şey ve hiçbir şey

BAHAR/YAZ 84 **25/26**

inan siyasal bütünleşme ve gelenekselcilik: japonya • **tözeren** japonya'da toprak düzeni ve kapitülasyonlar • **belge** türk roman geleneği ve 'sevgili arsız ölüm' • **arıcanlı** moğollar devrinde çin'de ticaret • **paz** iyiliksever canavar • **şaylan** a.s. akat ve 'iktisat ideolojisi' • **insel** bir wallerstein eleştirisi • **faroqhi** yabancılaştırılan geçmiş: duby • **vergin** birey, eşitlik ve 'iktisadi düşünce tarzı'

BİRİKİM YAYINLARI